रेणुविरचितगृह्यकारिकायाः सम्पादनम्

(AN EDITION OF GṚHYA KĀRIKĀ BY REṆU)

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

विद्यावारिधि-(पी-एच्० डी०)-शोधोपाधिकृते

प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः

निर्देशकः—
डा० युगल किशोर मिश्रः
वेदाचार्यः, एम० ए०, पी-एच० डी०
आचार्योऽध्यक्षश्च-वेदविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी

प्रस्तुतकर्त्ता—
राजेन्द्र प्रसाद मिश्रः
वेदाचार्यः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी
पंजीयन संख्या ३०६/६०७

अक्टूबर १९८२

DHRUVA BOOK BINDER
BHU GATE LANKA VARANASI 5

306

TiQ
51

रेणुविरचितगृह्यकारिकायाः सम्पादनम्

(AN EDITION OF GṚHYA KĀRIKĀ BY REṆU)

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य

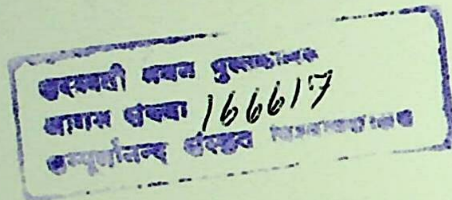
विद्यावारिधि-(पी-एच्० डी०)-शोधोपाधिकृते

प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः

निर्देशकः—
डा० युगल किशोर मिश्रः
वेदाचार्यः, एम० ए०, पी-एच० डी०
आचार्योऽध्यक्षश्च-वेदविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी

प्रस्तुतकर्त्ता—
राजेन्द्र प्रसाद मिश्रः
वेदाचार्यः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी
पंजीयन संख्या ३०६/६०७

अक्टूबर १९८२

मङ्गलम्

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद,
देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः ।
देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित ।
मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ।।

यजुर्वेदः

वेदात्मन्, त्वं सर्वस्य ज्ञातासि, देवैरपि ज्ञातव्योऽसि, मम ज्ञापको भव । वैदिकशब्दराशेः ज्ञातारो देवाः शब्दब्रह्माभिधं त्वां ज्ञात्वा शब्दब्रह्मसाक्षात्कारं प्राप्नुवन्ति । मनसः प्रवर्तक, वेदपुरुष, इमं शाश्वतं यज्ञं त्वदर्थे ददामि । अनेनास्मान् प्रतिष्ठापय ।

प्रमाण

श्रीराजेन्द्रप्रसादमिश्रेण वेदाचार्येण यथानियमं सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालये १९७८ वत्सरे ३०५।६०७ संख्यया पंजीकरणमवाप्य रेणुविरचित गृह्यकारिकायाः सम्पादनम् इति विषयमधिकृत्य मम निर्देशने कार्यजातं सविधि कृतम्। तस्य परिणामोऽयं शोधप्रबन्धः। श्रीरेणुविरचितगृह्यकारिकायाः मातृका (पाण्डुलिपिः) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीये सरस्वतीभवन ग्रन्थागारे समधिगता। विश्वविद्यालयस्याप्य एवंविधः समुद्देश आसीद् येन अप्रकाशितानां महत्त्वपूर्णानां ग्रन्थागारे संरक्षितानां मातृकाणामनुसन्धानव्याजेन समुद्धारः प्रकाशनं च भवेत्। अतश्च श्रीमिश्रेण समुपलब्धां मातृकां विशोध्य सुबहु परिश्रमं कृत्वा सम्पादनं कृतम्, भूमिकादिभिश्च समलङ्कृत्य विद्यावारिधि शोधोपाधये प्रस्तुतम्। सोऽयं प्रबन्धः सहृदयानां विद्वत्सल्लजानां मानसं भृशं प्रसादयिष्यतीति मन्वानोऽग्रेसारयति,

युगल किशोर मिश्र
(डा० युगलकिशोरमिश्रः)
निर्देशकः
आचार्य एवं अध्यक्ष
वेद विभाग
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय
वाराणसी।

प्राङ्मुखरितम्

न च वक्तव्यमस्ति किमपि स्वस्य विषये परस्य विषये चास्य प्रबन्धस्य विषये च परिचायनाय । अहं हि कश्यपगोत्रोत्पन्नः कश्यपासित देवलेति त्रिप्रवरः सामवेदस्य कौथुमशाखाध्यायी लाट्यायनसूत्रानुयायी चास्मीति शाखीयः परिचयः स्वस्य । संस्कृतस्याध्ययनायैव मध्यप्रदेशादहं भारतस्य ज्ञानराजधान्यां वाराणस्यां समागत्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये छात्रत्वेन प्राविशम् । तत्र च शुक्लयजुर्वेदविषयमवलम्ब्य वेदाचार्यपरीक्षा १९७६ वर्षे समुत्तीर्णा । प्राङ्गणेऽस्मिन्निदमपि सौभाग्यं गणनीयमेव यन्मया करुणैकपराणां प्रातःस्मरणीयानां गुरुवर्याणां वेदविद्याविद्योतितहृदां श्रीमतां विविधोपाध्यलङ्कृतानां गोपालचन्द्रमिश्राणां सकाशादधीतमिति । वेदाङ्गपारावारीणानां गुरुचरणानामन्तेवासित्वेन कियन्तो ज्ञानबिन्दवः मया संरक्षिताः, नैतच्चिन्तनीयम्। सागरतटे स्थितस्तु नैकमपि धाराभिराप्लावितो भवत्येव । यद्येतत् न सिञ्चितो वा स्यात् विरलो वा स्यात्, पाठका एवात्र प्रमाणम् । अहं तु तद्वद् गुरुवराणां प्रातःस्मरणीयानां मिश्रपादानामहैतुकस्य स्नेहस्य सहेतुकस्य च रोषस्य कृपयैव भाजनमभवमित्यनेनैव स्वस्य धन्यत्वमुद्घोषयामि ।

तैरेव चाचार्यपादैराज्ञप्तोऽनन्तरं शोधकार्यार्थं प्रेरितोऽहमनुसन्धित्सुरनुसन्धेयविषयस्यानुसन्धानेऽप्रवृत्तम् । अत्रापि गुरुभिरेव ऋजुः पन्थाः दर्शितः । आधुनिकशोधकार्ये तेषामभिप्राय आसीद् यत् किमनेन विषयस्यान्तर्निपत्य विचारेण विना केवलं वस्तुपाठेन, ज्ञानगरिमाधारेण विना पल्लवग्रहणमात्रेण, साधुनोऽपि स्वमतस्य प्रतिष्ठापनसामर्थ्येन विनासाधुनोऽपि परमतस्य प्रत्याख्यापनकौशलेन, निष्कर्षप्रतिपादनप्रतिभया विना नानाग्रन्थोद्धरणविवरणेन वा । साम्प्रतिकप्रचलितानुसन्धानकार्येषु सर्वमेतत् क्रियते । अतो नूतनप्रबन्धप्रणयनेनालं भवतु । प्राचीनं यज्ज्ञानजातं ग्रन्थालयेषु विराजते तस्यैव समुद्धारायास्माभिः भवान् प्रयत्नो विधेयः । तदिदमनुज्ञानमधिगत्याहं वाराणसेये सरस्वतीभवनग्रन्थालये स्थितानां रेणुरचितानां गुह्यकारिकाणां प्रकाशनायामुं विषयमुररीकृत्य शोधकार्ये प्रवृत्तः ।

मूलेऽपि सिक्तः पयसा घृतेन च निम्बवृक्षो मधुरत्वमेतीत्युक्तिः
कस्यापि प्रतिकलं शतेन सत्या । ऋग्भिरर्चितेन यजुर्भिर्यजितेन सामभिरभिष्टुतेना
थर्वमन्त्रैस्समानितेनापि देवेन वेदव्याख्यायामेव गुरुचरणानां स्मरणोऽस्माभिः
प्रदर्शितम् । १९८० वत्सरेऽसमयेनैव पूज्यपादानां विरहेण वयं भृशं संतापिताः ।
तथापि तेषामाशीर्भिरनुदिनमभिवर्धिता वयं कार्यं परायणेन । तेषां स्मरणेनैव
सर्वमिदं कार्यं पूर्णतामगात् ।

अथ पुनः परमपि किमपि निवेदनीयम् । परात्परतरो वेदपुरुषो
मया नतिभिराराध्यते । ततो वेदव्याख्यातारः वैदिकवाङ्मयप्रणेतार आचार्याः
वेदैकशरणाश्रितिनो विद्वांसः वैदिककर्मकाण्डज्ञा महान्तो जनाः मया सादरं स्मर्यन्ते ।
गुरुचरणानां पण्डितप्रवराणां परमादरणीयानां प्रो० डा० गोपालचन्द्रमिश्रमहोदयानां
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये पूर्ववेदविभागाध्यक्षाणां कृते किं वाचां वैचित्र्येण ।
सर्वमेतत् तेषां तेभ्य एवार्प्यते मया ।

मम शोधमार्गनिर्देशकाः कृपयैव गुरुरूपेण प्राप्ताः ... च मह्यं
वितरन्तो वैदिकप्रवराः प्रो० डा० युगलकिशोरमिश्रमहोदयाः सम्पूर्णानन्दसंस्कृत
विश्वविद्यालये वेदविभागाध्यक्षाः श्रियामारपुण्येन यथा समाकलिता उत नतीनां
पात्रमिति नाहं वक्तुं शक्नोमि । स्नेहपरम्परायामस्यां विद्यावारिधयः श्रीमन्तः
श्रीकिशोरमिश्रमहोदया अपि बहुमानपात्रभूता बोभूयन्ते ।

अस्मिन्नवसरे पुस्तकानां पाण्डुलिपीनाञ्चोपलब्धौ दैशिकाधिकाध्यक्षाना
माशिष्यत्वे च सातानुग्रहार्थम् उदयपुरस्थप्राच्यविद्याप्रतिष्ठाने वरिष्ठशोधाधि
कारिणः डा० कृष्णमोहनाचार्यमहाभागाः नूनमाभारभाजः । शोधप्रबन्धटंकणे
शीघ्रतया श्रीमान् मनोहरमिश्रमहोदयोऽपि धन्यवादार्हः ।

अथापि प्राचीनग्रन्थसम्पादनेऽस्मिन् मातृकाणां पाण्डुलिपीनाञ्च
त्रुटितभ्रष्टपाठानां संशोधनम्, पाठभेदनिर्धारणम् , गूढकारिकार्थानामाकरग्रन्थानां
पारस्करगृह्यादिग्रन्थानामुद्धरणप्रदर्शनम् , विप्रतिपत्तिस्थलेषु स्थलेषु टिप्पणीकरणम् ,
कारिकार्थविषयाणां स्फुटीकरणम् , विस्तृतेन भूमिकाभागेनालंकरणम् , अन्यासां

डे०वादीनामाचार्याणां वाचस्पत्यादिभिरभिहितस्य प्रमाणादीनामन्वेषणम् ,
पाण्डुलिपीनामुपलब्ध्यै विश्वेश्वरानन्दशोधसंस्थानादिषु निष्फलं पत्राचरणम् ,
इत्यादिषु महान् श्रमो मया विहितः । तथापि ज्ञानपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानमित्यापर्यवसानेन प्रबन्धेऽस्मिन् किमस्ति रुचिरं किमनुचितमित्यत्र गुणैकपक्षपातिनः सहृदया विद्वांस एव प्रमाणम् ।

शोधप्रबन्धटंकोऽनुपलब्धेभ्यः सन्धिविरहितेभ्यस्त्रुटितेभ्यश्चापरेभ्यो मौखो वा प्रबन्धान्तर्वर्तिनीनां ज्ञाताज्ञातानां त्रुटीनां कृते क्षमां प्रार्थयामि, यत्

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ।।
दुराग्रहं निर्मुच्य कृपां कृत्वा ममोपरि ।
विलोक्यो मत्प्रबन्धोऽयं बुद्धिमद्भिर्विचारकैः ।।

इत्यावेदयति,
राजेन्द्र-प्रसाद मिश्रः
(राजेन्द्रप्रसादमिश्रः)

विषय-सूची (संहिता)

विषयः	पृष्ठांकः

पृष्ठांकाः

गृह्यकारिका (उत्तरार्धभागः)

-0-

विषयानुक्रमणिका

विषय-विवरणम् | पृष्ठांकाः

पृष्ठाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

उत्तरार्धः भागः

पृष्ठाङ्काः

पृष्ठांका:

पृष्ठांका:

पृष्ठांका:

पृष्ठांका:

पृष्ठाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

-0-

भूमिका

भूमिका

परमं [illegible] भारतवर्षं [illegible] समस्तानां ज्ञान-विज्ञानानां प्रसूतिः प्राक्तनं [illegible] परमार्थदर्शिनां [illegible] शास्त्राणां बहुगुणानामाकरो बभूव । तत्रत्यभूमिभागेषु उपदिष्टाः ग्रन्थविधाः लिखिताः अलिखिताश्च अद्यापि राष्ट्रभित्तौ वर्तन्ते । अत्र भारतीयभाषाणामपि [illegible] प्रसूतानां सर्वासां भाषाणां जननीत्वं धारयन्ती संस्कृतभाषा सर्वैरपि [illegible] अभिराधिता: प्राची-नैर्विद्वद्भिः [illegible] साधारणजनैरपि [illegible] विलक्षणतां बिभर्ति [illegible] । [illegible] सूत्रेषु [illegible] च सर्वविधासु [illegible] श्रुति-स्मृत्यादिः [illegible] च [illegible] किमपि वा पूर्वं आचार्यैः तत्तत्त्वं प्रादर्शयन् । [illegible] मानवाभिधानस्य विभिन्न [illegible] दर्शनं [illegible] अपि [illegible] । [illegible] न हि केवलं [illegible] वा [illegible] । [illegible] भारतीया [illegible] वर्णनीयाः [illegible] । [illegible] अपि [illegible] साधारणजनोपकाराय, [illegible] प्रादर्शयन् ।

[illegible] वैदिकेषु [illegible] । [illegible] वाङ्मये [illegible] विविध-[illegible]

पारस्करगृह्यसूत्रं नाम ग्रन्थरत्नम् । तैरतु वेदपुराणाद्यनेकग्रन्थनिबोधकसाति संदीपनी वेदपरिचायिनी ग्रन्थरत्नमाला: क्रमश: उपस्थाप्यते ।

वेदस्य महत्त्वम्

सर्वधर्मविद्याया प्राचीनस्य आधाराधारस्य सकल-शिक्षा-प्राणस्य समस्त-दीर्घ-विज्ञानस्य सनातन-धर्मस्य प्राचीन-भारतस्य च कल्पनापि वेदं विना न शक्यते । यथा लोचन-विहीनो जनः कदापि पदार्थस्य दर्शने सामर्थ्यरहितो भवति, तथैव वेदविहीनो ऽपि जनः आध्यात्मिक-पदार्थविज्ञाने सर्वथा अन्धतमिव भवति । प्रत्यक्षादिभि: प्रमाणैरनधिगतस्य तत्त्वस्य बोधनादेव वेदस्य वेदत्वमिति सुस्पष्टमुक्तं सायणेन तैत्तिरीयभाष्यभूमिकायाम् -

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
तं वै विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ।। तै०भा०भू०पृ० ३।।

भारतीय-परम्परानुसारं नायं वेदस्य केनापि रचितः कृतो वा, किन्तु विश्व-सृष्ट्यादि ब्रह्मणा नित्यवाणिभि: संस्कृत विश्वस्य रचना कृता । अत एव श्रुतिः इति नाम्नेयमस्याः स्वतः प्रामाण्यरूपं गौरवं ख्यापयति ।

शंकराचार्यप्रमुखाः दार्शनिकाः, यास्काचार्यप्रमुखाः वैयाकरणाः, कुमारिलप्रमुखाः मीमांसाशास्त्रिणो ऽपि श्रुतेः स्वतःप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तीति विदन्त्येव विज्ञाः । वेद-खण्डनपरा अपि जैन-सांख्य-बौद्धादयः खण्डनार्थं वेदस्य प्रामाण्यं समुपस्थापयन्तीति प्रत्यक्षमिव वेदस्य महत्त्वम् ।

सर्वप्राचीनता, विविध-विषयता, दार्शनिकभावपूर्णता, छन्दो-ऽलंकार-प्रचुरता, सर्वलोकाभिमता, सर्वदेशलभ्यता इत्यादयः विविधा गुणा अस्य गौरवं दर्शयन्ति ।

भूमिका

विविध-वेद-विचारपूर्णं सर्वज्ञानुभूतिनिकेतनं दर्शनम्, नैकाङ्ग-राजकृतं रत्नपूर्णं भाष्यमञ्जु साहित्यं, संस्कृत-वेदार्थं पश्चिम-भारतीयं धर्मनीति प्रवृत्तिं, भारतीयं प्राचीनं वेद-भूमौ सत्-प्रकारादि-बोधिका सामाजिक-व्यवस्थां यदि विदुः कश्चिद् भवेत् तर्हि स वैदिक साहित्यं पठेत् ।

अत्र वर्णितक्रम पश्चिमानि विराजते भीरुतासि च महिम्ना फलकर्णाणि भवति । इन्द्र-वरुण-रुद्र-पूषा प्रभृतीन् विविधान् देवान् स्तुवन्तो वैदिकं सम्पन्नं बोधयन्त्यपि भक्तेः श्रुतिः स्वदेवोपासनामपि निर्दिशति । एवं विविध दिशा विशिष्टप्रकाशिन्याः श्रुतेरेव भाषा-विज्ञानं दृष्ट्वा नि पति, यतः प्राचीनानां भारोपीय-परिवार-भाषाणां अध्ययनं वैदिक-साहित्यमधीत्य भवितुं कदापि कथमपि न शक्नोति । पाश्चात्य-धर्मग्रन्थस्य जेन्दावेस्तानामकस्य भाषा ऋग्वेदभाषामनुहरति । एवं वेदस्य महत्त्वं स्वीकृतमपि विदित्वा भारतीयानां जनानां तत्र श्रद्धा स्वाभाविकी विद्यत एव ।

केवलं वेदपाठ-पारायणादिना तत्र तत्त्वज्ञो नरः भवतीति यास्काचार्येण स्वनिरुक्ते वर्णितम् -

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्, अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते, नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

किञ्च समग्र भारतीय-संस्कृतिरस्मत् वाङ्मयं वेदमेव समुपाश्रित्य संस्थिता । अत एवं निःसंकोचं कथयितुं शक्यते यत् वेद एव च ज्ञानाधिराजो, यस्मात् निःसृता विविधा ज्ञानविज्ञानधारा अपि च भारतीय-ऋषि-मुनिभिः संवर्धयन्तो येषां स्वीयार्थं समुपागतानाम् अन्येषामपि जनानां कल्याणं विदधति । एतस्य अस्तित्वमङ्गीकर्तुम्नापि यो नास्तिक पदाभिधेयो न भवति, किन्तु वेदस्य निन्दामपि कुर्वन् स नास्तिको वेदनिन्दकः इति दिशा नास्तिकपदाभिधेयः कथ्यते इति भारतीया रीतिः परम्परापि विदापापि वेदस्य महत्त्वं दर्शयति

भूमिका

भारतीयमान्यतानुसारं वेदः सृष्टिप्रक्रियायाः प्राथमिकी वाणी वर्तते।[1] समग्रस्य सृष्टिक्रमस्य मूलं कारणं वेद एव।[2] किं बहुना स्थावरजंगमात्मकस्यास्य जगतो धारणं पोषणं चापि आ सर्गेण वेदशब्द-राशिभिरेव भवति।[3] साम्प्रतिकैः वैज्ञानिकैरपि भुवि समग्रस्य भूमण्डलस्य प्राचीनतमो ग्रन्थः वेद एव मन्यते। मानवस्य मानवतायाश्च प्राचीनतमरूपस्य परिज्ञानाय संस्कृतिक्रमानुसन्धानाय च वेदानुशीलनमत्यावश्यकमेव भवति। विश्वस्य प्राचीनतमग्रन्थत्वेन, समस्तानां संस्कृतीनां मूलस्थानत्वेन च वेद एव विशिष्टं जयति। अतो मानवजातिसंस्कृति-मूलस्य संस्कृतेः भाषावैज्ञानिकविवेचनाय च ज्ञानाय वेदाध्ययनमपरिहार्यम्। भारतीयानामास्थायाश्च मूलभूतो वेदः अनादिनिधनः ततः कालान्तरे ऽपि रहस्यगर्भः स्वीयया ज्ञानगरिमया आदरणीयो चापि विराजते। भारतीयाः आस्तिकाः स्वीयस्य सिद्धान्तस्य वेदमूलकत्वं साधयन्तो वेदं प्रति स्वीयां श्रद्धां सप्रामाणिकतां च सुदृढं प्रदर्शयन्ति। पाश्चात्याः यवना म्लेच्छा अपि वेदवाङ्मयानुशीलने कृतयत्नाः सन्तः निष्कर्षं जानन्ति वेदो विश्वस्य अपि प्राचीनतमग्रन्थं साम्प्रतिके परिवेशे ऽपि नूनं परिघोषयन्ति।

भारतीय-संस्कृत-साहित्ये वेदानामनुपमं महत्त्वं प्रथितम्। भारतीयतत्त्वविद्भिः वेदा एव वन्दनीयाः, वेदानामेव आराधनं विहितम्, वेदा एव अध्येतव्याः मननीयाश्च, यस्मात् नास्ति कश्चन सन्देहावकाशः। प्राचीना भारतीया संस्कृतिः वेदभावनया परितः पोषिता। अस्माकं पूर्वजाः

---

१. यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (श्वे०उ० ६, १८)
वाणीयं वेदसंज्ञिता मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता (भा० ११. १४. ३)

२. सर्वं वेदात् प्रसिध्यति, मनुस्मृ० १२.९७.

३. बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्, मनुस्मृ० १२.९९.

कीदृशा आसन्? तेषां कीदृशी धार्मिकी भावना आसीत्? तेषां देवानां के: पूजा क्रियते स्म? कीदृशः तेषां समाजः? का च राजनीतिरेषाम्? एतानि सर्वाणि प्रश्नजातानि वेदस्य अध्ययनेन एव उत्तरयितुं शक्यानि। अत एव मनुना स्फुटमेव समुद्घोषितम् -

> यो नधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
> स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥ मनु०स्मृ० २.१६८.

त्रिभिः च ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यवर्णैः वेदानामवश्यमेव अभ्यासः कर्तव्यः, वेदानामध्ययनेन एव द्विजस्य द्विजत्वं वर्तते, अन्यथा द्विजशूद्रयोः न कश्चन भेदः वर्तते। अन्येषां वर्णानां कृते वेदस्य स्वल्पमपि अध्ययनं पर्याप्तमभिमतम्, परं ब्राह्मणेन वेदानां साङ्गोपाङ्गमध्ययनं विहितम्। यतो हि - तस्य तु कर्तव्यमिदम्

> अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
> दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥ मनु० १.८८.

वेद-शब्दार्थः

प्रथमं तावत् कोऽयं वेदः? किमर्थमिदं नामकरणम्? उपर्युक्तेषु प्रश्नेषु समुपस्थितेषु प्राक्तन-वेद-वेदाङ्ग-पारगाणां, तद् व्याख्यातॄणां च वेद-शब्द-प्रतिपादक-विचाराणां समालोचनं प्रासङ्गिकं भवति। अत्र क्रमेण विचारिते येन वेदशब्दस्य कालान्तरे कस्मिन् कस्मिन् अर्थे प्रयोगः संवृत्तः तत् सुस्पष्टं भविष्यति। तैत्तिरीयसंहितायामुक्तम् -

> वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दत, तद् वेदस्य वेदत्वम्।
> तै०सं० १.४.२०.

वेद-माश्रित्य देवैः असुराणां वित्तं, वेद्यं चाधिगतम्, अत एव वेदानां वेद नामत्वं सार्थकम् । इति तैत्तिरीय संहितायाः मतम् ।

वेदिः देवेभ्यो निलायत, तां वेदेन अन्वविन्दन, वेदेन वेदिविविदुः पृथिवीम् (तैत्तिब्रा० ३, ३.९, ९)

वेदिः पृथिवी देवेभ्यो अन्तर्हिता आसीत्, देवाः तां वेदेन अधिगतवन्तः वेदेन च तां वेदिं विविदुः इति वेदस्य वेदत्वं तैत्तिरीयब्राह्मणे वर्णितम् । सुश्रुत-संहितायां सुश्रुताचार्येण आयुर्वेद-शब्दस्य व्याख्यां प्रसङ्गे वेदशब्दस्यापि अर्थो विहितः - यथा - आयुरस्मिन् विद्यते, अनेन वा आयुर्विन्दति इति आयुर्वेदः (सुश्रुतसंहिता) ।

एतस्य व्याख्यायां व्याख्याकारो डल्हणो पि प्रोवाच वचनम् -

आयुः अस्मिन् आयुर्वेदे विद्यते = अस्ति,
विद्यते = ज्ञायते अनेन, विन्दते = विचार्यते येन वा
आयुरनेन विन्दति प्राप्नोति इति वा आयुर्वेदः (सुश्रुतसंहिता)

अत आयुः शब्दे समानतया वेदशब्दस्य अर्थं सुश्रुताचार्येण विहितम्, टीकाकारेण डल्हणेन चास्य त्रयो र्थाः विहिताः । प्रथमः ज्ञानार्थक - विद् धातोः द्वितीयः विचारणार्थक विद् धातोः, तृतीयश्च प्राप्त्यर्थक विद् धातोः निष्पादितः । एवं सुश्रुत-मते वेदशब्दस्य अर्थं डल्हणमते च अर्थत्रयमिति स्फुटम् ।

भरतनाट्यशास्त्रे नाट्यवेद शब्दं व्याचिख्यासुः अभिनवगुप्ताः प्राह -

नाट्यशास्त्रस्य वेदनं यत्र तस्मिन् विचारस्य यत्र तन्नाट्यवेद शब्देन उच्यते (भरतनाट्यम्, अभिनव० अ० १, १) । आपस्तम्बपरिभाषाभाष्यकारेण कपर्दि-स्वामिना तु - मन्त्रब्राह्मणानि अभिधीयन्ते वेदाः इति प्रोक्तम् ।

(आपस्तम्ब सू०पा० १, ३)

मानवकोषेऽत्र व्याख्या कृता वेदविदा -

चतुष्पाशे च वेदशब्दः । विद्वज्जनस्य प्रमाणविषं भौक्तागण्याभो-भ्यासादिति वेदः (मान० कण्ड०भा० १.१) ।

सायणाचार्येण ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां इष्टप्राप्त्यनिष्ट-परिहारयोः अलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः इति निगदितम् ।

प्रसिद्धेनाचार्येण हेमचन्द्रेण च अभिधानचिन्तामणौ विदन्ति वेत्ति धर्मं वेद इति विदुर् धातोः वेदशब्दः निष्पादितः (अभि०चिन्ता०पृ० ७८)

व्याकरणेन पाणिनिना वेद-शब्दः उञ्छादिगणे वृषादिगणे च पठितः । उञ्छादिगणे वेद वेष्टा-यथाः कर्णौ (अष्टा०६.१.१६०) इति वार्तिकस्य व्याख्या प्रसंगे व्याख्याकारेण वामनेन प्रोक्तम् घञन्ताः ये कर्णौ अन्तोदात्ताः भवन्ति, यदि आद्युदात्ता स्थ (अष्टाध्यायी ६.१.२०३) तेन निष्पद्यते यदा वेदि वेन स वेदः वेदनं वा वेदः । इति भाष्यकारस्य अयं वेद शब्दस्य सम्पादि इति ।

वेदस्य भागद्वयम्

सामान्यतया मन्त्र-ब्राह्मणभेदेन द्विधा वेदस्य विभाजनं प्राचीनाचार्याः कुर्वन्ति ।[1] मन्त्रात्मकस्य वैदिक-शब्द-राशेः पुनः संकलनं संहितेति नाम्ना प्राचीनकालाद् व्यवहृतं भवति । संहिता एक-वैदिकशब्द-राशिमाधृत्य पद-क्रम-विकृतिपाठाः भवन्ति । यद्यपि प्रायशः संहितैव मन्त्राणामेव प्रयोगो भवति ।[2] अपारवेद्य भट्ट-भास्करस्य मतानुसारं कर्मणां कोपि

---

१. मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्, प्राप०सू० १.२ आप०प०सू० ३१.
२. अपि च पदक्रमेण संहितेव विज्ञायन्ते मन्त्राः ।
नि० १.१७ दुर्गाचार्य.

विनियुक्तानां मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थाः ब्राह्मणशब्देन व्यवह्रियन्ते ।[1]

वेदविभाजनम्

प्राचीन-भारतीय-वाङ्मयस्य निर्देशानुसारं सर्वत्र सृष्टेः प्रारम्भकाले स्वयम्भुवा ब्रह्मणा एक एव वेदः प्रकटितः आसीत् । सत्ययुगे त्रेतायुगे द्वापरयुगस्य च प्रायशः समाप्तिपर्यन्तमेकरूपेण वेदस्याध्ययनाध्यापनक्रमः प्रचलित आसीत् । द्वापरयुगस्य समाप्तेः कतिपयवर्षेभ्यः प्राक् महर्षिः व्यासः भाविनि कलियुगे जनानां बुद्धि-शक्त्यायुषां ह्रासं ध्यात्वा तदीयां दिव्यदृष्ट्या ज्ञात्वा ब्रह्मपरम्परया प्राप्तस्यैकस्यैव वेदस्य यज्ञप्रक्रियानुगुणं विभागचतुष्टयं चकार (श्री०भा० १.४.१९-२०) ।

तेषु चतुर्षु विभागेषु होतृकर्मोपयोगिनां मन्त्राणां संकलनं ऋग्वेद इति नाम्ना, उद्गातृकर्मोपयोगिनां मन्त्राणां संकलनं सामवेद इति नाम्ना, आध्वर्यवकर्मोपयोगिनां मन्त्राणां संकलनं यजुर्वेद इति नाम्ना, शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकब्रह्मकर्मोपयोगिनां मन्त्राणां च संकलनमथर्ववेद इति नाम्ना व्यवह्रियते ।

सम्प्रति प्रवर्तमानस्य वेद-संकलनस्य वैवस्वतमन्वन्तरे कृष्णद्वैपायन महर्षिणा व्यासेन कृतमिदं अष्टाविंशं विभाजनमस्ति । अत्र पौराणिक-मान्यतानुसारमेकसप्ततियुगानामेकं मन्वन्तरं भवति । प्रत्येकस्य चतुर्युगस्य मध्ये द्वापरयुगसमाप्तिकाले विशिष्टतमः सम्पन्नः महर्षिभिः व्यासस्य वेदस्य चतुर्धा विभाजनं क्रियते (भा० १२.६.४६-५०) । विभाजनमिदं कलियुगार्धे-मेव प्रवर्तते कलिसमाप्तौ च समाप्यते । सम्प्रति मन्वन्तरेषु सप्तमस्य वैवस्वत नामकस्य मन्वन्तरस्य अष्टाविंशतितमः कलियुगः प्रवर्तते । अतः पूर्वं सप्तविंश-कलियुगाः तदनुसारं च सप्तविंशतिवेदविभागकर्तारो वेदव्यासाः विभिन्नाभिधाः

---

१. ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः । तै०सं० १.५.१ भाष्ये

बभूवुः ।[1] वेदस्यैतदुपलब्धं साम्प्रतिकं विभाजनं महर्षेः पराशरस्य पुत्रेण कृष्ण-द्वैपायनेन कृतमस्ति ।[2] वेदविभागकरणादेव च महर्षिर्वेदव्यासेत्युपाधिना विभूषितो भवति ।

वेदशाखाः

कृष्णद्वैपायनो महर्षिर्वेदव्यासः वेदं चतुर्धा विभज्य तं चतुर्भ्यः शिष्येभ्यः समध्यापयत् । तेषु पैलाभिधे शिष्याय ऋग्वेदम्, वैशम्पायनाय यजुर्वेदम्, जैमिनये सामवेदम्, सुमन्तवे चाथर्ववेदमध्यापयत् ।[3] श्रीमद्भागवतानुसारं वेदस्यैतं चतुर्धाविभाजनमपि कालान्तरे मानवस्य धारणाशक्तिह्रासादानां प्राचीनपुरुषाणां दुर्ग्राह्यतामगात् । ततो व्यासशिष्याः पैलवैशम्पायनजैमिनि-सुमन्तवः स्वशिष्येभ्यः ते च स्वशिष्येभ्यः स्वीयं वेदं बहुधा शाखासु विभज्य अध्यापयामासुः ।[4] अनेन प्रत्येकं विभाजितानि प्रत्येकस्याः शाखायाः साम्प्रतिकीं मान्यतामुपलभमासत् । प्रत्येकमपि शाखा स्वतन्त्रैव पूर्णा वर्तते, न चान्यां शाखामपेक्षते । यथा महाभारतादि ग्रन्थेषु एकं पर्वकाण्डं वा परस्य सापेक्षत्वात् ग्रन्थस्यैकभागत्वं भजते । परं शाखा न वेदस्यैकभागत्वेना-भिधातुं शक्यन्ते । यतो हि प्रत्येकं शाखा निरपेक्षेण स्वोपदिष्टकर्मणां पूर्णं विधानमुपदिशति । अत एव एकशाखाध्ययनेन तद्वेदस्य पूर्णाध्ययन-माचार्या अभ्युपयन्ति ।[5]

---

१. द्रष्टव्यम्, ब्रह्मपु० २. ३५, ११९-२४ ; वायुपु० अ० २३.
२. द्रष्टव्यम्, भा० १२. ६ ४६-४९.
३. द्रष्टव्यम्, भा० १. ४. २१-२२, १२. ६ ५०-५३.
४. द्रष्टव्यम्, भा० १. ४. २३-२४.
५. एकशाखाध्ययनेन एकस्य वेदस्य सम्पूर्णाध्ययनम् , का०श्रौ०सू० १२.

महाभाष्यकृत् पतञ्जलिमतानुसारं चतुर्णां वेदानां सम्पूर्णाः शाखाः संख्या एकत्रिंशदधिकैकादशशतं सन्ति । तत्र ऋग्वेदस्य एकविंशतिः शाखाः, यजुर्वेदस्य[1] एकाधिकं शतं शाखाः, सामवेदस्य सहस्रं शाखाः, अथर्ववेदस्य च नवशाखाः सन्ति। अद्यत्वे न समस्ताः शाखाः उपलब्धाः भवन्ति । मुख्यतया सम्प्रति यासां शाखानां संहिता उपलभ्यन्ते ता इमाः सन्ति, यथा ऋग्वेदे शाकलबाष्कलेति द्वे, यजुर्वेदे(शुक्ले) काण्वमाध्यन्दिनीयेति द्वे(कृष्णे) तैत्तिरीयमैत्रायणीकठ-कपिष्ठलेति चतस्रः । सामवेदे-कौथुमजैमिनीयराणायनीयेति तिस्रः, अथर्ववेदे च शौनकपैप्पलादेति द्वे उपलभ्यन्ते ।

यजुर्वेदः

यज् देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु इति धातुः पाणिनिना धातुपाठे पठितः । तस्मादेव उसि प्रत्यये कृते यजुष् शब्दः निष्पद्यते, येन धात्वादिना यजुः शब्देन त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते -

१. देवपूजा
२. सङ्गतिकरणम्
३. दानम् ।

कोशकारेषु वाचस्पत्यम् कोशकारेण वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्ट-पठिताः मन्त्राः यजूंषि(वाचस्पत्यम्, पृ० ७९८) इति उक्त्वा वृत्तगीतिवर्जितेषु प्रश्लिष्ट पठितेषु मन्त्रेषु यजुष् शब्दः रूढ इति भणितम् । निरुक्तकारेण यास्केन यजुर्भिः यजन्ति(नि० १३,७) यजुः यजतेः (नि० ७, १२) इति निर्वचनेन च यैः मन्त्रैः यज्ञो विधीयते ते यजूंषि प्रोच्यन्ते इति कथितम् । जैमिनीय मीमांसासूत्रे: अनियताक्षरावसानो यजुः

१. द्रष्टव्यम्, म०भा० पस्पशाह्निकम्.

गत्यर्थको यजुः इति व्याख्यानं यजुषां अभियोगपरायणत्वं गत्यर्थकत्वं च सूचयति । अतएव प्राणो यजुः शब्दः वायौ रूढः । अत्र यजुष् शब्दस्य व्याख्यायामित्थं वर्णितम् -

अयं वाव यजुः, यो यं पवते, एष हि यन्नेव सर्वं जनयति एतं इदं अनुप्रजायते तस्माद् वायुरेव यजुः, अयं एव आकाशो जूः, यदिदमन्तरिक्षं एतं हि आकाशं अनुजवति, तदेतद् यजुर्वायुः अन्तरिक्षं च, यच्च जूश्च तस्माद् यजुरिति (शत०ब्रा०का० ७ अध्या० ३) ।

एवं यज् धातोः जु धातोश्च अयं शब्दः व्युत्पद्यते इति सिद्धम् । पण्डितानां प्रयुज्यमानः यजुः शब्दः मीमांसा-सूत्रानुसारं एव किं वा निरुक्त-व्याकृत-आर्षशास्त्रैः समाधेयम् ।

साहित्यविकासस्य तथा च पुराणविज्ञानस्य दृष्ट्या यजुर्वेदस्य स्थानं ऋग्वेदानन्तरमायाति । यद्यपि यजुर्वेदः सामवेदस्य ऋग्वेदस्य परवर्ती ग्रन्थो मतः(तत्स्थानीयो ऋतो वेदो । कौषीतकि ब्रा० ६, २) । तथापि याज्ञिक-उपासनायाः क्रियाविधेः अपि प्राचीन-भारतीय-धर्म दृष्ट्या च ऋग्वेदा-पेक्षया यजुर्वेदस्य अधिकं महत्त्वं वर्तते । ऋग्वेदे यदि होतृ-प्रयोगार्थ-देवानां आवाहन-मन्त्राणां संग्रहः, सामवेदे च उद्गातृ-गानाय आर्चिकमन्त्राणां गेयोपनिबन्धनमस्ति, तर्हि यजुर्वेदे विविध-यागानां सम्पादनोपयोगाय अध्वर्युणां संकलनं विद्यते ।

यजुर्वेदस्य अध्वर्युः एव यज्ञस्य समस्त-महत्त्वपूर्ण कार्याणां सम्पादको भवति । ऋग्वेदानुसारं च एव यज्ञस्य स्वरूप निष्पादनं करोति (यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ऋ० १०,७१,११) ।

यजुर्वेद द्वारा निष्पन्ने सति यज्ञकार्ये तस्मिन् औपचारिकं स्तोत्र-शस्त्ररूपात्मकं आवश्यकम् साम-ऋग्वेदाभ्यां पूर्णतां याति । एतस्मादेव

कारणात् केन च व्याख्याता सायणाचार्यः सर्वप्रथमं यजुर्वेदस्य व्याख्यान-मकरोत् ।[1]

यजुर्वेदस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन् कथयति सायणः -

भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम् (तै०भा०भू० पृ०७) ।

तथा च यथा अगाराणि भित्तयो काष्ठादि चित्रणानि धारयन्ति, तथा च तेषु चित्रणेषु मणि-मुक्तादि चाश्रितं भवति, तथैव यजूंष्यपि यज्ञानि स्वरूपेण यज्ञानां रूपितं भवति, तथा च तासु ऋक्सामांशका: प्रायः समाश्रयन्ते ।[2]

<u>यजुर्वेदस्य सम्प्रदायद्वयम्</u>

यजुर्वेदस्य सम्प्रदायद्वयं विद्यते, ब्रह्मसम्प्रदायः आदित्यसम्प्रदायश्चेति । ब्रह्मसम्प्रदायस्य प्रतिनिधिः कृष्णयजुर्वेदः, तथा चादित्य-सम्प्रदायस्य प्रतिनिधिः शुक्लयजुर्वेदः । यजुर्वेदस्य शुक्ल-कृष्ण-विषये प्राचीनग्रन्थानां विविधेषु स्थलेषु दृष्टिपथमायाति -

---

१. यजुर्षि निष्पन्नं यज्ञशरीरं तदपेक्षितौ होत्रौद्गात्रौ अपरौ अभ्यर्हितत्वेन पूर्वं तैत्तिरीयशाखीयस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तम् । तै०भा०भू०पृ० ७.

२. यथैव भवनस्य स्यात् घटादि चित्रणम् ।
आश्रितं मणिमुक्तादि घटादौ यथा तथा ॥
यजूंषि यज्ञे स्यादृग्भिर्भित्तिचित्रणम् ।
सामाख्या मणिमुक्ताश्च तासु समाश्रिताः ॥ तै०भा०भू०पृ० ८३

भूमिका

व्यासशिष्यस्य वैशम्पायनस्य याज्ञवल्क्यादयो बहवः शिष्याः आसन् यजुर्वेदमधीयानाः । अध्ययन-काले केनापि कारणेन गुरोः पापं किंचित् समुत्पन्नम् । तन्निवारणार्थं गुरुर्वैशम्पायनः स्वशिष्यानादिष्टवान् - मदर्थं यूयं व्रतं चरतेति । तदा याज्ञवल्क्यो विनयेन प्राह - गुरो किमेभिर्बालैः, अहमेक एव भवदर्थं व्रतं चरिष्यामि, येन भवन्तः पापान्मुक्ता भवेयुरिति । तादृशं ब्राह्मणाधिक्षेपकमभिमानं वैशम्पायनेन क्रुद्धेन याज्ञवल्क्यो भर्त्सनामाप्तः । यत वीडकेन मच्छिष्याणामवमानं कृतवानसि, अतो मत्तो धीतं सर्वमपि उज्झेति । याज्ञवल्क्यस्तु तथेति स्वीकृत्य तदनन्तरमेव गुरूपदिष्टं सर्वमपि यजुर्वेदमुद्गीर्य भगवन्तमादित्यं तपसा परितोष्य ततो वाजिरूपधरेण तेनोपदिष्टान्यपि यातयामानि यजूंषि स यावत् केनाप्यविदितानि लब्धवान् । तच्छाखा च वाजसनेयनाम्ना ख्याता । तान्यपि शुक्लान्युच्यन्ते इति आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते (श० १४.९.५.३३) इति शतपथं ब्राह्मणमप्यमुमर्थं पुष्णाति ।

एवं स्थितः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः ॥ भाग० २,६,२२,

इत्यादि भागवतवचनानि चात्रानुकूलानि । यानि च याज्ञवल्क्येन वान्तानि, कृष्णानि तान्यभूवन् इति । वस्तुतः कृष्णयजुषि मन्त्र ब्राह्मणयोः संकीर्णत्वात् विविच्य बोद्धुं दुःशकत्वमभिप्रेत्य तस्य कृष्णत्वं, शुक्लयजुषि च मन्त्र ब्राह्मणयोः पृथग्भावादिस्पष्टौ यजुषस्तस्य शुक्लत्वमित्यभिप्रयन्ति । अन्यथा याज्ञिक-विषय-प्रतिपादन-क्रमे विशेषो भेदः शुक्ल-कृष्ण-यजुषोः संदिग्धत्वान्नोपलभ्यते ।

शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाः

शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदशशाखाः सन्ति । (१) काण्वा (२) माध्यन्दिनाख्या, (३) जाबाला (४) तापायनीया (५) कापाला (६) पौण्ड्रवत्सा (७) आवटिका (८) परमावटिका (९) पाराशर्या (१०) वैधेया (११) वैणेया (१२) औधेया (१३) गालवा (१४) बैजवा (१५) कात्यायनीया चेति ।

सम्प्रति समुपलब्धशाखाद्वयोः संक्षिप्तं विवरणमत्र प्रस्तूयते -

१. काण्व-शाखा

महर्षि कण्व द्वारा यस्याः शाखायाः प्रचारः प्रसारश्च कृतः, सा काण्व-शाखा वर्तते । कण्वः महर्षेः याज्ञवल्क्यस्य प्रथमः शिष्यः आसीत् । अतः शाखेयं प्रथमा शाखा अपि उच्यते । अस्याः शाखायाः संहितायां (काण्व संहितायाम्) ४० अध्यायाः, ३२८ अनुवाकाः, तथा च मन्त्राणां संख्या २०८६ अस्ति । माध्यन्दिन-शाखा पेक्षया अस्यां १११ मन्त्राः अधिकाः विद्यन्ते । काण्वसंहितायाः चत्वारिंशत्तमो अध्यायः ईशोपनिषद् अस्ति । काण्व-शाखायाः शतपथ ब्राह्मणे १०४ अध्यायाः सन्ति । अस्य चतुर्दशतमः काण्डस्य एको भागः बृहदारण्यकोपनिषद् वर्तते । काण्वसंहितोपरि सायणाचार्यस्य वैदुष्यपूर्णं भाष्यमुपलभ्यते ।

हलायुधाचार्येणापि अस्यां संहितायां ब्राह्मणसर्वस्वम् नामकं भाष्यमलिखत् । साम्प्रतं काण्वशाखायाः प्रचारः महाराष्ट्रप्रदेशे एव दृश्यते, किन्तु प्राचीनकाले अस्याः शाखा उत्तर-भारते प्रचलति स्म ।

२. माध्यन्दिन-शाखा

महर्षि-माध्यन्दिन द्वारा यस्याः शाखायाः अध्ययनाध्यापन-क्रमेण प्रचारः प्रसारश्चाभवत्, सा माध्यन्दिनीया शाखा । अस्याः शाखायाः संहितायां (माध्यन्दिन - संहितायाम्) ४० अध्यायाः, ३०३ अनुवाकाः, मन्त्राणां संख्या च १९७५ अस्ति । माध्यन्दिन-शतपथ-ब्राह्मणे शतं (१००) अध्यायाः सन्ति । बृहदारण्यकोपनिषद् अस्य चतुर्दशकाण्डस्य षष्ठो भाग अस्ति । सम्प्रति भारते सर्वे अस्याः शाखायाः बहुसंख्यका अनुयायिनः समुपलभ्यन्ते । आचार्योव्वट-महीधराभ्यां अस्यां संहितायां च वैदुष्यं भाष्यं प्रणीतम् । अनयोः उव्वटः पूर्वकालिकः, महीधरः पश्चात्कालिक इति ।

वेदाङ्गानि

वेदा हि दुरूहाः । न सर्वसाधारणेनाभ्यर्थावगमः सामान्यतया कर्तुम् । अतस्तेषामर्थप्रत्यायनापेक्षितानां विषयाणां परिचय अत्यावश्यकः । कृते [illegible] स्वानुभूय आचार्यैः । तस्य वेदार्थावगमाय ग्रन्था आरब्धाः । एतानि वेदार्थोपकारकाणि ग्रन्थानि वेदाङ्गानीति व्यपदिश्यन्ते । मीमांसा दर्शनमपि उपकारकत्वेनाङ्गानामन्यतमं निर्दिष्टः । अज्यन्ते ज्ञायन्ते आभिरित्यङ्गानि इति व्युत्पत्त्या शास्त्रेण वस्तुस्वरूपाणि उपकारकाण्यङ्गानि भवन्तीति ज्ञायते । तानि च वेदार्थोपकारकाणि षट् सन्ति ।

शिक्षाकल्पौ व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि

इति षण्मुखीवर्त्यां[1] शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम् छन्दःशास्त्रम्, ज्योतिःशास्त्रम् च वेदाङ्गानीति । वैदिकमन्त्राणां शुद्धो-च्चारणोपकारकं शिक्षाशास्त्रमस्ति । वेदानां मुख्यं प्रयोजनं यज्ञक्रियानुष्ठा-नेनापूर्वप्राप्तिर्वर्तते इति ।

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः[2]

यज्ञादिभिर्वेदोऽनुसृतः । यज्ञक्रियाणामेव यथास्थानं विनियोगं कल्पात्मकं वेदाङ्गमुपदिशति । शब्दस्वरूपे तत्साधुत्वासाधुत्वविवेचना-यास्ति व्याकरणमङ्गम् । निरुक्तेन वैदिकानां शब्दानां पदानामर्थप्रत्यायनं निर्वचन-प्रणाल्या क्रियते । छन्दःप्रभृतीनां वैदिक-मन्त्राणां यथाविधि पाठोच्चारणाय च छन्दःशास्त्रमावश्यकमस्ति । यज्ञानुष्ठानेषु तत्काल-परिज्ञानाय ज्योतिःशास्त्रस्योपयोगित्वं सुप्रथितमस्ति । अत एव वेदात्मकस्य पुरुषस्याङ्गान्यपि प्राचीनाचार्यैरित्थं कल्पितानि -

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पो च पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
छन्दःपादौ तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥पा० शि०भाग-२.

कल्पः

स्वयमस्माभिरवगतं यत्कल्पाङ्गं वेदपुरुषस्य हस्तस्थानीयमुच्यते । हस्ताद्ृते हि न पुरुषः स्वीयक्रियानुष्ठानं सम्यक् सम्पादयति । एवमेव न

---

१. का०सू० पृ० सं० २.
२. आ०ज्यो०.

कल्पं विना यज्ञयागस्य वेदस्य क्रियानुष्ठानं सम्भवति । अतश्च वेदाङ्गेष्वपि कल्पशास्त्रस्य प्रामुख्यम् । यद्यपि यज्ञक्रियानुष्ठानस्य विविधं ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि क्रियते । परं तेषां पाठक्लिष्टत्वात् परोक्षप्रियत्वाच्च कल्पाङ्गमिह यज्ञक्रियानुष्ठानविधानार्थं सुतरां समर्थमिति सर्वैरपि मन्यते ।

कल्पशब्दस्यार्थो निर्वचनेन एवं उच्यते - कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगो अत्र इति व्युत्पत्त्या याग प्रयोगाणां समर्थकं शास्त्रं कल्प उच्यते । अथवा (प्रयोगाणां) कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम् व्युत्पत्त्या वेदोक्तकर्मणां सम्प्रयोगकल्पकं शास्त्रं कल्प इति । उभयथापि संस्कारस्य न कापि विप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तदिदं कल्पशास्त्रं सूत्रेषूपनिबद्धम् ।

सूत्रसाहित्यम्

सूत्र-साहित्यं भारतीयवाङ्मयस्य विशिष्टं वैभवमस्ति । स्वीयया विशिष्टतया शैल्या सङ्क्षिप्तैः समासैः किं बहुना अक्षरे पि सम्पन्नमस्ति सूत्रसाहित्यमिदम् ।

वैदिकसाहित्ये सूत्राणां कालः अध्ययनचिन्तनपरम्परायाः परमोत्कर्षः प्रतीयते । वैदिक-साहित्यस्यावशिष्टांशेन सह सम्बन्धात्मकमिदं सूत्रसाहित्यं संस्कृतभाषायाः शृङ्खलात्वं धारयति । सूत्रं नाम तन्तुः । सूत्रेषु लघुतमानि अतिस्वल्पाक्षराणि, सारगर्भिताणि च पदानि एकेन तन्तुना नियोजितानि भवन्ति सूत्रमित्यन्वर्थनाम । वैदिकव्याकरणमितरयाः पद्धत्याः दर्शिष्यामः । पाश्चात्यविद्वद्भिः सूत्राणां रचनाकालोऽयं निर्धारितं वर्तते । यथा हि प्रख्यातिप्राप्तो विद्वान् मैक्समूलरमहोदयः[1] -

---

१. हिस्ट्री आफ् एंशेंट संस्कृत लिटरेचर, पृ० ३७.

भूमिका

" Evry doctrine thus propounded, whether grammer, metre, law or philosoply, is reduced to a mere skelton. All the impostant points and jointe of a System are laid open with the greatest precision and clearness, but there is nothing in these works connection or develoment of ideas.

[illegible] सूत्र[illegible] वक्ति -

" Every apparent simplicity of design vanises in the perplexity of the structure. The endless pursuit of exceptions and limitations so disjoins general precepts, that the reader cannot keep in view their intended connection and mutual relation. He wonders in an intsicatemaze, and the clue to the labyrinth is continuelly slipping from his hands."

एवं [illegible] पाश्चात्याः सूत्राणां [illegible] न [illegible] । सूत्ररचनायां [illegible] विषयः [illegible] संक्षेपेण प्रस्तुते [illegible] । यथा हि विंटरनित्समहोदयः[1] -

" There is probably nothing like these sutras of the Indians in the entire literature of the world. It is the task of the auther of such a work to say as much as possible in as few words as possible, even at the expense of clearness and intelligibility."

विंटरनित्समहोदयस्य कथनमिदं [illegible] सूत्रं सर्वं मन्यन्ते वैयाकरणाः [illegible] पाणिनीयसूत्रे[2] [illegible] । तथापि [illegible] केवल सूत्रैस्या[3] [illegible] । [illegible] सूत्राणां [illegible], तथापि -

---

1. हिस्ट्री आफ इण्डियन लिटरेचर, पृ० २६५.
2. पाणिनि[illegible], १३८.
3. हिस्ट्री आफ एन्शिएंट संस्कृत लिटरेचर, पृ० ६५.

भूमिका

" There is no life and no spirit in these sutras, except what either a teacher or a running commentary, by which these works are usually accompanies, may import to them. "

पर्यालोचनेनापि च सूत्रग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं किमपि न्यूनत्व-मभिधातुं युज्यते । यतो हि तात्कालिके परिवेशे न सूत्रग्रन्थैरन्तरा शास्त्राणां रक्षा कर्तुं शक्या आसीत् । लेखन-प्रणाल्याः अभावेन मौखिकमेव अध्ययनाध्यापनेन धारणं सम्भाव्यमासीत् । तत्र च दीर्घग्रन्थस्य विषयोपदेशः सूत्रग्रन्थैरेव कर्तुं शक्यमासीत् । एतत् सूत्रग्रन्थस्यैव माहात्म्यं यत् सहस्राब्दयोऽपि पूर्वं प्रणीतस्य भारतीयार्थशास्त्रस्योपलब्धिरधुनापि यथेष्टं भवति । सूत्र-ग्रन्थमिदं महर्षीणां तत्त्वज्ञानां मननचिन्तनानुभवचिन्तनपरिणामरूपं ज्ञानकल्पद्रुमत्वं ददाति ।

वेदं सूत्रग्रन्थस्याविच्छिन्ना परम्परा अत्यन्तं प्राचीना वर्तते । भारतीये साहित्ये मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेद-शब्दराशिः श्रुतिरित्यभिधीयते, तस्यापौरुषेयत्वं च विद्वद्भिः साध्यते । वेदा हि ऋषिभ्यो दृष्टाः न तु विरचिता इत्येषा मान्यता प्रचलिता । वेदाङ्गानि तु श्रुत्यनुकूलान्यपि श्रुतिभ्यो भिन्नानि, ततश्च पौरुषेयाणि । कल्पाङ्गीभूताः श्रौत-गृह्य-धर्मसूत्रादि ग्रन्थाः अपि पौरुषेयाः स्मृतिरूपत्वेन वैदिकवाङ्मये प्रमाणतया तिष्ठन्ति । अतः केचिदाचार्याः स्मृतीनामपि विशिष्टमपौरुषेयत्वं युक्ति-प्रमाणादिभिः साधयन्तः स्मृतीनां सूत्राणां श्रुतिवदविच्छिन्नसम्प्रदाय-प्रामाण्यं निर्दिशन्ति । अथापीदं निर्विवादं यत् पौरुषेयाण्यपि सूत्राणि प्रमाणान्येव । स्मृतीनां प्रामाण्यं श्रुत्यनुकूलतयैव भवितुमर्हतीति कुमारिल-भट्टेन साधितम् -

श्रुतिविज्ञानविषयज्ञानं स्मृतिरित्युच्यते ।
श्रुतिज्ञानाद् विना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते ।।
।।कारिका ।।

वेदाङ्गानां स्मृतिसमाख्याप्रसिद्धत्वे ऽपि स्मृतित्वं तेनैव निर्दिष्टम्, यथा -

यद्यपि स्मृतिशब्देन षडङ्गानामभिधानता ।
तथाप्येषां न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिराक्रिया ।।

वस्तुतस्तु श्रौतगृह्यधर्मसूत्रात्मके कल्पे त्रेधा ये धर्माः श्रुतिभ्यः उपदिष्टास्त एव धर्माः स्मृतिषु लोकहितोपनिबद्धाः प्रायशो दृश्यन्ते । अतो न को ऽपि विरोध उभयोर्मध्ये ।

यज्ञानुष्ठानप्रतिपादकानि ब्राह्मणानि सन्ति । परं न कल्पसूत्राणां साहाय्येन विना यज्ञानुष्ठानसम्पादनं कर्तुं शक्यमिति कुमारिलभट्टेन कल्पसूत्राणां वैशिष्ट्यं प्रतिपादयतोक्तम् -

वेदादृते ऽपि कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः ।
न तु कल्पैर्विना केचिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ।। इति

अत एव स्मृतिरूपाण्यपि कल्पसूत्राणि श्रुतिवदेव प्रामाणिके ग्रन्थे स्वाध्याये पुरा समादृतान्यासन् । कल्पसूत्राणि क्वचिच्छाखाभेदेन भिन्नानि क्वचिच्चाभिन्नान्यपि समुपलभ्यन्ते । अतो नैकः पक्षो निर्णेतुं शक्यते यत् प्रतिशाखं भिन्नानि कल्पसूत्राण्यासन्, प्रतिवेदं वा भिन्नान्यासन्निति हिरण्यकेशिसूत्रटीकाकृता महादेवेनाप्यभिहितम् -

तत्र कल्पसूत्रं प्रतिशाखं भिन्नमभिन्नमपि क्वचित् शाखाभेदे अध्ययन-भेदाद् वा पुरुषभेदाद् वा । आश्वलायनीयं कात्यायनीयं च सूत्रं हि भिन्ना-

अध्ययनीयाश्चैषां शाखीयैर्विहित । तैत्तिरीयके च यथा मन्त्रे यजूंषि नानासूत्राणि । एतेन च सूत्रैः शाखाभिः शाखाभिः च सूत्रैः इति परम्परा-श्रय इति वाच्यम् ।

अतएव महादेवेनाचार्येण कल्पसूत्राणामविच्छिन्नपरम्परां बोधयता स्वीयग्रन्थोपोद्घाते स्पष्टतया श्रुतत्वं साधितं यथा -

न हि सूत्राणां कर्तृत्वाभिमानोऽपकर्षः, किन्तु नानाकल्पनासु तत्तन्नामक महर्षिभ्यः अपितु नित्या, तत्तच्छाखासूत्रेषु च नित्यां व्यवस्था-तथ्या तिष्ठति यथा पुरुषनामाङ्कितासु इति ।

एतानि हि कल्पसूत्राणि मुख्यतया चतुर्धा विभक्तुं शक्यन्ते - श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि, शुल्बसूत्राणि च । श्रौतसूत्रेषु श्रुतिषु प्रत्यक्षं प्रतिपादितानि श्रौताग्नि साध्यानि क्रियाबहुलानि यज्ञात्मकानि कर्माणि समुपदिष्टानि । गृह्यसूत्रेषु गृह्याग्नि-साध्यानि, संस्कार-पुष्ट्यादि प्रतिपादकानि, भावप्रधानानि च कर्माण्युपदिष्टानि । धर्मसूत्रेषु वर्णाश्रम-धर्माचाराणामुपदेशो स्ति । शुल्बसूत्रेषु च प्राचीनस्य भूमानशास्त्रस्य वेद्यादिनिर्माण प्रक्रिया निर्देशः ।

साम्प्रतिके हि काले श्रौताग्निविरहात् विधावतामृत्विजामनुपलम्भात् अनुष्ठेयक्रियाबाहुल्यात् पञ्चाग्निसाध्य प्रतिकूलपरिस्थिति-परिवेशाच्च श्रौतानि कर्माणि न प्रचलितानि सन्ति । तदाधारत्वेन विरचितानि शुल्बोक्तानि वेद्यादि कर्माण्यपि न प्रयोगेषु प्रचारं लभन्ते । वैदिकयज्ञानुष्ठानकर्मे धारावाहिक भारतीयेषु गृह्यकर्मणामादरः ।

भूमिका

<u>गृह्यसूत्रपरिचयम्</u>

श्रौतसूत्रेषु अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादि इष्टीनाम्, अग्निष्टोमादिसोमयागानां चोपदेशः । धर्मसूत्रेषु तु वर्णाश्रमाचारधर्माणामभिधानम् । परं गृह्यसूत्राणि हि गृहस्थं मनुष्यं प्रयुञ्जन्ति गार्हस्थ्यानि कर्माणि विशेषतः प्रतिपादयन्ति । गृह्यसूत्रेषु च विषयबाहुल्यमस्ति । यथा गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनादि विवाहाद्यन्त्यकर्मान्ताः मानवस्य जन्मनो पि प्रागपि क्रियमाणाः संस्काराः औपासन होमादयो दर्शपूर्णमास यज्ञाश्च विशिष्टेषु कालेषु प्रत्यहं च क्रियमाणाः पञ्चमहायज्ञास्तथा, नैमित्तिकानि च गृहनिर्माण-वास्तुसम्प्रवेशनादि कर्माणि, शान्तिकर्माणि, पुष्टिकराणि कर्माणि स्वार्थोपयोगीनि अभिचारकर्माणि, ये बहुना राजसमादराणि सद्गुणविशेषोपपादकानि, वापीकूपतडागाद्युत्सर्गादीनि, प्रतिष्ठाकरणानि, मानवस्य सर्वतोभावेन अभ्युन्नतिकराणि कर्माणि उपदिष्टानि सन्ति ।

गृह्यसूत्राणां विषयवस्तुविस्तृतमवलोक्य प्रसिद्धो विंटरनित्स-महाशयो ब्रवीति[1], यथा -

" The contents of the Ghryasutras are still more manifold, and in some respects more interesting, the contain directions for all usages, ceremonies and secrefices by virtue of which the life of the Indian receives a higher sanctity, what the Indians call Sanskara, from the moment when he is conceived in the womb, till the hour of his death and still further through the death ceremonies and cult of the soul."

---

१. हिस्ट्री आफ् इण्डियन लिटरेचर, पृ० ८८८.

सामवेदीयानि गोभिलखादिर-जैमिनीयगृह्याणि अथर्ववेदीयं च कौशिकगृह्यसूत्र-मित्यादीनि गृह्यसूत्राणि सम्प्रत्युपलभ्यन्ते । एतेषां परिचयः प्रस्तूयते -

१. आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

ऋग्वेदेन सम्बद्धमिदं गृह्यसूत्रमध्यायचतुष्टयात्मकमस्ति । अध्यायेष्वपि खण्डशो विभागः । अस्य गार्ग्यनारायणहरदत्तयोः वृत्ती पूर्वं सम्प्रत्युपलब्धे स्तः । गृह्यसूत्रेऽस्मिन् प्राचीनाचार्याणामुक्तयः एतस्य पारम्पर्यं द्योतयन्ति ।

२. शांखायनगृह्यसूत्रम्

ऋग्वेदीयमपरं गृह्यसूत्रं सुप्रसिद्धं प्रमाणमस्ति । कौषीतकिब्राह्मणा-नुगतमिदं सूत्रं षडध्यायात्मकमस्ति । एतस्यापि भाष्यमुपलभ्यते ।

३. कौषीतकिगृह्यसूत्रम्

शाम्बव्यप्रणीतमिदं गृह्यसूत्रं शाम्बव्यगृह्यसूत्रनाम्नापि व्यपदिश्यते । ऋग्वेदस्य शांखायनकौषीतकिशाखे एकत्वेनैव यावत् विद्वद्भिः प्रतिष्ठापिते । परं सूत्रद्वयावलोकनेनेदं सुनिश्चितं भवति यदुभे अपि भिन्ने स्तः । शांखा-यनसूत्रादेतत् सूत्रं विषयदृष्ट्या समानमपि रचनादृष्ट्या विभिद्यते । सूत्रेऽस्मिन् पंच अध्यायाः सन्ति ।

४. बौधायनगृह्यसूत्रम्

कृष्णयजुर्वेदेन सम्बद्धेषु गृह्यसूत्रेष्वन्यतममिदं गृह्यसूत्रमस्ति । अस्य कर्ता बौधायनेति नाम्नैव ज्ञातुं शक्यते । सूत्रमिदं कृष्णयजुर्वेदीयगृह्यसूत्रेषु विस्तृततममस्ति ।

५. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

इदमपि गृह्यसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं वर्तते । गृह्यसूत्रेऽस्मिन् त्रयोविंशति खण्डाः सन्ति । अत्र सूत्रे वैदिकैर्विद्भिः भूरिपरिश्रमः कृतः । ओल्डेनबर्ग-महाशयेन सूत्रमिदमांग्लभाषायामनूदितम् । डा० विंटरनित्समहोदयेन सूत्रस्यास्य सम्पादनं कृतमस्ति ।

६. हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्

सत्याषाढगृह्यसूत्रापराभिधं कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयशाखानुसारि हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रमस्ति । वियनाविद्यालयीय क्रिस्टेमहोदयेनास्य संस्करणं सर्वतः प्रथमं प्रकाशितम् । सूत्रस्यास्यापि आंग्लभाषानुवादो जातः । अत्र महादेव कृता वैजयन्ती व्याख्या प्रकाशिता वर्तते ।

७. भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

इदमपि सूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं प्रकाशितं वर्तते । १९१३ ईस्वीये लाइडेन स्थानादिदं प्रकाशितमासीत् ।

८. मानवगृह्यसूत्रम्

कृष्णयजुर्वेदीयमिदं गृह्यसूत्रं मैत्रायणीशाखया सम्बद्धमस्ति । अस्य अष्टावक्रभाष्यमप्युपलभ्यते ।

९. काठकगृह्यसूत्रम्

इदमपि कृष्णयजुर्वेदीयं सूत्रं कठशाखया संबद्धं वर्तते । अस्यैवापरनाम लौगाक्षिगृह्यसूत्रमपि वर्तते । अत्र सूत्रे पंचस्वध्यायेषु सप्तत्रिंशत्कण्डिकाः सन्ति ।

अध्यायपंचकमात्रमिदं सूत्रं गृह्यपंचिकेति नाम्नापि व्यपदिश्यते । भाष्यत्रयोपेत-मिदं सूत्रं त्रावणेतः १९८१ वैक्रमाब्दे डा० कैलण्ड महोदयेन प्रकाशितं वर्तते ।

१०. गोभिलगृह्यसूत्रम्

सामवेदीयगृह्यसूत्रेषु सर्वप्रथममिदं गोभिलगृह्यसूत्रम् । रचना वैशद्या अस्य प्राचीनत्वं महत्त्वं च स्पष्टं भाति । सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणयोरप्यस्मिन् उद्धरणान्यत्र दृश्यन्ते ।

११. खादिरगृह्यसूत्रम्

सामवेदीयमिदं राणायनीयशाखीयं गृह्यसूत्रमस्ति । इदं हि गोभिलगृह्यसूत्रेण बहुशः संवदति ।

१२. जैमिनीयगृह्यसूत्रम्

इदमपि गृह्यसूत्रं सामवेदीयमस्ति । सामवेदस्य जैमिनीयशाखा-संबन्धमिदं वर्तते । खण्डद्वये विभक्ते ऽस्मिन् सूत्रे सार्धशतं कण्डिकाः सन्ति ।

१३. कौशिकगृह्यसूत्रम्

अथर्ववेदीयमिदमेकमात्रं कौशिकगृह्यसूत्रम् । अत्र सूत्रे चतुर्दश अध्यायाः सन्ति । अस्योपरि दारिल केशव ब्लूमफील्ड कैलण्डादयैः महत्त्वपूर्णाः व्याख्याः टिप्पण्यश्च विरचिताः । गृह्यसूत्रमिदं प्राचीनभारतीय-यातुविद्यायाः ज्ञापकं वर्तते । गृह्यसूत्रस्यास्य सर्वप्रथमं संस्करणं डा० ब्लूमफील्ड महोदयेन अमेरिका-देशात् १८९० ईसवीयाब्दे सम्पाद्य प्रकाशितमस्ति ।

भूमिका

पारस्करगृह्यसूत्रम्

शुक्लयजुर्वेदीय स्मार्तं गृह्यसूत्रमस्ति पारस्करगृह्यसूत्रम् । अस्य कर्ता कात्यायनाचार्यः पारस्करेति अपरनामधेयो वर्तते । अस्य त्रिषु काण्डेषु प्रथमकाण्डे - आवसथ्याधानम्, विवाहः, गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमण-कर्णवेधन-अन्नप्राशनादि संस्कारकर्माणि वर्णितानि । द्वितीये काण्डे तु चूडाकरण-उपनयन-समावर्तन-पंचमहायज्ञ-श्रवणाकर्म-सीतायज्ञ-विवरणं च वर्तते । तृतीय-काण्डे श्राद्धानन्तरम्, अवकीर्णि प्रायश्चित्तादि विविधानुष्ठानानां विधेः प्रतिपादनम् ।

गृह्यसूत्रस्यास्य व्याख्यानपरम्परास्य लोकप्रसिद्धेः परिचायिका अस्ति । अस्य पंचव्याख्याकाराणां व्याख्याः गृह्यसूत्रस्यास्य अंशोत्र प्रकाशन्ते । अस्य पंच व्याख्यातारः कर्क-जयराम-हरिहर-गदाधर-विश्वनाथादयः सन्ति । हरिहरस्य पद्धतिः शुक्लयजुर्वेदिनां कर्मकाण्डस्य विवाह-प्रतिमादिका महत्त्वपूर्णा अस्ति । कात्यायन-श्राद्ध-सूत्रं श्राद्धविषयं विस्तार-पूर्वकं प्रतिपादयति । अस्मिन् नवकण्डिकाः सन्ति प्रत्येकासु कण्डिकासु सूत्राणि राजन्ते । अस्योपरि तिस्रः टीकाः प्रकाशिताः सन्ति, प्रथमा - कर्कस्य, द्वितीया - गदाधरस्य, तृतीया च कृष्णमिश्रस्य श्राद्धकाशिका नाम्नी (रचनाकाल विक्र० १७०५ - १७७८ ई०) एतासु अस्य व्याख्यायाः समुल्लेखः श्राद्धकाशिकायाः प्रारम्भे द्वितीये श्लोके मिलति ।

पारस्करगृह्यसूत्रस्य कर्ता

पारस्करगृह्यसूत्रस्य रचना केन कदा कृता न कोऽपि वेत्ति । तथापि विदुषां मतमिदं यत् पारस्कर शब्दः देशवाची वर्तते । अस्य शब्दस्य देशवाचित्वं पाणिनिना अपि स्वीकृतम् । अतः कात्यायनीय कात्यायनश्रौत-

सूत्रं विरच्य पारस्करगृह्यं प्रणीतम् । कात्यायन एव पारस्करापराभिध: न तु अन्य । यद्यपि संस्कृतसाहित्ये बहव: कात्यायनाभिधा: सन्ति, तेषु सर्वेष्वेव कात्यायनश्रौतसूत्रकार: प्राचीनतम: इति ।

कात्यायन:

प्राचीन-भारतीय-व्यवहार-दर्शन-शास्त्र-बृहस्पति-कात्यायना: निरन्तरमेव आयान्ति । कौटिल्य-याज्ञवल्क्य-पराशर-नारद: कात्यायनस्य धर्मसूत्रं स्वीकृतवन्त: । बौधायन-धर्मसूत्रेऽपि एष: कात्यायन: प्रमाणरूपेण धृत: । शुक्लयजुर्वेदस्य श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, भाष्यं वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्, सर्वानुक्रमणी च कात्यायनस्य एव कृतय: सन्ति । आचार्यस्यास्य काल निर्णये मतमतान्तराणि सन्ति । सुप्रसिद्धो विद्वान् डा० पाण्डुरङ्गवामन काणे महोदय: कात्यायनस्य कालं ४००-३०० ईसवीयपूर्वमध्ये स्वीकरोति । काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य डा०वीरेन्द्रकुमारवर्ममहोदयै: आचार्यस्यास्य काल: ३०० ई०पू० स्वीकृत: ।

वस्तुत: कात्यायनस्य देशकाल विषये तु न स्फुटं किमपि विज्ञायते । ऐतिहासिकैरपि एतद्विषये स्फुटं निर्णेतुं न पारितम् । कात्यायन: वररुचि: इत्यादीनि नामान्यपि बहुदेशकालव्यवस्थितानामनेकासां व्यक्तीनां सम्भाव्यते इति तेषां देशकालनिर्णये मतमतान्तराणि । कात्यायनो हि यजु: श्रौतसूत्रकार: एक:, यस्य पारस्करगृह्यसूत्रम्, भाष्यं, वाजसनेयि-प्रातिशाख्यम्, सर्वानुक्रमणी च ग्रन्था: सन्ति । अयं कात्यायन: प्राचीनतम: प्रतिभाति । पाणिनि: सूत्र-वार्तिककारो पि कात्यायन:, स्वर्गारोहणकाव्यनिर्मातापि च कात्यायन उच्यते । अत्र सर्वे एक एव वा भिन्ना इति चिन्त्यो ऽयं प्रश्न: । एवं वररुचिरपि एक: कौटिल्येन स्मृतो ऽसौ राजनीतिराचार्यवर्ण स्मृत: । एकश्च विक्रमस्य सभायां नवसु रत्नेष्वपि स्मर्यते, वाररुचं काव्यं चापि अत्र तत्रोल्लिख्यते - इति सर्वाण्येतानि भिन्नानि वा इदं वक्तुं दुष्करम् । अतएव

भवति वक्तुम् - यत् व्याकरणशास्त्रे पाणिनि कात्यायनयोः समकालिकत्वं परम्परं विद्भिः कात्यायनादिकस्य यदुपन्यस्यते, तत्तु प्रायेण कात्यायनस्यैव प्रतीयते । उभयतोऽस्मात् पाणिनिकात्यायनयोर्बहुकालव्यवधानमनुमीयते । यच्च व्याकरणशास्त्रे कौशाम्बीनिवासित्वं कात्यायनस्योक्तम्, कौशाम्बी च प्राग्देशान्तर्गतेति सम्भावयन्त्यैतिहासिकाः, तदपि चिन्त्यमेव । भाष्यकारो हि प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते इत्यादिना दाक्षिणात्यत्वेन वार्त्तिककार- मुक्तवान् । तेनानेन दृढेन प्रमाणेन कात्यायनस्य दाक्षिणात्यत्वं स्फुटी- भवति । ततश्च प्राग्देशान्तर्वासित्वं न तस्य सम्भवति । यदि तु कौशाम्बी दक्षिणप्रान्त एव क्वचित् कोऽपि सम्भवति कौशाम्बीवासित्वम् । भाष्य- कारसमये कुत आरभ्य दक्षिणदेशो गण्यते स्म, इत्यपि निर्णेतुं दुःशकम् । ततश्चाभिजननिर्णयोऽपि कात्यायनस्य न पूर्णतया विधातुं शक्यः । दाक्षि- णात्यः स आसीदित्येतावन्मात्रं भाष्यादस्य निश्चितं प्रतीयते ।

अथास्य कालविषये पाश्चात्त्यैः पूर्वं चतुर्थं शतकं तस्य काल इति कल्पयन्त्यैतिहासिकमनीषिणः । दृढं प्रमाणन्तु तत्र न किमप्युप- लभ्यते, केचित्तु पाण्डोर्ड्यण् इति वार्त्तिककरणात् पाण्ड्यराज्यपरिचयः कात्यायनस्यासीत्, पाणिनिस्तु तदर्थं सूत्राकरणात् पाण्ड्यराज्यपरिचय- स्तस्य नासीदिति संभावयन्ति । परं सर्वमिदमूहानुमानमात्रम् । पाणिनेः पश्चात्त्या एव शब्दाः कात्यायनेनोपसंख्याता इति कुत्सितः सिद्धान्त एव न तर्कयुक्तम् । पाण्ड्यराज्यस्य स्थापनकालोऽपि यावदद्य सम्यङ् न निश्चितः । तस्मात् कालस्य सम्यङ् निर्णयो नास्ति ।

पर्यालोचनेन प्रतिभाति यत् कौटिल्यीये ग्रन्थे ये राजनीत्याचार्याः परिगणिताः तेष्वन्यो वररुचिरपि स्यादिति विशेषेण सम्भाव्यते ।

पाणिनिप्रकरणोक्तस्तस्य कात्यायनापरनामधेय वररुचिः कौटिल्य-पूर्ववर्त्तमानासीत् । भाष्यकृतः पतञ्जलेः कात्यायनस्य च काले चतुश्शताब्दा-व्यवधानमावश्यं भवितव्यमिति सम्भाव्यते ।

तत्प्रकरणमभिलक्ष्योऽपि केवल साध्यति । इदमपि प्रमाणं देशीयमस्तु यत् वार्तिककृता 'आप्रत्ययविधान' यथा यदा त् क्रियमाणे प्रत्यय पदसम्बन्धात्तदनुपपत्तं स्यात्, तद् भाष्यकृता कथं नाम यथा त् नास्ति ख्यात् वक्तव्यता प्रत्याख्यातम् ।

तेषां समये सुमात्रं यद् कात्यायनकाले यथा [illegible] साधुत्वम् - आसीद् तदुत्तरदिना भाष्यकाले प्रयोगाभावात्, भाष्यकाले तु तन्निवृत्त-मिति । एवं विधं तामायिकं परिवर्तनं तावत्कालेन सम्भवता यन्नो चतुश्श-ताब्दाकाल-व्यवधानमावश्यं भाव्यम् । तस्मात् पाश्चात्त्याः [illegible] वा कल्पना अपि न सम्भवति कात्यायनकाल-सम्बन्धिनः ।

कथासरित्सागरे तु नन्दराजकाले स्थितः पाणिनिसमकालिक व्यापृत इति साधितम् । तत्र केचिदाविदूष्ट्या न प्रामाणिकत्वमित्यपि कौटिल्य-पूर्वम् । इदमपि स्मर्तव्यम् - कल्पसूत्र [illegible] व्याडिः इति व्याडिनाम कात्यायनः स्मरति । तेन व्याडिना पाणिनिसूत्र व्याख्यानः संग्रहो निर्मित इति यदि वयं मन्ये तस्मात् पश्चादेव कात्यायनेन भवितव्यम् । तस्मात् पाणिनिस्य च [illegible]-काल-व्यवधानमावश्यकमेव ।

वस्तुतः बहवः कात्यायनाभिधाः जना अभवन् येषां समुल्लेखो भिन्न-भिन्न काले भिन्नभिन्नैः लेखकैः स्व-स्वग्रन्थेषु कृतम् । तेषु सर्वेषु प्राचीनतमो विद्वान् कात्यायनः शुक्लयजुःप्रातिशाख्यकारः अस्ति । तस्य समयः अनुमानतः ६० ई०पू० सम्भावयितुं निर्णयः ।

पारस्करगृह्यसूत्रस्य भाष्यकाराः

कर्कः

कल्प-सूत्रेष्विव कर्कः प्राचीनतमः भाष्यटीकाकारश्च वर्तते । अनेन कात्यायनश्रौतसूत्र-पारस्करगृह्यसूत्रयोश्च टीका विरचिता । हेमाद्रि-महाशयेन स्वीये कालनिर्णये (१३ शताब्द्याः अन्तिमचरणे) त्रिकाण्डमण्डन-स्योल्लेखः कृतः । असौ स्वग्रन्थे आपस्तम्बाश्वलायनकात्यायनानां स्थले तत्सूत्राणां कर्काचार्यस्य स्मरणमकरोत् । हेमाद्रिः श्राद्धनिर्णयप्रकरणे कर्क-मतस्य चर्चां चकार । अतः हेमाद्रि-त्रिकाण्डमण्डनापेक्षया प्राचीनतरः कर्काचार्यः । आचार्यवर्यस्य व्याख्यानाम गृह्यसूत्रभाष्यम् अस्ति, यस्योपरि बहुभिः विद्वद्भिः नामस्तोमोऽपि टिप्पणिकाद्याः उल्लेखाः कृताः, यः खलु श्रीगुप्तभाण्डारकरैः अस्य मुद्रणम् वर्तते । प्राचीनभाष्यकाराणामपि व्याख्यातारोऽपि अनुकर्तृता च व्याख्यापद्धत्यां कर्काचार्यस्य वैशिष्ट्यं वर्तते ।

जयरामः

असौ मेदपाट-देशस्य निवासी आसीत् । वृद्धकालेन काश्यां वसति स्म । भारद्वाजगोत्रीयस्य आचार्यबलभद्रस्य(दामोदरस्य) अयं पौत्र आसीत् । अस्य पितुर्नाम बलभद्र अभूत् । महोदयस्यास्य भाष्यनाम सज्जन-वल्लभः वर्तते । मन्त्र-व्याख्याभाष्यास्य विशिष्टता । ग्रन्थकारेण पाठशोधने महान् परिश्रमः कृतः, अनेन तत्कालीनां पाठान् वैदिकेभ्यः श्रुत्वा मन्त्राणां पाठनिर्धारणं सम्पादितम् । अन्यभाष्यकाराणां कोऽपि पाठविपर्ययः तथा च सूत्रार्थेषु दृश्यते, परन्तु जयरामेण गृह्यसूत्रे परिगृहीतानां मन्त्राणां व्याख्या प्रामाणिकरूपेण कृता । इदमेवास्य वैशिष्ट्यम् ।

हरिहर:

हरिहराचार्य: स्वटीकायां (पृ० ३३०) विज्ञानेश्वरमतं चोद्धृतवान् । अत: हरिहरस्य समय: ११७० ई० प्रागेव निश्चीयते । श्रीदत्त: स्वकृते आचारादर्शे (१३०० ई०आसन्न:) तथा च हेमाद्रि: (१२७० ई०) श्राद्धकल्पे अस्य मतं लिलेख । फलत: अस्य समय: १२०० ई० समीपे अस्तु । अतो उत्तरकालीन:, विशेषत: कर्कोपाध्यायस्य निकटतर: प्रतिभाति । अस्य व्याख्याया: पद्धति शैल्या विशिष्टं महत्त्वं वर्तते । हरिहराचार्येण अस्यां पद्धतौ गृह्यकर्मकाण्डस्य वर्णनं सविस्तारं कृतम् । पारस्करगृह्यसूत्रस्य स्वपितामहस्य टीकाप्रिया व्याख्या वर्तते ।

हरिहर: श्रौतस्मार्त: सविशेषं परिचित:, येन प्राचीन-धर्मशास्त्रीय ग्रन्थकारेषु मनु-वृद्धशातातप-याज्ञवल्क्य-यम-अङ्गिरा-हारीत-सुमन्तु-जाबालि-मतानि (चूडाकरणविधि: पृ० ७७) उद्धृतानि । टीकाया: प्रारम्भे यन्न वासुदेवाङ्कितनामकाचार्यस्य सबहुमानं संस्मरणं कृतम्, तस्य मतानुसारं पद्धतिरेषा अस्तु । हरिहरस्य व्याख्यानाम गृह्यसूत्रव्याख्यानमस्ति । ग्रन्थकार: आत्मानं अग्निहोत्रीति स्वीकरोति ।

गदाधर:

गदाधराचार्येण स्वव्याख्यायां प्राचीनाचार्याणां मतानि सादरं सविस्तरं चोल्लिखितानि । एषु आचार्येषु भर्तृयज्ञ-वासुदेव-गदाधर-रेणुदीक्षित हरिहरादयो मुख्या: सन्ति । अस्य व्याख्यायां यत्र तत्र हरिहरभाष्यस्य खण्डनमपि कृतमस्ति (अत्र हरिहरमिश्रस्यैव पाण्डित्यं कृतमस्ति पृ० ८७) दृढपुरुषस्य (पा०गृ०सू० १,८,७) व्याख्या-प्रसङ्गे अनेकाचार्याणां मतानि प्रदर्शितानि । दृढपुरुषस्य तात्पर्यं तु वत्साङ्गपुरुष: (हरिहर:) वितन्द्रप:(भर्तृयज्ञ:) जामाता(रेणुकार्याधरौ) प्रदर्शितम्, एषु गदाधरेण अन्तिमो ध: स्वीकृत: ।

अन्यत्र तु (पृ० १२७) श्री-पराशर-भट्टोत्पल-मतानि उद्धृत्य स्वमतं स्वीकृतम्, अस्य भाष्ये चोद्धृता: ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च निम्नलिखिता: सन्ति - मनु-याज्ञवल्क्य-हारीत-आपस्तम्ब-व्यास-मिताक्षरा-पराशर-मदनरत्न-वृद्धशातातप-हेमाद्रि(१२७० ई०) प्रभृतय: सन्ति ।

आचार्यवर्यस्य अभिरुचि: विशेषत: ज्योतिष-विषये दृश्यते, अत: तेन संस्काराणां कालनिर्णयप्रसङ्गे ज्योतिष-ग्रन्थेभ्य: पर्याप्ता: श्लोका: समुद्धृता: । रत्नकोश: समुद्धृत: एष: प्रख्यातग्रन्थ: प्रतीयते(पृ० १९५) यत्र-तत्र ग्रन्थे गुप्तिरचितानां विषयाणामपि विवरणं दृश्यते, समवाया: कर्तव्य-वर्णनप्रसङ्गे उक्त विषयस्योदाहरणं गृहीतुं भवति(पृ० १२३) । गदाधर-स्य भाष्योपरि भट्टोत्पल-पराशरयो: भाष्याणां विशेष: प्रभाव आपतित: । गदाधर: प्राय: कस्यापि संस्कारस्य व्याख्यायां तद्विषयेषु विभिन्न-मतानां संग्रह: कृतवानसौ, इदमेवास्य वैशिष्ट्यम् । अस्य पितुर्नाम वामन-दीक्षित आसीत् पर्यायोपाधि: त्रिस्थलीपितृ तस्मात् उपाध्यायपदवीं अभूत् इति प्रतिपादितं गदाधरेण । हेमाद्रिमहाभागस्य उद्धरणेन आचार्यवर्यस्य समय: १२७० ई० अनन्तरं सम्भवत: १६०० ई० यावत् निश्चितम: ।

विश्वनाथ:

विश्वनाथ: किल नन्दपुर वास्तव्य: कश्यपगोत्रीय: नागरब्राह्मण-आसीत्, अस्य जनकस्य नाम नरसिंह तथा च माता गंगादेवी नाम्नी अभूत्, ययो: स्मरणं टीका द्वौ आधारौ बभूवतु: । अस्य विरचिता टीका गृह्य-सूत्रकारिका अस्ति या अत्र वर्णिता वर्तते । अन्तिम-पञ्चकण्डिकासु टीका ग्रन्थकारस्य पितृव्येन अनन्तस्य प्रपौत्रेण कमलाधरेण १६५२ वि०सं० (= १५९५ ई०) आब्दे कृतम् । असौ स्तम्भ-तीर्थात् (खम्भात्, गुजरात:)आगत

काश्यां वासः कृतवान् । काश्यामेव व्याख्या पूर्णतामगमत् । व्याख्या-परिमाणे पञ्चाशत्पत्रेषु विस्तृतं वर्तते । विश्वनाथस्य समयः १७०० ई० शताब्द-स्योत्तरार्ध-भागे स्वीकर्तुं शक्यते ।

गृह्यकारिका

अथेदं गृह्यकारिकायाः विषये किंचिद् विविच्यतेऽपि । वस्तुतः गृह्यकारिकायाः सम्पादनमिदं शोधप्रबन्धस्यास्य मुख्यविषयः । भारतीय-संस्कृतवाङ्मये गृह्यसूत्रेषु बहवः कारिकाग्रन्थाः विरचिताः सन्ति, यथा - आश्वलायन गृह्यकारिका, आपस्तम्बगृह्यकारिका, बौधायनगृह्यकारिकाः, परमत्र अस्माकं तात्पर्यं वर्तते रेणुविरचितायाः गृह्यकारिकाविषये । गृह्यकारिकायाः अस्याः बहूनि नामानि सन्ति यथा - कात्यायनगृह्यसूत्रकारिका, कात्यायनगृह्यकारिका, कात्यायनगृह्यसूत्रविवृतिः, रेणुकारिका, पारस्करकारिका, पारस्करगृह्यसूत्रकारिका, गृह्यकारिका चेति । अत्र ग्रन्थस्यास्य अन्तिमं नाम गृहीतम् ।

ग्रन्थोऽयं कात्यायनगृह्यसूत्र-श्राद्धादिसूत्रेषु आधृतः । वीमित्रा-पौत्रेण गोवर्धनात्मजेन अग्निहोत्रिणा रेणुकेन ग्रन्थोऽयं विरचितः । ग्रन्थेऽस्मिन् द्वौ भागौ स्तः, पूर्वार्धः उत्तरार्धश्चेति ।

पूर्वार्धभागे - गर्भाधानादारभ्य - श्राद्धप्रकरणसमाप्तिं यावद् वर्णनं अस्ति, पूर्वार्धस्य अन्तिमे श्लोके रेणुकेन स्वकीयः परिचयः विलिखितः । उत्तरार्धे तु अधिकारनिरूपणम् - प्रायश्चित्तविधिपर्यन्तं चास्ति विषयविवेचनम् । ग्रन्थारम्भे गणपतिस्मरणपूर्वकं ग्रन्थकारेण ग्रन्थरचना प्रारब्धा, द्वितीये भागेऽपि शिवापार्वत्यौ रेणुकेन नमोऽस्तुतिः कृता । सम्पूर्णा एव गृह्यकारिका

श्लोकबद्धा अस्ति, अत्र यद्यपि अनुष्टुप् छन्दसो बाहुल्यम्, तथापि अनेकानि विभिन्नानि छन्दांसि प्रयुक्तानि । गृह्यकारिकायाः विस्तृतं विषय-विवेचनं अग्रे करिष्यामि ।

ग्रन्थकर्तुः परिचयः

गृह्यकारिकायाः प्रणेता वसति समये पि धरातले अवतीर्णः पुष्पितः। असौ किल शाण्डिल्यगोत्रीयः, माध्यन्दिनशाखाध्यायी, विविधशास्त्रेषु निष्णातः, अग्निहोत्रिवंशोद्भवः, सर्वमपि च गुजरातस्थ विप्र आसीत् । महाकवेरस्य नाम रेणुकाचार्य, रेणुकाग्निहोत्री वा आसीत् । अस्य पितामहः सोमेश्वरः, पितामही च उमा नाम्नी तथा चास्य पिता गोवर्धनाख्य आसीत् ।

गृह्यकारिकायाः विविधप्रकरणे रेणुकेन स्वपितृपितामहयोः नामोल्लेखो सबहुमानं कृतम् -

१. गोवर्धनात्मजेनेह रेणुकाग्निहोत्रिणा ।
सुतार्थं कृतिना तेन कृतेयं गृह्यकारिका ॥
(पृ० गृह्यकारिकायां गर्भाधानम्)

२. गोवर्धनात्मजेनैव यज्वना रेणुकेन तु ।
कातीयगृह्यसूत्रोक्तप्रयोगविवृतिः कृता ॥
(पृ० गृह्यकारिकायां पुंसवनम्)

३. यज्वा सोमेश्वरः श्रीमान् उमापादाब्जषट्पदः ।
तत्पौत्रेण कृता गृह्यकारिका विबुधप्रिया ॥
(पृ० गृह्यसीमन्तोन्नयनम्)

४. गोवर्धनात्मजेन यज्वना रेणुकेन तु ।
कातीयगृह्यसूत्रोक्ता प्रयोगविवृतिः कृता ॥
(पृ० गृ० अन्नप्राशनम्)

भूमिका

५. यज्वा सोमेश्वरः श्रीमान् उत्मापादवंशकः ।
तत्पौत्रेण कृता गृह्यकारिका विबुधःप्रिया ॥
(पृ० चूडाकरणम्)

६. गीर्वाणाम्बायेन यज्वना रेणुकेन तु ।
कात्यायनगृह्यसूत्रोक्त प्रयोगविवृतिः कृता ॥
(पृ० मौञ्जीबन्धनम्)

७. यज्वा सोमेश्वरः श्रीमान् उत्मापादवंशकः ।
तत्पौत्रेण कृता गृह्यकारिका विबुधप्रिया ॥
(पृ० समावर्तनम्)

८. यज्वा सोमेश्वरः श्रीमान् उत्मापादवंशकः ।
तत्पौत्रेण कृता गृह्यकारिका विबुध प्रिया ।
(पृ० उपाकर्म)

९. गीर्वाणाम्बायेन यज्वना रेणुकेन तु ।
कात्यायनगृह्यसूत्रोक्तप्रयोगविवृतिः कृता ॥
(पृ० महाग्न्याधानम्)

१०. गीर्वाणाम्बायेन रेणुकेनाग्निहोत्रिणा ।
कात्यायनगृह्यसूत्रोक्त प्रयोग विवृतिः कृता ॥
(पृ० पदादिकं)

११. यज्वा सोमेश्वरः श्रीमान् उत्मापादवंशकः ।
तत्पौत्रेण कृता गृह्यकारिका विबुधप्रिया ॥
(पृ० विवाहप्रकरणम्)

उक्तेन ग्रन्थस्य पुष्पिकाभागे स्वीयः परिचयः प्रदत्तः, तदनुसारं रेणुकस्य पितृपितामहाः महान्तः विद्वांसः आसन्, पितामहः सोमेश्वरः

गुरुणामभिलीन:, विविध-शास्त्राणि कतिपु विद्यान् अभवत्, तस्य पुत्रो नाम सोमेश्वरदाक्षित: अभूत् । तस्य महीदेवस्य पत्न्या: कुक्षौ गोवर्धनाचार्यो जात:, गोवर्धनाचार्यस्य द्वौ पुत्रौ अभवताम् महेश: रेणुकश्चेति ।

ठेक्कस्य वंशजा:
|
सोमेश्वर दाक्षित:
|
गोवर्धन:
|
महेश: — रेणुकाचार्य:

कवि: रेणु: श्रुतिस्मृति वेदाध्ययनपरायण: अभवत्, प्रतिभाति यत्नेन परम्परया अध्ययनं कृतम् । असौ माध्यन्दिनशाखाया: वाजसनेयिनं चकार, तस्य कवि तस्य कीर्ति-पताकां दशसु दिक्षु दीप्यते स्म । स्वयं परिचयं रेणुकवि पद्ये वर्णयति -

आसीच्चान्द्रिकवंशजो द्विजवर:
सौजन्यजन्माकृति: ।
श्रीसोमेश्वरदाक्षितो मुखमखा-
पत्तास्त्र: शतक्रतु: ।
तस्यासीत्तनयो विशिष्ट-
कैरवकुल्या सुधि: ।
श्रीमा माध्यन्दिन धी-धुरंधर-धरी-
वाचि धुरीणस्तत: ॥

पुत्रस्तस्य पद्म-पंकजा:
श्रीमान् महेशाभिध: ।

पुत्रैर्वृता: श्रुति-स्मृति का-

र्योत्कर्षिणो भवतु ।

सन्तु: कर्पूरकलिका-

वर्तीत नन्दी भवान् ।

दिवं रचिता प्रयोग-विवृति:

श्री केशवार्य: सुधी: ॥

केशवस्य पितामह: (सोमेश्वर:)

सोमेश्वरदीक्षित: केशवाचार्यस्य पितामहत्वेन गृह्यकारिकायां बहुश: स्मृत: । तस्य विषये पञ्चा तन्त्रस्य प्रयोग: केशव: करोति । अयं सप्तसोमयाग-सप्तहविर्याग-सप्तपाकयज्ञादि कर्मणां विधिज्ञ: तथा: अग्नि-मानासीत् । दीक्षितस्य सा स्पर्धा - यत् येन सोमयागे दक्षता गृह्यता च दीक्षितो भवति ।

यद्यपि सोमेश्वर नाम्ना बहव: आचार्या: सन्ति । परन्तु मान्यो कालस्य कर्ता सन्देहेन: सोमेश्वर आसन्तु कौशिकपद्धति केशवस्य आचार्य केशवस्य पञ्च: सोमेश्वर: गुरुरिति: अस्ति पद्यौ केशव: कौशिक-पद्धति-पुस्तके केशवेन कृता[1]

॥ कौशिकाम्नायात्[2] ॥

वाजसात् केशव उत्पन्न: केशवादनन्त उच्यते ।

अनन्तात् सोमेश्वरो जात: सोमेश्वरात् केशवस्तथा ॥

---

१. कौशिकपद्धति: वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सुप्रसिद्ध सरस्वतीभवन-पुस्तकालये ५० संख्या (४७०५) सुरक्षिता वर्तते ।

२. कौशिक पद्धति: (केशवकृता) ।

यस्य वै पविदिनः यो न्निहोत्रिण तथा ।
यस्य स्निग्धैमादिभिर्यजमाना यथाविधि ।
यस्य वै सकतोऽक्ष यथा विधिवद्विवर्णः ।
महाशास्त्रैर्बहुभिरविशास्त्रैरिव कारिताः ।
यस्मोऽस्मिन्धर्मिष्ठाः यस्य सर्वरायणाः ।
यस्य आयामकुलत्वामङ्गाः यस्य अन्याः पुरुषस्तथा ।
प्रत्यक्षं तु कृतं येषां स्वकावाधिपती तथा ।
चतुर्णामपि वेदानामर्थविस्थितं तथा ।
बहुगुणे यात्सौ गुणाः वक्तुं न शक्यन्ते ।
श्रीमद् श्रीपद्धे विद्वान् आसात् सोमेश्वरो द्विजः ।
तत्पुत्र केशवेणाकृता श्रीकिमवादितः ।।इति।।

श्रीपद्धर स्थानमिदं कच्छदेशे राजपुर पुर नाम्ना ख्यातमिति कस्मश्चिन्मिन्नः बहुधाः पूर्वस्थाने स्वाध्यायाशीलान्मुक्त्वा । केशवो यं माधवाचार्यात् पूर्ववर्ती, मायणेन स्वभाष्ये बहुधाः स्मृतः समाश्रितश्च ।

अस्य केशवसोदयस्य पितुर्नाम सोमेश्वर एव आसीत् । पर्यालोचनेन प्रतिभाति यत् अयं सोमेश्वरः भिन्नो वर्तते । न तु रेणुपितामहः, किन्तु रेणुकान्निहोति महोदयस्य पितामहः सोमेश्वर दाधीचः पूर्वमेव प्रतिभाति यस्य विषये अधिकं न किमपि प्राप्यते ।

गोवर्धनः

गोवर्धनाचार्यः गृह्यकारिकाग्रन्थकर्तुः पिता आसीत् । यद्यपि समस्तेऽपि ग्रन्थे रेणुकेन अस्य स्मरणं कृतं तथापि ग्रन्थान्ते प्रथम पद्ये

अस्य विषये स्पष्टं न किमपि उक्तं, तथापि एवं पंक्तिः अस्य सम्बन्धिनी वर्तते यथा -

गौ माध्यन्दिन धर्म-धुर्य-धुरी-
णोऽस्ति धौरेयकः ।

गौ शब्दस्य तात्पर्यं संस्कृते वृषभो भवति, उक्त श्लोकांशे: अन्वयः: यत् धुर्यो गौ माध्यन्दिनधर्मः तस्य धौरेय भारवाहकः । भारवाहकस्तु गौ = वृषभ एव भवति । गोवर्धनशब्दस्तु गवां वर्धने । अण्णी युट् कृते इति निष्पद्यते (वाचस्पत्यम् भा० ४ पृ० २७२०) । अतः उक्त पंक्तिना अपि रेणुः स्थितं स्मरति । स्वमितुल्ये अस्मादपि साधारणी विज्ञानं प्रतिभाति । संस्कृत साहित्ये अन्ये पि गोवर्धनाभिधाः कवयः सन्ति परमेतत्तु पृथक् । अस्य विषयः स्वल्पं सन्ति, अद्यावधि न ज्ञातम् । अस्य तौ पुत्रौ कृष्णः, भवितः । रेणुकस्तिति ।

रेणुकाग्निहोत्रिपितृविषये धर्मशास्त्रस्य प्रसिद्धो विद्वान् महा-महोपाध्यायः डा० पाण्डुरंगवामन काणे महोदयो धर्मशास्त्रेतिहासे अभिमतम् - अस्य रेणुकाग्निहोत्रिमहोदयस्य पितुर्नाम गोवसूरिः आसीत् मन्ये डा०पा०वा० काणे महोदयेन समस्ता गृह्यकारिका सावधानतया नावलोकिता । गोवसूरिस्तु अस्य भ्राता, पितृव्यो वा भवितुमर्हति न तु पिता, अतः पञ्चान्तरः गोव-सूरिः स्थाने गोवर्धनाचार्यः इति संशोधनं कर्तव्यम् । सूरिस्तु जैनधर्मावलम्बिनां उपाधिः, रेणुकस्तु अग्निहोत्री आसीत्, अस्य पितृपितामहादयो पि अग्नि-होत्रिणः आसन् अत एव सूरि पदयोजनं सर्वथा अयुक्तम् । स्वग्रन्थे विविध-स्थले रेणुकः स्वपितुः आत्मानं गोवर्धनात्मजः इति व्यवहरति अतः काणेमहोदयस्य[1]

---

१. पारस्करगृह्यकारिका-(उप० कातीयगृह्यसूत्रप्रयोगविवृतिः) शाण्डिल्यगोत्रो-त्पन्न तोभिमाता महा-गोवसूरिमहोदयस्य पुत्रेण रेणुकाचार्येण । शकां० ११९८ (१२६६ ई०) प्रणीता । (वर्णिकावा०भा० १ पृ० ७३)
(उद्धृतम् - धर्मशास्त्रेतिहासः भा० ३ पृ० १५१८).

भूमिका

तं: न समाधानः । यथा हि -

गोवर्धनात्मजेन यज्वना रेणुकेन तु ।
बालावबुद्धये ब्रह्मौगिकविवृतिः कृता ॥
(गृ०गृह्यकारिका पद्यादि०)

अधुना पुस्तकालयेषु यत्र यत्र गृह्यकारिका प्राप्तोपलब्धाः तासु सर्वास्वेव गोवर्धनी लेखो दृश्यते चित्सुखेन , न तु भीमसुरिनामकस्यान्यस्य सति ।

रेणुकाग्निहोत्रिणः महोदयस्य देशकालौ

रेणुकेन स्वकीये गृह्यकारिका ग्रन्थे गृह्यकारिकायाः रचनाकालः प्रदर्शितः । तदनुसारं महोदयस्यास्य ग्रन्थसमाप्तिः शकाब्दे ११८८ चैत्र मासि दशम्यां सं० बुध -

अब्देशाधारके मधुमासि शुक्ले व्यवस्थो जातोऽस्मिन्नामा (११८८)
ग्रन्थः कृतो मे कलाज्योतिः शरीरस्य मौदितमद्दिनात्
(गृ०गृ०का०अन्तिमपद्यम्)

अतः सुस्पष्टं भाति यत् ११८८ तमे शकाब्दे दशम्यां बुधवासरे मधुमासे मासि गृह्यकारिकां पूर्णतामगमत् । यद्यपि तिथिरत्र लेखस्याभाविता तथापि भारतीय-परम्परानुसारं कार्यसमाप्तिः प्रारम्भस्य भौमे ज्ञो वा दृश्यते अस्तु अस्मिन् दिने ईसवीयाब्दस्य १२६६ तमे वर्षे: मार्चमासस्य १९ तिथिरासीत् । विक्रमाब्दे तु १३२३ तमे वर्षे चैत्र कृ०पक्षस्य अष्टमी तिथिः, भौमवासरः इण्डियनएफेमेरीसात्[१] ।

१. एन इण्डियन एफेमेरीज, भा० ४(ए०डी० १३००-१३९९)
डॉ० एल०डी० स्वामीकन्नूपिल्लई

यती श्रीरेणुकाचार्यस्य गुरुकारिका १२६६ ई० वर्षे पूर्णतां गतम् अतः अस्य जन्म समयः १२०० ख्रा०ई० वर्षे स्यादिति संभावयामि ।

महानुभावस्यास्य कस्मिन् प्रान्ते सौराष्ट्रे वा जन्म अभूत् सुस्पष्टं नास्ति । तथाप्यहं एनं महाराष्ट्रीयं स्वीकरोमि । गुरुकारिका ग्रन्थे टेवकी यं कन्नौजमवलौ: उपालकः पाताडु - येन प्रायशः स्त्रान्ते कमठा, कमठाभ्याम्: गणेशाभ्रिः, इत्यादि शब्दानां प्रयोग कृतः - यथा -

१. मतादिकर्म-विज्ञान-कुशाद्गन्ध देवि ।
नमस्तस्मै गणेशाभ्र नवसद्गुराचार्य ॥
(पृ०७० फलाचरणम्, गर्भाधानम्)

२. श्रद्धा-भक्ति-विधिवत्यादि तरुणाचरणेन च ।
यजमाना रेणुकार्येण कृतं गुरुकारिका ॥
(पृ०१७० पातकर्म)

३. कमठा-चरण-वरीयि स्मितास्मितमुखी रेणुकाम्बिकेति ।
कुरुते तत्कृपापानात् सम्यक्सातापगुणायेन ॥
(पृ०७० नामकरणम्)

४. कमठाभ्रि प्रसादतः (वर्णितम्)

५. श्रद्धा-भक्ति-विधिवत्यादि तरुणाचरणेन च ।
यजमानारेणुकाचार्येण कृतं गुरुकारिका ॥
(उ०७० आधानप्रकरणम्)

६. शान्ति-भक्ति-विधिवत्यादि तरुणाचरणेन च ।
यजमानारेणुकाचार्येण कृतं गुरुकारिका ॥
(उ०७० पात्रस्थापनम्)

७. श्रद्धा-भक्ति-विविक्तत्वादि तच्छास्त्रलक्षणेन च ।
यत्नात् रेणुकाचार्येण कृतं गुरुकारिका ॥
(उ०पृ० अधिकारनिरूपणम्)

८. महत्कर्मापहा भोगमहोदधुधाविता ।
स्तुत्यार्थं (पद्यार्थं) कृत्वा तेन कृतं गुरुकारिका ॥
(उ०पृ० मणिकावधानम्)

९. शंकराचार्यविणाकगतो हि तत्त्वभक्तिमार्गसंवता ।
ध्वान्तानितिमिरघोरा प्रकाशिता कारिका शिवात् ॥
(उ०पृ० दीक्षाविधिः)

१०. कलाचरणतत्त्वरीति निमित्तकिरणौ रेणुकाशिवौ ।
कुर्याति कृतककृत्यानात् तत्पक्षातीय सूत्रार्थम् ॥
(उ०पृ० महावृतः)

रेणुकाचार्यस्य महाराष्ट्रीयत्वेन निम्न-प्रधानकारणानि सन्ति -

(क) रेणुकेन स्वग्रन्थे शकाब्दसंवत्सरस्योल्लेखः कृतः, तत्र गुहकारिका-रचनात्मक तस्मिन् वर्षे चान्द्रः संवत्सरारम्भात् कार्तिकादतु १९८८ तमः । उत्तरभारते १९८८ शकाब्दे चान्द्रः सम्वत्सरो नाम्नात् अतः कार्तिकस्य प्रयोगात् चैत्रे भारते चान्द्रसम्वत्सर-स्याभावात् च तेषां दक्षिणदेशीयत्वं सिध्यति ।

(ख) यतो हि उत्तरभारतानन्तरं दक्षिणभारते केवलं महाराष्ट्र प्रदेश एव एतादृशं क्षेत्रमस्ति यत्र माध्यन्दिनशाखाध्यायिनः सन्ति, अतो ऽस्य माध्यन्दिनशाखाध्यायित्वेन महाराष्ट्रदेशीयत्वं स्वी-क्रियते चास्माभिः ।

(ग) गुहकाम्बिकायाः पार्श्वोक्तेन प्रतिभाति यत् रेणुकाम्बिकेयं जगन्मातृश्रीरूपासक आसीत् । तेन ग्रन्थे कन्या, कन्याद्रि, महालक्ष्मी, नगेशाद्रि इत्यादि शब्दानां प्रयोगः कृतः, यतोऽस्य महाराष्ट्रीय प्रान्तस्य कोल्हापुरस्य निवासित्वं [illegible] ।

(घ) महाराष्ट्रप्रान्तानां यदि कथास्तीन्दु, तत्र वर्तमानकाले नाम कोल्हापुर अस्ति । कोल्हापुरे वर्तन्ते प्राचीनं महालक्ष्मीमन्दिरं वर्तते । रेणुकाचार्यस्य सम्बन्धः तेन मन्दिरेण सह पूर्वं बभूव, यतो महाभागः मन्दिरस्यास्य अध्यक्षः(पुजारी) उपासकश्चासीत्, एतस्मादेव कारणात् लिखितमिदं -

कन्याकुमारीरोपि विभाति भुवी-
रेणुकाम्बिकेयं ॥
महालक्ष्मीपदाम्भोजमकरन्दसुधापिता ।

(उ०कु०मणिकावलयम्)

अतः वयं अत्रं विभावयामि यत् श्री रेणुकाचार्यः महालक्ष्मी-मन्दिरे प्रधानोपासकश्चासीत् । अस्य कोल्हापुरे जन्म निवासो वा बभूव । कोल्हापुरे एवास्मिन् गुहकाम्बिकायाः रचना कृता, लिखितं च पूर्वाङ्कग्रन्थस्य समाप्तौ -

अर्कदावाके भुवांशिमासि
अपि चकाचो शर दम्भाङ्कि ।
ग्रन्थः कृतो यं कन्याद्रि-
वरोरुदर्शमोदितमदीनाम् ॥

(पू०ग्र० अन्तिमः श्लोकः)

भूमिका

कोल्हापुरम् (रेणुकाचार्यस्य जन्मभूमिः)

कोल्हापुरं स्थानमिदं चास्माकं पुराणप्रसिद्धं करवीरक्षेत्रमस्ति, यत्साम्प्रतं महाराष्ट्रसीम्नि विद्यते । स्कन्दपुराणे अस्य देशस्य नाम काराष्ट्रदेशः, विस्तारस्तस्य दशयोजनम् दुर्गमो यं देशः । देशस्यास्य मध्ये च आयामादधिकं पवित्रं लक्ष्मीनिर्मितं करवीराख्यं क्षेत्रं वर्तते । महत्पुण्यं क्षेत्रमिदम्, अस्य दर्शनादेव सर्वपापनाशो जायते । क्षेत्रे स्मिन् ऋषिगणाः, वेदपाठिनो विप्राश्च निवसन्ति, येषां दर्शनमात्रेण सर्वपापविनाशं भवितुमर्हति ।

करवीरमाहात्म्यम्

योजनं दश वै पुत्र काराष्ट्रो देशदुर्धरः ।
तन्मध्ये पञ्चक्रोशञ्च काश्यपादधिकं भुवि ॥
क्षेत्रं वै करवीराख्यं क्षेत्रं लक्ष्मीविनिर्मितम् ।
तत्क्षेत्रं हि महत्पुण्यं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
तत्क्षेत्रे ऋषयः सर्वे ब्राह्मणाः वेदपारगाः ।
तेषां दर्शनमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

(स्कन्दपुराणस्य सह्याद्रि खण्डकम् २, २९-३१)

कुर्दवाडीतः पण्ढरपुरं प्रति यो रेलमार्गः मीरजस्टेशनं यावद् गच्छति, पुनः मीरजस्थानात् सांगलीस्थानम्, मीरज-कोल्हापुर रेलमार्गे अष्टादशक्रोशं यावद्गते सति समागच्छति कोल्हापुरं स्थानम् । स्थाने स्मिन् नित्यं निवसति महालक्ष्मी । इदं महालक्ष्मीमन्दिरं एकपञ्चाशत् (५१) शक्तिपीठेष्वेकम् । भक्ताः श्रियार्थिनश्चान्याः सर्वाः नैकधाम्नेव पवित्रमिति पौराणिका-नामाख्यानम् ।

<u>महालक्ष्मीमन्दिरम्</u>

कोल्हापुरस्य प्राच्यराजमन्दिरस्याग्रे वर्तते श्रीजगद्गुरु(शङ्कराचार्य)राजमन्दिरस्यास्य पृष्ठभागे महालक्ष्म्याः विशालं पाषाणं प्राचीन-मन्दिरमस्ति । तत्रैव कपालेश्वरस्य शम्भोर्मन्दिरमस्ति, मन्दिरस्यास्य दीर्घं परिकुण्डम्, यस्मिन् भगवत्याः महालक्ष्म्याः विशालं मन्दिरं राजते । मन्दिरस्य प्रधान-भागः पाषाणैर्निर्मितः, अस्य मन्दिरस्य निर्माणकार्यं कदा जातं न कोऽपि वेत्ति, तथापि दशमशताब्द्याः प्रागेव अस्य रचनाकालः । मन्दिरस्य पार्श्वे राजते पद्माख्यं सरः । अत्र काशीतीर्थं मणिकर्णिकातीर्थं च वर्तते । एतदतिरिक्तम् काशीविश्वनाथमन्दिरम्, जगन्नाथादि देवानां मन्दिराणि मनोहराणि । जैन-धर्मावलम्बिनः महालक्ष्मीमिमां पद्मावतीति उच्चरन्ति, तेषां विचारतः मन्दिरमिदं तेषां इष्टदेव्याः पद्मावत्याः चास्ति ।

कोल्हापुरं नाम्नैतदपि करवीराख्यो ग्रामो[1] वर्तते, येन पौराणिक-कथास्वेतस्य समुल्लेखो भवति । कोल्हापुरे पञ्चगङ्गायाः तटे राजमार्गनिकटे उपत्यकायां अनेकानि मन्दिराणि सन्ति, येषु त्रीणि शिवमन्दिराणि मुख्यानि सन्ति (कल्याण-पत्रिका, तीर्थाङ्क, पृ० २६१) ।

---

१. करवीरम् (आधुनिकं कोल्हापुरम्) मत्स्य पु० १३.४(करवीरे महालक्ष्मीम्), पद्म० ५.१७.२०३, मत्स्य० २२.७६, वायु० २५.४४. पद्म० ६.१०८.३; स्क० काशीखण्ड, भा० ३, पृ० २०७, २१०, तीर्थ भा० २६, पृ० २०० । कालिका० ९६.७९, नारद० ११७, हरिवंश(विष्णुपर्व) ३९.५०-५१ ;
धर्मशास्त्रेतिहास: पा०वा० काणे
भा० ४, पृ० ७२९, तीर्थसूची ।

रेणुकाचार्यस्य रचना:

रेणुकाग्निहोत्रिमहोदयस्य अद्यावधि रचने द्वे उपलब्धे स्त: -

१. गृह्यकारिका (उत० पारस्करगृह्यकारिका, कातीयगृह्यकारिका, कातीयगृह्यसूत्रविवृति:) ।

२. रुद्रपद्धति: ।

गृह्यकारिकाया अनेकानि हस्तलिखितानि पुस्तकानि वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य सरस्वती-भवन पुस्तकालये सुरक्षितानि सन्ति । रुद्र-पद्धते: एका एव प्रतिरुपलब्धा या सम्प्रति बीकानेरनगरस्य अनूप संस्कृत-पुस्तकालये (७१) पुस्त० सुरक्षिता वर्तते । रुद्रपद्धति: कीदृशी, लघ्वी वा विस्तृता वा न जाने, पत्राचारेऽपि यत्नेऽपि तस्या: पुस्तकस्याध्ययने न कदापि एतादृशी सुविधा प्राप्ता । उपर्युक्त-रचनाद्वयं विहाय मया रेणुमहोदयस्य अन्या रचना नैव दृष्टा । अत्र तावत् गृह्यकारिकाया: विषय-वर्णनं समुप-स्थापयामि संक्षेपत: ।

गृह्यकारिकाया: विषयपरिचय:

गृह्यकारिका भागद्वये विभक्ता वर्तते । तत्र प्रथमे भागे (पूर्वार्द्धे) गर्भाधानादारभ्य क्रमश: पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमण-कर्णवेधान्नप्राशन-चूडाकरण-मौञ्जीबन्धन-वेदारम्भ-उपाकर्म-उत्सर्गविधि-केशान्त-समावर्तन-विवाह-संस्कारं यावत्, पुन: श्राद्धारम्भात्- साधारणकर्मविवेचनं यावत् विस्तृतं विषयवर्णनमुपलभ्यते ।

पुनस्तत्र द्वितीये भागे (उत्तरार्द्धे) अधिकारनिरूपणम्, पात्रलक्षणम्, आधानकाल:, अग्न्याधानम्, पंचमहायज्ञा:, होमविधि:, पदार्थक्रम-

लिङ्गानाम्, मन्त्राणाम्, व्रणकर्म, छन्दसाम्:, अष्टकाकर्म, पूर्णाहुति:, वाक्यप्रामाण्यम्, प्रायश्चित्तविधिश्चेत्येतस्मिन् विषयविवरणम्। अत्र तावत् क्रमाद् परिचयं लिख्यते - प्रथमं पूर्वार्धभागस्य अनन्तरम् उत्तरार्धभागस्य चेति।

पूर्वार्धभागः

संस्काराः

संस्कारशब्दार्थः

संस्कृत-भाषायां संस्कारशब्दस्य व्युत्पत्तिः सम् उपसर्गपूर्वक कृ धातोः घञ् प्रत्यये कृते सति भवति (सम् + कृ + घञ् = संस्कारः)। शब्दस्यास्य प्रयोगः अनेकार्थेषु भवति।

मीमांसकानां मते तु प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारो यज्ञाङ्गपुरोडाशेष्विति द्रव्यधर्मः[1] भवति। वैदिकाभिमतास्तु भावाभावादिजन्याः संस्कारा देहे उत्पद्यमानानि तदभिधानानि यानि कल्पन्ते[2]। नैयायिकानां मते संस्कारशब्दार्थः - भावाभिव्यञ्जकत्वं वा स्वभावान्तरं वा संस्कारत्वेन व्याकरणीया तस्य हि परिगणनं वैशेषिकदर्शने चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतमायाति।

१. वाचस्पत्यम्, वृहद०, ५ पृ० ५१८८.
२. तदेव.

संस्कृतसाहित्ये अस्य प्रयोगः शिक्षा, संस्कृतिः, प्रक्षालनम्[१], शोधन-पूर्णता-व्याकरणसम्बन्धिशुद्धिः[२], संस्करणम्, परिष्करणम्[३], शोभा, आभूषणम्[४], प्रभावः, स्वरूपम्, स्वभावः[५], क्रिया[६], छापशक्तिः, शुद्धि-क्रिया, धार्मिक-विधि-विधानानि[७], अभिषेकः[८], विचारः, भावना, धारणा, कार्यपरिणामः, क्रियाया अविनाशितादि अर्थेषु भवति ।

<u>संस्काराणां विस्तारः तेषां संख्या च</u>

(क) <u>गृह्यसूत्रम्</u>

शास्त्र-दृष्ट्या संस्काराः गृह्यसूत्राणां विषयक्षेत्रान्तर्गतमायान्ति । किन्तु अत्रापि संस्कारशब्दस्य प्रयोगः तस्य वास्तविकार्थे नोपलभ्यते । गृह्यसूत्रकाराः पाकयज्ञानां सम्बन्धे एव संस्कारशब्दस्य प्रयोगं कुर्वन्ति तथा च पंचभूसंस्कारान्[९] पाकसंस्कारा द्योतयन्ति, गृह्यसूत्रकारैः सामाजिक-

---

१. निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् । रघु० ३. ३५.
२. संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च । कुमार० १. २८.
३. प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ । रघु० ३. १८.
४. स्वभावसुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते । शाकु० ७. ३३.
५. यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् । हितोपदेशः १. ८.
६. संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तर्कसंग्रहः
७. कार्यः शरीर-संस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च । मनुस्मृ० २. २६.
८. फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव । रघु० १. २०.
९. आ०गृ०सू० १. ३. १ ;
पा०गृ०सू० १. १. २ ;
गो०गृ०सू० १. १. ९.

कतिपयानि यज्ञानां विविधः प्रभाव आसीत् । अतो यज्ञानां गृह्य-विधिविधानानां कर्मकाण्डं विविधानां[1] यज्ञानामन्तर्गतं चक्रुः । दैनिक-संस्काराणां गणना पाकयज्ञेषु आसीत्[2] । पारस्करगृह्यसूत्रे पाकयज्ञ-कर्माणि हुताहुत-प्रहुत-प्राशितादिचतुष्टये विभक्तानि । बौधायन-गृह्यसूत्रे पाकयज्ञकर्माणि सप्तधा वर्णितानि, तानि च हुतः, प्रहुतः, आहुतः, शूलगवः, बलिहरणम्, प्रत्यवरोहणम्, अष्टकाहोमादिनामानि सन्ति ।

वैखानस-स्मार्तसूत्रेषु[3] दैनिकसंस्कारेषु तथा च विभिन्नावसरेषु देवार्चनार्थं क्रियमाणेषु यज्ञेषु सुस्पष्टो भेदः । एतेषु गर्भाधानात् विवाहपर्यन्तं अष्टादश-शारीर-संस्कार-क्रमो प्राप्यते, एतदतिरिक्तं अयं-ग्रन्थः द्वाविंशतानां यज्ञानामुल्लेखं[4] विदधाति ।

गृह्यसूत्राणि साधारणतया विवाहतः आरभ्य समावर्तनपर्यन्तं दैनिक-संस्कारकर्माणि निरूपयन्ति, तेषु प्राधिकांशतः अन्त्येष्टिकर्माणि न वर्णयन्ति । केवलं पारस्कर-आश्वलायन-बौधायनादीनि गृह्यसूत्राणि एव अन्त्येष्टिसंस्कारं वर्णयन्ति । गृह्यसूत्रेषु वर्णिता संस्कार-संख्या निम्नलिखिता अस्ति -

---

१. आ॰गृ॰सू॰ १, २, १ ; पा॰गृ॰सू॰ १, १, ४ ; बा॰गृ॰सू॰ १, १, २

२. बौ॰गृ॰सू॰ १, १, १-१२

३. बौ॰गृ॰सू॰ १, १, १

४. तत्रैव.

आश्वलायनगृह्यसूत्रे

१. विवाहः, २. गर्भाधानम्, ३. पुंसवनम्, ४. सीमन्तोन्नयनम्, जातकर्म, ६. नामकरणम्, ७. चूडाकर्म, ८. अन्नप्राशनम्, ९. उपनयनम्, १०. समावर्तनम्, ११. अन्त्येष्टिः ।

पारस्करगृह्यसूत्रे

१. विवाहः, २. गर्भाधानम्, ३. पुंसवनम्, ४. सीमन्तोन्नयनम्, ५. जातकर्म, ६. नामकरणम्, ७. निष्क्रमणम्, ८. अन्नप्राशनम्, ९. चूडाकर्म, १०. उपनयनम्, ११. केशान्तः, समावर्तनम्, १३. अन्त्येष्टिः ।

बौधायनगृह्यसूत्रे

१. विवाहः, २. गर्भाधानम्, ३. पुंसवनम्, ४. सीमन्तोन्नयनम्, ५. जातकर्म, ६. नामकरणम्, ७. उपनिष्क्रमणम्, ८. अन्नप्राशनम्, ९. चूडाकर्म, १०. कर्णवेधः(गृहप्रवेशः), ११. उपनयनम्, १२. समावर्तनम्, १३. पितृमेधः ।

वाराहगृह्यसूत्रे

१. जातकर्म, २. नामकरणम्, ३. दन्तोद्गमनम्, ४. अन्नप्राशनम्, ५. चूडाकर्म, ६. उपनयनम्, ७. वेदव्रतानि, ८. गोदानम्, ९. समावर्तनम्, १०. विवाहः, ११. गर्भाधानम्, १२. पुंसवनम्, १३. सीमन्तोन्नयनम् ।

वैखानसस्मृति

१. ऋतुसंगमनम्, २. गर्भाधानम्, ३. सीमन्तोन्नयनम्, ४. विष्णु-बलिः, ५. जातकर्म, ६. उत्थानम्, ७. नामकरणम्, ८. अन्नप्राशनम्, ९. प्रवासागमनम्, १०. पिण्डवर्धनम्, ११. चौलकर्म, १२. उपनयनम्, १३. पारायणम्, १४. व्रतबन्धविसर्गः, १५. उपाकर्म, १६. उत्सर्जनम्, समावर्तनम्, १८. पाणिग्रहणम् ।

(ख) धर्मसूत्रम्

यद्यपि धर्मसूत्रेषु अधिकांशभागे विधिक्रियाः वर्णिताः, अतः समस्तेषु धर्मसूत्रेषु समस्त-संस्काराणां वर्णनम्, परिगणना च न मिलति, तथापि तेषु अध्ययन-विवाहोपाकर्मों सर्वेषां आचाराशौचादि विषये नियम-समाविष्टत्वादवलोक्यते । गौतम धर्मसूत्रे चत्वारिंशद् (४०) संस्काराः अष्टौ (८) आत्मगुणाश्च सन्ति, यैः सह संस्कार संख्या(४८) अष्टचत्वारिंशद् भवति ।

गौतमधर्मसूत्रे संस्कार परिगणना

१. गर्भाधानम्, २. पुंसवनम्, ३. सीमन्तोन्नयनम्, ४. जातकर्म, ५. नामकरणम्, ६. अन्नप्राशनम्, ७. चौलकर्म, ८. उपनयनम्, ९-१२. चत्वारि वेदव्रतानि, १३. स्नानम्, १४. सहधर्मचारिणी-संयोगः, १५-१९. पंचमहायज्ञाः, २०-२६, अष्टका, पार्वणम्, श्राद्धम्, श्रावणी, आग्रहायणी, चैत्री, आश्वयुजी, इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । २७-३३ अग्न्याधानम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासः, चातुर्मास्यम्, आग्रायणेष्टिः, निरूढ-पशुबन्धः, सौत्रामणिः इति सप्तहविर्यज्ञाः ।

३४-४० अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रम्, आप्तोर्यामः इति सप्तसोमसंस्थाः ।

(ग) स्मृतयः:

स्मृतिषु संस्कार-शब्दप्रयोगः केवलं तेषामेव धार्मिक-कृत्येषु युक्तः येषामनुष्ठानेन व्यक्तेः व्यक्तित्वशुद्धिः भवति स्म । मनुस्मृतौ मनुना वर्णिताः प्राक् गर्भाधानात् - मृत्युपर्यन्तं त्रयोदशसंस्काराः स्वीकृताः:-

१. गर्भाधानम्, २. पुंसवनम्, ३. सीमन्तोन्नयनम्, ४. जातकर्म, ५. नामधेयम्, ६. निष्क्रमणम्, ७. अन्नप्राशनम्, ८. चूडाकर्म, ९. उपनयनम्, अथवा मौञ्जीबन्धनम्, १०. केशान्तः, ११. समावर्तनम्, १२. विवाहः, १३. अन्त्येष्टिः ।

गौतम-अंगिरा-मनु-याज्ञवल्क्यादि स्मृतिषु संस्कारगणने मतैक्यं नास्ति, एतद्वैषम्यं कारणं तत्कालिके सति संस्काराणां क्रमो विकासश्च भवति ।

(घ) गृह्यकारिकायां संस्काराः:

गृह्यकारिकायां पुनः त एव संस्काराः वर्णिताः येषां वर्णनं पारस्करगृह्यसूत्रे भवति । गृह्यकारिकायाः प्रणयनं तु पारस्करगृह्यसूत्रे, कात्यायनश्रौतसूत्रे, शतपथब्राह्मणे चाश्रितम्, अतः पारस्करगृह्यसूत्रानुसारं गृह्यकारिकानुसारं च परस्परं भेदोऽपि दृश्यते ।

१. गर्भाधानम्, २. पुंसवनम्, ३. सीमन्तोन्नयनम्, ४. जातकर्म, ५. नामकरणम्, ६. निष्क्रमणम्, ७. कर्णवेधः, ८. अन्नप्राशनम्,

९, चूडाकरणम्, १०. मौञ्जीबन्धनम्, ११. वेदारम्भः, १२. उपाकर्म, १३. उत्सर्गविधिः, १४. केशान्तकर्म, १५. समावर्तनम्, १६. विवाहः १७. अन्त्येष्टिः ।

गृह्यकारिकानुसारं षोडशसंस्काराः भवन्ति येषु अन्त्येष्टिकर्म नायाति ।

अधुना लोके यद्यपि यत्र तत्र सर्वापि संस्कारक्रिया दृश्यते तथापि जातकर्म-उपनयन-विवाह-अन्त्येष्टि च विहाय अन्ये संस्काराः लुप्तप्राया एव ।

<u>गर्भाधानम्</u>

स्त्रीमातृकुक्षौ बीजरूपेण प्रतिष्ठापनं हि गर्भाधानम् । वैदिक-ऋषिभिरस्मिन्नवसरे विष्णु-त्वष्टृ-प्रजापति-धात्रादीनां स्मरणं कृतम् । बृहदारण्यकोपनिषदि विशिष्टगुणैः समन्वितान् पुत्रान् प्राप्तुं विशिष्टभोजनानां विधानं वर्तते ।

एतद्विधौ गर्भाधानाय तिथीनां नक्षत्राणां च शुभाशुभत्वं पर्यालोचितम् । विज्ञानसम्मतं प्रतिभाति विधानमिदम् । गर्भे स्थाप्यमानः शिशुर्मातुर्मानसिकाभिवृत्तिरूपस्य सादृश्यं प्राप्नोति । अत एव रोगाः प्रसन्नात्मानो न दृष्टव्या इति वैज्ञानिकाः शास्त्रकाराणां मतम् ।

मातुः पितुश्चोदात्तविचाराणां संवहनम्, तेजस्विपुत्र-प्राप्ति-कामना, दिव्यशक्तीनां सान्निध्यं चास्य संस्कारस्य वैशिष्ट्यानि । संस्कारोऽयं विना सम्भविष्यताम्, उत पुत्र निःश्रेयसाय । पुत्र निःश्रेयसमिति प्रमाणम् ।

<u>पुंसवनम्</u>

गर्भस्थ शिशोः पुंस्त्वं विधातुं पुंसवनं क्रियते । प्रथमं तावद् देवानां स्तुतयः कृताः, तेभ्यश्च देवेभ्यः पुत्रप्राप्तये वरो याचितः । अस्मिन्नवसरे गर्भिण्याश्च पुत्रोत्पत्तौ साधुभिरौषधीनां प्रयोगश्च कृतः[1] । पुंसवन-सीमन्तोन्नयनसंस्कारविधिषु समायोजितं वीरसूतं पुष्टं स्वास्थ्यसंवर्धनाय भवति, गर्भस्थ-शिशोः कल्याणं जायत इति सुनिश्चितमिव[2] । वैष्णवानां मते पुंसवनार्थं वर्ष-पर्यन्तं विष्णोः स्तुतिः तदाराधना पूजा च कर्तव्या इति विहितम्[3] ।

<u>सीमन्तोन्नयनम्</u>

सीमन्तोन्नयनमुपनयनप्रायमभवत् । संस्कारेऽस्मिन् पतिः पत्न्याः केशकलापमुन्नीय तस्याः सीमन्तमरचयत् । गायन्ती गर्भाक्रान्ता माता प्रमोदिताभूत् । वैदिकयुगे सीमन्तोन्नयनावसरे वीणागाथिनौ वीणावाद-पूर्वं सोमराजस्य स्तुतिमकुरुताम् । सीमन्तोन्नयनं गर्भाधानात् चतुर्थे मासि सम्पादितम्, यदा शुक्लपक्षे पुंनक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवेत् ।

<u>जातकर्म</u>

शिशौ जाते महान् हर्षो जायते । प्रथमं तावद् वैश्वानरस्य परि-तुष्टिः सम्पाद्यते । वैश्वानरस्य परितोषेण जातस्य शिशोः भाग्यान्ते तेजस्वितायाः समृद्धेः सर्वतश्च सम्भावना अभवत् । नाभिवर्धनात्प्रागेव

---

१. पुंस्त्वलक्षणानामाविर्भावात् प्राग्गर्भस्थशिशोर्लिङ्गपरिवर्तनं कर्तुं शक्यत इति स्पष्टं मतमायुर्वेदस्य । चरके शारीरस्थानप्रकरणे, ८. ९-२५
२. समाप्नोगर्भिणी ऽपि माता यदा गर्भेण देवपूजार्थिनी । तत्रैव ४. १६
३. भागवते ६. १८-१९ अध्यायतः ।

पञ्चभिर्ब्राह्मणैः शिशोरुपप्राणनमक्रियत । केन विधानेन तस्य पूर्णायुष्कत्वा-युष्कत्व चर्चा सम्भाविता । ब्राह्मणानां पञ्चानां स्वस्ववितिना शिशोर्प्राणस्य विधायक इति धारणा स्यात् । पश्चात् पृषदाज्यस्याहुतिः कृता । अस्मिन् क्षणे पिता जगाद –

अस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसद्यां मा च्छैत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान् स्विष्टं सुहुतं करोतु नः ।

ततः पितास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय

वाग्वागिति त्रिरथ दधिमधुघृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति, भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि, भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि इति मन्त्रोच्चारणात्[1] ।

वेदाभिमृष्टा नामक्तु ब्राह्मणग्रन्थविहितस्य पुंसः स्मरणीया । अस्य तत्त्वानुशीलनस्य मानसिक-प्रतिष्ठायै शिशोर्जन्म ग्रामे जातं भवतु । केन प्रकारेण नामक-व्यक्तित्वस्य विशेषत्वं निर्धारितम् ।

पश्चात् पिता शिशोर्नाम कृतवान् वेदोऽसि इति गुह्यनामाभवत् । ततः शिशुं मात्रे प्रदाय पिता तस्यै स्तनं प्रयच्छति सरस्वतीं प्रार्थयते च –

---

१. बृहदारण्यक ६.४ । वाक् सर्ववेदानां प्रतीकी नित्यं प्रकाशे । आयुर्वेदानुसारं दधिमधुघृतमिश्रणम्, मधुरसं ओजधातूनां वृद्धै च पञ्चामृतं तेजः ।
स्तोत्र ब्रा० ८.२० ;
आपो वै सर्वाणि भेषजानि भेषजं भौषज्यम् । शतपथ ब्रा० ६.२.१.११.

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।
यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥

ततः पिता च मातरमभिमन्त्रयते -

इळासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् ।
सा त्वं वीरवती भव । याऽस्मान् वीरवतो करदिति ॥

शिशुं सम्बोध्य तस्याः पुरुषाः आहुः -

अतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः । परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन, य एवं विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ।

आ स्तनपानप्रवृत्त्यनुसारं दक्षिणकर्णं प्राप्य पिता शिशोः कर्-वर्णानां पुण्यपुञ्जमश्रावयत् । ततः शिशोर्मेधाजननं कुर्वन् तस्य श्रवणमार्गं मुखमानाययत् -

मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती ।
मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥

ततः शिशोः स्कन्धं स्पृशन् पिताऽजपत -

अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव
वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति
इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मै
प्रत्यन्धि मघवन्नृजीषिन् ।

उपर्युक्त प्रक्रियायाः प्रत्यक्षस्वरूपमपि प्रदर्शितमासीत् । तथाऽश्मा परशुहिरण्यं क्रमशः उपर्युपरि निधाय तस्योपरि शिशुः प्रतिष्ठापितः । येन विधिना शिशोः सर्वोच्चत्वं प्रापितम् ।

केषुचिद् गृह्यसूत्रेषु कुलेषु चिरं प्रजीवनायनं विधातुं जन्म-
दिने निन्दायत्नः प्रख्यातिः[1] । पुत्रजन्मोत्सवे पिता प्रायशो दानमकरोत्[2] ।

नामकरणम्

नाम्नो विशेषमहत्त्वं विदितं सर्वेषाम् । नाम्नो महत्त्वमधिकृत्य
बृहदारण्यकोपनिषदि संवादो यं प्राप्यते -

याज्ञवल्क्येति होवाच - यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति ।
नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति[3] ।

बालकस्यापि गुह्यं नाम कुर्यात् । जन्मतो दशमे द्वादशे वा दिने
पुण्ये मुहूर्ते नक्षत्रे वा ब्राह्मणभोजनानन्तरं नामाकुर्वत । नाम्नो मधुरध्वनिः
सुश्राव्यश्च । चतुरक्षरं द्व्यक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं पुंसाम्, अकारान्त-
युग्माक्षरं च स्त्रीणामिति कृते नाम्नि, शुभं फलं भवतीति । द्व्यक्षरनाम्ना
प्रतिष्ठाकामस्य चतुरक्षरेण वा ब्रह्मवर्चसकामस्य कामना प्रकटीकृता[4] ।

बौधायनानुसारं पुत्राणां नामानि ऋषि-देव-पूर्वजानां नामा-
न्यपि भवेयुः । तथापि देवानां नामानि न गृहीतव्यानि इति ।
केषुचिद् धर्मशास्त्रेषु लिखितं यथा -

---

1. आपस्तम्बादौ ।
2. द्र० गृह्यकारिकायाः बालकर्मप्रकरणम् ।
3. बृह० ३. २. १२ , बृहस्पतिमते नामाधिकृत्य प्रमाणितम् -
नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः ।
नाम्नैव कीर्तिं लभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म ॥
4. द्र० पा०गृ०सू०व्या० १, गृह्यकारिका-नामकरण प्रकरणम्

शुभङ्करः, शिवदत्तः, देवदत्तः, इति शोभननामानि, न तु रामः, विष्णुः, इन्द्रो वा पुरुषाणां नामानि भवेयुः । स्त्रीणां नामान्यपि एवं मनुना उक्तम् -

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ मनु० २.३३.

विष्णुपुराणानुसारं तु -

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।
नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा ॥
नामङ्गल्यं जुगुप्स्यं वा नाम कुर्यात् समाक्षरम् ।
नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्वक्षरान्वितम् ॥
सुखोच्चार्यं तु तन्नाम कुर्याद्यत्प्रवणाक्षरम्[1] ॥

नाम्ना देवानां महापुरुषाणां चोदात्तदर्शां मान्यतायाः सततं प्रतिष्ठापिताः[2]। नाम्नैवाभ्युत्थानाय प्रेरणा प्राप्यते गुणाधायिनीति शास्त्रकाराणां मतम् । येन केन प्रकारेण महतां देवानां नामोच्चारणेन पुण्योदयस्य धारणा वर्तते । क्वचिन्मूर्खजनाः पुत्रान् पिशाचवाहनादयो वा संज्ञिताः । तेषां वाक्यार्थमात्रात् । नाम्नः प्राक् श्रीशब्दस्य योजनं रीतिरासीत् प्रायः ।

निष्क्रमणम्

जन्मतः चतुर्थमासे शिशोर्गृहान्निष्क्रमणमभवत्[3]। मातुर्गर्भान्निष्क्रम्य प्रसवगृहे ततः निष्क्रम्यान्येषु गृहेषु विचरन् शिशुः संकीर्ण-परिधौ वसति ।

---

१. विष्णुपुराणम् - ३. ७. ८-११.
२. चाण्डालानामपि नामानि शोभनानि बभूवुः इति राजतरङ्गिण्यां दृश्यते बहुशः ।
३. गु० पु० गृह्यकारिका-निष्क्रमणम्

तस्मादपि निष्क्रम्य दिव्यविभूतीनां संदर्शनाय दिव्यात्मकं चरित्रं संस्कारेषु निष्क्रमणमिव सूर्यचन्द्रादीनां दर्शनमपि । सामाजिक-शास्त्री निष्क्रमण च प्रथमानुभवपिपासाभि समाविष्टवृद्धिक्रमेण ।

निष्क्रमण-विधौ तत्र सूर्यस्य दर्शनं प्रथमं समाचारितम् । सूर्यस्तु भारतीयदृष्ट्या ज्ञानविज्ञानयोः परमं निधानमिव । आचार्य एव सूर्यः सविता वा दिव्यज्ञानाय सूर्यदर्शनं कारयन्निव निगादयत् -

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।
शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतम् ।
अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः -
शतात् ॥ यजुर्वेदः (३६ २४)

रात्रौ निष्क्रमणविधौ चन्द्रदर्शनं कारितम् । एतासां दिव्यविभूतीनां दर्शनस्य शिशोः सर्वतः संवर्धने निश्चितः प्रभावो भवतः ।

कर्णवेधः

बृहस्पतिमतानुसारं शिशोर्जन्मतः दशमे, द्वादशे, षोडशे दिवसे वा कर्णवेधः प्रशस्तः[1] । गर्गमतानुसारं जन्मतः षष्ठः सप्तमः, अष्टमो द्वादशो वा मासः संस्कारेऽस्मिन् योग्यतमो भवति । श्रीधराचार्यस्तु जातदन्तस्य बालकस्य कर्णवेधः प्रशस्त इति वचनं स्वीकरोति[2] । परन्तु कात्यायनमतानुसारं

---

१. जन्मतो दशमेऽह्नि द्वादशे वा च षोडशे ।
बृहस्पतिः वी०मि०सं०भा० १ पृ० २५८
२. शुभकालिकायाम् - कर्णवेधः श्लो० ९
शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥
वी०मि०सं०भा० १, पृ० २५९

भूमिका

तृतीये, पंचमे वा वर्षे शिशोः कर्णवेधस्य प्रशस्तः कालः[1] । यद्यपि कर्ण-वेध-संस्कारस्य कृते एक एव विचारो लिखितः – यत् बालकस्य कर्णवेधे स्वल्पमेव कष्टं भवति । आरोग्यं सौविध्यं चावलोक्य सुश्रुतः षष्ठे सप्तमे वा मासि कर्णवेधस्य व्यवस्थां स्वीकरोतीति[2] ।

संस्कारस्यास्य कर्ता पिता एव भवति इति कात्यायनसूत्रसम्मतिः, परं कर्णवेधनविषये न तत्र काचिद् व्यवस्था दृश्यते गृह्यकारिकानुसारं तु पिता अन्यो वापि कर्ता इति वचनम्[3] । सुश्रुतानुसारं भिषक् एव वामहस्तेन कर्णवेधनमकरोत्[4] । किन्तु मध्यकालिकनिबन्धग्रन्थेषु श्रीपतिना कर्णवेधनं कार्यं व्यावसायिकः सौचिकः(स्वर्णकारः) एव करोति इत्थं स्वात्मा सम्मतिः प्रदत्ता[5] ।

संस्कारे अस्मिन् सूचिका[6] विषये पि मतमतान्तराणि सन्ति – यत् – स्वर्णमयी – रजतमयी, ताम्रमयी, आयसी, वा स्यादिति । वीर-मित्रोदये तु वर्णानुसारेण ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां कृते सूचिका व्यवस्था

---

१. पा०गृ०सू० परिशिष्टम् – १.
२. सुश्रुतसंहितायाम् सूत्रस्थानम् – अ० १६ १
३. गृह्यकारिकायाम् – कर्णवेध: श्लो० ६.
४. भिषग्वामहस्तेन कर्णौ विध्येत् । सुश्रुत सं० सूत्रस्था०अ० १६-२.
५. सौचिको वेधयेत् कर्णौ । श्रीपति:
६. शातकुम्भमयी सूचीविधौ श्रीप्रदा ।
राजती या यदा वा पि यथा विभवतः शुभा ॥
बृहस्पतिः वी०मि०सं० भाग
स्मृति-महार्णवे पि ;
गृह्यकारिका-कर्णवेध: श्लोक ७.

दृश्यते[1]। केवलः संस्कारस्यास्य अनिवार्यतां प्रतीयते[2]। कात्यायनसूत्रे वर्णितं कर्णवेध-कर्म अत्यन्तं साधारणम्[3]। मातुरङ्के चोपविष्टाय बालकाय पूर्वा-भिमुखं विधाय तस्मै मिष्टान्नं दातव्यम्, ततः भद्रं कर्णेभिः इत्यनेन दक्षिणं कर्णं विध्येत् ततः वक्ष्यन्ति इत्यादिनाभिमन्त्र्य वामं विध्येत्। संस्कारा-नन्तरं ब्राह्मणभोजनं भवति[4]।

वस्तुतः कर्णवेधस्य प्रचलनं केन कारणेन जातम्? अस्य विषये सुश्रुतस्य कथनमस्ति - यत् - "रक्षादिभ्यो रक्षार्थं तथा च भूषणालंकरण-निमित्तं बालकस्य कर्णौ विध्येत्[5]। सुश्रुत एव अन्त्रवृद्धि-निरोधाय तथा च अन्त्रवृद्ध्युपशमनाय अपि कर्णवेधविधानम्[6]। ग्रन्थानां पर्यालोचनेन प्रतिभाति यत् संस्कारोऽयमस्मिन् भारतवर्षे प्रारम्भे धार्मिकापेक्षया सुरक्षार्थं उपायाः भवन्ति स्म। गृह्यसूत्रेषु संस्कारस्यास्य गणना नास्ति, अतो स्य प्रचलनं

---

१. सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टांगुलात्मिका॥
वी०मि०सं०भा० १, पृ० २५९ उद्धृतम्।

२. कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः।
तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः॥
तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेदासुरी भवेत्।
सं०, देवलवचनम्

३. पा०गृ०सू०परि० १, २.

४. गृह्यकारिकायाम्-कर्णवेधः, श्लोक ८-१०.

५. रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येत्।
सु०सं०सू०स्था० १६, १.

६. शंखोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम्।
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये॥
सं०, चिकित्सास्थानम्, १९, २१.

यानन्तरं जातमिति समीचीनं प्रतिभाति । पारस्करगृह्ये परिशिष्टभागे संस्कारस्यास्य चर्चा दृश्यते । आश्वलायनादिगृह्यसूत्रेष्वस्य वर्णनं नास्ति । बौधायनगृह्ये स्वल्पेन चास्ति वर्णनम् ।

अन्नप्राशनम्

शिशोर्जन्मतः दधिमधुघृतानां प्राशनम् । यतो हि शिशोः षष्ठे- मासि अन्नप्राशनं स्मृतम्[1] । आयुर्वेदानुसारं लघु हितमन्नं शिशवे दातव्यम् । अन्नस्य न केवलं प्राणधारणायैव महत्त्वमपितु व्यक्तित्वस्य विकासायाप्यस्योपयोगि- ताऽभिमता । तथा -

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः,
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः इति[2] ।

अस्यां दशायां स्पष्टमिदं प्रतिभाति यत् शिशवे प्रदत्तं प्रथमं भोजनं व्यक्तित्वस्य विकासदृष्ट्यैव निर्णीतमासीत् । सामान्यतोऽन्नप्राशनाय दधि- मधु-घृत-मिश्रं भक्तमेव दद्यात् । भोजनप्राशनं दत्त्वैव पिता पुत्रं स्वः वसुधाराप- मवतिष्ठ । केचिद् धर्मशास्त्रकाराः समांसं भोजनमन्नप्राशनाय निर्दिशन्ति[3] ।

---

१. षण्मासं चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितं च । सुश्रुते शारीरस्थाने १०. ६४.

२. छान्दोग्य ७. २६. २.
गीतायामपि समानं दृश्यतेऽस्य महत्त्वम् । गीता १७. ८-१०.

३. आधुनिके शिशोः मांसभोजनस्य पाचनयोग्यता न विद्यते । अतो मांस- भोजनमन्नप्राशनाय समर्थितमिति समस्या । परं पारस्करस्तु - मांस- भोजनं समर्थितवान् -

भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारकामस्य । मत्स्यैर्जवनकामस्य,
आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य । पा०गृ०सू० १. १९. ७-११ ;

बृ० गृह्यकारिका(बृ०) अन्नप्राशनम् ।

भारतीय-धारणानुसारमस्मिन् देवताद्वयं वर्तते । अस्मिन् संस्कारे पदे पदे मन्त्रिवस्य स्तुतिर्विहिता । कालान्तरे न्यायकारैः शिरोभित्ति-पोषणस्य वास्तविकोपायस्य निर्णयः कृतः । देवानां सान्निध्ये बहूनां व्यवसायानां प्रस्तावाः समुपस्थापिताः । तेषु यानि कानिचित् विशुद्धानीव रीत्या शिरोपोषिका सम्भाविता ।

चूडाकरणम्

चूडाकरणं शिशोः प्रथमे वर्षे तृतीये वा सम्पादितम्[1] । देवानां कर्तृं विधाय शिरसि चूडा कृता । केशकर्तनस्य लाभा आयुर्वेदानुसारं सन्ति यथा -

पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् ।
हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्धनम् ॥
पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपं विराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ॥ (चरकसंहितायाम्) ।

चूडाकरणात् प्रभृति शिखाधारणं भवति । आयुर्वेदानुसारं शिखायाः महत्त्वं विद्यते । यथा हि - शिरसः शिखरे सिरा-सन्धीनां सम्मेलनं भवति । अस्य स्थानस्याधिपतिः रोमावर्तः । तत्र केनापि प्रहारेण सद्य एव मृत्युर्भवति[2] । अस्य मर्मस्थानस्य रक्षा शिखया भवति ।

---

१. पा०गृ०सू० २, १, १-२; मनुस्मृ० २. ३५; गृह्यकारिका-चूडा० श्लोक १-५
तृतीये पंचमे वै चौडकर्मप्रशस्यते ।
प्रथमे वर्षे तृतीये वा यथोक्तकर्मणि वा । वी० मि०
सं०भा० १ पृ० २९६

२. मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्तोऽधिपति-स्तत्रापि सद्यो मरणम् । शारीरस्थानम् अ० ६, ८३.

केशान्तस्य समारम्भः पिता नापितेन कारयति । यदि तादृशं यस्य पुत्रस्य प्रयोगो भवति । पैठीनसिः कुर्ते चूडां वा कामयत - त्रिशूर्पावृः पञ्चवा शान्दस वा भवतु[1] । विविध कुलगोत्रप्रवरस्य चूडाविधिका[2] । तथा -

दक्षिणतः वसिष्ठानाम् । उभयतो अत्रिकश्यपानाम् ।
मुण्डा भृगवः । पंचचूडा अङ्गिरसः । केचन पंक्तिमेवाङ्गलार्थं शिखिनो न्ये ।
यथा कुलधर्म- वा ।

चूडासंख्या प्रायशो प्रवरसंख्या[3] समा स्याद्भवतु ।

<u>उपनयनम्</u>

आचार्येण ब्रह्मविद्यायाः अध्यापनाय विद्यार्थिनः शिष्यभावेन स्वीकरणमुपनयनम्[4] । ततः पंचविंशतिवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्याश्रमस्य विधानम् । पिता स्वयमेव स्वपुत्रमाचार्यसमीपं नीत्वा तस्योपनयनाय प्रार्थयत । उपनयन-संस्कारे विद्यार्थी तदाचार्यस्य पुत्ररूपेण प्रकाशयत । पुत्रीकरणस्यैव प्रक्रिया यजुर्वेदे प्रथमं वर्णिता -

---

१. पञ्चवि० ३.६३ ; काठ० ९.९८.२ ; ९.९८.३.:८.४.१७ ; शां०गृ०सू० १.२८, आ०गृ०सू० १.१७ ; पा०गृ०सू० २.१ ; गो०गृ०सू० २.६ ; खा०गृ०सू० २.३-१९, आप०गृ०सू० १६.३ ; बौ०गृ०सू० २.४.

२. यथा कुलधर्मं केशवेशान् करोति । आ०गृ०सू० १.१७.

३. प्रवरास्तु कस्यापि कुलस्य महर्षय एव । प्रवरैः कुलस्योत्कर्षापरिचयोऽपि । प्रवरसंख्यासमाः चूडाः महर्षीणामो भवितुं शोभायन्तु इति धर्मशास्त्र-काराणां मतं प्रतिभाति ।

४. उपनयनस्यापरं नामाचार्यकरणमप्यस्ति । पाणिनिः १.३.३६ ; स्वीकरणमित्युपनयनस्य धात्वर्थः । काशिका १.३.३६

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः ।

तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ॥

वैदिककाले विद्यार्थी स्वयमेवाचार्यसमीपं गत्वा न्यवेदयत् - ब्रह्मचर्यमागामिति ।

आचार्यो विद्यार्थिनमाह -

को नामासीति । प्रजापतिर्वै वः ।

स तस्य हस्तं गृह्णाति ।

आचार्यो भाषते - इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि । अग्निराचार्यस्तव । अहमाचार्यस्तव । आचार्यः ताभ्यां देवताभ्यां विद्यार्थिनं परिददाति । पश्चात् स तं भूतेभ्यः प्रजापतये, सवित्रे च परिददाति कथयति च - एते वै श्रेष्ठे परिषदे देवते । एताभ्यामेव श्रेष्ठाभ्यां परिषद्भ्यां देवताभ्यां परिददाति । तथा तस्य ब्रह्मचारी न कश्चनारिष्यतीति । पश्चात् स विद्यार्थिनमद्भ्यः ओषधिभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां विश्वेभ्यो भूतेभ्यश्च परिददाति ।

पश्चादाचार्यो वदतु - ब्रह्मचार्यसि । अपो ऽशान वा । कर्म कुरु इति । कार्यं कुरु । कार्यं कुरु । समिधमादधीति । समिल्त्वा स्वान्तं रेमाश ब्रह्मचर्य । मा सुषुप्थाः । मा भूथाः । आपो ऽशानेत्यपो वा । तेनैवमेतो भूतिं परिगृह्णाति । सर्वं सावित्रीमन्वाह[1] ।

वैदिकब्रह्मचर्यपालनविधिर्वैदिककाले प्रतिष्ठित आसीत् । उपनिषदि प्रवेशविधिः सत्यकामजाबालप्रकरणे वर्णितः, उपनिषत्सु गृहस्था अपि आत्मना उपनयनमकार्षुः यदि कदापि तेषां मनसि ब्रह्मज्ञानं प्राप्तुमिच्छाजायत ।

---

१. शतपथब्राह्मणे ११.५.४.

तस्मिन् युगे प्रायो वेदाध्यापिका बाला ब्रह्मचर्यमाचार्यकुलादिभिः सह ।

परवर्तियुगे तु पुत्राणामेवोपनयनविधिर्विहितः । उपनयनाय योग्य कालो निर्धारितः -

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् । गर्भाष्टमे ब्राह्मणं, गर्भैकादशेषु राजन्यं, गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । विभिन्नवर्णानुपनयन-सम्पादनेन विविधानि कार्याणि साध्यानि स्युः । यथा सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामम्, नवमे तेजस्कामम्, दशमे अन्नाद्यकामम्, एकादश इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकाममिति, गृह्यसूत्रग्रन्थानामवस्थापना वयस्येव समाधानमन्वयत । तथा -

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ म० स्मृ० २.३७.

उपनयनाय परमावस्थापि निर्धारिता । मन्वनुसारम् -

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ म० स्मृ० २.३८.

परवर्तियुगे विस्तृतोपनयनविधिः सूत्रग्रन्थेषूल्लिखितानि - विद्यार्थिन उत्तरीयवासो धारणम्, मुञ्जम्, मेखलादण्डधारणम्, स्नानम्, समिदाधानम्, सावित्र्युपदेशम् च । एषु विधिषु पदे पदे वैदिकमन्त्रैर्देव-स्तुतिः प्रार्थनाश्च कृतानि । यथाचार्यो वदति -

मम व्रते हृदयं ते दधामि । मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु । मम वाचमेक-व्रतो जुषस्व । बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ।

---

१. पा० गृ० सू० २.२ ; आ० गृ० सू० १.१९ ; शां० गृ० सू० २.१ ; बौ० गृ० सू० २.५ ; आप० गृ० सू० ११ ; गो० गृ० सू० १०; म० स्मृ० २.३६ ; या० स्मृ० १.१४; द्र० - देखें उपनयन संस्कार, पृ० २९.

भूमिका

विद्यार्थिने ब्रह्मचारिवटवे विधानमाचार्यः प्रस्तुतवान् – ब्रह्मचार्यसि । अपोऽशान, कर्म कुरु, दिवा मा स्वाप्सीः, आचार्याधीनो वेदमधीष्व इति । अस्मिन्नुपनयन विधौ विद्यार्थिनः मानसिक-बुद्ध्ये शारीरिकस्वास्थ्याय च या दीक्षा निर्दिष्टा, या विद्यार्थिसुलभाऽसीत् तथा तस्य शरीरे स्वास्थ्यपूर्णं च जाते समानन्दं च पुष्टता । शिष्याचार्यसम्बन्धो यं देवानां साक्ष्ये प्रतिष्ठापितः स तु गौरवान्वितो भूत् ।

सूत्रचिह्नितस्य यज्ञोपवीतस्य वैदिककाले प्रचलनं नाभवत् । तदानीं यज्ञकाले उत्तरीयं यज्ञोपवीतविधिना धृतम् । यस्मिन् कार्ये यत्र स्वेति मत्वा तदेव यज्ञोपवीती उत्तरीयस्य परिधानं निगतम् । सूत्रेषु सूत्रचिह्नितयज्ञोप-वीतस्य प्रचलनं प्रारभत । उत्तरीयं तु प्रायशो मृगचर्मणा निर्मितम् । तस्य स्थाने सूत्रस्य यज्ञोपवीतस्य परिधानं शनैः शनैः समारब्धम् । अतो ह्युपनयनविधौ प्रथमं मृगचर्मणो यज्ञोपवीतं ध्रियते, तदुत्तरं एव प्राचीनमुत्तरीयस्य । उपनयनं तु येषां निश्चितकाले न भवति स्म तेषां तु व्रात्य संज्ञा अभूत् । व्रात्यस्य वेदाध्ययने चाधिकारो न भवति स्म – तस्य स्थाने तु – व्रात्य-स्तोमकाले व्रात्यः इत्यभिहितः । उपनयनस्य पश्चात् गुरुः शिष्यं शौचमाचारमग्निकार्यं सन्ध्योपासनं च प्रथमं शिक्षयति स्म । ततः परं वेदस्याध्यापनं प्रायशः चतुर्विंशति वर्षपर्यन्तमभूत् ।

वेदारम्भः

उपनयनानन्तरं शुभे दिने वेदारम्भसंस्कारो भवति । तत्र प्रथमं पूर्वाङ्ग-पूजनं यावत् अत्युक्तैः तत् सम्पादितं कर्तव्यम् । ततः अग्न्यादिभ्यो चाहुतिप्रदानं

---

१. तथा हि मनुस्मृतौ –

अग्निहोत्रावधानं ब्राह्मणानां विधूननम् ।
देवतानां पितृणां च भागो येन प्रदीयते ॥ ७. ९८

कर्तव्यम् । तदनन्तरं आचार्यादिभ्यः पूर्णपात्रदानं कर्तव्यम् । यान्ते आचार्यः प्रजापतिशोभनात् वेदमध्यापयति ।

वैदिक-संस्कृतौ यज्ञादिकर्मारम्भेषु प्रयुक्तानां मन्त्राणां पाठः शुद्धः सुनिश्चितश्चापेक्षितात् । अशुद्धपाठेनानिष्टस्य सम्भावना यस्मात् । अतो वेदाध्यापने गुरुभिः स्वयमेव शुद्धपाठः प्रयुक्तः शिष्यैः स पाठो शुद्ध इति सावधानं परिरक्षितात् । अशुद्धपाठो क्वापि न स्यादिति वर्णपरम्परा-रक्षितात् । भारते संस्कृता शिक्षा व्यवस्था प्रायः एव कण्ठाग्रविद्याया माध्यमं सम्भवत् । विशुद्धपाठस्य कण्ठाग्रकरणाय बहुविधाः पाठाः प्रचारिताः । यथा - संहिता-पद-क्रम-जटा-माला-शिखा-रेखा-ध्वजो-दण्डो-रथो-घनादय-श्चेति ।

पितुः पुत्रं प्रति शिक्षणविधिर्वेदकालादारभ्य प्रचलित इति ऋग्वेदात् प्रतीयते । यथाहि - इदं वामाहुवे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायेव पितरा मह्यं शिक्षतम् (ऋ० १०, ३९, ६) । अध्ययनारम्भे ओङ्कारविधिरनुष्ठेय इति प्रतिपादयन्नापस्तम्बो लिखति - ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तस्माद् ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत । विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म[1] ।

यस्यां स्थितावाचार्यः, तस्यां स्थितौ भूत्वैव शिष्यस्तं प्रश्नान् पृच्छेदिति नियम आसीत् । आचार्ये उत्तिष्ठति, उपविशति, चलति, शयाने वा स्वयमप्युत्तिष्ठन्, उपविशन्, चलन्, शयान एव शिष्यः पृच्छति स्म[2] । उपर्युक्त शिक्षण-विधौ विद्यार्थिनां संख्या नाधिका प्रकल्पनीया ।

---

१. आपस्तम्बो १, १३, ६-८.

२. दीघनिकाये अम्बट्ठ सुत्ते ।

भूमिका

पूर्वसिद्धान्तानुसारं तु ज्योतिषविषयस्याध्ययनार्थं परीक्षाः, शिक्षाणि बन्धनानि च यथायोग्यमुपयुज्यन्त । गुरुकुलानामवबोधायसिद्धान्त शिरोमणौग्रन्थाधिकारे पञ्चमेंष उपवर्णितः । प्रायोगिक-शिक्षाणि भरतस्तु ग्रहणं, धारणं, ज्ञानं, प्रयोगश्चेति चत्वारि अंगानि निर्दिशन्ति ।[1]

ब्रह्मचारि नियमाः:

विद्यार्थि-जीवनं कठोरमासीत् । तस्मात् स्वर्गेऽपि च विद्यार्थिनां निवृत्ती प्रवृत्ती भवन्ति भारतीयानां या अवधारणा । वैदिक-ग्रन्थानि तु धर्म-विज्ञानतो स्वतादारभ्य नाम विद्याप्राप्तिमार्गे बाधाः । ब्रह्मचर्य-शब्दः तथैव कठोरजीवनस्य प्रतीको भवति । ब्रह्मचर्यं तु[2] ब्रह्मणः (वेद-विद्यारूपस्य वेदस्य) प्राप्त्यै ब्रह्मचर्यं (आचरणविधिः) कथ्यते । तस्मात् ब्रह्म विधिज्ञानस्येति सिद्धान्तः । तपो ब्रह्मेति[3] । विष्णुपुराणानुसारं तु -

स्वाध्यायसंयमाभ्यां सदृश्यते पुरुषोत्तमः ।
तत्प्राप्तिकारणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥६, ६, १.

वैदिकयुगस्यादिकालतः विद्यार्थिजीवने तपः आवश्यकत्वं निर्धारितम् । तदा ब्रह्मचारी धरातले शेते स्म, न तु खट्वायाम् । स गीतनृत्यपरिभ्रमणादिभ्यो दूरो भवतु । स्त्रीविषयक्रोधाहङ्कारसौन्दर्यसुगन्धादिभिः स कदापि न आकृष्टः[4] । उपनिषदि ब्रह्मचर्यं तु तपः यौनस्वाभाविकवासनायाः त्यागस्य स्वरूप-

---

१. नाट्यशास्त्र १, २२.

२. ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद् ब्रह्म । ब्रह्मणि शब्दस्य पदं ब्रह्म तस्मिन् ज्ञानं वा चरति ब्रह्मचर्यं इति ब्रह्मचारिशब्दस्य व्याख्या: ।

३. तैत्त०उप० भृगुव० २.

४. गोपथ ब्रा० २, ५-७ ; २, ९-६.

मेव सम्मतम्[1] । भृगुस्तु ब्रह्मचर्याय वर्षं वासमुपयते[2] । अपिच विद्यार्थिनो गुरोर्गवां चारणं कृतवन्तः[3] । वैदिकयुगानन्तरं ब्रह्मचारिजीवनस्य विस्तृत-नियमाः सूत्रस्मृतिषु दृश्यन्ते । ते नियमाः ब्रह्मचारिणो भोजनमावासं तपः श्रमं वस्त्रं शौचं स्वभावं चाधिकृत्य निर्मिताः । महाभारतानुसारं गु -

> आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
> मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥
>
> महा०आ०पर्व० ८६, २

(क) <u>भोजनम्</u>

ब्रह्मचारी भिक्षान्नं भुञ्जीत । स भिक्षान्नमाचार्यनिवेदितानि वस्तून्येवालभेत् भोजनपात्रे च किंचिदपि न त्यजेत्, भुक्त्वा च पात्र-मार्जयेत् । स क्षारलवणमधुमांसभोजनं न कुर्यात् । भोजनकाले मौनं निर्वोढव्यं चाप्यविधानमासीत् । बौधायनस्तु विद्यार्थिभ्यो यथेष्टभोजनमात्राया व्यवस्थां कृतवान् ।

(ख) <u>आवासः</u>

विद्यार्थी आचार्यगृहे वसति स्म । अन्यत्र निवासस्य व्यवस्था नासीत् । रात्रौ ब्राह्ममुहूर्ते उत्थाय स आचार्यपादौ प्रणमति स्म । दिवा स नाशेत । रात्रौ स्नानात् प्रागेव गुरोः चरणौ स धावति स्म । तदनन्तरः स शयनाय गच्छेत् । तस्याधः शय्या भवति स्म ।

---

१. प्रश्नोप० १, २; छान्दोग्य ८, ५

२. तै०उ० भृगु० ।

३. छान्दोग्य ४, ४, ५

स्म तपस्यन्[1] । भृगुस्तु ब्रह्मज्ञानाय वारं वारमतप्यत्[2] । अपि च विद्यार्थिनो गुरोर्गवां चारणं कृतवन्त:[3] । वैदिककालानन्तरं ब्रह्मचारिजीवनस्य विस्तृत-नियमा: धर्मसूत्रेषु दृश्यन्ते । ते नियमा: ब्रह्मचारिणो भोजनमावासं तप: अध्ययनं वस्त्रं शौचं स्वभावं चाधिकृत्य निर्मिता: । महाभारतानुसारं तु -

आचार्यकारी गुरुकर्मस्वचोद्य: पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्त: स्वाध्यायशील: सिध्यति ब्रह्मचारी ॥

महा०आ०पर्व० ८६.२

(क) भोजनम्

ब्रह्मचारी भिक्षान्नं भिक्षान्नं भुक्तवान् । स भिक्षान्नादुपनिर्दिष्टानि वस्तून्येवाखादत् भोजनमपि च किंचिदपि न अत्यजत्, भुक्त्वा च पात्र-मार्जयत् । स पारान्नमधुमांसभोजनं न कृतवान् । भोजनादि भोगे निर्लोभत्वं चावश्यकविधानमासीत् । बौधायनस्तु विद्यार्थिभ्यो अष्टभोजनमात्राया व्यवस्थां कृतवान् ।

(ख) आवास:

विद्यार्थी आचार्यगृहे वसति स्म । अन्यत्र निवासस्य व्यवस्था नासीत् । रात्रौ ब्राह्ममुहूर्ते उत्थाय स आचार्यपादान् प्रणमति स्म । दिवा स पठति । रात्रौ शयनात् प्रागेव गुरो: चरणौ स धावति स्म । ततश्च स शयनाय गतवान् । तस्याध: शय्या भवति स्म ।

---

१. प्रश्नोप० १.२; छान्दोग्य ८.५

२. तै०उ० भृगु० ।

३. छान्दोग्य ५.४.५

(ग) वस्त्रम्

विद्यार्थिनो द्वे परिधाने उत्तरीयं वासश्च गृह्णन्ति स्म । प्रारम्भावस्थायां विविधवर्णानां विद्यार्थिनामुत्तरीयं विभिन्नप्रकारकं चर्मणा निर्मितम् । उत्तरीयं पशोश्चर्मवत् भूतम् । वाससा कटिप्रदेशादधोभाग आच्छादितः । ब्रह्मचारिणां वस्त्राणि शरीराच्छादनाय साधारणानि स्पष्टमेव[1] । शरीरालङ्काराय न नियमितान्यासन् । राजकुमारा[2] अपि महाभारतानुसारं पूर्वविद्याध्ययनकाले कौशाजिनवाससो बभूवुः ।

(घ) केशाः

ब्रह्मचारिणस्त्रयो विधयः स्मृता निर्दिष्टम् -
तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥मनुस्मृ २, १६५
मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ॥मनु, २, २१९.
शास्त्रानुसारं तु विद्यार्थी जटी दीर्घरोमा बभूव ।

(ङ) स्वभावः

ब्रह्मचारी शमशाली, जितेन्द्रियो, विनयी, परिश्रमशीलः अध्ययनपरायणः अपि च आत्मविश्वासी, स्फूर्तिशीलः क्रोधरहितः ईर्ष्यारहितश्च भवेत् ।

---

१. कथं स्यात् शरीरालङ्करणं यतो मनुना निर्दिष्टम् -
दण्डं कमण्डलुं चैव मौञ्जीं च रशनां तथा ।
धारयेत् ब्रह्मचर्ये च भिक्षान्नाशी गुरौ वसन् ॥

२. सभापर्वणि, ४, ३८.

कदापि तेन स्वप्रशंसा परनिन्दा कटुभाषणं वा न कर्तव्यम्[1] ।

ब्रह्मचारिणोऽध्ययनविधिरापस्तम्बेन निर्दिष्टः - न प्रेक्षेत नग्नां स्त्रियम् । ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । उपानहौ छत्रं यानमिति च वर्जयेत् । न स्मयेत् । नोपजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन । न हृदयेन प्रार्थयेत् । नाकारणादुपस्पृशेत्[2] । महाभारते विद्यार्थिनस्त्यागमयं जीवनं वर्णितम् । यथा -

सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद् विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ॥

उपाकर्म

धर्मशास्त्रे उपाकर्मणः स्वरूपं "अध्ययनमध्यापनं चोपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम्" - नारायणः (आश्व०गृ०सू० ३.५.१)। निबन्धकारानुसारं श्रावणे वर्षाकाले वेदाध्ययनाय उपाकर्म ओषधीनां प्रादुर्भावे (मिता०याज्ञ० १.१४२) भवति ।

गृह्यसूत्रेषु उपाकर्म - कालविषये मतैक्यं नास्ति । आश्वलायन-गृह्ये तु श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां श्रवणेन युक्तायाम्, अथवा श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा तस्मिन् उपाकर्म कर्तव्यम्[3] । सम्प्रति उपाकर्म श्रावणस्य पूर्णिमायां

---

१. महाभारते - शा०प० ८५, ३३.
२. आप०ध०सू० १.७. ८-११.
३. ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा । आ०गृ० ३.५.१-२,
ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा । पा०गृ०सू० २.१०.
प्रौष्ठपदीं हस्तेन वाध्यायानुपाकुर्युः । श्रावणीमित्येके । बौ०गृ० ३.२.१४-१५,
प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् । श्रावणमित्युपाकृत्यैतमा सावित्रीं काण्ड-कानन्ते । गोभि०गृ०सू० ३.३.१ एवं १३ ;

एव भाति । प्रायशः सर्वाणि गृह्यसूत्राणि एव एतद् विषये स्वमतं प्रकटयन्ति । वाराहगृह्यसूत्राणि मानवं वैखानसं च उपाकर्माणि स्वीकुर्वन्तु । गृह्यकारिकाकारस्तु पारस्करगृह्यसूत्रस्य एव समर्थनं करोति ।

उपाकर्म प्रातःकाले ब्रह्मचारिभिः गृहस्थैः वानप्रस्थैश्च सम्पादितं भवति । अध्यापकाः स्वैः शिष्यैः कुर्वन्ति । पारस्करगृह्यसूत्रस्य प्रसिद्धो भाष्यकारः कर्कोपाध्यायः लिखति - यत् शिष्यरहितस्य गुरोः उपाकर्मणि नाधिकार इति । हरिहरस्य सम्मतिरेषा यत् - साधारण लौकिकाग्नौ शालाग्नौ च उपाकर्म करणं प्रामाणिकं नास्ति, अपितु व्यवहार मात्रम् ।

विधिः

पारस्करगृह्यसूत्रानुसारं उपाकर्मणो विधिः प्रस्तूयते - प्रथमं आघाराज्यभागयोः होमः, ततः सावित्री-श्रद्धा-मेधा-प्रज्ञा-धारणा-सदसस्पति-अनुमति-छन्द-ऋष्यादिभ्यो आज्याहुतिं प्रयच्छेत् । ततः दधि-मिश्रितैः सक्तुभिः अनुमन्त्रैः आहुत्यः प्रदेया भवन्ति । ते च मन्त्राः १. १. १, १. १९१. १६, २. ११. ३, ३. ६२. १८, ४. ५८. ११, ५. ७०. ८, ६. ७५. १६,

---

अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वा ।
वशिष्ठः १३. १

कृताकृतमुपाकर्म । श्रावण्यां पौर्णमास्यां क्रियतापि वा आषाढ्याम् ।
बौधा०गृ० ३. १. १-२,

श्रावणपक्षे ओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां स्वाध्यायोपाकर्म ।
हिरण्यकेशि गृ० २. १८. २,

बौधा०गृ० ३. १२ ; मनु० ४. ९५ ; संस्कारप्रकाशः, पृ० ४९०-९८,
गृह्यकारिकायाम् - उपाकर्मश्लोक १-६ ।
स्मृतिमुक्ताफलम्, पृ० ३२,

एव भाति । प्रायशः सर्वाणि गृह्यसूत्राणि एव एतद् विषये स्वस्वमतं प्रकटयन्ति । खादिरगृह्यसूत्रकारेण भाद्रपदं हस्तनक्षत्रं च उपाकर्मणि स्वीकृतम् । गृह्यकारिकाकारस्तु पारस्करगृह्यसूत्रस्य एव समर्थनं करोति ।

उपाकर्म प्रातःकाले ब्रह्मचारिभिः गुरुभिः सम्भूयैव सम्पादितं भाति । अध्यापकाः कर्म छात्रैः कुर्वन्ति । पारस्करगृह्यसूत्रस्य प्रसिद्धो भाष्यकारः कर्काचार्यः लिखति - यत् शिष्यरहितस्य गुरोः उपाकर्मणि नाधिकार इति । हरिहरस्य सम्मतिरेषा यत् - साधारण लौकिकाग्नौ संस्थाय उपाकर्म करणं प्रामाणिकं नास्ति, अपितु व्यवहार मात्रम् ।

विधिः

पारस्करगृह्यसूत्रानुसारं उपाकर्मणो विधिः प्रस्तूयते - प्रथमं आधाराज्यभागस्य होमः, ततः सावित्री-श्रद्धा-मेधा-प्रज्ञा-धारणा-सदसस्पति-अनुमति-छन्द-ऋषिभ्यादिभ्यो आज्याहुतिं प्रयच्छेत् । ततः दधि-मिश्रितैः सक्तुभिः ऋङ्मन्त्रैः आहुत्यः प्रदेया भवन्ति । ते च मन्त्राः: १.१.१, १.१९१.१६, २.४३.३, ३.६२.१८, ४.५८.११, ५.८७.९, ६.७५.१९,

---

अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यां वा ।
वसिष्ठः १३.१
कृतानुकृतोपाकर्म । श्रावण्यां पौर्णमास्यां स्थितापि वा आषाढ्याम् ।
बौधा०गृ० ३.१.१-२,
श्रावणपक्षे ओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां स्वाध्यायोपाकर्म ।
हिरण्यकेशि गृ० २.१८.२,
बौधा०गृ० ३.१२ ; मनु० ४.९५ ; संस्कारप्रकाशः, पृ० ७८०-९८,
गृह्यकारिकायाम् - उपाकर्मश्लोक १-६ ।
स्मृतिमुक्ताफलम्, पृ० ३२,

७, ७४, २५, ८, ७३, ७७, ६, १९७, ४, ७, ९९१, ७७ सन्ति । आहुति प्रदाना-नन्तरं पुनरपि आहुति पूर्वं गायत्रीमन्त्रस्य जपः, ततः वेदपाठारम्भो भवति । पारस्करगृह्ये (२, १०) विस्तृतं वर्णनं मिलति । आपस्तम्बगृह्ये संक्षेपेण उपाकर्म वर्णितम् ।

उत्सर्जनम्

उत्सर्जनस्य कालविषये विभिन्नानि मतानि सन्ति । बौधायन-गृह्यसूत्रेण (१, ५, १९४) पौषस्य माघस्य वा पूर्णिमा रोहिणीयुक्ता इति प्रदत्त सम्मतिः । आश्वलायनेन (३, ५, १४) वेदाध्ययनार्थं उपाकर्मतः उत्सर्जनान्तराले षाण्मासिकावधिः निश्चिता । पारस्करगृह्ये तु ४½ या ६ मासं यावत् वेदाध्ययनं कृत्वा ततः वेदाध्ययनस्य समाप्तिं कुर्यादिति व्यवस्था । गोभिल-गृह्ये (३, ३, १४) तथा च खादिरगृ० (३, २, २४) सांखा०गृ० (४, ६, १) पौष-मासस्य माघमासस्य वा पूर्णिमा उक्ता रोहिणीयुक्ता इति मतम् । फलतः पौषो वा माघो वा उत्सर्जन-कर्मणो रोहिणीयुक्तो इति । पारस्करगृह्यसूत्रेण उत्सर्जनविधिः वर्णिता - आचार्यः शिष्यैः स्नातानां गच्छेत् । तत्र देव-गुरु-पितृ-आचार्य-गन्धर्वादीनां तर्पणं कर्तव्यम्, ततः चतुरावृत्त्यां गायत्रीजपः, पुनः अन्ते उत्सर्जनस्य संकल्पः । उत्सर्जनकर्मणि उपाकर्म इव अनध्यायो भवति ।

अनध्याय प्रकरणम्

गृह्यसूत्रानुसारं श्रावणमासस्य पूर्णिमातिथावुपाकर्मविधिना अध्ययना-रम्भो भवतु । तत्प्रभृति पञ्चमासान् अध्ययनम् इष्यते । पौष-पूर्णिमायामुत्सर्ग-

---

१. पा०गृ०सू० २, १२, आश्व०गृ०सू० ३, ५, १३, गोभि०गृ०सू० ३, ३, १५, म०स्मृ० ४, ९७, या०स्मृ० १, १४३, मान०गृ०सू० १, ५१.

विधिना श्रावणं समाप्यते स्म । अनध्यायदिवसानां संख्या नासीत् स्थिरा । साधारणी हि प्रतिपदि, अष्टमि, चतुर्दशि, संयोग, धार्मिकपर्वणि इति अनध्याय: प्रवर्तित: । तथा हि भूकम्पे, उल्कापाते, वज्राग्निपाते विद्युति च इति प्रकृतिकाण्डेषु, अमावस्यायां पौर्णमास्यां चानध्यायो घोषित: । गृह्यकारिकायां 'ऋतुदारिकेति विप्लुता सूत्रे' प्रस्तुत चानध्यायस्य (गृ०का० अध्याय पृ० श्लो० ९-२०) पारस्करगृह्ये पि गृह्यकारिकाया: समर्थिता: एव अनध्यायदिवसा: वर्णिता (पा०गृ०सू० २, ११, ४) ।

केशान्त:

केशान्त-संस्कार: अस्य प्रथमं चौलकर्मवत् परिकल्पितम् एवं आसीत्[1] । कालक्रमात् पृथक् इति प्रतीते संस्कारस्यास्य पृथग्गणना जाता । उपनयन-संस्कारदेव केशान्तसामान्यत्वं केशान्तापेक्षया प्राधान्यतरं प्रतिभाति । गृह्यसूत्राणि चूडाकरणेन सह केशान्तं वर्णयन्ति[2] । प्रसिद्धो विद्वान् पाठकश्च केशान्तं संस्कारत्वेन गणयति[3] । व्याख्यातेन केशान्त: षोडशसंस्कारेषु नास्ति प्रयुक्त:[4] । संस्कारस्यास्यापरं नाम गोदानम् । केशान्ते आचार्याय गोदानस्य विधानं वर्तते । अयं संस्कार: षोडशे वर्षे भवति[5] । अत्र प्रमाणानि:

---

१. वा०गृ०सू०शे०सू० ३६

२. आ०गृ०सू० १, १८ ; पा०गृ०सू० २, १, ३ ; शां०गृ०सू० १, २८, १८ ; गो०गृ० सू० ३, १ ; खा०गृ०सू० २, ६, १६ ; आप०गृ०सू० १२ ; बौ०गृ० २, ५, १

३. षोडशवर्षाणि गौतम समावर्तसंस्कार: । वा०स्मृ०सं०भा० १

४. या०स्मृ० १, ३४.

५. केशान्तं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते म०स्मृ० २.

श्मश्रूणां सर्वप्रथमं वपनं भवति[1] । कतिपयाचार्याणां मतानुसारं केशान्तसंस्कारेण सह ब्रह्मचर्य-समाप्तिः भवति स्म[2] । संस्कारेऽस्मिन् सर्वाणि कर्माणि चूडाकरणवद् भवन्ति । अत्र भेदो एतावानेव यत् मस्तकस्य स्थाने श्मश्रूणां वपनविधानमस्ति । संस्कारान्ते आचार्याय गोदानं कर्तव्यम् । तदन्ते वर्ष-पर्यन्तं ब्रह्मचर्यस्य पालनं तपश्चर्या पालनीयम् ।

समावर्तनम्

अध्ययनान्ते स्वयं परिसमाप्य प्रायशो विद्यार्थिनः स्वगृहमागच्छन् । तस्माद् गुरुगृहात् समावर्तनम्[3] । अस्मिन्नवसरे समावर्तनसंस्कारः सम्पादितः । समावर्तनसंस्कारे विवाहयोग्यस्य ब्रह्मचारिणो विधिस्नानमभूत् । इदं परित्यज्य समावर्तनस्यापरनाम स्नानमिति । समावर्तन-सम्बन्धि-स्नानमिदं कृत्वैव स स्नातको भवति । पाणिनिस्तु स्नातकस्यापत्यार्थं प्रत्ययं निर्दिशति । इदं नाम तस्य गार्हस्थ्यप्रवेशस्य सूचकम् । ब्रह्मचर्यकाले विद्यार्थी सर्वथा भोग-विलासादिभ्यो विरतो भवति । समावर्तनकाले तदाचरणस्य प्राप्तो भवति । स्नातकस्य वेशविन्यासः गृहस्थानामिवाभवत् ।

पारस्करगृह्यसूत्रानुसारं त्रयः स्नातकाः भवन्ति । विद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, विद्याव्रतस्नातकश्च । तत्र समाप्य विद्यामसमाप्य व्रतं यः समावर्तते

---

१. म॰स्मृ॰ २.६५

२. गोदानाख्यं कर्म (केशान्तम्) इत्येके । आ॰गृ॰सू॰ १.८, पा॰गृ॰सू॰ ८, गो॰गृ॰सू॰ १.१८ इत्यादिषु ।

३. तत्र समावर्तनं नाम वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलात् स्वगृहागमनम् । वी॰मि॰सं॰भा॰ १, पृ॰ ५६४.

ते विद्यास्नातकाः । यथा व्रतकालस्य पालनं ये समापयन्ति स्म ते व्रत-स्नातकाः । विद्याव्रतमुभयं समाप्य ये निवर्तन्ते ते विद्याव्रतस्नातकाः मताः[1] ।

उपनयनं पश्चात् कदा समावर्तनं विधेयमिति विचारणीया जटिला समस्या वर्तते । प्रथमस्तावद्विधिः षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यं चरेदिति प्रथमो नियमः, तत्र प्रत्येकस्य वेदस्य अध्ययनार्थं द्वादशवर्षात्मकः कालः नियत आसीत्[2] । द्वितीयो नियमस्तु ३६, १८ वा ९ वर्षात्मकश्च वर्तते । तृतीये तृतीये नियमे चतुर्विंशति वर्षाणां अवस्था नियता आसीत्[3] गृह-काङ्क्षाकारी षोडशादितस्तु पारस्करगृह्ये समर्थितम् ।

समावर्तन-स्नानानन्तरं विद्यार्थिनः एवं पदं वर्ध्यमानानि[4] - विद्यार्थिजीवनस्य समाप्त्यर्थं गुरोरनुमतिं गृह्णाति । एतस्मिन्काले विद्यार्थी यथा सामर्थ्यं गुरवेऽपि दक्षिणां प्रयच्छति स्म । गुरुदक्षिणाविषयिको सन्दर्भस्तु कथा सुप्रथिता अस्ति[5] । गुरोराज्ञामादाय सः समावर्तनार्थं स्नानं करोति स्म । तत्र प्रथमं पूर्णकुम्भैः च स्वच्छोदकैः स्नानं विदधाति स्म, ततः मेखला-दण्डादीनां त्यागः कृतवान् । नवानि च वस्त्राभूषणान्यपि धारयति स्म[6] ।

---

१. त्रयः स्नातका भवन्ति - विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । पा०गृ०सू० २.५.३२.

२. षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ।
द्वादशवर्षं वा प्रतिवेदम् ॥ तत्र, २.५

३. गृहस्थाकाङ्क्षायाम् पूर्व० समावर्तनम् ।

४. विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञानस्य वा स्नानमिति, आ०गृ०सू० ३.८, म०स्मृ० ३.४, २.२४५, २.२४६

५. स्नायीत गुर्वनुज्ञातो दत्त्वास्मै दक्षिणां हि गाम्, वी०मि०सं०भा० १, पृ० ५६५

६. पा०गृ०सू० २.३.१-२, २.६.८, २.६.८-१०, २.६.१२-१३, गो०गृ०सू० ३.४.११, ३.५.२६, खा०गृ०सू० ३.१.६, बौ०गृ०सू० २.६, आप०गृ०सू० ९.११.५, ३.१.२६, ३.६.८.

समावर्तनसंस्कारस्य वैशिष्ट्येन ज्ञायते यत् प्राचीने भारते स्नातका समागतानां विदुषां महान् आदरः सम्मानश्चासीत्। एतद् विषये गृह्यसूत्रे विभिन्नानि मतानि मिलन्ति। स्नातकस्तु सर्वत्र मधुपर्केण सम्मानितो भवत्। प्रथमाचार्य एव तस्मै मधुपर्कसमर्पणमकरोत्। आचार्यः स्नातकमन्ते चोपदिशति स्म - सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्माप्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृ देवो भव। पितृ देवो भव। आचार्य देवो भव। अतिथि देवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि। (तै०उ०शिक्षावल्ली)।

समावर्तनानन्तरं स्नातकस्य गृहस्थाश्रम परिपालनाय गृहिण्या अपेक्षाभूत्। सा तु विवाहसंस्कारेण लब्धासीत्।

<u>स्नातकस्य नियमाः</u>

गृह्यसूत्रेषु[1] वर्णिताः स्नातकस्य पालिकाः नियमाः सन्ति। रेणुदीक्षितेन शाट्यायनगृह्यसूत्रोक्तानि स्नातकव्रतानि गृह्यकारिकायां लिखितानि। अत्र केषु कृत्याध्यधिकारः। समावर्तनानन्तरं स्नातको व्रतानि संकल्पेत। तानि च स्मृत्युक्तानि श्रुत्युक्तानि वेति द्विविधानि। सर्वाण्यपि पुरुषार्थानीति न तु[2] समावर्तनाङ्गानि। तानि यथा - निमित्तं विना न नग्नो स्नायामि। न नग्नः शयिषे। न नग्नां स्त्रियमीक्षिष्ये

---

१. गृह्यकारिकायां स्नातकनियमाः।

२. पा०गृ०सू० २.७. ९-१९

स्यात्र मैथुनात् । वर्षति न धावितव्यं । न वृक्षमारोहितव्यं । न कूपमवरोहितव्यं न बाहुभ्यां नदी तरितव्या । न प्राणसंशयमापत्तव्यं । स्नातकस्यापि यथा - नित्यं यज्ञोपवीतद्वयधारणम्, सोदककमण्डलुं छत्रमुष्णीषं पादुके उपानहौ सुवर्ण कुण्डले दर्भमुष्ट्यादि धारणम्, नित्यमध्ययनम्, चाण्डालासंभाषणात् । कन्या-धारणं, रजस्वलायाः निरीक्षणं, भार्यया सार्धमपि एकत्र भोजनम्, निषिद्धम् । रात्रौ ग्रामान्तरं गमनं चापि निषिद्धमासीत् स्नातकस्य इति ।

विवाहः

विवाहस्तु सन्तानकामाय, प्रकृतिसुखाय, धर्मसम्पादनाय चाभवत् । संस्कारत्वादस्य धार्मिकं महत्त्वमस्ति । गृह्यकारिकानुसारं स्त्रीणां जन्मतः युग्मे वर्षे पाणिपीडनं शुभं भवति ।

लग्नशुद्धिः

रेणुदीक्षितानुसारं विवाहः ज्येष्ठे माघे माधवे फाल्गुने मार्गे कार्त्तिके वा शुभदः स्यादिति । एतद्विषये च विस्तृतं वर्णनं प्रस्तौति स्वकीये ग्रन्थे (गृह्यकारिका पूर्वविवाहः श्लोक १-७) ।

विवाहभेदाः

पुरा विवाहस्याष्टभेदा आसन् - ब्राह्मः, दैवः, आर्षः, प्राजापत्यः, आसुरः, गान्धर्वः, राक्षसः, पैशाचश्च । अस्मिन् प्रकरणे विवाहशब्दस्यार्थो विशिष्ट एव । गार्हस्थ्यधर्मस्य सम्पादनाय पतिगृहे वासाय च कन्या येनोपायेन प्राप्ता तमेवोपायमुद्दिश्य विवाहप्रकारो निर्दिष्टः । अस्मिन् प्रकरणे विवाहः संस्कारात्मकोऽनास्ति । उपर्युक्तविधिभिः कन्या

संस्कारार्थं विभिन्नेषु लोकविधिः परिणयस्य विहितो । देवीभागव-
वृत्त निर्दिष्टम् –

प्राचीनेषु च विवाहेषु विधिर्वैवाहिकः स्मृतः ।
कौतुकस्य त्रिधावर्णः सर्वेषामपि सात्त्विकः ॥

पुरा भारते बहुविधेषु सांस्कृतिकस्तरेषु विविधजातीनां जना बभूवुः । यथा – ब्रह्मपरायणा वेदवादिनो वा ब्राह्मणाः, देवपरायणा यज्ञवादिनो वा ब्राह्मणाः[1], मन्त्रद्रष्टार ऋषयः, प्रजापतेः परायणा मानवाः, बहुविवाहेन अर्पिता असुराः, भोगकलाविलासपरायणा-गन्धर्वाः, कलाशिल्पी पुरुषपरायणा राक्षसाः रूपपरायणाः पिशाचाश्च[2] । एतेषां वैशिष्ट्येन विवाहार्थं कन्याग्रहणं तेषु तेषु वर्गेषु प्रचलितम् । ब्राह्मणाः ऋषयो मानवाश्चार्यवर्गीया बभूवुः । आर्यवर्गीया विवाहकार्यकुशला ज्ञातका भूत्वा शास्त्रोक्तविधिना विवाहार्थं कन्यां प्राप्नुवन् ।

ब्राह्मविवाहे वैदिके ब्राह्मणायाऽलङ्कृता कन्या प्रदीयते स्म । बौधा-यनानुसारम् – श्रुत-शीलविदुषे ब्रह्मचारिणे अर्थिने कन्या देया स ब्राह्मः ।

---

१. तस्मिन्नु ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् । प्रश्नोपनि० १.१५

२. एतदष्टकर्मेषु चत्वार आद्या आर्या बभूवुः । अपरे चत्वार अनार्याः । आर्या द्विजाः प्रायशो ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्याश्च बभूवुः । असुरराक्षसाः प्रायः सर्वे क्षत्रिया वैश्या वा बभूवुः, केचिदेव ब्राह्मणा बभूवुः । गन्धर्वा अपि केचित् क्षत्रियाः प्रायः वैश्याः शूद्रा वा बभूवुः । सर्वे पिशाचास्तु शूद्रतां प्रतिपन्नाः ।

उपर्युक्ताष्टप्रकारकविवाहेषु वरणविधिः चावगन्तव्यः । शेषेषु वरणं नापेक्ष्यते ।

अस्मिन् विवाहे वरस्य वैदुष्यं सच्चरित्रत्वमासीत् । दैवविवाहे यज्ञस्य ऋत्विजे दत्ता कन्या दक्षिणारूपेणासीत् । ब्राह्मदैवविवाहौ ब्राह्मणस्यैव नेतीरणाम् । ब्राह्मणानामृत्विक्त्वे सति गोमिथुनस्य ग्रहणं कृत्वैव तस्मै कन्या-प्रदानस्य प्रचलनमभूत् । अस्मिन् मते गोमिथुनस्य ग्रहणं शुल्करूपं नासीत् । अपितु सा यज्ञादिकर्मरीतिरासीत् । तत्रापि गोमिथुनस्य मूल्यप्रतीकत्वादपि-भूतमभूत् । आर्षविवाहो ऽपि ब्राह्मणेष्वेव प्रचलित आसीत्[1] । सामान्यत-स्तु ब्राह्मणा एव ऋषय आसन् ।

प्राजापत्यविवाहः आर्षवत् प्रायः सर्वाधिकोऽप्यासीत्[2] । स्नातकाः अस्नातकाः सर्वे ऽपि गार्हस्थ्यधर्मनिर्वाहाय सम्बन्धं कृत्वा प्राजापत्यरीत्या परिणीताः । आसुरविवाहस्तु प्रथमम् असुरवर्गेषु पश्चात् क्षत्रियवर्गेषु प्रचलितः । विवाहे ऽस्मिन् कन्यायाः सौन्दर्यातिशयं प्रतिष्ठाप-यन्नेव तस्यास्तथा शारीरिकी क्षमता[3] । गान्धर्वविवाहस्य प्रचलनं प्रथमं गन्धर्व-वर्गेषु पश्चात् राजन्यक्षत्रियवर्गेषु चाभवत् । गान्धर्वे तु वरकन्ययोः परस्परा-कर्षणमात्रेण समागमप्रवृत्तिरुद्भूता । परस्पराकर्षणं तु सौन्दर्यं नृत्यसंगीता-भिरुचावाश्रितमिति । वरकन्ययोः परस्परमैत्री गन्धर्वेषु सुप्रचलितमासीत्[4] ।

---

१. वैदिककालीनाः गोत्रप्रवर्तिका ऋषिविदिताः ऋग्वेदे- ६, २८, १, १०, ७५, ४, ६, ७. ३३, १, प्रभृतिमन्त्रद्रष्टारः कौशिकाः स्मृताः ।

२. मनुस्तु प्रजापतिः, शतपथब्रा० १३, ४, ३, ३, ११, तस्य नाम्ना प्रचलितो यं प्राजापत्योविवाहः । मनुश्च गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वमाचष्टे एवं च भूतानां प्रीतिरस्मात् - प्रजार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः इति ।

३. पाण्डोर्विवाहार्थं माद्री क्रीता ततु भीष्मेण ।

४. सन्धानकामास्तु गन्धर्वाः ।
रामायणे किष्कि० ५६. ८.

कामिनां कृते गान्धर्वविवाहो गुरुसंबंधादनुकूलो युक्तः । राक्षसविवाहः प्रथमं राजन्यवर्गेषु पश्चात् क्षत्रियेषु प्रचलितः । विवाहेऽस्मिन् बलप्रयोगेण कन्याप्राप्तिरभवत् । राक्षसाः क्षत्रिया वा बलात्कारिणो बभूवुः । बलात्कारेण कन्याहरणं प्रतिष्ठाद्योतकमिवाभवत् । तेषां विवाहव्यापारं नाम मात्र एव । पैशाचविवाहः प्रथमं पिशाचेषु पश्चात् क्रूरेषु प्रचलितो भवत् । मनुनोक्तम् -

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥३. ३४.

उपर्युक्ता विवाहास्तु प्रागैतिहासिका एव । केषु वर्णेषु चाधुनाप्यमी जना वर्तन्ते । तेषां न केवलं विवाहो पितु वंशे एव पालन-चिन्तन आत्म-प्रवृत्तयो भवति ।

बाल-विवाहः

भारतीय धर्मशास्त्रानुसारं बालविवाहाय प्रतिबन्धः केषांचन कृते पालनीयः आसीत् । इतिहासविदां मतमिदं यत्[1] बालविवाह-प्रथायाः प्रारम्भः यादवकाले कन्यानां न्यूनत्वात् अभूत् । एवमेव मनु - यवनेषु यौनशोषणादिनिवारणाय बालविवाहस्य प्रचलनमभूत्[2] । शतपथब्राह्मणानुसारं तृतीये चतुर्थे वा पुरुषे भ्रातृभगिन्योः विवाहवर्णनं अस्ति[3] । शतपथब्राह्मणस्य भाष्यकारेण हरिस्वामिनाऽप्यनेन आचारकमनुमोदितम् । वैदिककाले सपिण्डविवाहस्य निषेधः नासीत् ।

---

१. जा०एफ० मैकलेन, स्टडीज इन् ऐंशियेण्ट हिस्ट्री १, पृ० ८०.
२. एल०एच०मार्गन, ऐंशियेण्ट सोसायटी, पृ० ३४, फ्रेजर : टोटेमिज्म एण्ड एक्सोगैमी, १, पृ० १७.
३. तदं हि चतुर्थे पुरुषे तृतीये सङ्गच्छामहे । शतपथब्रा० १.८.३.६

मातुलविवाहस्य निषेधः

मातुलविवाहस्य निषेधः सर्वप्रथमं गृह्यसूत्रेषु मिलति । आपस्तम्ब-कौशिक-बौधायन-पारस्करगृह्यसूत्रेषु मातुलस्य निषेधत्वं प्राप्यते पर गौतमस्य निषेधोनास्ति[1] । मातुलकन्यया सह विवाहस्य प्रचलनमद्यापि दक्षिणभारते दृश्यते । अस्य समर्थनं याज्ञवल्क्यस्मृतौ अपरार्कभाष्ये मिलति[2] । रेणुकाचार्य-मते मातुलविवाहस्य समर्थनं नास्ति[3] ।

सवर्णविवाहः

स्मृति-सम्मतं मतमिदं यत् सवर्णा कन्या एव विवाहार्थं प्रशस्ता भवति[4] । प्राचीनकाले पि अस्य प्रचलनमुदितं तथापि, तथापि पुरा अस्य पालनं कठोरतया न भवति स्म ।

अनुलोमविवाहः

वेदेषु अनुलोमविवाहस्य उदाहरणानि मिलन्ति । ऋग्वेदा-नुसारं च्यवन-श्यावाश्व-विमदादिभिः राजकन्याविवाहः कृतः[5] । क्षत्रिय-नृपस्य भावयव्यस्य पत्नी आङ्गिरसी ब्राह्मण-कन्या भूत्[6] । प्राचीन ब्राह्मण-

---

1. केशवकृतानीतिप्रकरणमञ्जरी ।
2. या० स्मृ० १.५५ अपरार्क-भाष्यम् ।
3. गृह्यकारिका विं० प्रकरणम् ।
4. उक्तवेदेषु त्रिषो भार्याः सवर्णाः उदाहरणान्युक्तानि । मनुस्मृ० ३.४.
5. ऋग्वे० १.११२.१९, ११६.१, ११७.२०, ७.३६.
6. तत्रैव, १.१२६

शूद्रा: वैश्येभ्य: परिणीता:[1] । यजुर्वेदे शूद्रकन्याभि: सह आर्यपुरुषाणां सम्बन्धा: सन्तीति वर्णनं मिलति[2] । औशिज-कवष-वत्सादि महापुरुषा: दासीभ्य: शूद्राभ्यो वा जीवस्य पूर्वम् । अत: एतादृशा: विवाहा: तदानीं विधिसम्मता आसन् । परं गृह्यकारिकायां स्मृत्यादिषु अनुलोम-विवाहस्य समर्थनं न कृतम् ।

<u>प्रतिलोमविवाह:</u>

वैदिक-साहित्ये शूद्रार्यो: विवाहस्यापि उदाहरणानि दृश्यन्ते । यजुर्वेदे आर्या शूद्रस्त्रीभिरेव आयाति[3] । आर्या शूद्रस्य सम्बन्ध: यस्ता आर्यागमं शूद्रेण सह कर्तुं इच्छति । अथार्थ: शूद्रेण सह विवाहिता वैश्या-स्त्री भवेत्[4] ।

> शूद्रायामेव: जाता पञ्चजन्याख्या गुणात् ।
> पैशाच्यपितृषु जायन्ते कर्णिका: ।।

[5] कौटिल्यार्थशास्त्रानुसारं परिवारस्य दासी अपि विधवाया: देव-पुत्रेण सह स्वामिन: विधवापत्न्या सह विवाहं कर्तुं शक्नुत् । अथर्ववेदे अपि अन्यविवाहस्य वर्णनं प्राप्तम्(ऋवे० २, ५, ६) । अत: वैदिकयुगे अपि जना: अनुलोम-प्रतिलोमविवाहा: समाचरन्ति स्म ।

---

१. तैब्रा० ३, ८, ७, ३ ; शतब्रा० १३, २.
२. वा०सं० १३, ३०, ३१ ; तैसं० ७, ४, १९, २-३.
३. यजु० सं० ३०, ५
४. मनु० १०, १२.
५. आप०गृ० ३, २, १८.

अन्तर्जातीयविवाह-निषेधः

मनुस्मृतौ शूद्रस्त्रिया सह विवाहो निषिद्ध इति प्रतिपादितः[1]। मनुः अन्तर्जातीयविवाहं कामप्रभवमिति कथयति[2], तदनुसारं चान्तर्जातीयविवाहतः समुत्पन्नाया सन्ततेः निम्न-स्थानं भवति[3]। सम्प्रति प्रायशः न को ऽपि अन्तर्जातीयमनुमन्यते। नेपुदापितो ऽपि मनुवचनमनुवदति[4]।

वरवध्वोः योग्यता

वरवध्वोः योग्यतायाः परीक्षा बाह्याभ्यन्तरं कृता। बाह्यतः सौन्दर्यं पुरुषत्वं नारीत्वञ्च तथा च दर्शनीयानि। आभ्यन्तरदृष्ट्या शील-चरित्रं कुलं च परीक्षणीयानि। वैदिकयुगे विवाहावस्था गृहस्थाश्रमस्य योग्यतामनुमापिता। तदवस्था क्रमशः वरायवध्वै च पंचविंशतिवर्षाणि षोडशवर्षाणि चाभिमता। स्मृतौ कन्यादानावस्था स्वल्पीकृता। दश-वर्षा द्वादशवर्षीया वा कन्या परिणेयेति मतम्[5]।

---

१. हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्॥३.१५.
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते॥३.१७.

२. म०स्मृ० ३.१२.

३. तत्रैव, १७.

४. गृह्यकारिकायां विवाहप्रकरणम्.

५. वसिष्ठ स्मृ० १७, महाभा० अनु०प०अ० १३, ब्रह्मपु० १.५;
वैखा०स्मृ० १.६; परा०स्मृ० ७.८-९.

कामसूत्रानुसारं तु पञ्चपञ्चकथान्तरं त्रिवर्णमाकेय मौद्गिति मतं समाचारं प्रतिभाति । स्वयंवराणां वर्णनं स्पष्टं स्यात् यत् पुरा वधूनां वराणां च योग्यता विषये दैवकी नाभवत् विचारणाय: । वाल्मीकिनापि महत्त्वं स्वयंवरमिलाभात् ।

वाङ्मयदृष्ट्या गुणप्रकर्षः शारीरिकसौन्दर्यमपि दृष्ट्वैव । वैदिक-कालत एवास्य प्रयोजनाय स्वयंवरविधिः प्रवर्तितः । तस्मिन् युगे कन्यकानां सौन्दर्यनिरूपणाय शास्त्रमानदण्डाः प्रतिष्ठिता आसन् । तथा -

स्वयंवरे हि योषाणां प्रवेशन्ति सुश्रोणीं विसृष्टान्तराम् ।
सा मघी संज्ञायेति ॥ श०ब्रा० १.२.५.१६

गृह्यसूत्रे लक्षणसम्पन्नात् स्वस्थात् पुरुषादेव वरत्वेन ग्रहणं विधानं स्वीकृतम् । आश्वलायनस्तु बाह्यलक्षणैरेव सन्तुष्टो जातः । (आ०गृ०सू० १.५) । भारद्वाजगृह्यानुसारं विवाहे चत्वारि कारणानि विचारितव्यानि, वित्तं रूपं प्रज्ञा कुलं चेति[1] । भारद्वाजस्मृतिस्तु कन्यारूपमेव बहुमन्यते[2] । किन्तु भारद्वाजस्य मतमिदं सर्वैरेव न स्वीकृतम् । मनुयाज्ञवल्क्य-शातातपादिमहर्षीणां विभिन्नानि मतानि सन्ति । मनुः प्रज्ञारूपादिगुण-सम्पन्नां शुभलक्षणान्वितां कन्यां स्वीकरोति[3] । याज्ञवल्क्यस्तु कन्यायां

---

१. चत्वारि विवाहकारणानि वित्तं रूपं प्रज्ञा बान्धवमिति ।भा०गृ०सू० १.६

२. यस्यां मनो पुनर्ति चक्षुश्च प्रतिबद्धे ।
तां विना सुप्रकल्पार्थो किं शमिन् करिष्यति ॥भा०स्मृ० १.१२

३. म०स्मृ० १.१९ ; तत्रैव ३.८ ;
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ तत्रैव, ३.१०.

कान्तां कामयते[1] । शातातपः कन्यायाः बाह्यसौन्दर्यमवलोकयति[2] । मिता-
क्षराटीकाकारेण नपुंसकस्य निवृत्त्यै स्त्रीणां परीक्षणमभिहितम् -

स्त्रियं नपुंसकस्य निवृत्त्यै स्त्रीत्वेन परीक्षिताम् ।
या०स्मृ० मिताक्षरा १.५२

याज्ञवल्क्यः विवाहार्थं यथायोग्यां अनन्यपूर्विकां कन्यकां स्वीकरोति[3]। परन्तु कन्यकायाः सौन्दर्यं बहुमन्यते । कन्यारत्नं दुष्कुलादपि ग्रहणीयम् । कामसूत्रानुसारं तु रूप-शील-लक्षण-सौन्दर्य-स्वास्थ्यैः सम्पन्नश्च वरश्चेद्गुणैः सम्पन्नायाः कन्यायाः विवाहे भवितुमर्हति ।

याज्ञवल्क्यमते वरोऽपि समस्तगुणयुक्तत्वमिच्छति । एतैरेव गुणैर्युक्तः (या०स्मृ० १.५५) । मनुवचनानुसारं यथाक्रमं वेदमधीत्य चाखण्डब्रह्मचर्ययुक्तः ब्रह्मचारी एव वरणीय आसीत् । यथा -

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ म०स्मृ० ३.२

वरस्य द्वितीया महत्त्वपूर्णा विशेषता दीर्घायुरुक्ता । वीरमित्रोदये बृहज्ज्योतिषपुराणवचनानुसारं सर्वप्रथममायुरेव विचारणीयम् । यतो हि विगतायुषां नराणां लक्षणैः न किमपि प्रयोजनं भवति[4] । वात्स्यायनानुसारं

---

1. या०स्मृ० १.५२
2. वी०मि०भा० २ पृ० ७३१ शातातपवचनम् ।
3. या०स्मृ० १.५२ ; तत्र पुनर्भूविवक्षितापुनः
4. पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमादिशेत् ।
   आयुर्हीननराणां च लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥
   वी०मि० भा० २, पृ० ७५२

विनाशक्रीताय सवर्णाय कन्या प्रदेया[1] । गौतमस्तु विद्या-चारित्र्य-बान्धव-शीलसम्पन्नेन पुरुषेण सह कन्या विवाहस्यानुमोदनमकरोत्[2] । आपस्तम्बो ऽपि प्रायः गौतममतमेव समर्थयति[3] ।

यमस्तु वरविषयकतानां सर्वाधिकं विस्तृतं सुविशदं सुविस्तृतं च वर्णनं प्रस्तौति - वरस्य कुलशील-शरीरायु-विद्या-वित्त साधन-सम्पन्नतां च परीक्ष्य विवाहः कर्तव्यः, एतदतिरिक्तं न किमपि विचारणीयम्[4] । स्मृतिकार विचारतः कन्यादानं बोधयति यत् सम्पन्नाय च वराय दातव्यम्[5] । वसिष्ठानुसारं तु दुर्गुणिने रोगादिग्रस्ताय कन्या न प्रदेया, तं दत्त्वा ऽपि कन्यां हरेत् । यथा -

कुलशीलविहीनस्य षण्ढादिपतितस्य च ।
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥
दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोढान्तथैव च ॥
(वी०मि०सं०भा० २, पृ० ७५८ वसिष्ठः)

---

१. विनाशक्रीतः सवर्णः सवर्णां भार्यां विन्देत् (आ०गृ०सू० ७.९.७.६)

२. विद्याचारित्र्यबन्धुशीलसम्पन्नाय कन्यां दद्यात् । गौ०ध०सू०

३. बन्धुशीलक्षणसम्पन्नः श्रुतवानरोग इति ।
आप०ध०सू० १.३.१०.

४. कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च विद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।
एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥
यमवचनम् वी०मि०सं०भा० २, पृ० ७५१ उद्धृतम्.

५. अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥
पा०गृ०सू० १.८ नारदेन चोक्तम्.

विवाहविधिः

यद्यपि भारते वर्षे प्रचलितो विवाहसंस्कारविधिरेकः नास्ति । देश-प्रान्तभेदात् तत्र बहो भिन्नता । तथापि गृह्यकारिकानुसारं रेणुदीक्षितेन परिलक्षितं तदनुरूपं वर्णयामि विधिमेनः ।

वरागतो कन्यादानार्थं वरस्य द्वारि मधुपर्कदानि श्वशुरः तत्र स्वागतमकरोत्, तत्र आसनपाद्यार्घ्यः मधुपर्क-दानैश्च वराय सम्मानं प्रयच्छति । मधुपर्कानन्तरं वस्त्राभूषणादिभिः कन्यापूजनं भवति । ततः परः वरः पत्नी-पदं प्रार्थयति (पा०गृ०सू० १,४,१२-१४) । तत्पश्चात् वधूपिता वधूवरयोः समञ्जनमकरोत् - समञ्जन्तु विश्वेदेवा इत्यादिना । ततः गोत्रोच्चारपूर्वकं कन्यादानं भवति । वस्तुतः कन्यादाने अधिकारी कन्यापिता एव भवति । गृह्यसूत्रेषु पिता एवाधिकारी कन्यादानस्य (पा०गृ०सू० १,४,१६) ।

याज्ञवल्क्यमतानुसारं पितृ-पितामह-भ्रातृ-सकुल्य माता च कन्याप्रदः सन्ति[1] । गृह्यकारिकानुसारं पिता एव अधिकारी कन्यादानस्य[2] । नारदस्य मतं याज्ञवल्क्यतो भिन्नम्[3] । पिता गोत्रनामोच्चारणपूर्वकं वराय कन्यादानं प्रयच्छति । कन्यादानात्पूर्वं प्रतिबन्ध-वस्तुप्रत्यर्पणे । धर्मार्थे च काले नातिचरितव्या त्वयेयम् । नातिचरामि इति वरः प्रतिज्ञामकरोत् । कन्यादानमादाय

---

१. पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
या०स्मृ० १,६३.

२. गृह्यकारिकायाम् विवाहप्रकरणम्

३. ध०शा०इ०भा० २, पृ० ८२२ द्रष्टव्यं नारदस्य मतम् ।

वरः कन्यां समञ्जनं करोति स्म (पा०गृ०सू० १.४.१५-१७) । ततश्च राष्ट्र-भृदसीत्यादिकं मन्त्रं जपन् ददाति स्म मालां । तदनन्तरं वधूवरयोः समीक्षणं च (पा०गृ०सू० १.४) तदनन्तरं कन्या स्वपत्युः दीर्घायुष्यं प्रार्थयति ।

पाणिग्रहणम्

वरः कन्यायाः पाणिग्रहणकाले वाचयति - अहं सौभगत्वाय ते हस्तं गृह्णामि । त्वं मया सह दीर्घायुष्यं प्राप्नु[1] ।

अश्मारोहणम्

ततोऽग्नेः उत्तरतः वस्तुतः अश्मारोहणमस्तु । अत्र प्रस्तरस्य तात्पर्यं सुदृढत्वमस्ति । एतस्मिन् काले वधूः दक्षिणं पादं शिलोपरि आरो-हयति वरः[2] ।

यशोगानम्

तदनन्तरं पत्नि कर्तव्ये वरः स्त्रीणां प्रशंसायां गाथामेकं गायति, यस्य प्रतिनिधिस्वरूपा देवी सरस्वती करोति - हे शुभे सरस्वति अस्माकं ते स्तुतिं करोमि । यस्यां इदं सर्वं समुत्पन्नः, अस्माकं तां गाथां गास्यामि या गाथा स्त्रीणामुत्तमं यशः अस्ति -

१. ऋवे० १०.८५.३६ ; शा०गृ०सू० १.१३.२ ; आ०गृ०सू० १.७.३ ; गो०गृ०सू० २.२.१६ ; पा०गृ०सू० १.३.७.३१ ; भा०गृ०सू० १.६.२०.१

२. शां०गृ०सू० १.१३.१२ ; आ०गृ०सू० १.७.७ ; पा०गृ०सू० १.७.१ ; गो०गृ०सू० २.२.३ ; भा०गृ०सू० १.३.१६ ; बौ०गृ०सू० १.१६.१८ ; आप०गृ०सू० ५.३

सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति ।

यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायां यस्याग्रतः ।।

तामद्यगाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः ।।

पा०गृ०सू० १.७.

अग्निप्रदक्षिणा

गाथागाने पश्चात् वधूवरौ अग्निप्रदक्षिणां कुरुतः । तत्र मन्त्रस्मरणपूर्वकं प्रार्थयति अग्निः, हे अग्ने त्वं पुनः पतिभ्यो प्रजया सह जायाम् प्रयच्छ -

तुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह ।

पुनः पतिभ्यो जायान्दा अग्ने प्रजया सह ।। पा०गृ०सू० १.७.

अनन्तरं लाजाहोमतः सर्वाः क्रियाः पुनः भवन्ति स्म । वधू चाग्नौ शेषान् लाजान् भगाय स्वाहा इत्यनेनावपतु ।

सप्तपदी

तदनन्तरं सप्तपदी भवति । पतिः पत्नीं चोत्तरदिशां प्रति पुनः सप्तपदं प्रक्रामयति ।

एकमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मयो भवाय पंचपशुभ्यः षड् ऋतुभ्यः सखे सप्तपदाभव मामनुव्रता भव । विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्रानुषजति (पा०गृ०सू० १.८.१-२) ।

उपर्युक्तानि सप्तपदानि पुरुषार्थाय जीवनाय चाभिप्रायाणि सन्ति । वैधानिक दृष्ट्या सप्तपदी चात्यन्ता महत्त्वपूर्णा क्रिया । यतो हि

सप्तपदाप्रभृति विवाहसंस्कारस्यास्य वैधता भवति । मन्वादिस्मृतिषु तत्त्व-स्यास्य समर्थनं कृतम् -

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
पाणिग्रहणिकामन्त्रास्तु नियतं दारलक्षणम् ॥
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विवाहात् सप्तमे पदे ॥मनु०स्मृ०८,७०

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
पाणिग्रहणसंस्काराद् पतित्वं सप्तमे पदे ॥पा०गृ० १,८४,

अभिषिञ्चनम्

सप्तपदान्तरमेव पत्न्याः शिरसि अभिषिञ्चनमस्ति[1] । सर्वथैव जलस्य औषध-सदृशं पवित्रत्वं च प्रसिद्धम् । अनेन विधिना वधू शारीरिक-दोषेभ्यः मुक्ता भवति, तथा च तस्य वैवाहिकं जीवनं सफलमस्तीति विश्वासः जनानाम् ।

हृदयस्पर्शः

ततः[2] वध्वाः दक्षिणस्य स्कन्धोपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदय-मालभते वरः । अहं स्वव्रते ते हृदयं धारयामि । मम चित्तं त्वच्चित्तानुकूलमस्तु । हृदयं भाव-केन्द्रम् । स्पर्शेन्द्रियावारःप्रतीकत्वेण हृदयस्थितान् भावान् उभावपि-मभिजानाति, येन परस्परं भावना एकमेवं स्यात् ।

---

१. पा०गृ०सू० १,८५

२. अथास्य दक्षिणांसमधि हृदयमालभते । मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्त-मनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ।
पा०गृ०सू० १,८,८,

<u>आशीर्वचनम् (सिन्दूरदानम्)</u>

ततो वरः समागतान् सम्बन्धिजनान् आशीर्वचनार्थं आमन्त्रयति[1]। अस्मिन् समये सिन्दूरदानमपि भवति। गृह्यसूत्रेषु सिन्दूरदानविधिः नास्ति। पद्धतिकाराः नाम गुरुणां उक्तिव्यवहारतः कुर्वन्ति[2]। साम्प्रतं प्रायः अस्याः सुमङ्गली इति नामकरणं जातम्। आशीर्वचनं पश्चात् स्वगृहगमनाय दूरपुरुषाः उपविशन्ति स्म। साम्प्रतं प्रथेयं न दृश्यते[3]। अस्य स्थाने ताल-परिवर्तन एव भवति।

<u>विवाहस्य दक्षिणा</u>

गृह्यसूत्रानुसारं आचार्याय ब्राह्मणः एका गौः दक्षिणात्वेन प्रयच्छति स्म, क्षत्रियः ग्रामम्, वैश्यश्च घोटकं यावत्[4]।

<u>सूर्यदर्शनम्(ध्रुवदर्शनम्)</u>

विवाहसंस्कारं पश्चात् वधू सूर्यं ध्रुवं[6] वा अवलोकयति[5]। दिवा-लग्ने सूर्यम्, रात्रौ सति विवाहे ध्रुवदर्शनं विधीयते। आचार्यमतानुसारं तु वधू अरुन्धतीं सप्तर्षिमण्डलमपि विलोकयति[7]। सा दृष्ट्वापि पश्यामीति वदति।

---

१. अथैनामभिमन्त्रयते। सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतनेति। पा०गृ० सू० १.८.९.
२. आचारात् स्त्रियः सिन्दूरदानादि कुर्वन्ति ।गदाधरवृत्तिः पा०गृ०सू० १.८.९. उद्धृतम्।
३. पा०गृ०सू० १.८.७.
४. तत्रैव, १.८.१५-१७.
५. तत्रैव, १.८.१९.
६. तत्रैव, १.८.१६.
७. आ०गृ०सू० १.७.२२.

त्रिरात्रव्रतम्

वैदिक-विधिविधानानां पश्चात् त्रिरात्रव्रतस्य क्रमः आयाति[१]। एषु दिनेषु वर्जयितुम्, अधश्शयनम्, षड्रात्रम्: त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यपालनम् अक्षारालवणयुक्तं भोजनं निर्दिष्टं पारस्करादिगृह्यसूत्रेः[२]। प्राचीनकाले एतेषु दिनेषु पृथगेव विधिः प्रचलितः आसीत्, यस्य वर्णनं बौधायनगृह्ये मिलति। वस्तुतः व्रतमिदं दम्पत्योः आत्मसंयमस्य शिक्षा मिलति स्म[३]।

चतुर्थी कर्म

गृह्यसूत्रानुसारं विवाहतः पश्चात् चतुर्थ्यां रात्रौ कर्म इदं भवति। तत्र पतिः गृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य वैवाहिकाग्निपूर्वकं कर्म करोति स्म। अत्र कर्मणि पतिः, वनस्पति-पशु-गन्धर्वादीनां स्थाने वायु-सूर्य-चन्द्र-गन्धर्वान् च स्तुति-पूर्वकं तेभ्यः आहुति-दानम् करोति[४]। अतः इदं कर्म वधू-पितृ-गृहे एव भवति। अनेन कर्मणा वधूशरीरतः दुष्टप्रभावाणां निराकरणं भवति[५]। चतुर्थीकर्म-समाप्तौ पतिः स्वपत्नीं पक्वान्नं भोजयति स्म।

---

१. पा०गृ०सू० १.८.२१.

२. बौ०गृ०सू० १.५.१०, १८.

३. काठ० ११.२.३.४ ; पा०गृ०सू० १.८.१७ ; कुन्हाप० ऋग्वैदिक कल्चर, पृ० ३८; बौ०गृ०सू० १.७.११.

४. पा०गृ०सू० १.११.१३ ; गो०गृ०सू० २.५ ; आ०गृ०सू० १.१८.१९ ; शा०गृ०सू० १.१९.२२ ; खा०गृ०सू० १.१३.११ ; आ०गृ०सू० ८.८.

५. प्राणैस्ते प्राणान् सन्दधामि अस्थिभिरस्थीनि मांसै-र्मांसानि त्वचा त्वचम्। पा०गृ०सू० १.११.५.

शालाकर्म

गृह्यकारिकानुसारं शुभाशुभविचारपूर्वकं शालाकर्म कर्तव्यमिति निर्देशः । वर्णं कर्म भूमि शुद्धिं कर्तव्यम् । यत्र कण्टकिनो वृक्षाः तत्र मन्दिरं न कार्यम् । यस्मिन् क्षेत्रे प्लक्ष-वट-उदुम्बर-पिप्पलाख्याः वृक्षाः तथा च प्रशस्ता ओषधयः भवन्ति तस्मिन् क्षेत्रे शालाकर्म कृते प्रशस्तं भवति ।

रेणुदीक्षितमतानुसारं विप्रादीनां क्रमात् सिता, रक्ता, पीता, कृष्णा भूमिः प्रशस्ता । वस्तुतः भूमि-चयनं तपरीक्षणं भवति । तत्र पृथिव्याः शान्तिः शल्यनिस्सारणपूर्वकं कर्तव्यम् , अन्यथा विपरीतं फलं विनिर्दिष्टम् । गृह्यकारिकायां शालाकर्म विस्तारपूर्वकं वर्णितमस्ति । गृह-निर्माणं वास्तु-शास्त्रानुसारं करणीयम् । प्रथमं सीमान्तरं निखान्येत्, ततः स्तम्भमुच्छ्रयेत् शालाकर्म निर्माणकम् । शालां प्रपूर्य तस्यां प्रविशेत् शुभमुहूर्ते - इति ।

वास्तुपूजनम्

तस्मादिति यदि शालाकर्मणि वास्तुपूजनं कर्तव्यम् गृहमध्ये ऐशान-कोणे वा वास्तुमण्डलं विरचयेत् । तत्र ऐशानादिक्रमेण देवतावाहनं कृत्वा तेषां पूजनं कृत्वा ततः पञ्चवारुणीभिः हुत्वा चाष्टोत्तरशतं हुत्वा, मधुसर्पिषा यवैः कृष्णतिलैश्च होमकर्मविधिम् । अत्र तावद् विशेषः याज्ञिकसम्मतः । अपामार्गम्, दूर्वा, कुशा, बिल्वश्च प्रयोगो दृश्यते । वास्तुपूजनेन कष्टं नाशं याति इति रेणुदीक्षितस्य सम्मतिः ।

शल्यनिस्सारणम्

गृह्यकारिकायां शल्यनिस्सारणविधिः वर्णितः । वस्तुतः शल्य-निस्सारणेन अनिष्टं दूरीभवति । सर्वप्रथमं निखिलस्य क्षेत्रस्य नवभागं कृत्वा

ग्रहण-माध्यमेन ग्रह-विचारो भवति । कन्यां फलनादीदिति व्यवस्थितो विधिः । यावन्न भवति ग्रहणिकारणं तावद्भूमिशोधनं क्रिया भूणां एव तिष्ठति । कालीपद्मुखकायां ग्रहणिकारणविधिः विस्तारं वर्णितः । यत्सारं विस्तारभयान्न लिखामि । गृह्यकारिकायाः पञ्चविंशकारा अपि ग्रहणिकारणं वर्णयन्ति, तत्र तेषां प्रमाणं भिन्न स्थानेषु ।

कर्षणपञ्चापूर्वा:

कृषिकार्यस्य प्रथमं कर्तव्यमस्ति यत् स भूमि वस्तु स्वकीयां भूमिमाश्रित्य कर्माणि कुर्यात् । विप्रस्य त्रिशो वृत्तः भवन्ति, याजनाध्यापन-वृत्तिः प्रतिग्रहश्च । क्षत्रियस्य कर्म प्रजानां परिपालनं रक्षणं च । विशः कर्माणि कृषिः, वाणिज्यं, पशुपालनं चेति । अथवा वाणिज्यार्थं कृषीवल्लि-मार्गेषु कुटुम्बपोषणाय । कृषीवलवृत्तिविषये गृह्यकारिकायां तेनु-दाहृतो लिखितम् -

अतो ब्रह्मयोगः स्यादूर्ध्वं धान्यमर्जितः ।
तावादि पतिता यस्या वस्त्रापूर्णा किमु ॥
स्वकीय परित्यक्तः कण्याश्यानंकुरम् ।
यायावरः शिलोञ्छेन विप्रोपार्जिता यदि ।
कृताकुलधान्यार्थैः ब्राह्मणस्तु चतुर्विधः ॥
गृह्यकारिका पृ० कर्षण० ७-९.

गृह्यकारिकायां देवलोकानि बहुमाणि वर्णितानि सन्ति । यदि विप्रवृत्तिमाध्यमेन याजन-यापनं न भवति तदा क्षात्रवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वा गृह्णीयात् ।

आग्रहायणीकम्

पुष्यार्थे आग्रहायणीकर्म कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं इन्द्रादिभ्यो बलिं दद्यात् । ततः अश्विभ्यां मरुद्भ्यां वा अपामपादिभ्यो पृथक्-पृथक् बलिं प्रदद्यात् । अन्ततः आतुरः सर्वान् मधु सर्पिषा प्राश्नीयात् । ततः पुष्पाणां आग्रहायणेन कर्तव्यम् आग्रहायणीके निन्दितो वृषः यथा -

आभुग्नं भुग्नितं छिन्नपुच्छितं व्याधितं तथा ।
कृत्वा वृषं तु गृहाग्नौ अनाचर्य न वाहयेत् ॥
गृह्य०पु०अग्नीषोम-३५

रेणुदासित-श्री उपनयनेन मनुष्यं याचते । यथा हि -

भूमिं भित्वौषधीं छित्वा हत्वा कीटपिपीलिकाम् ।
पुनन्ति कर्षका यज्ञैः कर्षणान्नात्र संशयः ॥गृ०पु०अ० ६१

आग्रहायणी पुनः वैश्यवृत्तिः वर्तते । परन्तु याज्ञिका अपि विप्राः क्षत्रियो वा वृत्तिभ्यां गृहाकुर्वन्ति ।

सीतायज्ञः

अथ सीतायज्ञस्य व्याख्यास्यामः । तत्र कृषिप्रसङ्गे औपासनाग्नौ विधीयते । गोभिलगृह्यसूत्रे (४. ४. २७) । सीतायज्ञस्य केदारे विधानमुपलभ्यते । अतो यज्ञः स्मार्त-औपासनाग्नौ वा गृहेऽग्नौ क्षेत्र कृषिकर्मकाले वाऽनुष्ठीयते । इमं कृषौ यज्ञीयं निर्माय - इन्द्र-मरुद्गण-पर्जन्य-अशनि-भगः आहुति प्रदद्यात् । सीता-आशा-अरडा-अनघादिभ्यः बलाहुतीः प्रदद्यात् । पारस्करगृह्यसूत्रे (२. १७) सर्वस्यास्य सविस्तरं वर्णनं मिलति । पारस्करगृह्ये (२. १३) कृषिप्रकरणविषयकं वृत्तं वर्णितमस्ति ।

वशीकरणम्

दासस्य वशीकरणार्थं कर्मानुष्ठीयते । अस्य कर्मणः वर्णनं पारस्करगृह्यसूत्रे (३.७.१-४) प्राप्यते । गृह्यकारिकायां अस्य विधिः मिलति -

तत्प्रक्रमादीतरस्य सुप्तिनस्तस्य वै निशि ।
गवादीयाथितः कुम्भादाय पुरिसंज्ञकं ।
तस्मिन्कुम्भात्सिंच्य स्वपतस्तस्य तेन वै ॥
परिषिञ्चन्पराधाभिः तन्तारवा गिरिस्तु ।
इत्यादि नापवान्त शीर्णं आदि वधून्तुः ॥

(गृह्य०पु० वशीकरणम् -१-३)

प्रातः [illegible] कर्णस्थपृष्ठं [illegible] सौमविधानं दासमनिमुख्येभ्यो कर्तव्यम् । अनेन कर्मणा दासः वशकं भवति ।

मेधाजननम्

पारस्करगृह्यसूत्रे (३.७.१-३) मेधाजननं वर्णितम् । यदि को पि शिरःकुत्रे चित्रः स्यादस्य च येन गुरुभ्यो प्रत्यायेत् । यत्तु मामिति मन्त्रेण अनुष्ठानं कुर्यात् । अथवा पिअशान्दिव यमे मन्त्रे अष्टकां यजेत् । तथा प्रतिदिवसे प्रभुणी पूर्वदिवे पूर्वं श्रावयन् शान्तिसीमानुच्यते । कर्मेदं सर्वस्यान्तेषु सर्वेष्वपिवर्णेषु कर्तव्यमिति व्यवस्था वर्तते ।

उत्क्रमणविधिः (मृत्यौ तत्कालम्)

मृत्योः प्राग्भूत-क्रियाणां तथा च भविष्यमाणानां क्रियाणां विशदं वर्णनं धर्मशास्त्रेषु मीमांस्यते । किन्तु परम्परायां कानिचापि विधि-

विधानानि तैरि प्रकटितानि सन्ति । गृह्यकारिकायां विनायकस्य चित्रं वर्णनं मिलति । यदा मानवः कुप्यति तस्य मृत्युः समीपमागता, तदा प्रिय-जनान् पार्श्वे तिष्ठते संस्मरति । आत्मनः कल्याणार्थं च ब्राह्मणेभ्यो निधिमपरः धनं प्रयच्छति । तस्मिन्नु गोदानं विशिष्टं भवति । अतो वैतरणी पतति । यतो हि गौः पापाल्लोकात् पतितां तारयति । या मृतकस्य पश्चाद्गामिनी भवति गृह्यसूत्रेषु गौः अनुस्तरणी संज्ञया व्यवहृता (बौ०पि०सू० ४.१) । समीपागतायां मृत्यौ, तदा जनाः स्वच्छ-भूमौ तं उपवेशयन्ति । तस्याः तदा अन्यः जनः भवन्ति । तस्य कृष्णस्य शिरः दक्षिणस्यां दिशि भवति(आ०गृ०सू० ४.२) तस्य कृष्णस्य कर्ण-पार्श्वे तत्कालसम्बन्धितानां मन्त्राणां पाठः प्रकरोति । यदि कृष्णः विप्रः भवति तदा तस्य कर्णे आरण्यककानि उच्चारितव्यानि भवन्ति । तदुपरि मृतस्य कर्णे जनाः गीतायाः श्लोकान् श्रावयन्ति ।

अन्त्येष्टिकालीनः(शव-दाह-विधिः)

आश्वलायन-मतानुसारं मृत्योः पश्चात् शीघ्रमग्निदेयमिति व्यवस्था मिलति । परन्तु एष नियमः तेषां कृते भवति ये श्रौते गृह्याग्निहोत्रिणः भवन्ति । बौधायनमतानुसारं मृतकस्य दक्षिणं हस्तं संस्पृश्य गार्हपत्याग्नौ पूर्णाहुतीन् आहुतिचतुष्टयं दातव्यमिति व्यवस्था । किन्तु भारद्वाजः आप-स्तम्बीयाम्भो धातूनां प्रक्षेपो भवतीति निर्दिष्टमनेन आहुतिसंख्या च लिखिता । आश्वलायनगृह्यसूत्रानुसारं उत्तरायणः पात्रे भिन्न क्रमेण प्रदेयाः भवन्ति (आ०गृ०सू० ४.१) । परन्तु सम्प्रति भारतीये समाजे तुषैः सह पञ्च-कर्मणि अतिरिक्तेन जनः कर्मप्रकाशयति । अधुना तु महाब्राह्मणस्य कृते तुलसी-पत्राणि गङ्गाजलं सह प्रतिपादन्ति । केचित् एका विलक्षणा एव प्रथा विकसिता जाता । तदनुसारं महाब्राह्मणाः जनाः नमस्कारं यान्ति, तदा च मृतकस्य

तस्य देहस्य चाग्नौ भागे कृते स्थापयन्ति । अस्या: क्रियाया नाम अन्त्येष्टि: अस्ति । समस्ते भारते अस्या: प्रथाया: विषये पूर्णा चानुपस्थिति: तथा चास्य आधुनिकस्य पुराणवचनात् इदं निश्चितुं शक्यते यदस्या प्रथाया: प्रारम्भ: आधुनिके काले अभवत् (बौ०ध०सू० १.१) ।

निर्हरणविधि:

गृह्यसूत्रानुसारं शोधानन्तरं उद्घाटयन्ती श्मशानं नयेत्, तत: तस्मिन् कृष्णचर्मास्तरणं कर्तव्यम् । सम्प्रति बंगाला भारतस्ये दृश्यते कृष्णमृगचर्मा-स्तु शीघ्र एव यात: निर्हरणात् प्राक् मृतो वस्त्राणि परिधारयितव्यानि । गृह्यकारिकाया: वर्णनं लोकप्रचलितमिव दृश्यते ।

कतिपयैराचार्यै: मतमिदं प्रतिपादितम् यत् शवयानं वृषभैराकर्षणीयं भवेत्, अपि तु शवस्य अवस्थानुरूपमस्ति (आ०गृ०सू० ४.१) । आश्वलायन-मतानुसारं एकस्य एव वृषभस्य व्यवहार: श्मशाने कर्तव्य: इति । प्राचीनग्रन्थेषु श्मशाने शूद्रस्य उल्लेख: न दृश्यते (पा०गृ०सू० ३.१३) । मनुना विप्रस्य श्मशानं शूद्रेण न समाचरितव्यमिति व्यवस्था प्रदत्ता (म०स्मृ० ५.१०४) ।

अन्वारोहण: नेतृत्वं मुख्यतया मृतकस्य ज्येष्ठ-पुत्र: वा प्रमुख: बान्धव: सम्बन्धी करोति (पा०गृ०सू० ३, व्याख्यातार:) । गृह्यसूत्रानुसारं सर्वान् सपिण्ड-जनान् अवयोजनार्थ सह श्मशानं यावत् गन्तव्यम् (पा०गृ०सू० ३.१०.८) । प्राचीनकाले स्त्रिय: प्रकीर्णकेशा: पांसुभिर्व्याकुलमाना: श्मशानं गच्छन्ति स्म । मृतकस्य कनिष्ठ भार्या तासां नेतृत्वं करोति स्म (बौ०पि०सू० १.४.३) । पश्चि-दानां प्रथायं न दृश्यते । प्राचीनकाले कन्याया-सम्बन्धी राज्ञां शव-यात्रा: ज्ञातिभिरन्यत्रसमाचारात् , एकदा भी: अश्व वा अभिनीत स्म[1] । इदानीं

---

१. बौ०गृ०सू० १.४.१ ; आ०गृ०सू० ४.१

अकारितः प्राक् गोदानं भवति न तु पश्चात्कालम् । ऋग्वेदकाले मृतस्य भ्रातुः सदारीणां नीः आस्य वा कस्यचित् स्थानापन्नाया: भार्यो निहित आसीत्(ऋ० वेद: पृ० ५७७-८८) । सूत्रकाले एतस्मिन् प्रकरणे परिवर्तनमागतम्, तथा च मृतस्य कृते अति भावविभिन्नोपयात्रा-सम्बन्धिनी भूत् (आ०गृ०सू०४) ।

मृतस्य गृहात् श्मशानभूमिं यावत् भविष्यमाणा यात्रा भाग-दौविध्यता अस्ति । अपयात्रा-प्रत्येकस्मिन् विरामे विरमति, यत्र विशिष्टं विधि-विधानं सम्पद्यते । मार्गे यमसूक्तस्य पाठो भवति(आ०गृ०सू०४) गृह्यकारिकायां वर्णक्रमेण व्यवस्था वर्तते -

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथा संख्यं द्विजातय: ॥
(गृह्यकारिका पृ० निर्हरणविधि: ७)

दाह:

श्मशानभूमिमुपगम्य चितानिर्माणं भवति, तत्र गर्तनिर्माणार्थं स्थानचयनं भवति । गृह्यसूत्रेषु चितानिर्माणविषये विधानमुपलभ्यते । स्थानचयनं पश्चात् तस्य स्थानस्य शुद्धि: भवति स्म । बौधायनमतानुसारं अस्य शुद्धिमावृत्य पुरोगामिनं कृत्वा तेन प्रक्षाल्य होत्र प्रपूर्य दर्भै: संस्तीर्येत्[1] इति व्यवस्था वर्तते । कालान्तरे व्यवस्थेयं जनै: निर्मिता निन्दिता च जाता । वस्तुत: अस्या: परम्परायां मूले सदाचारस्य शौचित्यं

---

१. अथास्य दक्षिणं शुद्धिमावृत्य त्रिपुराणं कृत्वा अद्भि: प्रक्षाल्य सर्पिषा अन्नाद्यपि पूरयित्वा दर्भै: संस्तीर्यास्ति(बौ०पि०सू० २,६) ।

निहितं भवतु । अनुना तस्य मस्तिकाग्नं कर्णौ तथा च चक्षु नासिकाग्रं तु पुरुषं पर्णमिति ख्याप्यते । तदनन्तरं तस्य चितौपरि स्थापनं भवति[1] । ब्राह्मणस्य: तस्य हस्ते रुक्म: स्वर्णपिण्ड:, क्षत्रियस्य हस्ते धनु:, तथा च वैश्य: तस्य हस्ते मणि: भवति[2] ।

चितिका अग्निप्रणयनम्

बौधायनश्रौतसूत्रे (४. १७-१५) आहिताग्नि अन्त्येष्टिक्रियाविषये सविस्तरं वर्णनं मिलति । कात्यायन श्रौतसूत्रे (२५. ७) एतत् एव विधि: संक्षिप्त: वर्णित । कात्यायनेन (२५. ७. १८) वैकल्पिकानां कर्णं तथा च मन्त्रादि निरूपणस्य चर्चा कृता । कौशिकगृह्यसूत्रे (८०. १३. १६) बौधायनश्रौतसूत्रे च (५. ११. ४-५) तथा च बौधायनपितृमेधसूत्रे (१. २) पृथक् व्यवस्था दृश्यते ।

पात्रासादनम्

तदाधानानन्तरं निम्नलिखितानुसारं पात्रासादनं कर्तव्यम् । दक्षिणे हस्ते जुहू वामे हस्ते उपभृत, दक्षिणे स्रुव:, वामे निम्नोक्ता स्थाना, तथा च कूप-शिर:दन्त-नासिका कर्ण-उदर-गुप्तांग-चरण भागेषु च क्रमात् ध्रुवपात्रं, प्रस्तरखण्डं, प्राशित्रहरणं अन्या अरणि:, उलूखल-मुसल-शूर्प-पृषदाज्यादि च न्यसेत (कौशिक: ८१. ३. ४४) । पात्रासादनं पश्चात् दाहो भवति ।

---

१. बौ०गृ०सू० ४

२. बौ०पि०सू० १. ८. ३-५

सूतिकायाः दाहविधिः

पद्धतिषु¹ प्रसूतायाः रजस्वलायाः वा मरणे विशेष विधि-विधानमस्ति । तदनुसारं तस्याः पंचगव्यमिश्रितेन पयसा स्नापयेत् । यतो हि शुद्ध्यभावात्, या खलु प्रसूता सम्यक्स्थिता नवः प्रायश्चित्ता वा भवति । ततः प्रायश्चित्तपूर्वकविधानं कृत्वा तथा च शरीरं वस्त्रेण आच्छाद्य सूतिकायाः अग्निसंस्कारो भवति² । परन्तु सम्पूर्णदाहाभावात् एष दाहः अन्येभ्यः भिन्नः³ । गृह्यकारिकानुसारं रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारं न समाचरेत् इति वचनं लिखितम् ।

प्रवासमृतविधिः

प्रवासमृतानां विषये बौधायनैः⁴ एव गृह्ये विशदं वर्णनं कृतम् । मृत्युसूचनामवाप्य तत्रस्थजनः अस्थ्यानयनार्थं तत्र गच्छेत् । ततः तं दग्ध्वा वा प्राप्य अन्त्येष्टिकर्म कर्तव्यम् । अस्थिनः अभावे यदि प्रति प्रेतस्य नामोच्चारणपूर्वकं आवाहयेत् । कृष्णमृगचर्मणि तस्य पुत्रं निधाय तस्मिन् यज्ञपात्राणि धारयेत्, ततः अग्निसंस्कारो भवति । यदि दूरदेशे च प्रस्थितस्य जनस्य शवं न मिलेत् तदा तस्य अग्निसंस्कारो भवति । परन्तु यदि स्वस्थः जनः गृहमागच्छेत् तदा तस्य गर्भाधानात् विवाहपर्यन्तम् समस्त संस्काराः कर्तव्याः । अधुना स्वल्पा एव प्रथायाः प्रचलनं दृश्यते ।

---

१. स्मार्तकृत्यादपद्धतिः ।

२. गृह्यकारिका पृ० सूतिकादाहः ।

३. विशेषस्तु न दग्धव्य इति वचनात् ।

४. बौ०पि०सू० ३.६ ; तत्र, ३.७.

भूमिका

उत्क्रान्तिकाले अग्न्याधानविधिः

यदि गृहस्थाग्नि हीनस्य अग्निः नाशतां याति तदा अग्निमन्थनं कृत्वा तेनाग्निना दहेदिति गृह्योक्तो विधिः । किन्तु विश्व-वाहिनः स्यात् तत्र कृत-कालानन्तरं तस्य मरणं भवति, तर्हि अग्निहोत्रविधिना एव तस्य दाहो विधेयः ।

अन्वारोहणम्

स्वमृतस्य भर्त्रा सह दहनं नाम अन्वारोहणम् । भारतीयगृह्यकारिकायां एतस्याः प्रथायाः विस्तृतं वर्णनं मिलति । रेणुदीक्षितेन एतस्य फलं कथितम् -

पापक्षयकरं तस्य भर्तुस्तारणं भवेत् ।
कैवल्यफलदं महापुण्यं फलं ध्रुवम् ॥
(गृह्य०पु० अन्वारोहणम् २)

अन्वारोहणं धर्मं शास्त्रप्रामाण्येन बहुकालपर्यन्तं भारते प्रचलितम् । तथापि एतस्य समर्थनं समस्तानि गृह्यसूत्राणि न कुर्वन्ति । अन्वारोहणं गर्भिणीनां कृते निषिद्धमासीत् ।

बालानां दाहविधिः

बालानां दाहविधिविषये रेणुदीक्षितस्य विवरणं मिलति, एतत्तु बालानां दहनविधिः क्रमं च निराकरोति । गृह्ये तु मुख्यतः बालानां दाह-विधिः न दृश्यते ।

भूमिका

स्वयमग्निप्रवेशः

यदि को पि मुमुक्षुः वह्नौ प्रविशेत् तदा स चितां निर्माय स्नाता-चान्तकर्माणं च शुचिं कृत्वा अग्निं प्रज्वाल्य चितारोहणं कुर्यात्। गृह्य-कारिकायां प्रत्यवसाने अग्निप्रवेशनं कथितं ।

महापथविधिः

एकादशाहान्तरं स्नानं नाम महापथः । तत्र बहुदुग्धं बहुप्रदे स्नात्वा तत्र प्रेताय पृथक्-पृथक् कर्मविधानम् । ततः प्रेतान्नभोजनं च कीर्तितः प्राप्यते गृह्यकारिकायाम् ।

उदकदानविधिः

महापथविधेरनन्तरं उदककर्म भवति[1]। तत्र प्रेताय जलदानं नाम उदककर्म । मृतकस्य सपिण्डाः सर्वे सगोत्रा वा स्नात्वा प्राचीनावीतिनो भवन्ति । स्नाने एकवस्त्रौ भूत्वा सर्वे कुर्वन्ति शोकार्ताः जनाः दक्षिणाभिमुखो भूत्वा स्नान्ति । मृतस्य नामोच्चारण-पूर्वं सकृत् जलाञ्जलिं प्रयच्छन्ति । ततो गृहं प्रत्यायान्ति । ऋग्वेदे प्रथा पुत्राणां बान्धवानां स्नानं भवति[2]।

गृहप्रवेशविधिः

उदककर्म समाप्य गृहप्रवेशो भवति । अत्र इतिहास-पुराण-कथा-कोविदाः शोकार्तेभ्यः सान्त्वनां प्रयच्छन्ति[3] पूर्वाह्ने गृहं प्रविशन्ति[4] ।

---

१. पा०गृ०सू० ३. ७. १६-२३.
२. वर्षो न विद्युन्निवाहिता रुचि । ऋ० १.८५.७ ; गृ० उदकदानम्.
३. पा०गृ०सू० ३. ७. २२.
४. तत्रैव, ३. १६. ३५.

कतिपयोदाचार्याः वचनानुसारं दुर्भिक्षात् प्रासे गृहं न गच्छन्ति इति व्यवस्था प्रदत्ता[1] । पूर्वं पुत्रकाः प्रविशन्ति ततः पृष्ठ-भागे पुनः । पूर्वं अध्यात्म-प्रसाद् विपरीता । गति रति गृहे पारस्करः[2] भवति तत्र प्रथमान्निहोत्रान्न-पितृ-व्रत-कर्मादिनां स्वर्णं विधिः । मतान्तरेण पुत्रपुत्र्यै[3] भिन्न-पक्षयोः, यज्ञाग्निहोत्रादिनां स्वर्णं विधिः । ततः गृहे प्रविशेदिति ।

गृहवास्तुकायां गृहप्रवेशविधौ वर्ज्यानि कर्माण्यपि वर्णितानि । यथा -

प्रातर्भोज्यमिदं स्थापयेत् पात्रिका अपि ।
स्वर्णादाराधनान्नाद्युपभोगानि पायसम् ॥
वर्जितं स्नानमेषु वास्तुपूजनं विना ।
उपवासी गुरौ प्रेते पत्न्याः पुत्रस्य वा भवेत् ॥
नवगृहमतिसन्धाराराधनानि तु ।
द्वाधिकं दशरात्रं सुवर्णानामयर्पिताः ॥
प्रातरन्धकाराग्निमन्त्रा सुतो वधः ।
दशरात्रः सूतकान्तर्वासिनः ॥
पाकामाच्छृष्टा द्विजभोजिनः ।
भैक्षुकैर्नादाना: संभोगविवर्जिताः ॥

(गृह्य०पु० गृह०प्रवि० ८-१२)

नवान्नम्

रेणुकाग्निहोत्रि-मते नवान्नानि प्रेतस्यानुक्तानि वर्ज्यानि । मार्कण्डेय-मतानुसारं पञ्च दुर्गाये पंचकमाघादिषु च भवेदिति ।

---

१. पा०गृ०सू० ३. ७. ३६
२. बौ०ध०सू० १. १२. ६
३. पा०गृ०सू० ३. ७. ३४.

गृह्यकारिकायां वशिष्ठवचनं प्राप्यते तत्र तु -

तृतीयपंचमस्नाननिमित्तं प्रथमेऽपि ।
नवमे च भवेद्वस्तु तृतीये नवमे तथा ॥
पंचाब्दमासिकं तद्वदेकादशिकम् ।
स्नानानि त्रीणि कुर्यात्प्रेतत्वमुक्तये ॥
इति पूर्वभिक्षो वैदिकोद्दिष्टविधानतः । गृह्य०पु०कारिका० २-४

अत्र कोऽपि पितृनिर्वपणार्थं तर्पणं कर्तव्यम् । अस्मिन् जल-मधु-पंचगव्य-गन्धाक्षतादीनां प्रयोगो न भवति । स्नानार्थं सामन्त्रं पिण्डोदक-विधिपिंडं च कर्तव्यम् । अत्र प्रेतत्वमुक्तये नामगोत्रोच्चारणं रचितं भवति भाव-निरम् ।

दशपिण्डाः

प्रेतस्य शरीरनिर्माणार्थं प्रतिदिनं पिण्डः दातव्यः[1] । गृह्यकारिका-नुसारं पुत्रो, भ्राता, पिता, मातृगोत्रगुरुश्च पिण्डदाः भवन्ति । पिण्डदानं तु गृहे, तीरे, श्मशाने, तीर्थे देवालये वा कर्तव्यम् । दाहं सम्पाद्य पुत्रः यथा-न्यायं द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्, पुनः शेषाः पिण्डाः देयाः । पिण्डदानेन प्रेतस्य शरीरनिर्माणं जायते यथा हि गृह्यकारिकायाम् -

शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते तु ॥
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकां च समासतः ।
कण्ठं स्कन्धभुजांसि तृतीयेन यथाक्रमम् ॥
चतुर्थेन पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ।
ऊरूजंघे तथा पादौ पंचमेन भवन्ति वै ॥

---

१. पा०गृ०सू० ३.१०.२८ ; आ०गृ०सू० ४.५

सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेनाथवा शिरा: ।

दन्तलोमान्यष्टमे तु वीर्यं तु नवमेन वै ।।

दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्यय: ।

आशौचान्तेऽपि वर्णानां दद्यात् पिण्डमुत्सृजेत् ।।

(गृह्यका०पु० दशपिण्डा: २५-२८)

अंजलिदानम्(तिलांजलिदानम्)

दाहानन्तरं मृतकाय प्रथमदिवसाद् दशदिनं यावत् अंजलिदानं कर्तव्यम् । गृह्यकारिकायां दिवसक्रमेण जलांजलि: वर्धते । यथा प्रथमे दिने एका, द्वितीये द्वे, तृतीये त्रि: । एवं दशदिवसं यावत् । अत्र विकल्पकं भवति तत् विस्तारभयान्न लिखामि ।

अकृतचूडाविधि:

रेणुकारिकानुसारं मृता कुमाराणां अविवाहितकन्यकानां अकृतचूड- बालानां कृते मन्त्रविवर्जितं पिण्डं दद्यात् पिण्डं विना तेषां मोक्षो न भवति । तेषां सपिण्डीकरणमपि नास्ति तेषां सपिण्डीकरणे कृते सति सम्वत्सर- मध्ये प्रेतत्वनाशत: मुक्तिर्भवति ।

अस्थिसंचयनम्

दाहक्रियानन्तरं अस्थिसंचयनं भवति[1] । अतो दाहान्निर्वापणस्य प्राचीन प्रथाया: अधिकारी वर्तते । गृह्यसूत्रेषु अस्या: क्रियाया: विभिन्नं विवरणं मिलति । आश्वलायनमतानुसारं दाहदिवसात् त्रयोदशे पंचमे वा दिवसे

---

१. आ०गृ०सू० ४.५ ; बौ०पि०सू० १.१४.

कर्तव्यम्[1] । बौधायनस्तु दाहतः तृतीये दिवसे अस्थिसंचयनं कर्तव्यमिति प्रोक्तम्[2] । गृह्यकारिकानुसारं प्रथमे तृतीये सप्तमे नवमे वा कर्तव्यम्[3] । सर्वप्रथमे स्थाने दुग्धजलाभ्यां सेचनं कर्तव्यम्, ततः अस्थिसंचयनं कार्यम् । अस्थीनि एकत्रीकृत्य पात्रान्तरं स्थापितम् यदि तेषां तत्कालं कर्तव्यम् नास्ति । पक्षान्तरे अस्थि-संचयनानन्तरं तेषां प्रवाहः गङ्गायां कर्तव्यमिति क्रम एव प्रचलितः । प्रायशः अस्थिसंचयनं सम्प्रति दशाहानन्तरं एव कुर्वन्ति, ततः गङ्गादिपवित्रनद्यां तेषां प्रक्षेपः भवति इति ।

<u>शावसूतकम् (आशौचे करणीयानि कार्यसूत्रम्)</u>

जननाशौचं कर्मप्रतिरोधकारणमधिकारित्वापत्ति, मरणाशौचे तु अस्पृश्य-त्वकारणमप्यस्ति । तथा यदि विदेशाभिधाने जननाशौचं यत्र प्राप्नुयात्, तत्र प्रथमे तृतीयादि मरणाशौचमपि मातरि पितरि भ्रातरि सन्ततिषु च सपिण्डेषु यथायथं प्रयुज्यते । यथा मातरि जननाशौचे दशाहं मरणाशौचम्, दशाहे तु जनना-शौचे त्र्यहं मरणाशौचम् । त्र्यहे जननाशौचे एकाहं मरणाशौचम् । ततो न्यूने जननाशौचे स्नानमात्रम् मरणाशौचम् - इत्येवं तारतम्येन संयोज्यम् ।

अस्मिन् च दशाहपर्यन्तं यति सम्यक् अस्थिसंचयनकालो भवति । अत्र एव अस्थिसंचयनादिनि सर्वथा स्पृश्यता भवति । तत्र च पूर्णाशौचे अस्थिसंचयनकालो ब्राह्मणस्य चतुर्थाहः । क्षत्रियस्य पंचमाहः । वैश्यस्य षष्ठाहः । शूद्रस्य दशमाहः । अल्पाशौचे तु सर्वेषां द्वितीयाहः । अन्यत्रापीदं सम्प्रति विदेशाभिधाने जननाशौचविभागकाले स्पृश्यतादिनिर्णय इत्याह देवलः । गृह्य-कारिकायां वैचित्र्याणि पत-प्रत्यन्तराणि सन्ति । पूर्वं तु कथितमेव ।

---

१. आ०गृ०सू० ४.५

२. बौ०पि०सू० १.१७.१

३. कातीय गृ०का० पृ० अस्थि० १-३.

षोडशश्राद्धानि

केषुचिद् ग्रन्थेषु षोडश-श्राद्ध-वर्णनं मिलति। षोडशश्राद्धानि मृतस्य बान्धवार्थानि। षोडश-श्राद्धं विना जीवः प्रेतत्वबन्धान्मुच्यते। षोडशश्राद्धविषये मत-मतान्तराणि सन्ति। गोभिलस्मृतौ (३, ६७) षोडश-श्राद्धानां विवरणं प्राप्यते, तत्र तु द्वादशमासिकश्राद्धानि (यानि वार्षिके प्रतिमासं भवन्ति) प्रथमाब्दम् (एकादशदिवसश्राद्धम्) षाण्मासिके द्वे श्राद्धे तथा च सपिण्डीकरणम्। गरुडपुराणे (प्रेत० ५, ४९-७, ३५, ३३-३७) षोडशश्राद्धानां पर्याप्तं वर्तते। एकादशदिवसानन्तरम्, पक्षान्तं पक्षात्, षाण्मासानन्तरम्, प्रतिमासान्ते, वर्षान्ते च क्रियमाणानि भवन्ति। स्कन्दपुराणे (प्रेत० ५, ३७) तानि च षोडशश्राद्धानि यानि हि मरणात् चतुर्थे दिवसे, पक्षान्ते, षण्मासानन्तरम्, वर्षान्ते तथा च मृत्युतिथौ प्रतिमासं यानि भवन्ति। श्रीविष्ट-श्राद्ध-पद्धतिविवरणानुसारं षोडश-श्राद्धानन्तरं सपिण्डनं भवति। आपस्तम्बमतानुसारं अष्टाष्टौ षोडशश्राद्धं भवति।

सपिण्डीकरणम्

सपिण्डीकरणं मृतस्य दाहानन्तरं द्वादशे दिवसे पक्षान्ते वर्षान्ते वा भवति। प्रथमोद्दिष्टः सपिण्डानां कृते, द्वितीयः तृतीयश्च

---

१. यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश। पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥ (श्राद्धक्रिया कौमुदी, पृ० ३६२) गरुडपु०प्रेत० ५, ५०-५१, लिखितस्मृति: (१६) लघुशंख: १४ ; पद्मपु०सृ०ख० ७०, ३०२ ; मिता० १, २५४

ते ददाति त्वं प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य।
प्रेतलोके तु वसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्तिता।
क्षुत्तृष्णे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दन॥ मिता० (याज्ञ० स्मृ० १, २५३)

अपेक्षां कुरुते । एवं लौकिकविश्वासः प्रचलति यत्सपिण्डीकरणं पश्चात् पापात्मा ततः एव पितृलोकं गच्छति । प्रेतत्वाय विहिताः पिण्डाः प्रदास्यन्ते सपिण्डीकरणेन च पितृलोकं याति । सपिण्डीकरणार्थं निश्चित-नियमः नास्ति । जातकर्मादीनि सम्पाद्य ततः सपिण्डीकरणं कर्तव्यम् । तत्र चत्वारि पात्राणि सम्बन्धः-प्रेतः पूर्णं, तेभ्यः पात्रत्रयं पितृभ्यः तथा च एकं तु प्रेताय । प्रेतस्य पात्रस्थं पितृपात्रेषु न्यसेत् । गृह्यसूत्रेषु सपिण्डीकरणस्य विस्तृतं विधानमुपलभ्यते[1] । गृह्यकारिकायां एतद्विषयकं विस्तृतं वर्णनं मिलति[2] ।

तदन्ते पिण्डदानम्

गृह्यकारिकानुसारं यदि भार्या स्वपत्या सह आत्मार्थं विदधाति, तदा पूर्वं पत्युः क्रिया, तदनन्तरं तासाम् । तदन्ते पत्निका मृतास्तदा ज्येष्ठताक्रमेण ताभ्यः पिण्डदानं कर्तव्यम् ।

---

१. शांखा०गृ०सू० ५.९ ; कौषी०गृ०सू० ४.२ ; बौ०पि०मे०सू० ३.१२.१३; का०श्रा०सू० ५; या०स्मृ० १.२५३-५४ ; वि०पु० ३.१३.२७ ; विष्णु ध० २१.१२-२३ ; भारद्वाज गृ० ३.१७ ; अपरार्क पृ० ५४०; म०पा०रि०पृ० ६३१, पद्म पु० सृष्टि० १०.२२-२३ ; मार्क०पु० २८.१२-१८ ; गरुड०पु० १.२२०; त्रि०स्थ० २.७७ ; निर्णयसिं० ३, पृ० ६१७ ; स्मृ०सा० पृ० ५७-५८; स्मृ० च०श्रा०पृ० ७५-८३.

२. गृह्यकारिका०पृ० सपिण्डी०प्रकरणम्.

भूमिका

आशौचकाल:

आशौचारम्भकालसम्बन्धेन मतत्रयं वर्तते । तथाहि - सूर्योदयात् प्राक्कालपर्यन्तं रात्रौ जन्मनि मरणे दाहे वा पूर्वदिनादारभ्य गणना कार्या, सूर्योदयोत्तरं परदिनादारभ्य इत्येकं मतम् ।

त्रिविभक्ताया रात्रिनिशीथकालपर्यन्तं रात्रौ जन्मनि मरणे दाहे वा पूर्वदिनादारभ्य गणना कार्या निशीथोत्तरं परदिनादारभ्य - इति द्वितीयं मतम् ।

त्रिविभक्ताया रात्रेः प्रथमभागद्वयपर्यन्तं रात्रौ जन्मनि मरणे दाहे वा पूर्वदिनादारभ्य गणना कार्या, तृतीयभागे परदिनादारभ्य - इति तृतीयं मतम् ।

आशौचविवेचना:

प्रधाननिमित्तानुरोधेनाशौचं द्वेधा - जन्माशौचं मरणाशौचं चेति । तयोः क्रमेण सूतकं शावमिति च संज्ञामाहुः । यत्तु मृताशौचेऽपि सूतकशब्दो दक्षादिभिः व्यवहृतो दृश्यते, तद्भ्रमप्रमाणस्थपर्यायप्रयोगेण निमित्तकाल-भेदाभावादौपचारिकं द्रष्टव्यम् । परे त्वाहुः जन्म-मृत्युक्रियादीक्षा आशौचनिमित्तानि, तेन निमित्तभेदादाशौचं चतुर्धा - जन्माशौचं, मरणाशौचम्, उदक-क्रियाशौचम्, दीक्षाशौचं चेति । जातकस्य जन्मनि मातापित्रादिसम्बन्धिनां कियत्कालं शुद्धिर्बाध्यते, तज्जन्माशौचम् । एवं मृतकस्य मरणे मातापित्रादि-सम्बन्धिनां स्वापत्यादिसम्बन्धिनां च कियत्कालमशुद्धिर्बाध्यते तन्मरणाशौचम् । तथा मृतकस्य मरणे ये केचिदौर्ध्वदेहिकं वाहदाहादिकमुदकक्रियादिकं कुर्वन्ति, तेषां तत्कारणनिमित्ता शुद्धिः कियत्कालं बाध्यते, तदुदकक्रियाशौचम् ।

तथा च कस्मिन् कस्मै दीक्षा भक्तिकारणात् तत्सम्बन्धाद् घाकुर्वीत, तद्दीक्षाशौचम् ।

एते च जन्म-मृत्युक्रियादीनाः स्वरूपान्तरे निमित्तानि भवन्ति, जायमाना अपि । तेषां शौचं द्वेधा – स्वरूपकाशौचम्, कालाशौचं चेति । अथाधिष्ठानभेदाच्छौचं त्रेधा – स्पर्शाशौचम्, कर्माशौचम्, भोगाशौचं चेति । यत्र शरीरस्पर्शो निषिध्यते, तत्स्पर्शाशौचम् । यत्र वैदिकानि कर्माणि निषिध्यन्ते, तत्कर्माशौचम् । यत्र तु विवाहोपनयनकन्यादानादीनि मंगल-कर्माणि यथाकृतपूर्तश्राद्धादीनि च निषिध्यन्ते, तद्भोगाशौचम् ।

तत्र संस्कारास्यकालं जायमानानि मृताद्याधिष्ठानानि: शरीरे समवतिष्ठन्त ततः शरीराशौचं भोगाशौचं च कुर्वते । शरीरस्पर्शे जाते यदं परशरीरे संक्रमते, तस्मात्स्पर्शसंक्रान्तिनिषेधकत्वात् स्पर्शाशौचं च कुर्वते ।

अथ द्वितीयं तत्पूर्वं जायमानानि दोषाद्याधिष्ठानानि: शरीरे समवतिष्ठते ततस्तस्माच्छौचं प्राणाशौचं च कुर्वते । तत्र सति स्वाध्यायो दानप्रतिग्रहौ देवकर्माणि प्रेतपिण्डक्रियावर्जं पितृकर्माणि च प्रतिषिध्यन्ते, अतः दोषसंक्रान्तिनिषेधकत्वात् कर्माशौचं च कुर्वते । तत्र सति परशरीरे स्पर्शपर्यायाभावात् । अथ तृतीयमा मृदपिकर्मसंक्रान्तिनिषेधकत्वात् स्वशौच-मन्त्रिमात्र सपिण्डमरणे पुत्रे तत्समानाधिष्ठानसंक्रमकं भवति ततस्तदनुरूपा-शौचं प्रेताशौचं च कुर्वते । सपिण्डीकरणानन्तरं प्रेतत्वं विमुच्यते ।

गर्भस्रावाशौचम्

प्रथमादिषु चतुर्षु मासेषु नष्टस्य गर्भस्य योनितो बहिर्भावो गर्भस्रावं इत्युच्यते । पंचमादिषु चतुर्षु मासेषु नष्टस्य गर्भस्य योनितो

भूमिका

कठिनीभावो गर्भस्राव उच्यते । पञ्चमादिषु चतुर्षु मासेषु पुष्टस्य गर्भस्य योनितो कठिनीभावो गर्भपात उच्यते । तदित्थं पञ्चमाष्टमौ: मासावधिं भवति । षष्ठमासादूर्ध्वं गर्भस्राव संज्ञा गर्भच्युति संज्ञा च सप्तमासादूर्ध्वं तु प्रसव-इति विवेकः । आदित्य-पुराणवचनादिषु व्यपिसंक्रमणक्रमाद्योऽपि गर्भपातशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते तत्तु स्पष्टमिदम् ।

तत्र ब्राह्मण्याः सूतिकायाः प्रथममासे गर्भपाते अहमात्रीयम् । द्वितीयमासे तृतीयमासे वा गर्भपाते त्र्यहम् । चतुर्थमासे चतुरहम् । पंचमासे गर्भपाते पंचाहम् । षष्ठमासे गर्भपाते षडहम् ।

क्षत्रियायाः सूतिकायाः प्रथममासे गर्भपाते त्र्यहम् । द्वितीये चतुरहम् । तृतीये पंचाहम् । चतुर्थे षडहम् । पंचमे तु गर्भपाते सप्ताहम् । षष्ठे मासे तु अष्टाहमात्रीयम् । वैश्यायास्तु प्रथमे मासि गर्भपाते चतुरहम् । द्वितीये पंचाहम् । तृतीये षडहम् । चतुर्थे सप्ताहम् । पंचमे तु गर्भपाते अष्टाहम् । षष्ठे मासि नवाहमात्रीयम् ।

शूद्रायास्तु प्रथममासि भवे सप्ताहम् । द्वितीये अष्टाहम् । तृतीये नवाहम् । चतुर्थे दशाहम् । पंचमे तु पाते एकादशाहम् । षष्ठे मासि द्वादशाह-मात्रीयम् ।

सप्तमे अष्टमे वा मासि दौर्बल्यवशादपक्वगर्भपातेऽपि मातुः सम्पूर्णा-शौचं भवति । सप्तमे अष्टमे नवमे दशमे वा मासि गर्भपाते तु ब्राह्मण्याः, क्षत्रियायाः वैश्यायाश्च सूतिकायाः दशरात्रं सम्पूर्णाशौचम् । कर्माशौचं तु पुत्रीजन्मनि मासम् । पुत्रजन्मनि विंशतिरात्रम्, कन्याजन्मनि मासमिति पैठीनसिवचनम् । अत्र तु देशाचारादपि व्यवस्था कार्या । सच्छूद्राया अप्येवम् । सच्छूद्रत्वं च शूद्र-शूद्रायां स्नानादि पवित्राचरणशीलत्वं विशिष्टगुणयोग्यताशालित्वञ्चेति ।

शिश्वाशौचम्

जन्मतः प्रागेव शिशुमरणे मृतजातस्य तस्य सम्बन्धिनामाशौचं द्वेधा सम्भाव्यते - मृताशौचं जाताशौचं च । तत्र मृताशौचं कथमपि नास्तीति निश्चीयते । जाताशौचं तु मातुर्दशाहं भवत्येव । अन्येषां तु जननाशौचमपि नास्ति ।

नालच्छेदात्प्रागेव शिशुमरणे जातमृतस्य तस्य सम्बन्धिनामाशौचं द्वेधा सम्भाव्यते - जाताशौचं मृताशौचं च । तत्र तावन्मृताशौचं नास्ति । जननाशौचं तु मातुर्दशाहम् । सापत्न्यमातुः पित्रादिसपिण्डानाञ्च त्रिरात्रं भवत्येव । अथवा पितुरेव त्रिरात्रम् । सोदरस्यैकरात्रम् । अन्येषां तु सपिण्डानां जननाशौचमपि नास्तीति ।

नालच्छेदानन्तरं दशाहात्प्राक् शिशुमरणेऽपि मातुः पितुः सपिण्डानाञ्च मृताशौचं नास्ति । जननाशौचं तु अस्पृश्यत्वलक्षणं कर्म-प्रतिषेधलक्षणं च भवत्येव । मातापित्रोर्दशाहं सोदरस्य त्रिरात्रम्, अन्येषां तु सपिण्डानां जननाशौचमपि नास्ति ।

दशाहादूर्ध्वं नामकरणात् प्राक् पुत्रमरणे मातापित्रोस्त्रिरात्रं मृताशौचम् । त्रिरात्रमिति केचित् । सपिण्डानां तु सद्यः शौचम् । सद्यःशौचे सर्वत्र स्नानमात्रेण शुचिः । नामकरणं तु दशम्युदकादेकादशाहे द्वादशाहे वा विहितमतो नामकरणपदं द्वादशाहोपलक्षणम् । तेन यद्यपि मासोत्तरं नाम कुर्यात्, तथापि द्वादशाहादेव प्रागिदमाशौचं बोध्यम् । अथवा - नामकरणं न कालोपलक्षणम् । तेन द्वादशरात्रे वा मासोत्तरं वा यदैव नाम कुर्यात्, तदैव तस्मान्नामकरणात्प्रागिदमाशौचमतो ध्येयमिति ।

नामकरणादूर्ध्वं जन्मनाशात् प्राग्बालकमरणे मातापित्रोरेक-रात्रम्। बान्धवानां तु त्रिरात्रम्। सपिण्डानां तु सद्यः शौचम्।

जन्मनादूर्ध्वं दन्तोत्पत्तेः प्राक् पुत्रमरणे दाहे कृते वा माता-पित्रोस्त्रिरात्रम्। असपिण्डानां तु दाहे एकाहः। कृते तु सद्यः शौचम्। सप्तमे मासि मनुष्याणां दन्तजननं प्रकृत्या सिद्धम्। किन्तु क्वचित् प्रागपि दन्ता जायन्ते पश्चाद्वा। तस्मिन्नु वैकल्पिकेऽपि दन्तजननेऽनुरोधेन प्राग्वन्नियमा भवन्तीति।

दन्तजननादूर्ध्वं चतुर्थे वर्षात्पूर्वं प्राक् चौलकर्मणो त्र्यहमिच्छन्ति। गौतमः। काश्यपस्त्वेकाहमिच्छन्ति दाक्षिणात्याः। तत्र पुनः एक-रात्रं ब्राह्मणकुले, द्विरात्रं क्षत्रियकुले, त्रिरात्रं वैश्यकुले, पंचरात्रं शूद्रकुले शौच-मित्याचार्यो व्याख्याति। वेदाग्निपक्षे तु सर्वेषां ब्राह्मणवदेकरात्रम्। अग्नि-मतामनग्निमतां च सर्वेषां ब्राह्मणवदाशौचमनुमतमित्यपि सर्वं ब्राह्म-णवदिति परे।

चूडाकरणादूर्ध्वं चतुर्थे वर्षात्पूर्वं प्राक् मृतस्य दाहे कृते त्र्यहं ब्राह्मणकुले षडहं क्षत्रियकुले, नवाहं वैश्यकुले, द्वादशाहं शूद्रकुले शौचं भवति। तदसपिण्डादि पित्रोश्च त्रिरात्रम्। असपिण्डानां तु एकाहमिति केचित्। वेदाग्निमतां तु सर्वेषां ब्राह्मणवत् त्रिरात्रम्। दशाहाशौचं व्यवहर्तां तु सर्वेषा-मित्यपि सर्वं ब्राह्मणवत्।

यत्तु केचिदत्र दाहके ब्राह्मणानां त्रिरात्रम्, क्षत्रियाणामेकादश-रात्रम्, वैश्यानां द्वादशरात्रम्, शूद्राणां विंशतिरात्रमाशौचमाहुस्तन्नादेयम्[१]। चूडाकरणं चूडाकारः। किन्तु कुलाचारव्यवस्थया वा तृतीयवर्षमारभ्य

---

१. दृष्टव्यम्, गृ०ना०पु० त्रिवर्णाशौचम्।

व्रतबन्धात्प्राक् कालविकल्पेन येषां चौलकर्माचरन्ति । तेषामाचौल-विधानादशौचे भिन्नापि विकल्पा । तथापि तृतीये वर्षे तावदनाचौलात् प्राक्मरणे मातापित्रोस्त्रिरात्रं षड्रात्रं नवरात्रं द्वादशरात्रं वा वर्णभेदेनाशौच-मादिशेत् । इतरेषां तु सपिण्डानामेकरात्रं, द्विरात्रं त्रिरात्रं पंचरात्रं वा वर्ण-भेदेन स्यात् ।

तृतीयवर्षे चूडकरणस्य मरणे तु त्र्यहं षडहं, नवाहं द्वादशाहं वा वर्णभेदेन सर्वेषां पित्रादिसपिण्डानामाशौचमुक्तम् । दशाहिकं तु सर्वेषां ब्राह्मणवत् ।

अथ तृतीयवर्षादूर्ध्वं व्रतबन्धात् प्राक् कृतचूडस्याकृतचूडस्य वा मरणे तु पित्रादि सपिण्डानां सर्वेषां त्र्यहाशौचं ब्राह्मणकुले, षडहाशौचं क्षत्रियकुले, नवाहाशौचं वैश्यकुले, द्वादशाहाशौचं शूद्रकुले ज्ञेयम्[1] । दशाहिकं तु सर्वेषां ब्राह्मणवत् ।

कन्यादीनामाशौचम्

अथ मातृकाधिकारप्रकरणात् स्वतन्त्रव्रतबन्धकालादूर्ध्वमनुपनीतस्य मरणे उभयं भवति । ये तावत् कर्मप्राधान्यमिच्छन्ति, तेषां त्र्यहं, षडहं, नवाहं, द्वादशाहं वा वर्णभेदेन प्राक्तनाशौचं विधीयते । ये पुनः कालप्राधान्यमिच्छन्ति तेषां तु सम्पूर्णमाशौचं प्रवर्तते[2] ।

दशाहं ब्राह्मणकुले, द्वादशाहं क्षत्रियकुले, पंचदशाहं वैश्यकुले, मासं शूद्रकुले चेति । तथैव कर्मणि कुलाचारात् पारम्पर्याचारतः शिष्टदेशाच्च व्यवस्था प्रवर्तते । दशाहिकं तु सर्वेषामिहापि ब्राह्मणवत् ।

---

१. शुद्धिकारिका कु० निर्णयशौचम् २९-२३.
२. तत्रैव, कन्यादीनां आ० १-५.

भूमिका

कन्यायास्तु जन्मावधि दन्तोत्पत्त्यन्तं मरणे दाहे कृते वा माता-पित्रोरित्याहुः । त्रिपुरुषसपिण्डानां सोदर-भ्रातुश्च सद्यःशौचम् । अन्येषां स्वाशौचं नास्ति । दन्तोत्पत्त्यूर्ध्वं वर्षत्रयपर्यन्तं कन्यामरणे मातापित्रोरेक-दिनम् । त्रिपुरुषसपिण्डानां तु सद्यः शौचम् । अन्येषां स्वाशौचं नास्ति ।

वर्षत्रयादूर्ध्वं वाग्दानात् प्राक् कन्याया मरणे मातापित्रोस्त्र्यहा-शौचम् । त्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहः । अन्येषां स्वाशौचं नास्ति । वाग्दा-नोत्तरं विवाहात् प्राक् कन्यायाः मरणे पितृकुले भर्तृकुले च पित्रादीनां त्र्यहा-मात्रमिति केचित् ।

गौडास्त्वाहुः कन्याया जन्मावधिः त्रिवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्वे-षाणां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचम् । त्रिवर्षोपरि वाग्दानात् प्राग् एकाहः । वाग्दानोत्तरं विवाहात् प्राक् कन्यामरणे भर्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रम् । यत्र तु वाग्दानं न जातं तत्र त्रिवर्षानन्तरं विवाहपर्यन्तमेकाहोरात्रम् । दाक्षि-णात्यास्त्वत्रापि त्र्यहाशौचमित्याहुः ।

विवाहोत्तरं तु पतिकुले पितृकुले वा मरणे मातापित्रोः सापत्नमातुः सोदरभ्रातुश्च त्रिरात्रम् । भ्रातुः पक्षिणीति केचित् । एकमातृणां वैमात्र-भ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादीनां भ्रात्रादीनामाशौचं नास्ति । पित्रादीनामप्याशौचं नास्तीति केचित् । भर्तृकुले तु स्ववर्णोचितं सम्पूर्णाशौचम् ।

दत्तकन्यायाः पितृगृहे मरणे प्रसवे च पित्रोः संसर्गिणोस्त्रिरात्रम् । सापत्नमातुः सापत्नभ्रातुः सोदरभ्रातुश्च त्रिरात्रम् । इतरेषां तु संसर्गिणां बन्धूनामेकरात्रम् । असंसर्गिणां तु तेषां पूर्णाशौचम् । एतच्च सर्व-वर्णसाधारणम् । बन्धूनां तु एकत्रापन्ना एकाहमथवा भ्रातृमात्रे च पितृव्य-तत्पुत्रादयो भवन्ति[1] ।

---

१. मु०का०पु० कन्यादानामाशौचम् ।

आशौचनियमाः

गृह्यकारिकायां आशौचनियमाः एवमुक्ता वर्णिताः, तदनुसारं विप्रदशाहेन, क्षत्रियस्य द्वादशाहेन, पंचदशाहेन वैश्यस्य, मासेन च शूद्रस्य च शुद्धिर्भवति । यथाहि -

दशाहाच्छुध्यति विप्रो द्वादशाहेन क्षत्रियः ।
वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
व्रतस्थानां च शूद्राणां महायज्ञवतामपि ।
क्षत्रि-शुद्धतां तेषां शुद्धिः पंचाहतः ॥
चतुर्थे दशरात्रं स्यादिति पक्षाश्च दूषिताः ।
एकाहाच्छुध्यति विप्र इत्यादि अपवादतः ॥
सर्वं यद्गुणितं चैतान् शूद्रान् कृत्वा दशेत्तुतः ।
आहिताग्नेर्दाहदिनादारभ्याशौचमिष्यते ॥
(गृह्यका०पु० आशौचनियमाः १-४)

देशान्तरमृतानामाशौचम्

देशान्तरस्थे मृते दशरात्रोत्तरं वर्षाभ्यन्तरं श्रवणे त्र्येकरात्रम् । वर्षादूर्ध्वं स्नानमात्रमिति वसिष्ठविष्णू प्राहतुः । देशान्तरस्थे सति-मृते दशाहोत्तरं वर्षाभ्यन्तरं श्रवणे वर्षादूर्ध्वं वा श्रवणे सद्यः शौचमिति मनुयाज्ञवल्क्यगौतमदेवलमरीचिपराशरबृहस्पत्यादयश्च प्राहुः । सपिण्डाः सोदकाः सगोत्राश्च ज्ञातय उच्यन्ते ।

औरसास्तु देशान्तरे मातापित्रोः पतिपत्न्योर्ज्ञातीनां च मरणे वर्षादूर्ध्वं वा वर्षाभ्यन्तरं दशाहाभ्यन्तरमपि वा श्रवणे सर्वत्र

निर्विशेषं यत: शौचमाचितं पैठीनसिगौतमपराशरैस्तु: । पक्षान्तु - अन्तर्दशाहे मरणश्रवणे यावत् शेषाहमाशौचमिति सिद्धान्तः । मनु-याज्ञवल्क्याभ्यां निर्दिष्टे जाति-मरणे यत: शौचविधाना उक्तावसरात् पैठीनसि-गौतम-पराशर-वचनानामपि निर्विशेषामरणविषयकाशौचविधायकत्वात् । अन्यैरिति दशाहे स्वाशौच-श्रवणे तु: स्पष्टं विष्णुबृहस्पतिव्याघ्रपादवचनात् । निर्दिष्टं यत: शौचविधान-मपि मातापितृभिन्नविषयमेव ज्ञेयम् ।

दक्षिणभारतापेक्षया विशेषः । माता-पित्रोः पतिपत्न्योः सपत्न्या अपि समानदेशे देशान्तरे वा मरणे निर्विशेषं दशाहोत्तरं वा श्रवणे पुत्रस्य पत्न्याः पत्युः सपत्न्या वा यथायथं दशाहादिपूर्णाशौचमनुवर्तत न तु तत्र त्र्यहाशौच: । सापत्न्यमातुरोऽप्यपुत्रस्य च समानदेशे देशान्तरे वा मरणे दशाहोत्तरं वर्षोत्तरं वा श्रवणे निर्विशेषं पुत्रस्य मातापित्रोरिव त्रिरात्रम् । न तु स्नानम् । तत्र देशाचारात् व्यवस्था कर्तव्या ।

देशान्तरनिर्णयः (देशान्तरपरिभाषा)

गृह्यकारिकानुसारं देशान्तरत्वं चतुर्विधम् - योजनत:, नद्यन्तर-कालत:, व्यवधानत:, भाषाभिन्नत्वेनेति । विप्रस्य विंशति योजनान्तरं, क्षत्रियस्य चतुर्विंशति योजनान्तरं, वैश्यशूद्रयोः त्रिंशद्योजनान्तरं, निकृष्ट-शूद्रस्य तु षष्टियोजनान्तरमित्येवं योजनान्तरितो देशो देशान्तरं भवति ।

विप्रस्य चतुर्विंशतियोजनान्तरं, क्षत्रियस्य त्रिंशत्, वैश्यशूद्रयोः च-त्वारिंशत्, निकृष्टशूद्रस्य तु षष्टिरिति परे केचित् । षष्टियोजनान्तरित-मेवेत्यन्ये सर्वेषां देशान्तरम् । गिरिनद्यादिव्यवहितो भिन्नभाषो वा प्रदेशे तु योजनान्यवधानत्वात् त्रिंशत् चतुर्विंशतिरिति योजनसंख्याविवेचना-नादरे तत्त्वानां तात्पर्यं ज्ञेयमिति ।

केचिदित्थमाहुः । न भाषाभेदमात्रेण न वा गिरिव्यवधानमात्रेण नापि वा नदीव्यवधानमात्रेण वा देशान्तरत्वं कल्प्यते । किन्तु यत्रैतत् समुच्चितं भवति तत्र षष्टियोजनाभ्यन्तरेऽपि देशान्तरत्वव्यवहारः कार्यः । भाषाभेद-नदी-गिरि-व्यवधानाभावे तु षष्टियोजनात्परेऽपि देशान्तरत्व-व्यवहारः कार्यः । इति । अत एव काश्यां मृतस्य तीरभुक्ति-देशस्थितं प्रति देशान्तरत्वव्यवहारो नास्ति । देशयोः तयोः पंचाशद्योजनमात्रान्तरित-त्वात् । भाषाभेदसत्त्वेऽपि महानदीगिरिव्यवधानाभावाच्च । विविध-नदी-नदानामन्तरालस्थत्वेऽपि तासां महानदीत्वाभावात् । गंगा-यमुनादि-विधानामेव महानदीत्वेन व्यवहारात् ।

अत्र प्रयागमरणे तु तीरभुक्तौ भवत्येव देशान्तरमृतत्वव्यवहारः । देशान्तरमृते श्रवणे वा सद्यः शौचं कर्तव्यमिति व्यवहारः ।

कन्यादीनामाशौचम्

(क) कन्यामरणे

कन्यायास्तु जन्मावधिदन्तोत्पत्त्यन्तं मरणे दाहे कृते वा मातापित्रोरेकाहः । त्रिपुरुषसपिण्डानां सोदरभ्रातृणां च सद्यः शौचम् । अन्येषां आशौचं नास्ति । दन्तोत्पत्त्यूर्ध्वं वर्षत्रयपर्यन्तं कन्यामरणे मातापित्रोस्त्रिदिनम् । त्रिपुरुषसपिण्डानां तु सद्यः शौचम् । अन्येषां आशौचं नास्ति । वर्षत्रयादूर्ध्वं वाग्दानात् प्राक् कन्याया मरणे मातापित्रोस्त्र्यहाशौचम् । त्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहः । अन्येषां आशौचं नास्ति ।

वाग्दानोत्तरं विवाहात् प्राक् कन्यायाः मरणे पितृकुले भर्तृकुले च पित्रादीनां वोढ्रादीनां त्रिपुरुषं सपिण्डानामेकाहः इति दाक्षिणात्याः । त्रिरात्रमिति केचित् ।

कन्याया जन्मावधि त्रिवर्षाभ्यन्तरेण मरणे सवर्णानां पित्रादि सपिण्डानां सद्यः शौचम् । त्रिवर्षोपरि वाग्दानात् प्राग् एकाहः । वाग्दानोत्तरं विवाहात् प्राक् कन्यामरणे भर्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रम् । यत्र तु वाग्दानं न जातं तत्र त्रिवर्षानन्तरं विवाहपर्यन्तमेकरात्रम् । दाक्षकृत्यत्रापि शुद्धाशौचमित्याहुः इति गौडाः । अन्यत्र तु देशाचाराद् व्यवस्था ।

विवाहोत्तरं तु पतिकुले स्वजातिकुले वा मरणे मातापित्रोः सापत्नमातुः सोदरभ्रातुश्च त्रिरात्रम् । भ्रातुः पक्षिणीति केचित् । एकग्रामवासिनां वै मातुलभ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादीनां एकाहः । पितृभिन्नग्रामवासिनां तु भ्रात्रादीनामाशौचं नास्ति । पित्रादीनामप्याशौचं नास्तीति केचित् । भर्तृकुले तु सवर्णानां सम्पूर्णाशौचम् ।

दत्तकन्यायाः पितृकुले मरणे प्रसवे च पित्रोः संसर्गिण्यपि त्रिरात्रम् । सापत्नमातुः सापत्नभ्रातुः, सोदरभ्रातुश्च त्रिरात्रम् । इतरेषां तु संसर्गिणां बन्धूनामेकरात्रम् । असंसर्गिणां तु सर्वेषां पूर्णाशौचम् । एतत् सर्वं सर्ववर्णसाधारणम् । बन्धवस्तु एकग्रामस्था एकाभ्यस्था भ्रातृमातुलपितृव्यतत्पुत्रादयो भवन्ति ।

(ख) भार्यामरणे

भार्यामरणे पत्युर्दशाहः । परपूर्वायास्तु भार्याया मरणे सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रम् । समानजातीयोत्कृष्टजातीयपुरुषान्तरसंसृष्टभार्यामरणे सर्वेषां त्रिरात्रम् । हीनवर्णसंसृष्टायास्तु मरणे नाशौचम् ।

(ग) परपूर्वाया भार्याया मरणे

विवाहिता स्त्री स्वतन्त्रा भूत्वा यदि पाणिग्राहकादन्यं पुरुषान्तरमाश्रयति तदा यं यमाश्रयति तस्य तस्य पुरुषस्य तस्यां त्रिरात्रमाशौचं भवति ।

किन्तस्य स्वयं ग्राहकपुरुषस्य ये कुल्याः सपिण्डादयस्तेषामाशौचं तत्र च नास्ति । यदि च पाणिग्राहकेण तस्याः संस्कारः कृतस्तदा तस्याः पत्युरन्याश्रयणे ऽपि पाणिग्राहकगोत्रमेव तिष्ठति न स्वयं ग्राहकगोत्रमनुसरति । किन्तु यदि तस्यास्तेन संस्कारो न कृतस्तदा येनान्येन प्रथमं संगता स्यात् तद्गोत्रा सा संपद्यते । एवमपि तस्य स्वयं ग्राहकस्य शुद्धकेन त्र्यहाशौचं न तु सपिण्डवदशौचवृत्तिः ।

अथ पाणिग्रहणे वृत्ते सप्तपदागमनात्पूर्वं स्वभावे यदि कन्यापहृता स्यात् तदा यावद्विवाहो न वृत्तः तावत् पितृगोत्रावतिष्ठते । प्रदानान्तरम् वा पौर्विकयाग्निस्थाने पाणिग्राहकस्य स्वामित्वं गोत्रं भवति न तु वाग्दाने ऽपि चतुर्थीं वा गृह्णाति । तेन तस्या मरणे पत्युः संस्काराशौचं स्यात् ।

शौचाशौचम्(विविधाशौचनिर्णयः)

(क) गुरुशिष्यादीनां परस्पराशौचम्

आचार्य-मरणे तत्संस्कर्तुः शिष्यस्य दशाहम् । यदि संस्कारं न करोति तदा विधस्य शिष्यस्य त्रिरात्रम् । आचार्यपत्नीमरणे आचार्यपुत्रमरणे च गुरुकुलस्थितस्य शिष्यस्य त्रिरात्रम् । समावर्तनोत्तरं स्वगृहस्थस्य शिष्यस्य तयोराचार्यपुत्रपत्न्योर्मरणे एकाहः । गुर्वङ्गनामरणे पक्षिणी अपि मतम् । उपनाय किंचिद्वेदाध्यापके, अनुपनीय सम्पूर्णवेदाध्यापके च गुरौ मृते पक्षिणी । तथाविधगुरुपत्न्यामपि मृतायां पक्षिणी ।

यत्किंचिदध्यापकोपाध्याय मरणे शिष्यस्यैकाहम् । तादृशोपाध्यायपत्न्याश्च मृतायामेकाहम् । तदुपाध्यायपुत्रे च मृते एकं दिनमात्रं रात्रिमात्रं वा । उपनीयाध्यापक आचार्यः, वेदैकदेशाध्यापक उपाध्यायः ।

आचार्यगृहस्थितशिष्यमरणे आचार्यस्य त्रिरात्रम् । उपनाय वेदैक-देशमध्यापितस्य, कृत्स्नांस सम्पूर्णं वेदमध्यापितस्य शिष्यस्य मरणे उपाध्याय-स्यैकरात्रम् ।

वेदे सहाध्यायिनोमरणे पक्षिणी । पञ्चदिनपाठि सहाध्यायि-मरणे स्नानः । समानप्रवरौ एकस्माद् गुरोरध्ययने कृते सहाध्यायैकरात्रम् । समानप्रवरौ भिन्नाद् गुरोरध्ययने सहाध्यायिदिनमात्रं रात्रिमात्रं वा ।

(च) मित्रादि-मरणे

सन्निधिमात्रे मित्रं यद्गृहे म्रियते तद्गृहस्य त्रिरात्रम् । अन्यादृशं मित्रं यद्गृहे म्रियते तस्य पक्षिणी । सपिण्डस्य स्वगृहादन्यत्र मरणे एकरात्रम् । श्रोत्रियो यद्गृहे म्रियते तस्य गृहस्थस्य त्रिरात्रम् । यद्गृहे अविद्वान् म्रियते तस्य गृहस्थस्य त्रिरात्रम् । अन्यत्र मृते एकरात्रम् । महाराजस्य मरणे प्रजानामहो-रात्रम् । अथवा दिनमात्रं रात्रिमात्रं वा ।

प्रासङ्गिकाशौचम्

स्वदेशे राजमरणे दिनान्ताशौचम् । ग्राममध्ये यावत्कालं शव-स्तिष्ठति, तावत्कालपर्यन्तं ग्रामस्याशौचम् । एकग्रामे स्थितानां असपिण्डानामेक-दिनम् । संस्कृतायां भगिन्यां, मित्रे भ्रातरि, दौहित्रे, भागिनेये जामातरि, श्वशुरे, श्यालके च मृते स्नानमात्रेण शुद्धिः । सपिण्डामरणे त्रिरात्रा-शौचम् ।

आशौचापवाद:

जाताशौचस्य मध्ये यदि मृताशौचमापतति पूर्वशेषेण शुद्धिः भवतीति मुनिभिः स्फुटमुक्तम् । किन्तु यदि मात्राशौचस्य मध्ये पित्राशौचं पतितं तदा पित्राशौचेन शुद्धिः भवति । पित्राशौचस्य मध्ये मात्राशौचमापतति पित्राशौचेन शुद्धिः । परन्तु क्वचित् –

पित्राशौचे समाप्येव मात्राशौचे तु पक्षिणी ।
पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यात् सपिण्डानामिति स्थितिः ॥

(गृह्यकारिकायां पृ० आशौचापवाद:-७)

जातमृतकापरोर्नियमाशौचम्

पूर्वाशौचं समाप्य रात्रिमध्ये शुद्धिर्भवति, यदि तस्याः रात्रेः चतुर्थ यामे प्रभृति मरणान्तरं न स्यात् । यदि जाताशौचं मृताशौचं वा आपतेत् तदा पूर्वाशौचं व्यतीत्य त्रिरात्राच्छुद्धिः भवति । मृताशौचस्य मध्ये चेज्जाता-शौचमापतेत्तदा मृतस्य प्रथमं दशाहादिकं पिण्डदानादिकं च कार्यम् । तथा च जातकस्य जातकर्मादिकं मृतस्य कर्मानन्तरं सम्पादनीयम् । शौनकस्तु तत्र जात-कर्माणि शान्तिमिच्छति ।

मृते श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानम्

गृह्यकारिकानुसारं यागमध्ये वा यज्ञादिनियमे तु प्रारब्धे यदा-शौचं स्यात् तदा यागस्य प्रक्रिया अन्ययोगात् ब्राह्मणपूर्वकं सर्वमावृत्य सम्पादयेत् न मन्त्रमुच्चारयेत् । निष्काम-पूजादि नियमे तु प्रारब्धे नाशौचा-नुरोधं कुर्यात् । स्मार्तं कर्म द्विविधम्, साज्यमसाज्यं च । तत्र यत् साज्यं

सदाशौचे प्राप्ते सन्ध्येत् । आशौच निवृत्ते पुनः कुर्यात् । अथ यदन्याज्यं तदा शौचे प्राप्ते तत्सन्निधौ न कारयेत् । पाकदाशौचे स्वयं न कुर्यात् । क्वचित् वा होमादौ कर्मविशेषे कर्मव्यवस्था भिन्ते तत्स्वकृतान्नेन ब्राह्मणादिना, कृताकृतान्नेन तण्डुलादिना वा फलेन वा तत्कर्म कुर्यात् कारयेद्वा अन्यतो तु न कुर्यात् ।

श्रौत स्मार्त नित्यानित्यकर्मणी व्यवस्था । तेन येषां वस्तुचरणानां दशरात्रमशौचे पि नास्ति विच्छेदः कलौ युगारम्भे, तदशौचे प्राप्ते नित्यानि-होमो न कार्यः । आशौचोत्तरं पुनःसंस्कारो होमविधिस्तु पुनराधानापा-र्थत्वात् । अथ त्रिरात्रादानां येषां चतुरात्रमशौचे नित्यौपासनम् सम्पति तेषां होमनित्यानां कृतान्नेन फलादिना वा तत् कर्म कुर्यादिति सिद्धान्तः । समारोपितानी तेऽपि होमो न कार्यः । किन्तु पुनराधानमिष्टं कृत्वा होमादि कुर्यात् ।

पाषण्डादीनामाशौचाभावः

षेणुकादिभिः पाषण्डादीनामाशौचाभावोऽपि पाषण्डादीनां नामानि गणितानि । तेषां विचारतः पाषण्डिनां पतितानां महापातकिनां, आत्मघातिनां, कुष्ठिनां गर्भिणीनां परित्यक्तानां सन्न्यासी नास्तिकानां च, दहनं न कार्यम् । चण्डाल-दहनमपि निषिद्धम् । गृहस्थादिकानुसारं मृतानां दहनादिक्रियाः न भवन्ति । तेषां शवानां काष्ठानि गंगायामन्यस्यां वा नद्यां प्रवाहितव्यानि । तेषां स्थाने स्थले तानि पञ्चगव्यानि शोधिता-न्यानि दद्यात् । एतेषां सर्वेषां श्राद्धादीनि कर्माणि न भवन्ति वत्सरान्ते तेषां ऊर्ध्वं नारायणबलिं समाचरेत् ।

नारायणबलिः

आत्मघातक-शुद्ध्यर्थं नारायणबलिं समाचरेत् । भाद्रमासस्य शुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं च गन्ध-पुष्पादिः मध्याह्ने नदीतटे सम्पूज्य ततः पूजनं विष्णुरूपे आत्मा तन्नामगोत्रोच्चारणं च कर्तव्यम् । ततः पिण्डोपरि चन्दनादि समर्प्य तिलपूर्वकं पिण्डानां जले प्रक्षेपः कार्यः । तस्मिन्नरात्रौ विषमसंख्यकान् ब्राह्मणान् भोजनार्थं चामन्त्रयेत् । तस्मिन् दिवसे चोपवासं समाचरेत्, द्वितीये दिवसे मध्याह्ने विष्णुं पूजयेत् । मध्याह्ने विप्राणां पाद-प्रक्षालनं विधेयम् । ततः एकोद्दिष्ट विधिना सर्वाणि कर्माणि सम्पादनीयानि । ततः उल्लेखनात् अवनेजनं यावत् कृत्यं कर्तव्यम् । अनन्तरं विष्णु-ब्रह्म-शिव-यमादि-भ्यश्च पिण्डचतुष्टयं प्रदातव्यम् । ततः प्रेतस्य स्मरणं नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं कर्तव्यम् । ततः विष्णोर्नाम गृहीत्वा पंचमं पिण्डमुत्सृजेत् । ततः श्रेष्ठ ब्राह्मणे-भ्यो दक्षिणादानम् । अन्ते ब्राह्मण-भोजनं ज्ञाति-भोजनं च विधेयम् ।

नागबलिः

सर्प-दंशेन मृते नागव्रतं (बलिः) कर्तव्यम् । इदं श्रावणमासस्य भाद्रस्य वा शुक्लायां पंचम्यां विधेयम् । तत्र तु चतुष्पमिश्रितं भोजनं कार्यम् । पंचम्यां दारुमयं मृन्मयं वा पंचफणान्वितं नागं विरच्य सितगन्धैः शतपत्रैः करवीरैः तिलैः जातिपुष्पैश्च पूजयेत् । अत्र तावद् विशेषो यथा -

अनन्तं वासुकिं शेषं पद्मकं कम्बलादरात् ।
कर्कोटकं चाश्वतरं धृतराष्ट्रं क्रमेण तु ।।
शंखपालं कालियं च तक्षकं कपिलं तथा ।
प्रतिमासं द्वादशभिः पूजयेत् प्रतिमाभिः ।।

(गृह्यकारिका०पृ० नागबलिः ४-५)

एवं पंचम्यां नान्दीं पूजयित्वा रात्रौ बटु-तर्पणात्मकं मोदके-घृतपायसैः ब्राह्मणान् भोजयति । यज्ञान्ते महाब्राह्मण-भोजनं विधेयम् । तथा च ब्राह्मणाय हेम भाजनं धान्यं धनं गां च प्रयच्छेत् ।

आशौचप्रकरणम्

गुरुव्याधि-पीडितो वृद्धः यदि यागकाले समाप्नुयात् तदा तस्य विधिपूर्वं दहनं कृत्वा दिनत्रयमाशौचं भवति । एतादृशस्य कालस्य विधि-विधानपूर्वं औध्वदैहिकं कर्म कर्तव्यम् ।

अवकीर्णिप्रायश्चित्तम्

यदि ब्रह्मचारी योषितं गतो भवेत् तदा अवकीर्णी सोऽत्र भवति । तस्य प्रायश्चित्तेन शुद्धि भवति[१] । तैत्तिरीयारण्यके (२, १८) अवकीर्णि-प्रायश्चित्तं प्रतिपादितमस्ति । आपस्तम्बधर्मसूत्रानुसारं (१, ९, २६, ८-९) अवकीर्णी गर्दभे-ज्यया शुद्धो भवति । अवकीर्णिना चतुष्पथे निर्ऋतिदेव्यै गर्दभपशुः दातव्यः । जैमिनिना (६, ८, २२) अवकीर्णि-प्रायश्चित्त-होमकर्म लौकिकाग्नौ कर्तव्यमिति प्रतिपादितम् । अवकीर्णी प्रथमं गर्दभपशुं सम्पादयति, तथा च निर्ऋति देवताय मांसाहुतिं प्रयच्छति । गौतमेन लिखितम् - यत् अवकीर्णी: वर्षपर्यन्तं [illegible] पात्रेषु स्वदुष्कृत्यमुच्चरन् भिक्षाटनं कुर्यात् ।

---

१. गौतमः २३, १७-१९ ;
मनुः ११, ११८-२३ ;
बौ०ध०सू० २, १, ३४-३५;
याज्ञ० ३, २८० ;
वसि०ध०सू० २३, १४-१८ ;
पा०गृ०सू० ३, १२, १-१२.

सभाप्रवेशनम्

नृपस्य कार्य-दर्शने सभाप्रवेशनं कर्तव्यम् । यत्र त्रि-पञ्च-सप्तसंख्याकाः लोकवेदधर्मज्ञाः ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति सा सभा यज्ञसदृशी भवति । सभाप्रवेशनं विधाय मन्त्रिभिः ब्राह्मणैः सह कर्तव्यम् । तत्र सभा मध्ये स्थापितानां मन्त्रिणां सभापालानामभि-मन्त्रणं कर्तव्यम् । यदा नृपतिः स्वयमपि कार्यदर्शने न कुर्यात्तदा विद्वांसं ब्राह्मणं तत्र कार्यदर्शने नियोजयेत् । ब्राह्मणाभावे क्षत्रियं क्षत्रियाभावे धर्म-शास्त्रज्ञं वैश्यं नियोजयेत् । तत्र शूद्रस्य नियोजनं निषिद्धम् ।

रथारोहणम्

युद्धार्थं क्षत्रियाणां रथारोहणं भवति स्म । रथारोहणं पौरा-णिककालानुसारं वानप्रस्थावस्थायां यात्रायामपि भवितुं अर्हति । यदि विप्रः शास्त्रं वृत्तिमभिलक्ष्य क्षत्रियस्यापि रथारोहणं भवति । तत्र मन्त्रैः रथं तदङ्गोपाङ्गा-न्यभिमन्त्र्य रथारोहणं विधेयम् । इत्थं कृते वाञ्छिताभिलषितानि ऋग्वेदादिवाक्यस्य सम्मतिः ।

हस्त्यादिरोहणम्

हस्त्यादिरोहणप्रसङ्गे अश्व-उष्ट्र-गजस्यादीनां यारोहणं निगदितम् । तत्र हस्त्यारोहणे क्षत्रियाणामेवाधिकारः । तत्र मन्त्राभिमन्त्रणपूर्वकमारोहणं भवति । अश्वारोहणे उष्ट्रारोहणे च ब्राह्मणादित्रिवर्णानामेवाधिकारः । राज्ञः कुत्रापि अधिकारो वर्तते ।

साधारणं कर्म

गृह्यकारिकायां वर्णितं कृते साधारणं कर्म वर्णितम् । इत्थं कर्मसु तत्तन्मन्त्राणां पाठः कार्यो वा भवति । ऋग्वेदादिविहित साधारण-कर्मकर्म-

चातुर्थ्यां फलतन्त्रम्, नावारोहणम्, निम्नारोहणम्, श्मशानदर्शनम्, मेघ-
गर्जनम्, अधःपतनं स्वापनम्, अतिवृष्टिदर्शनम्, इत्यादिकर्मणां गणना कृता
एषु विविधकर्मणां प्रयोगः शुभकामनया, अनिष्टनिवारणेच्छया च
भवति । साधारणकर्मसु कथितानि कर्माणि सम्प्रति नावलोक्यन्ते ।

उत्तरभागः

अधिकारि-निरूपणम्

आधान-कर्मणि चाधिकारिनिरूपणं रेणुकेन गृह्यकारिकायां सविस्तरं वर्णितम् । कात्यायनमतानुसारं ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः(का० श्रौ० सू० १, १) इत्यधिकारिणः सन्ति । रथकारस्य आधानमात्रे अधिकारः । अंगहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्राणामाधाने नाधिकारः । भार्या सह मिलित्वाधिकारिण्यः भवन्ति । यथा हि गृह्यकारिकायाम् -

ब्राह्मणाः क्षत्रियविशाः शुद्धं स्त्रिया युक्तमाः ।
अधिकुर्वन्ति गार्हस्थ्ये सह भार्यास्त्रियस्तथा ॥

मूके मूके च न को पि अधिकारः । पतितानां दीनपुत्राणां च नाधिकारस्तत्र । गृह्यकारिकानुसारं व्यभिचारशीला रोगिणी वेश्या च मयीना आधाने परित्याज्या भवति । रेणुकेन यथा - अधिकारि-निरूपणम् -

अपत्नीको ऽपि कृतावसथः पित्रादिभिरलब्धाधिकारः ।
पत्नी वयसो ऽपि आदधीत अग्नीन् स्वकर्माणि करिष्यमाणः ॥

आधान-कर्मणि ज्येष्ठस्य सति विद्यमाने कनिष्ठस्य नाधिकारः, किन्तु देशान्तरं प्रति गते ज्येष्ठे कनिष्ठो ऽधिकारी भवति ।

पात्रलक्षणम्

गृह्यकारिकायां पात्रलक्षणप्रसङ्गे यानि पात्राणि वर्णितानि तेषां प्रथमं संख्या वर्णनम् । प्रसङ्गे ऽस्मिन् यज्ञियानि पात्राणि स्रुवः, स्रुचः, आज्यस्थाली, चरुस्थाली, शूर्पं, उलूखलं, मुसलं, शम्या च इत्यादीनि पात्राणि । एषु हि शमी-पलाश-खदिर-पिप्पलोदुम्बर-विकङ्कतानां च वृक्षाणां प्रयोगः वर्णितः ।

आधानकालः

गृह्यकारिकानुसारं आधानं दायकाले, दायाभावकाले वा कर्तव्यम् । आधानं च वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यो वर्षासु वैश्यः इत्यादिवाक्यैः त्रैवर्णिकान्प्रति तत्कर्णोदितेन कालावस्थायामाग्न्याधेयम् (आप०श्रौ० ५.७.१) इत्यादिना तत्काले विहितं कर्म । तत्र गार्हपत्या-यतनात् दक्षिणाग्निमध्याग्नियुग्मस्थापनम् तत्तत्पदेषु मन्त्रैः तदग्नीनां स्थापनम् । इति आधाने श्रौताग्नीनां विधिः । वात्स्यः कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीत इत्यादि श्रुत्या पञ्चविंशत्युपरि पञ्चाशतो वर्षेभ्यः ऊर्ध्वं सपत्नीकेन पुत्रोत्पादनानुष्ठेयम्, ततो यावज्जीवं धारणं च । रेणुदीक्षितेन गृह्यकारिकायामाधानकाल-प्रसङ्गे मुहूर्तविचारः कृतः, तं विचारमत्र दर्शयिष्यामि -

तत्र मास विचारः

माघादिपंचमासेषु श्रावणे चाश्विने तथा ।
कुर्वीन्यूरी भाद्रे वा आधानं बुद्धपक्षतः ॥
(गृह्यकारि० उ०आधानकाल: ३५)

आधाने नक्षत्रविचार: तिथिवारविचारश्च

रेवत्यां चित्रायातु कृत्तिकादित्ये तथा ।
पुनर्वसौ तद्दैवत्यासूत्तरासु च ॥
सौम्यार्कावीज्य शुक्र भार्गवा वाय्ये तथा ।
वन्हि पुत्रे पूर्वाह्ले रिक्ताविष्टिवियति ॥ तत्र २५-३७.

योगविचार:

तिथ्यनु योगे प्रतिपत्तिः,
व्याघातन्दि व्यर्थेषु ।
गंडातिथि च वज्र नाश:,
कुमिषु वर्जेषु विवर्जनीया: ॥ तत्र २८

आश्वलायनमतानुसारं तु - अग्न्याधानं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फाल्गुनीषु विशाखायाम्: प्रोष्ठपदयोरित्येतेषां अन्यतमस्मिन् नक्षत्रे कस्मिन् ब्राह्मण आदधीत ।

आश्वलायनश्रौतसूत्रानुसारं तु - उक्तादाश्वलायनीयारम्भकृत्तिकाद्येषु नक्षत्राधानप्रभृति वा आश्वलायनाधानानन्तरमन्यमपि वा कृत्तिकां रोहिण्या-मृगशीर्षपुनर्वसुपुष्यपूर्वोत्तरा फाल्गुनी हस्तचित्राविशाखानुराधाश्रवणोत्तरेषु प्रोष्ठपदेषु पूर्वपक्षे आदधीत वसन्तादिषु ऋतुषु: तेषु आधानं कार्यं, नैमित्तिकाग्निहोत्रेति कृत्तिकादिनक्षत्रे: (आ०श्रौ०सू० नारायणवृत्ति २ अ० १ क०,पृ० ७०) ।

उक्तान्तरस्था अन्वाधानार्थं कुशकुशं विनिविश्य आधानं कार्यम् । यदि केनचित्कारणेन मध्ये विच्छेदस्तदा पुनराधानविधिना अन्वाधानं कर्तव्यमिति ।

मणिकावधानम्

मणिकावधानं पंचमहायज्ञाय प्रातर्होमाग्निं च आवश्यकं तदिदं स्व गृह्यमिति कथितवन्तः । पारस्करगृह्यसूत्रे आवसथ्याधानानन्तरेण तत् कृत्वा न कृतकरणम् । गृह्यकारिकाकारस्तु वदति शुचिः सभार्यः प्राङ्मुख- उपविश्याचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य उदकविन्द्वर्थं मणिकावधानं करिष्ये । देवस्य त्वा०(शु०य०सं० १, १०) इत्यादिना अभ्यादानम् । उदग्घनम्० (शु०य० ६, १) इत्यनेन उत्तरपूर्वस्यां खननम् । प्राच्यां दिशि पांसूत्करणम् । अवटे कुशास्तरणम्, यवाक्षतादिभिः दूर्वाप्रक्षेपः कुशादीनां च । ततो मणिकं गृहीत्वा समुद्रो वासि वाचया वा यजुर्वायुः मणिकस्य स्थापने विनियोगं कृत्वा समुद्रो सि०(शु०य०सं० १८, ४५) इत्यनेन अवटे मणिकनिधानम्, दृढीकरणम् । आपो रेवती० इत्यूचा (पा०गृ० ३, ५, ३) इत्यनेन मणिके एकेन उदकमासिञ्चेत् । आपो हि ष्ठा० (य०सं० ३६, १४) तिसृणां उदकमासिञ्चेत् ।

अत ऊर्ध्वं श्रौतकर्मप्रयोगात्कस्य मणिकोदकेनैव कार्यः । यदग्नि- धाने तु पुत्रः शिष्यो वा पत्नी वा उदकक्षिं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

पंचमहायज्ञाः

गृह्यकारिकायां विस्तारपूर्वकं पंचमहायज्ञानां वर्णनं कृतं । पंच- महायज्ञाः प्रतिदिनमनुष्ठेयाः ।

दिग्भ्यश्च । प्राच्यां दिशि वायवे । पुनः प्राच्यै दिशे, दक्षिणायै, प्रतीच्यै, उदीच्यै, ऊर्ध्वायै, अन्तरिक्षाय, भूम्यै च । उत्तरतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः, विश्वेभ्यो भूतेभ्यश्च । पुनः उत्तरतः उषसे, भूतानांपतये च बलिप्रदानं कार्यम् ।

(ग) पितृयज्ञः

भूतयज्ञानन्तरं पितृयज्ञं कर्तव्यम् । तत्र शेषमन्नं पिण्डरूपेण प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा सव्यं जान्वाच्य बलिस्थानात् दक्षिणतो दद्यात् । ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः । इति पितृतीर्थेन दद्यात् । इदं पितृभ्यः स्वधा न मम । ततोदकस्पर्शः ।

(घ) ब्रह्मयज्ञः

ब्रह्मयज्ञेऽपि मतमतान्तराणि सन्ति । ब्रह्मयज्ञस्य प्रारम्भे रेणुदीक्षितेन गृह्यकारिकायां विशिष्टा एव व्यवस्था प्रदत्ता -

बद्धाञ्जलिर्दर्भपाणिः प्राङ्मुखस्तु कुशासनः ।
वामाङ्घ्रिमुपरि कृत्वा दक्षिणं तु यथाक्रमम् ॥
दक्षिणे जानुनि करौ न्यस्याथ तूष्णीमेतात् ॥

कात्यायनमते तु आदौ प्रणवोच्चारणं कार्यम्, ततः व्याहृतयः, अनन्तरं सावित्र्याः पाठपूर्वकं वेदाध्ययनं प्रारभेत् । ब्रह्मयज्ञविधौ गायत्र्युपक्रमेण चतुर्वेदो देवः प्राचितरां याति इति व्यवस्था । एवं त्रिवेदाध्यायी त्रिवेदा चतुर्वेदी आरभ्य समाप्य पुनः पठेत् । अथवा इषे त्वोर्जे त्वा प्रथमा कण्डिका, अन्ते हिरण्मयेन (य०सं० ४०. १७) व्रतमुपैष्यन् (श०ब्रा० १. १. १. १) प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः (श०ब्रा० १४. ९. ४. ३३) अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋवे० १. १. १) अग्न आयाहि वीतये (साम० १. १. १) शन्नो देवीरभिष्टये

(कठे० १, १) अथानुवाकान् वक्ष्यामि (कुमा० सूत्र १) स्वाहा दधिमधितत्स्वं (कात्यौ०सू०-१) अथातो विचारः कल्प्यन्तानि कर्माणि (का०श्रौ० १, १, १-२) अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म (पा०गृ० १, १, १) अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि (पा०शि० १, १) पंचसंवत्सरमयं (वे०ज्यो० १) मयरसतजभन(पि०सू० १) गौः ग्मा ज्मा(निघण्टु १, १) वृद्धिरादैच्(पा० १, १, १) समाम्नायः समाम्नातः (निरुक्त १, १) अथातो धर्मजिज्ञासा (पू०मी० १, १, १) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (उ०मी० १, १, १) योगानुशासनं धाराप्रवर्धं(पा०यो० १, १) नारायणं नमस्कृत्य (न्या०भा० १, १, २) ब्राह्मणे नमः इति त्रिरुच्चार्य विरमेत् समर्पयेत् ।

ब्रह्मयज्ञार्थान् कुशानुपरतः प्रतिष्ठापयेत् । ब्रह्मयज्ञस्तु अनध्यायादि-ष्वनध्याये अपि कर्तव्य एव यतः स्वाध्यायब्राह्मणे (शत०ब्रा० ११, ५, ६, ८) निर्देशः । ब्रह्मणि तु हविर्दानाभावो, तस्मा कुशपिंजला एवः, देवातुरिपिंजला एवः । तदानध्याये ब्रह्मयज्ञ ब्रह्मार्थान् मात्रा च कर्तव्यः ।

(ङ) मनुष्ययज्ञ:

मनुष्ययज्ञार्थे श्रोतस्मार्तकर्मनिमित्तमन्नं तत्राप्यवशिष्टं ग्रासं वा ग्रासार्धं मनुष्येभ्यः संकल्पयेत् । कण्ठं कृत्वा सनकादिमनुष्येभ्यो हन्त ते नमः । इदं सनकादिमनुष्येभ्यः । इति पंचमं मनुष्ययज्ञं सम्पाद्य विप्रस्य पुरतो देवेभ्यो नैवेद्यम् । गोग्रासं भिक्षादानादिकं च कार्यम् ।

होमविधि:

श्रौताधानानन्तरं प्रतिदिनं होमकर्मविधेयम् । होमविधिः द्विधः, प्रातर्होमः सायं होमश्चेति । प्रातः होमकर्म सूर्यमुद्दिश्य भवति । सायं होमस्तु अग्निमुद्दिश्य भवति । प्रत्युषे सायन्ते च होमकर्माणि पञ्चानि यान्यानि

देयानि । तानि धान्यानि यव-गोधूम-श्यामाक-तण्डुलानि भवन्ति । आश्वलायन-गृह्यसूत्रटीकायां होमार्थं दशविधानि द्रव्याणि वर्णितानि । रेणुकेन तु पारस्करगृह्ये वर्णितं समाचारम् ।

पर्वादिकर्म

आधानानन्तरं प्रथम प्रतिपदिशुक्लायां कृष्णायां वा प्रातर्होमानन्तरं वरस्थानादग्निविदेशं महानसे स्थाप्य पञ्चोद्देशार्थं पाकं कृत्वा निर्वापणान्तं देवोद्देशं विधाय मातृपूजन-पूर्वकमाभ्युदयिकं कुर्यात् । ततः दर्शपौर्णमास-स्थालीपाकार्थं कर्म कर्तव्यमिति संकल्पपूर्वकं जुहोति-आग्नेये प्रजापतये, विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति । ततः विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भवति भूतेभ्यः आकाशाय च । ततः वैश्वदेवस्य चान्नेन जुहोति - अग्नये, प्रजापतये, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, अग्नये स्विष्टकृते च । ततः चतुर्दिक्षु बाह्यतः निर्ऋत्यै, पूषे, वरुणाय, पुरुषाय, वृषायन्ताय पापिनां पक्षे च । ततः शेषान्नभूमिः प्रक्षाल्य ब्राह्मणभोजनं विधेयम् ।

नवप्राशनम्

कर्मेदं गृहस्थाग्निहोत्रिणः सम्पादनीयं भवति । गो०गृ०(३, ७३) तथा च म०गृ० (१, २७) इदं नवप्राशनं नवयज्ञः इति नवशस्येष्टि नाम्ना च व्यवहृतमस्ति । व्रीहि-यव-श्यामाकानां प्रयोगः नवप्राशनं विना न कर्तव्यमिति व्यवस्था आश्वलायनगृह्ये (२, २, ४) दृश्यते । अत्र त्रिः देवताः, इन्द्राग्नी विश्वेदेवाः, द्यावापृथिवी च । अस्य विस्तृतं वर्णनं आश्वलायनगृह्ये (२, २, १-५) आप०गृ०(१९, ६-७) शांखा०गृ० (३, ८) पा०गृ०(३, १) गोभि०गृ० (३, ८, ९-२४) खा०गृ० (३, ३, ६-१५) वैखा०गृ०(४, २) मान०गृ०(२, ३, ९-१४) च मिलति । गृह्यकारिकानुसारं नवप्राशनम् शरदि वसन्ते वा विधेयम् ।

श्रवणाकर्म

गृह्यकारिकानुसारं[1] श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रवणाकर्म विधेयम् । तदिदं मातृकापूर्वकं चारम्भणीयम् । कर्मण विधिस्तु:[2] चरुं श्रपयित्वानन्तरं धानकर्पं तत एकं कपालं तथा तण्डुलानन्तरं यवान् सक्तुतण्डुलपिष्टान्यासादयेत् । प्रोक्षण काले यथा सादितं प्रोक्षेत् उपकल्पयति च दृषदुपले, शूर्पं, अपाञ्जनार्थं, कंकतम्, अञ्जनम्, अनुलेपनम्, सुमनसेति । एक कपाले पुरोडाशं श्रपयित्वा चरुं च निर्माय यथा शास्त्रं जुहोति । विष्णवे, श्रवणाय, श्रावण्यै, पौर्णमास्यै, वर्षाभ्यश्च जुहुयात् धानावन्तं तु धानानां चाहुतिं जुहुयात् । ततः घृताक्ता-न्सक्तून् सर्पेभ्यो जुहोति । तत्र भौमादिभ्यो न्याहुतिं पुरोडाशस्य प्रयच्छति । ततः अञ्जनम् । ततः कंकताञ्जनानुलेपनं सुमनश्च प्रयच्छति । एवं प्रयोगः सर्पाणां चाक्रमणनिरोधाय कर्त्तव्यः ।

इन्द्रयज्ञः

गृह्यकारिकानुसारं भाद्रपदस्य पूर्णिमायामिन्द्रयज्ञसंज्ञकं कर्म भवति । अस्य पूर्णं वर्णनं पारस्करगृह्ये[3] मिलति । अत्र इन्द्राय पायसं पुरोडाशं च श्रपयित्वा अग्नेः चतुर्दिक्षु पुरोडाशानं तथा चाज्यभागौ हुत्वा पायसं दान-मत्र इन्द्राय देयं भवति आज्याहुतिस्तु क्रमाद् इन्द्राय, इन्द्राण्यै, अजाय, एक-पादाय आहिर्बुध्न्याय प्रोष्ठपदाभ्यश्च प्रदेयः । ततः मरुद्भ्यो बलिहरणम् ।

---

१. गृह्यकारिकायां उक्त श्रवणाकर्म - १-२.
२. पा०गृ०सू० २, १४.
३. तत्रैव, २, १५ ; च
गृह्य० उक्त इन्द्र० १-४.

यतो हि मरुतः कृतं भवति[1] । मरुद्भ्यो बलिदानं चात्रत्येषु भवति, यतो हि ते वत्सस्य पूर्वो निवसन्ति[2] ।

अत्र मन्त्र[3]-ब्राह्मणयोः[4] पाठः व्यवहृतः । पश्चे ब्राह्मण भोजनम् । कौशिके[5] राज्ञां कृते इन्द्रस्य अभिषेकाय उत्सवविशेषस्य चर्चा कृता । उत्सवो यं भाद्रपदस्य आश्विनमासस्य वा शुक्लाष्टम्यां भवति । अत्र श्रवणनक्षत्रे ध्वजारोहणं भवति । पाञ्चरात्रसंहितायाम्[6] उत्सवस्यास्य चर्चा दृश्यते । कृत्यरत्नाकरे[7] पि इन्द्रपूजाविधानं वर्णितं । महाभारताद्[8] ज्ञायते यदुत्सवस्यास्य सम्प्रवर्तनमपि उपरिचरवसुना कृतम् ।

अद्यापि भारते नेपालस्य प्रमुख दिवसे यत्र तत्र ध्वजा रोहणस्य प्रथा दृश्यते ।

पृषातककर्म

गृह्यकारिकानुसारं पृषातककर्म कर्म आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां कर्तव्यम् । यथा हि -

---

१. शतपथ ब्रा० २. ५. २. १६
२. तैत्ति, ४. ३. ३. ६
३. गृ०प०सं० ७. ८०-८६
४. शत०ब्रा० ६. ३. १. २६
५. कौ०गृ०सू० १४०.
६. पां०सं० १. १४०.
७. कृत्यरत्नाकरः पृ० ३८२-९३.
८. म०भा० आदिपर्व ६३. १-२९ ; बृहत्संहिता अ० ४३.

पृषातकाख्यं यत्कर्म तदिदानीमथोच्यते ।
तत्राश्वयुजमासस्य पौर्णमास्यां कृतो विधिः ॥
(गृह्यसं० पृषातककर्म १)

तत्र प्रथमतोऽग्नि मातृकापूजापूर्वकमाभ्युदयिकं आवसथ्याग्नौ कृतोपविशनादि । प्राकाग्नौ विधिना: पदार्थ: पृषातका: पृषदाज्यं, दधिमधुना चौपकल्पयेत् । पृषातका: दारिण पायसं श्रपयेत् । ततः उपयमनकुशादानादयाज्यं पायसे दधि-मधुघृतानि क्षिपेत् । ततः आज्यभागानन्तरं दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन इन्द्राय, इन्द्राण्यै, अश्विभ्यां, आश्वयुज्यै, पौर्णमास्यै, शरदे च स्वं पंचाहुतीर्हुत्वा तत एव पायसात् स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादि दक्षिणादानान्ते स्थाल्यां दधि आनीय पृषदाज्यं कृत्वा अञ्जलिना दाय ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मा व्यगात् स्वाहेति मन्त्रेणाहुतिं जुहोति इत्यन्ये ।

ततः दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसम् अमात्याः पुत्रादयः आघा-स्थित हस्तयुग्मेन पुष्पाञ्जलिभिः ग्रहणं हस्तेनैव ओदनम् । ततः कर्मान्ते ब्राह्मणभोजनं भवति । आश्वयुजी रात्रिं गोवत्सान् धेनुभिः सह सम्भेदयेत् । तस्यां रात्रौ वत्सान् न वत्साप्यात् । पृषातककर्मणः वर्णनं गौतमेन[1] ४० संस्कारेषु कृतम् ।

आश्वलायन गृह्य[2] अस्य कर्मणः नाम आश्वयुजी कर्म । शांखायनी[3] यि आश्वलायनस्य समर्थयति पारस्करगृह्य[4], गोभिल-खादिर-वैखानसगृह्येषु च म अस्य नाम पृषातका: अथवा पृषातक स्थालीपाक ।

---

1. गौ०धसू० ८, १९.
2. आश्व०गृ०सू० २, २, १-३.
3. शां०गृ०सू० ४, १६.
4. पा०गृ०सू० २, १६ ; गो०गृ०सू० ३, ८, ९; खा०गृ०सू० ३, ३, १-५ ; वैखा०गृ०सू० ४, ९.

आग्रयणम्

आग्रयणकर्म । तच्च मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रयणकर्म भवति । तत्र प्रथम प्रयोगे निर्णीतान्तं वैश्वदेवं कृत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य आग्रयणकर्म निमित्तं गणपतिपूजनादि भूतादिकान्तं कृत्वा निम्नलिखित प्राणानायम्य आग्रयणकर्म निमित्तं संकल्पयुज्यात् ।

ततो वैकल्पिकं कुर्यात् । स्थालीपाकम् । तत्र अथ शतायुधे स्थाविष्ठौ: प्रजापतिस्त्रिष्टुप्छन्दा देवता छन्दसां, पर्जन्या: प्रतिच्छन्दश्च संवत्सरस्य प्रतिमे इत्यस्याथर्वण ऋ० रात्रिर्देवता संवत्सराय परिवत्सराय ग्रीष्मो हेमन्त: इत्यनयोराथर्वण ऋषिस्त्रिष्टुप् संवत्सरादयो ग्रीष्मादयश्च पंच पंच क्रमाद्देवता चतुर्णां होमे विनियोग: । आग्नेयपाण्डुरा इति मन्त्राणां परमेष्ठी प्रजापति: (ऋ०) त्रिष्टुप्छन्दा देवता छन्दांसि होमाच्छादनादिषु मन्त्री सर्पेभ्य इति त्रयाणां प्रजापति: ऋ० सर्पा उपस्थाने विनियोग: । आपो हि ष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप० गायत्री० आपो देवता मार्जने विनियोग: ।

अथ देवताभिध्यानम् । तत्र प्रजापतिमिन्द्राग्नी सोमं शतायुधं शतं वर्षं रात्रिं संवत्सरं परिवत्सरं इदावत्सरं इद्वत्सरं वत्सरं ग्रीष्मं हेमन्तं वसन्तं वर्षा: उद्दिष्टा देवता आज्येन, सोमं प्रजापतिं मार्गशीर्ष्यां पौर्णमासीं हेमन्तं स्थालीपाकेन अग्निं स्विष्टकृतं चरुशेषेण, आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतिं श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतिं अभिभू: सौर्य-दिव्यानां सर्पाणामधिपतिं एता: सक्तुबलिभि:, भूरादीनां पूर्ववत्, एता अङ्गप्रधानार्था देवता अस्मिन् कर्मणि ।

अत्र तावद् प्रणीताज्यभागान्ते विशेष: । उपकल्पनीयानि शूर्पम्, उदपात्रम्, दर्भा:, कंकतानि, अंजनम्, अनुलेपनम्, स्रज:, उत्तरार्धं काष्ठम्,

उपकाधायकः, मांसौदनपाकम् । अत्र तु धानानां चरुश्रपणानन्तरमाज्यभागान्तं कृत्वा ॐ अवलेवकाय० इत्यादिना जुहुयात्, न वै अस्तव्या० इत्यनेन सीताय देवत्यापि चातुर्थः पृथक् ।

ततो यां जनाः स्वत्र आज्याहुतयः । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति इत्यादिना राज्यै । संवत्सरस्य प्रतिमा या० इत्यनेन राज्यै० । संवत्सराय परिवत्सराय० इत्यादिना संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय च । ततः ग्रीष्मो हेमन्त० इत्यनेन ग्रीष्माय, हेमन्ताय, वसन्ताय, वर्षाभ्यः इति च ।

तदनन्तरं स्थालीपाकं अभिधार्य अत्र आहुतिचतुष्टयम् - सोमाय, मृगशिरसे, मार्गशीर्ष्यै, पौर्णमास्यै, हेमन्ताय, अग्नये स्विष्टकृते च यथा दैवतं त्यागः । अन्यत्कर्माणि श्रवणाकर्मवच्चरेत् ।

अस्य कर्मणः विषये गृह्यसूत्रेषु ऐक्यं नास्ति[1] खादिर, गोभिल-मानव-भारद्वाज-आपस्तम्ब-बौधायनगृह्यसूत्रेषु अस्य कर्मणो वर्णनं न भवति । तत्र तु प्रत्यवरोहणं नामकं कृत्यं वर्णितमस्ति यस्य सम्पादनं अग्रहायणे भवति । सम्प्रति अस्य कर्मणः प्रायो लुप्तं वर्तते । पारस्करगृह्ये[2] गोभिलगृह्ये च अस्य वर्णनं विस्तृतं वर्तते । अस्मिन् दिवसे गृहशुद्धिः गोमयेन भवति स्म । गृहवास्तिकायां

---

१. वा०गृ०सू० ३.३.१-३५ ; गोभि०गृ०सू० ३.८ ;
मा०गृ०सू० २.७.१-५ ; भारद्वाज गृ० २.२ ;
आ०गृ०सू० २.१७.१९; बौ०गृ०सू० २.१० ;
आप०गृ०सू० १९.१-५ तथा ८-१२ ;
आ०गृ०सू० ४.१५.२२.

२. पा०गृ०सू० ३.२ ;
गो०गृ०सू० ३.९.१-२३;
अथ० १.२२.१५

रेणुदीक्षितेन अस्य विस्तृतो प्रयोगात्मकं वर्णनं कृतम् । अस्य कालविषयि तिथिं च -

आग्रहायणी कर्म मार्गकल्पप्रशस्ततः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य पौर्णमास्यां तदिष्यते ॥
न गौणकालस्तस्मिन् परिसंख्याविधानतः ।
कृत्वा ग्रहायणी कर्माण्यपि मार्गशीर्षकम् ॥
(गृह्यकारिका० आग्रहायणम् १-२)

प्रत्यवरोहणम्

गृह्यकारिकानुसारं प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्या ऊर्ध्वमागामिन्या अष्टम्या अर्वाक् कस्मिंश्चिदुचितदिने कर्तव्यम् । यथोक्तम् -

प्रत्यवरोहणं कुर्याद् पौर्णमास्या अनन्तरम् ।
अर्वाक् च पुनवारे अष्टकायाः पुरैव तु ॥ (गृह्यकारिका० १)

तत्र तल्पं गृहस्थस्य सम्पादिताः स्युः । यदि तावता प्रत्यवरोहणावकाशो न विद्येत तदा देशान्तरे चतुर्थं विधाय तत्राग्निं संस्थाप्य होमकर्म कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं यजमानः नित्यस्नानं दैनिकं कृत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्रत्यवरोहणनिमित्तं गणपतिपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा अग्नि-मर्पेण यजमानः पत्नी च पुत्रादयो गृहस्थ यथाज्येष्ठकनिष्ठं संस्थाः प्राङ्मुखा उपविशेयुः । ततो यजमानः प्राणायामादिकं कृत्वा परमेश्वर प्रीत्यै प्रत्यवरोहणमहं करिष्ये ।

ततः ऋष्यादि स्मरणम् । अयमग्निर्वीरतम इत्यस्य प्रजापतिरनुष्टुप् अग्निर्देवता जपे विनियोगः । देवाग्नावपि इत्यस्य प्रजापतिः गायत्री अग्निः (अदितिः) पुनातु इत्यस्य सरस्वती गायत्री अश्विनौ देवते (अश्विनावृणा-

गायत्रीछन्दः गौः गौर्वा देवता। आ नो मित्रावरुणा इत्यस्य सरस्वती
(विश्वामित्रः) गायत्री मित्रावरुणौ देवते अञ्जिकरणे विनियोगः। आयुः
कीर्तिः इत्यस्य गौतमः (आयुरा) गायत्री अग्निः प्रस्तरारोहणे विनियोगः।
युञ्जन्ति इत्यस्य आश्वलायनः पंक्तिः त्रिष्टुप् छन्दः लिङ्गोक्ता देवता पंक्तिदेवताके
विनियोगः। स्योना पृथिवि इत्यस्य दध्यङ्ङाथर्वणः गायत्री पृथिवी देवता
शयने विनियोगः। उदायुषा इत्यस्य गौतमः गायत्री अग्निर्देवता उत्थाने
विनियोगः।

इति कृत्वा ग्रन्थिविमोचनादिकं … कन्यायाश्च
प्रस्तरं कृत्वा यजमानो …: पश्चात् प्रागग्रं प्रस्तरमास्तीर्य तस्योपरिष्टात् बल-
पुरन्दरमास्तीर्य प्रस्तरणं कृत्वा, अग्नेरुत्तरत उपपात्रे समाज्य पात्रासोष्ठ-
मध्याने चीदर्भांश्च निधाय प्रस्तरमणिोपरि … यजमानः
अयमग्निर्वीरतमो यं (शु०य०सं० २१. ६-८) इत्यादिभिः त्रिभिर्मन्त्रैरधीनाभि
प्राप्तमञ्जलिं कृत्वा … प्रस्तरारोहामि इति ब्राह्मणमामन्त्र्य प्रस्तरारोहामि इति
ब्राह्मणानुज्ञातो यजमानः पत्नी पुत्रादयो गृह्याश्च यथा ज्येष्ठं प्राक्शिरसाः
पादेन आयुष्यामि … इति मन्त्रं जपन्तः सर्वे क्रमेण प्रस्त-
रमारोहेयुः। … । तेषां मध्ये …
…। शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः
सन्तु नः शिवा इति मंत्रं जपेयुः।

समारूढास्ते सर्वे स्योना पृथिवी (शु०य०सं० ३५. २१) इति मन्त्रेणा-
रोहणक्रमेण प्राक्शिरसो दक्षिणपार्श्वैः शयीरन्। ततः उदायुषा स्वायु-
षोत्तिष्ठ … पृथिव्याः … इति मन्त्रेण सर्वे क्रमादुत्ति-
ष्ठेयुः। एवं प्रस्तरारोहणप्रत्युत्थानान्ते त्रिवारं कर्म कुर्युः। तत आरभ्य
मासचतुष्टयं यावत् सर्वे अधः शयीरन् यथेष्टं वा। अत्र … ।
गृह्यकारिकानुसारं तु … अनुमतानां … न …।

प्रथमाष्टका

गृह्यकारिकाकारैः ऊर्ध्वमाग्रहायण्या मार्गशीर्षपौष-माघानां कृष्णाष्टमीषु ऐन्द्री वैश्वदेवी, प्राजापत्या: क्रमेण पित्र्येति तिस्रो-ष्टका कर्माणि स्युः ।

एतासु तावत्प्रथमा ऐन्द्रीसंज्ञाष्टकोच्यते । तत्र प्रथमप्रातर्वृद्धि-श्राद्धं विधायाग्नेः पश्चादुपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वर-प्रीत्यर्थं अष्टका कर्माहं करिष्ये ।

ब्रह्मादिवरणम् । त्रिं० शत्स्वसार इत्यादिमंत्रस्य याज्ञ-वल्क्य (प्रजापतिः) ऋषिः त्रिष्टुप् षष्ठ्या अनुष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्यहोमे विनियोगः ।

देवताभिधानम् । तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं, सोमं ऋतू:, रात्रिं अष्टकां, रात्री:, रात्री:, रात्री:, रात्रिं, रात्रिं, रात्रिं एता आज्येन - पृथिवीं, अन्तरिक्षं, दिवं, दिश:, प्रदिश:, आदिश:, अहोरात्रि, मा:, मरीचीः, धातारं, वसुं, पूषणं, विश्वानादित्यान्, वायुन्देवान्, ऋतून्, ग्रीष्मान्, मरुत:, प्रजापतिं, परमेष्ठिनं, अष्टकां चरुणा- इन्द्रमग्नि - अग्निं स्विष्टकृतं स्थालीपाकापूपशेषेण - भूरादीनां प्राजापत्यम् । एता बहुप्रधानाधिदेवता अस्मिन् कर्मण्यहं यक्ष्ये ।

ततो ब्रह्मणाज्यभागान्तो विधिः । तदनन्तरं स्थालीपाका-पूपस्थासादनम् । प्रोक्षणकाले प्रोक्षणम् । तत आज्यभागान्ते आज्येनैव त्रिं ॐ शत्स्वसार इत्यादिभिराहुतीर्जुहुयात् । ततः स्थालीपाकमभिधार्य तेन

चतस्र आहुतीः द्यावापृथिवी सर्वाष्टकान्ता जुहुयात् ।

अथापूपमिश्रायं तैजाहुतिः । इन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय, न मम । ततः स्थालीपाकावशिष्टेन स्विष्टकृत् । ततो पुरादिङ्गणानादिमो-कान्तं कुर्यात् ।

अन्वष्टका

अष्टकाया उत्तेद्युः पिण्डपितृयज्ञवदन्वष्टकाकर्म कुर्यात् । तच्च मातृ-पितृविधानार्थं भवति । तदुक्तं गृह्यकारिकायाम् -

मातॄर्विधानार्थमन्वष्टक्यमिदं भवेत् ।
पितॄर्विधाने च दर्शितस्तु पितुः क्रतुः ।। उ०अन्वष्टका ४४.

पुरा चाष्टकासु मांसप्रयोगः भवति स्म, एतस्य उल्लेखोऽपि रेणुकेन कृतः -

स्यादष्टकाद्वितीया गोयज्ञाय निरूप्यते ।
गोवधस्य निषेधत्वाच्छागेन कौष्ठी ।।
केचित् वदन्ति न स्यादि पंक्त्याकर्णक्रिया ।।
प्राप्ते कलियुगे तत्र पापिष्ठैरिति केचन ।।
वरुणात्यापत्तीः कर्मादिवै नैव तत्कुर्ये ।
किन्तु प्रथमा स्वकायास्तु इति कस्य सम्मतिः ।।उ०अन्वा० ४५-४७.

---

१ कुम्भाप० पा०गृ०सू० ३. ३. १-४; गो०गृ० ३. १०. १८; बौ०गृ०सू० २. ११. १-४; आप०गृ०सू० २. ४२ ; हिरण्य०गृ० २. १४. २. १५ ; भा०गृ० २. १५; वैखा०स्मा०सू० ४. ८; गौतम० ८. १९; आश्व०गृ० ९. ४. २. १०, १. २. २. २३; जैमि०गृ० १. ३. २ ; अथर्व० ३. १०. २ ; शां०गृ० ३. १२. १ ; खादिर गृ० ३. २. ३० ; कौषी० ३. १५. १

अतएवात्र गवालम्भमजालम्भं वा प्रकल्प्य तस्य प्राधान्यं वदति, ततः कलौ गवालम्भ-निषेधात् पायसव्यवस्था एव अष्टकासु कृता ।

तत्र अन्वष्टका तु निर्णीताभ्यां वैश्वदेवं कृत्वा आहुतिं प्राचीनावीता नापावन्ध्यम् । अग्नेः पश्चिमे वस्त्रादियुते उदग्गते पश्चिमे दक्षिणापुरम् कर्म कर्तव्यं भवति । अत्र हि प्राणायामादि संकल्पश्च । ततः अग्न्यादिस्थापनं, देवताभिध्यानं च कर्तव्यम् । ततः पात्रासादनम् । ततः मांसेन पायसेन चरुणा वा पितृपितामहप्रपितामहानां सपत्नीकानां कृते पिण्डदानम् ।

अन्वष्टका कर्मणि सुरा प्रयोगोऽपि भवति तत्र यथा हि - रेणुकारिकायाम् -

केचित्तोक्यमादत्र प्रसादान्नावयेत् सुराम् ।
किन्तु तत्कृते पूर्वं गुडवारीचिर्क्षं भवेत् ।।
(गृह्य० उत्त० अन्व० २२)

ततः पूर्ववत् अभ्यो देवताभ्यः अन्नादि प्रदानम् । प्रत्यवनेजनम् । पुनरोक्षणम् । अनुप्राशनम्, ततः विसर्जनं कार्यम् ।

द्वितीयाष्टका

अथ पौषस्य वैश्वदेवी अष्टका गोपशुश्चानोपयागमपि भवति । तस्य च दैवकाल विकल्पत्वात् पायसेन चरुणा वा स्यात् । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृकापूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कृत्वा प्राणायामादि देशकालौ संकीर्त्य द्वितीयाष्टका-कर्माहं करिष्ये इति संकल्प्य प्रथमाष्टकावत् सर्वं कुर्यात् ।

विशिष्टं तु अष्टकान्तरं विश्वान् देवान् चरुणा यभिध्यानम् । अष्टकायुक्तमन्त्रं चरुमभिधार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा: इदं विश्वेभ्यो, न मम । इति हुत्वा उत्तरभागेण स्विष्टकृत् । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

तृतीयाष्टका

एवमेव माघस्य प्राजापत्याष्टका तिथौ शाकाष्टकेन चरुणा । तदुक्तं गृह्यकारिकायाम् -

शाकार्थं चरुं सिद्धं स्थालीपाकस्य साधयेत् ।
(गृ०का० तृतीयाष्टका -२)

तत्राष्टकान्तरं प्राजापत्यं शाकाष्टकेन स्वयमभिधानम् । महाव्याहृती कुशाण्डिकोपपुरस्य शाकार्थं चरुं पक्त्वा तण्डुलानन्तरमाज्यभागादय प्रोक्षयेत् । अष्टकाहुतयो प्राजापत्ये स्वाहा । इदं प्रजापतये, न मम । इति शाकाहुतिः । उपहोमान्तं स्विष्टकृत । अन्यत्सर्वं समानम् ।

तुर्याष्टका

एवमेव चतुर्थी भाद्रपदस्य पित्र्याष्टका । अष्टकान्ते पितृन् प्राचीनावीतिनाकेन स्वयमभिधानम् । तण्डुलानन्तरं शाकमासाद्य प्रोक्ष्य चरुस्थाल्यां चरुनिर्वापः । द्वितीयस्यां वीडकायां श्राद्धं प्रदद्यात् ।

एवं चरुसिद्धि श्राद्धं पक्वाष्टकाश्राद्धानन्तरं पितृभ्यः स्वाहा इदं पितृभ्यो, न मम । इति शाकाहुतिः । एतस्य शाकचरोरवदानादिहोमान्तं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम् । एतदनन्तरं यज्ञोपवीती अस्पृश्यो वा निदध्यात् । स्विष्टकृदादिपूर्ववत् ।

पूर्णीलगः

पूर्णीलगास्यं[१] कर्म केचित् गृह्यकृत्स्वुपलभ्यते । गृह्यकारिकानुसारं तु कार्तिके माघे फाल्गुने वा पूर्णिमायां चानुष्ठेयम् । यथा हि -

---

१. द्र० पा०गृ०सू० ३.९.१-३; शां०गृ०सू० ३.३; गो०गृ० ३.३.१.९; खा०गृ०सू० ५८.९; हिर०गृ०सू० ८९.१-३०.

कार्त्तिक्यामाश्वयुज्यां वा संक्रान्त्यामाश्विनस्य तु ।
आश्वयुज्यां पूर्णिमायां वैशाख्यां च पूर्णिमासु ।
ईशानं प्रथमं बुद्धौ चार्तुर्थ्यामथवा शिवम् ॥
नामापि गौणकालो हि विशेषवचनात्ततः ॥
(गृह्यप० अनुक्र० १-३)

स च गर्भाधानादिवत् संस्कारार्थमिव नित्यवृद्धि-प्रदानादि-पापक्षया-र्थिना परमेश्वर-प्रीतिकामेन कार्त्तिक्यादौ कर्तव्यः । तत्र गोष्ठियां मध्ये प्रशा-न्ते देशे निवाते वसति विशाखायां वा पुरो रथ्ये मण्डपे वा प्रागुदक्प्रवणे देशे आवसथ्याग्निं संस्थाप्य मत्स्यपुराणानुसारेण तत्स्थानपर्यन्ता नीलं शूलगवं वर्षीयस्तरूणं नातिक्रान्तवर्णं वा यजमानो संवत्सराधिकं तथाविधाभिः शिष्टाभिः कालुष्यविवर्जिताभिर्गोभिः सह वासयित्वा तत्स्थान-मिव शुभ्रं स्थापयेत् ।

ततः देवताभिः संगतं संस्थापयेत् । तदुपरि गणपतिपूजनादि-पूर्वकमाचम्य कृत्वा स्वस्त्यादिवाचनं कुर्यात् । पश्चात्संकल्पं कृत्वा गन्धोदक-पूरितं पञ्चपल्लवपञ्चरत्नसंयुक्तं कुम्भं धान्यपुञ्जोपरि विन्यस्य तत्र शिव-भावयुक्त अभ्यर्च्य प्रागुदक्प्रक्रान्तवेदिकायां वृषं च स्थापयेत् ।

देवताभिध्यानम् । प्रदक्षिणमग्निं ततः प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोम-माज्येन - अग्निं, रुद्रं, शर्वं, पशुपतिं, उग्रं, अशनिं, भवं, महादेवं, ईशानं, पायसेन-चरुणा पिष्टमयेन हविषा-अग्निं स्विष्टकृतं पाकयज्ञविधानेन-प्रेक्षमाणोऽर्चयेदिति ।

ततः 'यः रुद्रः' (८.५९) इत्यादिना जपानुवाकेनेति, ततो ग्रा-म्यवायव्यादिनाज्यभागौ । पायसमभिघार्य जलमार्जनं होमः । ततः संस्र-प्राशनादिपूर्णाहुतिविमोचनं कृत्वा कुम्भे रुद्रं जपित्वा पायसशेषेण दिक्षु

तोऽङ्कयित्वा दत्वा वृषस्य वामे स्फिचि चक्रं दक्षिणे त्रिशूलं कुर्यात् तु विपरीते कृत्वा दुग्धादिभिः कुंकुमादिभिः चर्चितं वृषभं वत्सतरीभिः निरूपयेत् (आश्व० १, ३३, ९-७) इति चतसृभि रापो हिष्ठे ति तिसृभिः कनिक्रददित्यष्टाभिर्मन्त्रैः कुम्भैः स्नापयित्वा अग्नि समीपमानीय ततः पावकं वत्सतरीमध्ये स्थितं गन्धपुष्पधूपदीपवस्त्रैः किंकिणीघण्टादिना घण्टाकण्ठं शृङ्गपुच्छमलंकृत्य रुद्रान् जपत्सु कृते पुष्पादिभिरलंकृत्य विवाहवत्-वादित्रघोषेण वेदमन्त्रान् वृषभस्य दक्षिणे वामे वा कर्णे जपेत् - वत्सतरीं ब्रह्मयः पतिं वो वत्सिं कुरुत । ददामि तेन पत्नीः क्रीडध्वं पुष्यमाणाः । इति वत्सतरा कर्णे जपेत् ।

वृषो यं भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥
इति वृषभं अभिमन्त्रयेत ।

एतं युवानं वृषभं ददामि गवां पतिं पुष्पवतिं सदर्पम् ।
अनेन सार्द्धं चरत प्रकामं कामं यथा प्राप्नुत वत्सतर्यः ॥
इति वत्सतरीं भिमन्त्रयेत ।

ततो तावान् समन्तात् प्रदक्षिणं वृषभस्य वत्सतरीणां च पुच्छेगृहीत्य धृत्वा वृषभस्यैव वा सपुष्पधूपदीपाक्षतहिरण्योदकपूर्णाञ्जलिना -

एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण ।
मानः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥

अथ पितृप्रीत्यर्थं वत्सयोनिं वृषमुत्सृजेत् । पितृमुक्तिहेतवे मयी पुत्रेण० इत्यनुवाकेन तिलाभिमन्त्रितपुष्पं तिलोदकपूर्णं ताम्रपात्रं निधाय - स्वधा पितृभ्यो० इत्यादिनाञ्जलिना दक्षिणाभिमुखः पितृंश्च संतर्प्य वृषभं दक्षिणां परिक्रम्य नमस्कुर्यात्, प्रार्थयेच्च ।

भूमिका

ततो निःशङ्कपूर्वं वर्णं प्रशस्तलक्षितं वीरवत्सं कृष्णं ताम्रवर्ण-
ञ्चरणानपि बहूत् वस्त्रमात्रं चाताय दत्त्वा दक्षिणां च ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
गृह्यकारिकायां विशेषो गोवृषलक्षणम् -

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ।
वृषोत्सर्गादृते किञ्चिन्नान्यत्पुण्यं प्रशस्यते ॥
गयाश्राद्धाश्वमेधाभ्यां फले च विशेषकम् ।
स्वर्गादि कामनार्थेन गृह्यकारो भेददम् ॥
(गृह्यका० वृषो० ५८,७)

पायसश्राद्धम्

वृषोत्सर्गानन्तरं मार्गशीर्षे कार्त्तिके वा कृष्णे पक्षे कृष्णदिने कु-
गवत्सपुः कर्त्तव्यः । अयं पायसचरुरेव । यथा हि गृह्यकारिकायाम् -

अनन्तरं वृषोत्सर्गात् कृष्णपक्षे प्रदेशितम् ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे वा कृष्णे त्रिकादिके वा ॥
पञ्चम्यां कृष्णपक्षे कर्त्तव्यः पायसो चरुः ॥
(गृह्य०का० पा०श्रा० २-३)

तत्राभ्युदयिकं कृत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीमत्परमेश्वर-
प्रीत्यै पायसेन प्रायश्चित्ताख्यकर्माहं करिष्ये । यावन्त्यो गृहे गावो विद्यन्ते
तावतां पायसेन बहूनामपि एकस्यापि गोः पायसेन तृप्यति । अपि वा महिष्या
वा चालनीय महान्तादुद्धृताग्निना चरुं पक्त्वा महत्यां पात्र्यां सर्पिः पायसं
स्थापयित्वा तेन त्रिःप्रभृतान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा तच्छेषं गवार्थं नयेत ।

पित्रुद्दिष्टवृषोत्सर्गे पायसश्राद्धे च प्रायश्चित्ताख्ये अग्निहोत्रादि
प्रथमे मासि न कुर्वन्ति । असम्पत्तौ विवाहादावृतौ वा अमावास्यायां वृषोत्सर्गे
क्रियमाणे वृषोत्सर्गानन्तरं कर्त्तव्यम् ।

प्रवासविधिः[1]

गृह्यकारिकायां प्रवासविधिः सविस्तरं वर्णितः । प्रवास शब्दार्थं प्रकटयन् रेणुकादीक्षितो लिखति -

यदि ग्राममतिक्रम्य रात्रौ तत्र वसत्यपि ।
अहस्य प्रमाणं यत् प्रवासः प्रोच्यते बुधैः ॥
(गृह्य०का० प्रवासवि० १)

तत्र तु प्रवसन् यजमानः स्वगृहं प्रविशति, पुत्रं दृष्ट्वा जपति -

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् ॥

ततः स पुत्रस्य मूर्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वा० इत्यनेन मन्त्रेण त्र्यहम् । जिघ्रणात् । पुनः गवां त्वा हिंकारेण० इति मन्त्रेण त्र्यहं जिघ्रणान्तं चावघ्राणं त्रिशः । ततः दक्षिणे कर्णे जपति अस्मे प्रयन्धि इति । ततः सव्ये कर्णे तु इन्द्र श्रेष्ठानि० इत्यादिना जपः । यदि कन्या स्यात्तदा केवलं तूष्णीं तस्याः मूर्धानमवजिघ्रति । वस्तुतः प्रवास-विधिरिणः साग्निकस्य जनस्य कृते चासीत् ।

---

१. पा०गृ०सू० १.१८.

गूढकारिकायाः सम्पादनकर्मणि गृहीतानि हस्तलिखितानि पुस्तकानि

गूढकारिकायाः सम्पादनकर्मणि निम्नलिखितान्यादर्शपुस्तकानि संगृहीतानि -

१. क. अयं हस्तलेखो स्माभिः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य परिसरे सरस्वतीभवनपुस्तकालये दृष्टः, पू० गुरुचरणानां कृपया लब्धः । अस्य विवरणम् -

पुस्तकसंख्या	:	४५६९१
पुस्तकनाम	:	कातन्त्रगूढकारिका.
पत्रसंख्या	:	१-११३, १-७ यावत्.
आकारः	:	५ × ११ इंच मितः.
पङ्क्तयः	:	प्रतिपृष्ठं नवसंख्यामिताः.
अक्षराणि	:	प्रतिपङ्क्ति सप्तत्रिंशदक्षराणि प्रायेण.
लिपिः	:	प्राचीना देवनागरी.
प्रतिलिपिकालः	:	१९५७ तमो वैक्रमाब्दः.
अन्त्यपाठः	:	पूर्वार्धस्यान्ते इत्थं पाठ उपलभ्यते - इति तत्त्वार्थे सम्पूर्णा [illegible] पञ्चना । कातन्त्रसूत्रवृत्तिप्रयोगविवृतिः कृता ।। ९८ इति गूढकारिकायां द्वितीयं काण्डं समाप्तम्, पूर्वार्द्धं पूर्णम् ।।
	:	उत्तरार्धस्यान्ते त्वित्थं पठ्यते - [illegible] लक्षणावलम्बेन च । पञ्चना [illegible] कृतेयं कृतेयं गूढकारिका ।।

इति श्रीकालीकुलगुह्यकालिकायां रेणुकाग्नि-

होत्रविरचितायां प्रेतविधिः समाप्तः ।

इति कालिकायां तृतीयं काण्डं समाप्तम्

शुभमस्तु ।

२. ब. अयमपि हस्तलेखः सरस्वतीभवनपुस्तकालये समुपलब्धः । हस्तलेखो ऽयं त्रुटितः वर्तते । पूर्वभागो ऽपि पूर्णो नास्ति, तथापि प्राचीनतमो ऽयं लेखः, कालनिर्णयप्रसंगे परमोपयोगी जातः ।

पुस्तकसंख्या	:	१८८३.
पुस्तकनाम	:	गृह्यकालिका.
पत्र-संख्या	:	२-७६, ७८-९८, १०२-१८४, १८७-१९९.
आकारः	:	७.५ ४.१ मितः
पङ्क्तयः	:	प्रतिपृष्ठं अष्टौ(८).
अक्षराणि	:	प्रतिपंक्ति पंचविंशत्यक्षराणि.
लिपिः	:	प्राचीना देवनागरी.
प्रतिलिपिकालः	:	१६३५ तमो वैक्रमाब्दः.
अन्त्यपाठः	:	अन्ते इत्थं पाठ उपलभ्यते -

अब्दे दायादो महातन्त्राणि,

शाकिन्यास्यां शशांकिताङ्के ।

ग्रन्थः कृतो ऽयं कमलाज्ञया हि,

हरीन्द्रजामोदितमानसेनाम् ॥१॥

यच्चाशुद्धाक्षरं वा यत्रोक्तमसंगतम् ।

तत्र निपुणैः सर्वैर्विशोधनीयं समञ्जसा ॥२॥

इति गृह्यकालिका समाप्ता

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥१॥

पुस्तिका पठिता याता परहस्तगता गता: ।
कश्चित्कुमारयाता धृष्टा भ्रष्टा च मर्दिता ॥ २ ॥
तैलाद्रक्षेत् जलाद्रक्षेत् द्रक्षेत् शिथिलबन्धनात् ।
परहस्तगतां रक्षेत् एवं वदति पुस्तिका ॥ ३ ॥

श्री संवत् १८३५ वर्षे श्रावणशुद्ध प्रतिपदायां
पाठक रामचन्द्रेणायं लिखितम् ।

१. ग. अयमपि हस्तलेख: पूर्वस्मादेव ग्रन्थागारादुपलब्ध: अत्रापि पुस्तकस्य उत्तरार्धभागमात्र: -

पुस्तकसंख्या	:	१८८६
पत्रसंख्या	:	१-७३ यावत्.
पुस्तकनाम	:	गृह्यकारिका.
आकार:	:	७.५ ४.९.
पङ्क्तय:	:	प्रतिपृष्ठं षट्संख्यामिता:.
अक्षराणि	:	प्रतिपंक्ति चतुर्विंशत्यक्षराणि.
लिपि:	:	देवनागरी.
प्रतिलिपिकाल:	:	१८५१ तमो वैक्रमाब्द:.
अन्त्यपाठ:	:	अन्ते इत्थं पाठ उपलभ्यते -

इति कात्यायनगृह्यसूत्रकारिकायां रेणुकाग्नि-
होत्रिविरचितायां प्रवासविधि: ॥समाप्त:॥
इति उत्तरार्द्धं समाप्त: ।
संवत् १८५१ वर्षे कार्तिकमासे शुक्लपक्षे ४ चतुर्थी
पुष्य तिथौ सोमवासरे ॥ शुभं भवतु ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥
लेखक पाठकयो कल्याणमस्तु ॥ श्री ॥

४. घ. इयमपि हस्तप्रति: सरस्वतीभवने एव समुपलब्धा । प्राय: ग घयो: पुस्तकयो: भेदो नास्ति -

पुस्तकसंख्या : १००५

पुस्तकनाम : वातायगुह्यकालिका.

पत्र-संख्या : १-४० यावत्

आकार: : ७ ४ मित:.

पङ्क्तय: : प्रतिपृष्ठं दशसंख्यामिता:.

अक्षराणि : प्रतिपंक्ति त्रयस्त्रिंशदक्षराणि.

लिपि: : देवनागरी.

प्रतिलिपिकाल: : १८११ तमो वैक्रमाब्द:.

अन्यपाठ: : ग पुस्तकवत्.

५. परिशिष्टं प्रथमम् : इयमपि वाराणसीस्थ सरस्वतीभवनपुस्तकालये प्राप्तम् -

पुस्तकसंख्या : १८३५

पुस्तकनाम : गुह्यकालिका.

पत्रसंख्या : १-३५ यावत्.

आकार: : ७.५ ३.९ मित:.

पंक्तय: : प्रतिपृष्ठं ८ संख्यामिता:

अक्षराणि : प्रतिपंक्ति अष्टाविंशत्यक्षराणि.

लिपि: : देवनागरी.

प्रतिलिपिकाल: : अज्ञात:.

६. परिशिष्टं द्वितीयम् - एषा हस्तप्रति: चास्माभि: जोधपुरस्थ राजस्थानप्राच्यविद्याप्रतिष्ठानत: प्राप्ता: । अस्य पुस्तकसंख्या १७५२ अस्ति । ग्रन्थस्य नाम पारायण-गुह्यकालिका वर्तते । पुस्तकमिदं फाल्गुनकृष्णत्रयो-दश्यां गुरुवारे १८१२ तमे वैक्रमाब्दे लालाधरदेवेन लेखकेन लिखितम् । अत्र १२ पत्राणि सन्ति ।

मूलकारिकाः

पूर्वभागः

अथ गर्भाधानम्

(मङ्गलाचरणम्)

गणादिकर्मविघ्नान् क्षुद्रविघ्नांश्च हेति ।
नमस्तस्मै गणेशाय-गज-चन्द्रमरीचये ॥ १॥
श्रुतिस्मृति-भक्तिस्मृति-युक्तिज्ञा यथादिशौनितज्ञमानीश ।
प्रणम्य संस्कार-विधिं विविच्याद् ग्रन्थं प्रणम्यात्र पार्श्वमृद्गताम् ॥

संस्कार भेदौ

संस्कारो द्विविध प्रोक्तो ब्राह्मो दैवो मनीषिभिः ।
गर्भाधानादिको ब्राह्मः पाकयज्ञस्तु दैविकः[1] ॥ २॥

गर्भाधान प्रशंसा

[2]गर्भाधानमतो कार्यं पुत्रोत्पत्ति हेतवे ।
नाऽपुत्रस्य लोको वा च तथा च निश्चितं[3] ॥ ३॥
गर्भाधानादपुत्रत्वात् प्राणिभ्यापते ।
स्वर्गकाया निर्माणगमा गमादिकम् ॥ ४॥

---

१. द्विविध एव संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च । गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञ-हविर्यज्ञ-सोमसंस्था दैविक दैवः । स्मृतिचन्द्रिका संस्कारकाण्ड पृ० ३३, हारीतवचनम् ।

२. गर्भः संधार्यते येन कर्मणा तद् गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । पूर्वमीमांसा अ० १, पाद ४, अधि० २, वीरमित्रोदय संस्कारप्रकाशे उद्धृतम् ।
निषिक्तो यत्प्रयोगेण गर्भः संधार्यते स्त्रिया ।
तद् गर्भालम्भनं नाम कर्म प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ शौनक

३. लोको यं नैव तस्य च निश्चिता ।

वात:

मृदुः स्वाभाविकं स्त्रोणां रागः पीतः स्मृतः ।
चतुर्भिरेतै ताम्रतीभिः कथितैः[1] ॥ ६॥
मानादृशीं चाऽऽकलु पश्चिमे स्थानिकम् ।
न तु वायुरिति मे वद संस्थान् ॥७॥

नवात्मकम्

[2]इत्याधमुखा यामस्थिर्त्या चेतवत्स ।
दीर्घमुखामध्यां च कृशाया मुग्धिका ॥८॥
दीर्घिका धनुमुखा शीघ्रा सुतनाङ्गिका ।
बाहुवा[3] चलमतिर्भिता च मेखला ॥९॥
परिवृता पुत्रवती: मुग्धिक्यायका[4] ।
पूर्णोऽपि भवति स्म स्वराङ्गन्या वाक्ये ॥ १०॥

---

१. द्रष्टव्यम् - मनुस्मृति, ३.४९
२. कुमारः संख्यासापेक्ष - नवात्मकस्याप गौः -

मुखाक्षि दुःशीलावस्थायुक्तामप्यिता ।
धर्मयुक्ताकृतक्ता च चलस्थानमीलिता ॥
मुग्धा च दुःखा निर्मुक्ता कला ।
दाम प्रभावता च पुत्रवा चित्ताङ्गिता ॥
सा ख्या परिवृता नित्यं मुग्धा वक्त्राणिणा ।
स्वर्गे नित्ता स्त्रीा पुष्पार्थांशादिमुखा ॥
नित्यं धन्यात्मक्ता पुत्रार्थमप्यिता ।
पूर्णा शास्त्र गुणवता दशकादि: क्रमात् फलम् ॥

३. चपलताभिता ।
४. मुग्धिका चावके ।

[1] स्नाता ऽपि धवता विधवा देव पत्ये ।

कृष्णे परित्यक्ता कुष्ठाख्या स्वके ।। ११।।

रोगार्ता रोगिणी दुष्टा भारतात्मिणके ।

वाग्दत्तम्

[2] वादिके विधवा नारी योनि चैव प्रकृता ।। १२।।

कृपे आत्मजा[3] कुर्वे कन्या प्रसूतिका ।

गुर्वी पुष्कता नारी कन्या पुत्रमाभृगी ।। १३।।

मन्दे च पुंस्त्वा नारी धारणा कर्मादृतम् ।

यानि प्रथमे वर्षे न विलापादिषु स्मृतम् ।। १४।।

सद्यो गुर्विणी ज्वरेण वा मृतचिरसुचिर चिरजीवितम् ।

कृष्णपक्षमयुक्ते यदि पुत्रं फलमपरिमितम् ।। १५।।

रजस्वला नियमाः

[4] न निषेव्य गृह[5]स्नाति: स्नानमाचमनुलिम्पम् ।

एकी वा मृन्मये पात्रे दिवा भुञ्जीतकम् ।। १६।।

---

१. कुलाचार: - स्मृतिचन्द्रिकायाम् - संस्कार का० गर्भाधानप्रकरणम् ।

२. कुलाचार: - संक्ष - वाग्दत्तम् -

"दीना पतिव्रता दु:खा पुत्रिणी भोगभागिनी ।

पतिव्रता कौशुल्या पूर्वपारादिषु स्मृता ।।

३. आत्मजा । केषाञ्चित् आचार्याणां मते स्वस्त्यादयि ह्रस्व यथा पाठा -

निवादिता ।

४. कुलाचार: - रजस्वलानियमाचार इत: -

आर्द्रवासा स्त्रियानारी पैशीच्छनि धर्मीयु ।

न जीर्णं कुर्याद् दधि: स्नात्वा पापै: प्रमुच्यते ।।

दन्तधावनं स्नानं प्रशस्तं दन्तधावनम् ।

न कुर्यात् वादं वा नारी गुरुणामाचरणं तथा ।।

भक्षाणां कृष्णं रज्जुलाञ्छनादिवर्जनम् ।

दन्तधावनादि कुर्यात् पत्यं वाञ्छिता भवेत् ।।

उचितं मधुरं पान्नं कटुतिक्तादिवर्जिता ।
वाणी प्राक् शिरा भूमावास्तृतायां[१] स्वपेत वा ॥ ७॥

स्नानम्

चतुर्थे दिवसे स्नायात् सा कोष्णवारिणा ।
यदि वन्ध्यादि दोषेण स्नाता सा भविष्यताम् ॥ ८[२]॥
पुष्पस्नानोक्त विधिना स्नापयेत्तु यथोचितम् ।
वाराभिर्दिनैः सम्यक् पुष्पस्नानं समाचरेत् ॥ ९॥
पुष्पोक्तमार्गेण तन्त्रस्नानाभिरेव तिष्ठति ।
अवनीतिस्थ संसारं मायारूपम् ॥ १०॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम् -

प्रथमे तु पुष्पवत्याः परित्यक्ता स्त्रियाः ।
अवलोकनं कुर्यात् स्नात्वा पुरीषेत् ॥
षष्ठ्यां गन्धपुष्पादीन् दद्यात् पूजां प्रभुम् ।
आश्विनी वा पीडिता: परित्यक्ता भवा ॥
दारिकोत्सवं कुर्यात् तदपि वासरे गृहे ।
अमनापुष्पमुद्गादि दद्या ताभ्यः स्वकल्पितः ॥

५. उद्धाभिः । (पूर्वपृष्ठावशिष्टः)

१. वा स्तापूर्व ।

२. पुनः -

चतुर्थे दिवसे स्नानं कुर्यात् कोष्णवारिणा ।
यदि वन्ध्यादिदोषेण स्ना नारी भविष्यति ॥

निरस्यति विनिर्णीतं ऋतुर्भावे[1] च शोणितम् ।
दिनान्यपि द्युं निर्दिनान्यन्मकती[2] ॥ २१॥
रतां ऋतुमतीं याति[3] पापविरक्तं प्रयोगतः ॥ २२॥

स्नानानन्तरं कर्तव्यानि

चतुर्थे दिवसे स्नायात् पश्चात् दिवसं वनीक्ष्य वा ।
भर्तारं देवरं वापि शुभं पश्यत्यपोदति ॥ २३॥

अभिगमनकालः:

स्नानादूर्ध्वं गच्छेदभिगन्तव्यो स्त्रियम् ।
समरात्रिषु[4] पुत्रार्थी कन्यार्थी विषमासु च ॥ २४॥

निन्दितकालः:

अमावास्याष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशी ।
श्रौतश्च स्नातकश्च सर्वादिवादितिथिषु ॥ २५॥
त्रयोदशी चविकीर्णतां गमने निषिद्धाः स्मृताः ॥ २६॥

---

१. शुद्धपाठः - ऋतुर्भावेत
२. शुद्धपाठः - षष्ठि
३. शुद्धपाठः - पापविवर्जितः ।
४. तुलनीय:

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । मनुस्मृति ३.४८,
पर्ववर्ज्यं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ।
मनुस्मृति - ३.४५ ; याज्ञ० १.७९.
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

चतुर्थे षण्मासोर्ध्वे गर्भो दैवतादिभिः[1] ।

ततो निवृत्ते द्रष्टव्यं तत्पुत्रभ्रातृराजिषु ।। ३७।।

निर्णयकाल:

भरण्यायां भवत्यत्र भार्ये पुत्रस्य संनिधिम् ।

अस्थायी-पिबाच्छादं पुत्रपौत्रादिना पुनः ।। ३८।।

आयुः अंश विधिनो जायते स्वायुषि च: ।

पुत्र कन्यो वक्तुं गर्भोद्भवतारा प्रयत्नतः ।। ३९।।

तस्यी रामं प्रापयेत लयति ज्योतिषिकैर्मतम् ।

---

१. देवल: यः स्वदारान्प्रसूतान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनाश्य च: ।
स्वस्थ: रोगादिरहित: । अस्वास्थ्ये तु न दोष: ।

गोभिल: यदा स्त्रियाः भर्तुरुपसङ्गनिता तदारभ्य ऋतुकाल: ।
तदारभ्यैव ऋतुकाल: ।

उशनाः: स्नातां चतुर्थाहात्तु चतुर्थे हनि तद्यते ।
गम्या निवृत्ते रजसि नारी पुंसि क्रोत्तम ।।

पराशर: ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ।।
एवं सन्निधावित्युक्तेः असन्निधिस्थस्य गमनाभावे न दोषः ।

बौधायनो पि त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ।।
प्रथमर्तुकालात् त्रीणि वर्षाणि तदनन्तरमुपगन्तव्येत्यर्थ:

तथा च -

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ।।
अयोनौ योन्यन्तरे ।

गौतम: ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् । सर्वत्र ऋतावनृतौ च ।

२. पुराण: तथा

<u>रात्रिफलम्</u>

रात्रौ चतुर्थ्यां[१] कुशलात्स्यादायुर्धनसमन्वितः ॥ ३०॥
पंचम्यां कुत्सिता नारी षष्ठ्यां पुत्रं महाधनः ।
सप्तम्यामुन्मादी निकृष्टश्चाष्टम्यां सुतः ॥ ३१॥
नवम्यां सुभगा दारा दशम्यां चतुरः पुमान् ।
एकादश्यां धर्मिणा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ॥ ३२॥
त्रयोदश्यां सुता तत्र वर्णसंकरकारिणी ।
धर्मज्ञः+सुतश्च वा स्यादा दुष्कृतः ॥ ३३॥
प्रजायते चतुर्दश्यां पुत्रोऽविवेकितः परः ।
राजलाभमहाभागा वा राजकन्या भवेत् ॥ ३४॥
जायते पंचदश्यां तु बहुपुत्रापत्निका ।
विवाहलक्षणसम्पूर्णः सद्वादी पितृप्रियः ॥ ३५॥
श्राद्धः पितृकाणां अमावस्यां[२] जायते पुमान् ॥ ३६॥
पौत्रं पौत्रो पैत्रे वापि पितृव्यं-
स्वकानायां सुखंपुमान् ।
हृष्टः कामी सुखभोगी निवसेत्
तत्कार्यं सुकर्मकी स्वजनाम् ॥ ३७॥

<u>बहुपत्नीकपुरुषस्याभिमतम्</u>

बहूनामपि पत्नीनां सुविधिरिच्छतः ।
वर्णानुक्रमतो गर्भे ज्येष्ठाकुमारी पि वा ॥ ३८॥
रक्षणार्थमनुज्ञां वा पूर्वेभिसारे देवकः ॥ ३९॥

---

१. कुशलायः - व्यवहारी व्यापारकम् ।
२. अमीठी दिवसे गर्भे जायते यदि वै शिशुः ।
कृपणो भीरुराजा जायते नात्र संशयः ॥ (कामधुक्)
+ कुशलादः कुशलः

ऋतुस्नाताभिगामिता

स्वस्थः सन्निधौ भार्यां न गच्छेदृतुकालतः ।
पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥७०॥
संवत्सरेव[1] द्वेषिणीं यं त्यजति भ्रूणहा भवेत् ।
ऊर्ध्वं यदि न द्वेषिणी त्यक्ता कामगा भवति पतः ॥७१॥

अभिगमने कर्तव्यता

पंचमी[2] वर्जितं पश्चाद् यामिनः श्रुति-दर्शनात् ।
निशीथस्था प्रसूतं पुत्रायुत्तरभावयत् ॥७२॥
भार्यां सुपूर्णस्थितां गच्छेत्स्मरणानां गतादिभिः ।
वा संस्थापनादिभिः पंचविधं पुरस्तात्तत्तु ॥७३॥

रतिक्रिया:

तत्पश्चं पुरतो गर्भे[3] प्राणे[4] सौम्यक पुनः ।
स्तनाग्रेण पश्यान्तरस्यार्थान्निरीक्षुः ॥७४॥
नागरस्थानन्तरां कार्णी रतिकामकाः ॥
सुमनोदैर्गन्धर्भोगैः[5] पुनः यदि ।
प्रसूतैः[6] पञ्चरं पुत्रं पितरं कामनापथा ॥७५॥

---

१. तुलनीयः - मनुस्मृति, ९. ७६-७.
२. मूलपाठः - पञ्चजानाम् ।
३. मूलपाठः - गर्भेषु ।
४. मूलपाठः - प्रीणन् ।
५. मूलपाठः - यातैः ।
६. मूलपाठः - प्रसूंतात् ।

अग्न्यानी ग्रहविचार:

त्रिकोणकेन्द्रायकरोषुयत्सु शुभेषु लग्ने[1] अरि रन्ध्रविहीनेषु ।
लग्ने स्थिते शुभिग्रहावेक्ष्यं कन्यायोगि पुत्रा पुत्रान्वे ।।७६।।

पूर्णाहुतम्

कृत्वा पुष्टयिकं भाद्रं प्रथमं मातृकांस्तु ।
वस्त्रय पिबा भीन प्रातस्तुरन्नाहुत्ति ।।७७।।

ध्रुवदर्शनम्

गमनानन्तरं पत्न्या सप्तर्षीन् ध्रुवं स्थितु ।
पाण्या करं दक्षिणांत पश्यति पति: पुरा ।।७८।।
गमना कैचियदिंश्च प्रातस्थानन्तरम् ।
ध्रुवो[2] ध्रुवासि ध्रुवमाठंभी[3]त्यमुतावुती[4] ।।७९।।
ध्रुवो ध्रुवामि ध्रुवसूक्तस्य प्रजापति: ।
ध्रुवं देवता छन्दो गायत्री ध्रुवस्तुति: ।।८०।।

अभिषिक्त स्थातन्त्रम्

ध्रुवा[5] ताया भीतूवापि स्त्रीणां वरस्तुत्यल् ।
प्रजा[6]पादिवरोदरना स्नातां कामी पतिचर्या ।।८१।।

---

१. लग्नेऽरि
२. ध्रुवाय: - पा०गृ० १, ११, ६.
३. आठंभायम् । तास्यांमु ।
४. ध्रुवाय: - पा०गृ० १, ११, ७.
५. ध्रुवाय: - १, ११, ८.
६. दशस्तानाम् । अत ताभिरिति अध्यायस्य व्याख्या विधाता ।

दुग्धा

यो तु गर्भिण्यां स्नानं पेषुभिः स्मृतः ।
वृत्तो कुम्भयोर्च त्रिगुणं वृतो विजया: ॥५३॥
गर्भिणाधिशाय्या दुष्टोषैः भ्रान्तिभिः ।

सन्तति:

[1]गोष्ठ्याभिपि पातावा दुर्बोधिरब्द्धती: ॥५४॥
सर्वोन्मुक्तकामानां योन्या रक्तकुण्डं भवेत् ।
दष्यश्री उपितीर्ति पेषविद व्याधुषितं मनः ॥५५॥
अन्या: केशा: प्रजायन्ते तथा दुष्याश्च यामगा: ।
गर्भोपनिषदि प्रोक्तमिदानीं दुधा ॥५६॥
[2]पुंसान्त्री पिर्ह कुर्के कामस्वापि विकाः ।
तने नपुंसकं वेदं पुंस्त्रीविनिश्चयेन्नतः ॥५७॥

पक्षौ गर्भिणाम्

[3]यदि योनिगते तु पुरुषोत्तमगोचितः ।
त्रिया वायुनतिपुं यन्त्रं तत्र जायते ॥५८॥

दोषाद्

निःशरि सर्वं[4] च कुर्यात् यान्यानि मृजाक्षतः ।
[5]तस्मात्कुर्याद् विद्युत्प्रयं पूर्वं निन्द्यं च मनसि ॥५९॥

---

१. मूलपाठ: - स्त्रीन्तानि: ।
२. द्रष्टव्यम् - मनुस्मृति, स्मृतिचन्द्रिकायां संस्कारकाण्डम् ।
३. द्रष्टव्यम् - मनुस्मृतौ ।
४. मूलपाठ: - कारौ हंत: ।
५. मूलपाठ: - स्मृतिचन्द्रिकासंस्कारकाण्डे पुरुषार्थचिन्तामणि ।

कपिलाया ओदनं सार्धं मातुलुङ्गमन्वितम् ।
पिबेद्दध्नि स्त्री च वार्थं वन्ध्यापुत्रवती ॥५९॥
रोहितालिकामूलं तण्डुलाभावितं ततः ।
कोरादारसयुक्तं पिबेद्दुग्धयुक्तके ॥६०॥
पुत्रीयाफलानां वा स्वसंभोजिते तथा ।
गव्याज्यकोराबुकाम्भिन्नकलापयः पिबेत् ॥६१॥
वन्ध्या वानरांगुष्ठं वापं वापुत्रवती ।
भार्याऽर्कपितुष्मायां पुमान् स्त्री पिबेत्स्त्रिया ॥६२॥
पुष्पायां शोणिताधिके नार्या स्यात्पुरुषाकृतिः ।
यदि गर्भं न धत्ते सा पुत्रीकामार्थं पतिः ॥६३॥
उपोष्य पुष्यनक्षत्रे कृत्स्नामुद्धरेत् ।
श्वेतपुष्पां चतुर्थेऽह्नि स्नातां पिष्ट्वोदकेन तु ॥६४॥
दक्षिणस्यां तु नासायामासिञ्चेदियमौषधिः ।
आयमाणेति क्षेम प्रथितस्तुती यथा ॥६५॥
अग्निः प्रजापति इन्द्रो कृत्वा देवतोपाधा ।
वर्णितो विनियोगोऽस्य छन्दोभिः बहुशाकृतः ॥६६॥
यदि वातादिभिः पुष्पं वसुभिर्दूषितं स्तम् ।
तस्मात् तदौषधं देयं त्रिफलाकुष्णीदरात् ॥६७॥
पिबेदेव गुंजधारिणी पुष्पं वर्धिका ।
पुष्पस्नानविधिना स्नानेदस्यातिकी ॥६८॥

---

१. सा यदि गर्भं न दधात तिष्ठेयाः श्वेतपुष्पा उपोष्य पुष्येण कृत्स्नश्यामाकु चतुर्थे अह्नि स्नातायां निशायाकृष्णे पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-मासिञ्चति । इयमौषधी आयमाणा जयन्ती सरस्वती । अथा वै कृत्वाः कुरुः । पितृ इति नाम कुम्भवि ॥

पारस्करगृह्यसूत्रम्, का० १ क० १३ सू० १.

पुत्रार्थिनां पिण्डप्राशनः

यदि कन्या प्रसूः स्त्री स्यादाहिताग्नेः स्वकालतः ।
तदैव पितृभिः पुत्रान्कर्ता स्वकालतः ॥६९॥
[1] कैकाशानर्थिनां मध्यमं पिण्डमाशयेत् ।
मन्त्रेणाधत्तपितरः सा भार्या ऋतुमती सती ॥७०॥

रतिक्रिया

निशायां मैथुनं कुर्यात्कामः परिवर्जयेत् ।
रेतो मुक्त्वेति इति गायत्र्यंशेति मंत्रम् ॥७१॥

गर्भिणी निषेधः

[2] अंगारं भस्मास्थानि भोजनात्तत्त्वमागमम् ।
दिवा स्वापं मृदं शीतकालावरोहणं तथा ॥७२॥
[3] वैनश्याग्न्युल्मीकं कुक्कुटानमिति च ।
वर्जयेत् युक्तिकालानि गर्भाधानादिमानि च ॥७३॥

मनोनुकूल भोजनम्

गर्भिण्या यदिष्टं भाजनाद् दौर्मनादिकं भवेत् ।
तस्य दैवं प्रबन्धेन दोषदानं विनाशनम् ॥७४॥
पूर्वं जन्मतो सुखं पुत्रेणान्यथाभूतिः ।
[4] धात्र्यलोपपदता वैरूप्यं तस्य भावयेत् ॥७५॥
गीयन्ते स्त्रीभिः वैणुकानि वीणिका ।
पुत्रार्थं कृत्वा तेन कुर्यात् गृह्यकारिका ॥७६॥
॥ इति गृह्यकारिकायां गर्भाधानम् ॥

---

१. पुस्तके:- कात्यायनीसूत्रम् - १. ७. २.
२. पुस्तके:- पुत्रांगिका (तारास्थानम्)
३. पुस्तक:- वैनाशानमुल्मीकम् ।
४. पुस्तके:- स्तुतिरम्भिकाया: तेनकाण्डे धातव्यमस्तकम् ।

अथ पुंसवनम्

ओं[1] पुंसवनं करवै[2] प्राग्गर्भस्पन्दनात्पूर्वम्[3] - - -।

कालः

[4]तच्च मासि द्वितीये वा तृतीये वा भवेदिति ।।१।।
आपूर्यमाणपक्षे स्यादिति शौनकसूक्तः ।
गर्भसंस्कार एवायमिति सर्वत्र संमतिः ।।२।।
अतस्तु गर्भसंस्काराद्गर्भे गर्भे प्रयुज्यते ।

लग्नशुद्धिः

चन्द्रतारानुकूलेषु पुंसि पुंसि पुंर्क्षके ।।३।।
रवि भौमेज्यवारेषु त्रिकोणस्थे शुभग्रहे ।
पुंरूपे केन्द्रगे च गुरौ पुंसवनमिष्यते ।।४।।

विधिः

[5]कारयित्वाभिषेकादौ दर्शं स्नपन भावुकम् ।
आच्छादयपरिधाप्यैनां वाससा अहतेनेति ।।५।।

---

१. अथ पुंसवनम् , पा०गृ०सू० १.१४.१
२. पुरा स्यन्दत इति, तत्रैव, १.१४.२
३. पुमान् प्रसूयते येन कर्मणा तत्पुंसवनमीरितम् ।
शौनकः वीरमित्रोदयस्य संस्कार प्रकाश भाग १,पृ० १६६ उद्धृतम् ।
पुमांसं पुत्रं जनयेत् पुमाननुजायताम् ।
भवासि पुत्राणां माता जातानां जनयाश्च यान् ।। अथर्व० ३.२३.३ ।
३.६.७.८-९.
४. मासि द्वितीये तृतीये वा , पा०गृ०सू० १.१४.२.
५. स्नातामहतेनाच्छाद्य अहते वाससी परिधाप्य , तत्रैव, १.१४.३.

औषधानां प्रयोगः

[1]वटावरोहान्[2] भक्त्या रात्रौ पिष्टोदकेन तान् ।
[3]कुशकंटक[4] सोमांशु पिष्यमाणेषु विनिक्षिपेत् ।।५।।
[5]दक्षिणस्यां तु नासायां आसिञ्चेत्कामतस्तथा ।
हिरण्यगर्भो ऽद्भ्यः संभृत आभ्यां निषिञ्चेत् पतिः ।।६।।
[6]वीर्यवन्तं यदीच्छेत् स पत्न्याः कूर्मं निधाय तु ।
उदकुम्भं' शरावेद्धृतं' स्थाप्यानुमन्त्रयेत् ।।७।।
[7]सुपर्णोऽसि गरुत्मानः स्तोत्रं तेन मन्त्रतः ।
हिरण्यगर्भ इत्यस्य सूक्तस्य ऋषिः प्रजापतिः ।।८।।

---

१. न्यग्रोधावरोहान् शुङ्गांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा । पा०गृ० १.१४.३.

२. वटावरोहान् – वटावरोहान् न्यग्रोधावरोहशुङ्गान् उभयाङ्कुरान् इति । पा०गृ०सू० गदाधर भा० १.१४.

३. कुशकंटक ० सोमांशु ० चैके । पा०गृ० १.१४.४.

४. कुशकंटकम् – कुशाग्रम्, सोमांशुं – सोमलताखण्डम् । टीका ।

५. पूर्वकालिका ००हिरण्यगर्भो ऽद्भ्यः संभृत इत्येताभ्याम्
हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ।।१।।
अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ।।२।।

६. कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ।। पा०गृ० १.१४.५.

७. सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ ।
स्तोम आत्मा छन्दा ० स्यङ्गानि यजू ० षि नाम ।
साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः ।
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ।।

त्रिष्टुप् छन्दो देवताको ऽग्निः पुरुषाधिको ।
बहुधाः श्रुता वसन्त ऋग्निर्नारायणीवः ॥ ७॥
पुरुषो देवता त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नि उपस्थितो ।
सुपर्णोऽपि ऋषिश्छन्द ऋग्निरस्याः प्रजापतिः ॥ ८॥
गरुत्मान्देवता विष्णुर्भेषु विनियुज्यते ।
एतद्वपुरागमो वशादधृतं यदि ॥ ९॥
सोमन्तात् प्राग्विधातव्यं स्पन्दितो पि पुरुषाति: ।
गोवर्धना स्योगेन यजना गेणुकिन तु ॥
जातोपनयनवृक्षीपत प्रमीणविद्युतिः कृता ॥ १०॥

॥ इति गुह्यकाण्डिकायां प्रथमम् ॥

अथ सीमन्तोन्नयनम्

कालः

सीमन्तोन्नयनं कार्यं[1] षष्ठे[2] मासि च वा ष्टमे ।

प्रमाणानि

गर्भसंस्कार एवायं कौषीतकाय संमतः[3] ॥१॥
त्रियायादिष्ट नियम इति तस्य भवादपि ।
स्त्रियः संस्कार एवायमिति शातातप देवलौ[4] ॥२॥
सकृत् संस्कृत संस्काराः सीमन्तेन द्विजः स्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयेत सर्वः संस्कृतो भवेत्[5] ॥३॥
विष्णुना गर्भसंस्कार एवैष प्रतिपादितम् ।
सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ॥४॥
केचिद् गर्भसंस्काराद् गर्भे[6] प्रयुज्यते ।
स्त्रीसंस्कारः समाख्यातादिति नारायणो ब्रवीत् ॥५॥

---

१. अथ: सीमन्तोन्नयनम् । पा०गृ०सू० १.१५.१; पुंसवनवत्, तत्रैव १.१५.२.
२. प्रथमगर्भे मासि षष्ठे ऽष्टमे वा । तत्रैव, १.१५.३.
३. आचार्यो गर्भाधान प्रभृति षष्ठे ऽष्टमे वा मासि निमित्त कुर्यात् गर्भान्तरेष्व-नियम इति कौषीतकायः, अन्ये तु प्रथम गर्भ एवेति ।
पा०गृ०सू०, पृ० ६०, हरिहरभाष्यं द्रष्टव्यम्.
४. सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता इति (शातातपदेवलौ), तत्रैव पृ० ६०.
५. द्रष्टव्यम् - गदाधरभाष्ये शातातपवचनम्, तत्रैव हेमाद्रौ.
६. द्रष्टव्यम् - हेमाद्रौ कारिकायां विष्णुवचनम् ।

पुत्रवत्यौ विरक्तौ वै भाष्यकारादिसम्मतिः[1] ।

सम्मतिः

सोमयाज्यग्नये कार्यं कुर्यात् कुलरूपि ॥५॥
कुलाद्भूतकन्या च वर्णाः रोगाः कुलोद्गताः ।

विधिः

पुत्रवतीको कुर्यात् कर्म आत्मवृत्तिम् ॥७॥
आध्यायपत्नीनां[2] यदि: साऽग्नेरिव ।
तत्कालप्राप्तमिदं कर्म तेषामप्यग्नि च लौकिकम् ॥८॥
गर्भाधानादयो तु संस्काराः परार्थाः ।
स्मार्तैरेतावदाप्याग्नि पत्न्या यथाधिकारतः ॥९॥
तथा वा स्थापन यतः श्रुति विवाहजः ।
न स्वेच्छया यस्य सौभाग्यानुष्ठिताऽधिकारितः ॥१०॥
स्वगृह्योक्तविधिना आधानादौ प्रजापतेः ।
अग्निषु नाम्नीं तैरपि सर्वत्र लौकिकम् ॥११॥
नहि पिता यजमानस्य पुत्रस्यापि क्वचित् क्वचित् ।
उपाकर्मणि शिष्याणां कर्मा दूर्वा च सूत्रतः ॥१२॥
उपनीत्यधिकारित्वाच्चाग्निषु - - - - - - - ।
औपासनाग्नौ कुर्यात् गार्ह्यं कर्म यथाविधिः ॥१३॥
पञ्चयज्ञान् यदि सर्वेषामपि कुलकल्पना ।
अपि मन्वादिभिः प्रोक्तं स्मृतं पितृं तु भीतु ॥१४॥
[3]औपासनाद्याग्नेः पत्न्या स्थला तु दक्षिणे ।
प्राणानायम्य संकल्पः स्मार्तोक्तविधानतः ॥१५॥

---

१. अधिकारादयः स्त्री-स्त्री भार्या आधाने च ।
२. पत्नियोनाम्
३. पक्षान्तराग्निहोत्र उपविष्टायां (पा०गृ० १.१५.४)

ब्रह्मणी गमावधि विकल्पाः प्रागुदग्विताः ।

भूर्भुवः[1] स्व ----तदी गाथा स्वाहेति च वै ॥ १७॥

अप्रूज्यांवतीपूल ऋषिरस्य प्रजापतिः ।

कण्ठिता देवताच्छन्दस्तुराय वैणिवन्धनम् ॥ १८॥

त्रिस्त्रीनः सोम देवर्षिरस्य प्रजापतिः ।

देवतासोमराजा स्याद् गायत्रीछन्द एवापि ॥ १९॥

त्रिस्त्रीणी की चौणामुखापास्तुः पुरोहिताः ।

देवताधनकमथात्र ऋषी नेता प्रजापतिम् ॥ २०॥

वदमग्निं सतसीये धनञ्जायु प्रजापतिम्[3] ।

वेणामग्निं स्थिष्ट कृते पुराणां च धीन ताः ॥ २१॥

ब्रह्मपीवरपापाज्य भागान्ते प्रविद् भीम् ।

तप्तुकापाठि[4] मृदुन्न[5] विकाभावकल्पम् ॥ २२॥

विधिना एव पात्राणि तादपि कौपिकल्पीम् ।

विशेषः

गोदुग्धं[6] कण्ठं गुलं(पुष्पं) ब्रजेन्न संयुतम् ॥ २३॥

---

१. भूर्भुवः स्वाहेति(पा०गृ०सू० १, १५, ४),प्रतिमन्त्रं व्याहृति वा,पा०गृ०सू० १, १५, ५

२. त्रिसमावजादि, अप्रूज्यांवतीपूल उपांचकण्ठिता भीति,तत्र, १, १५, ६

३. प्रजापतिर्हुत्वा(पा०गृ०सू० १, १५, ४)

४. तिलपुष्पमिश्रं स्थालीपाकं च श्रपित्वा प्रजापतिर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायाम्, तत्र, १, १५, ४.

५. पायीम्.

६. पुष्पेन सटाङ्कुरगोदुग्धेण तत्र, १, १५, ४.

त्रिश्वेता शलली त्रीणि पिंजूलानि कुशस्य च[1] ।
शंकुः[2] औदुम्बरः पूर्णपात्रं च तथा वनम् ॥ २३ ॥
शीर्णाणो यथा शंकुः कार्याय परिपूरिताः ।

गायनम्

पंचकर्मादिविधायाद्य निर्मितं ततः[3] ॥ २४॥
तण्डुलान्मुद्गतिलयोस्तथा च्यां विशुद्धानभिमन्त्रितान् ।
चरुं तं श्रपयित्वा तु तिलोनिष्पन्नाः ॥ २५॥
उत्तराण्णाग्नेर्यद्धि निधाय स्थापितैक्षः ।

आहुतयः

पूर्ववदाज्यभागान्ते तथैवाज्यं चरोः ॥ २६॥
प्रजापतये इत्येवं होमान् स्विष्टकृतं ततः ।
आज्येन महाव्याहृतयः प्राजापत्यादिमोक्षः ॥ २७॥
अग्नेः पश्चात्स्थापयित्वा भद्रपीठं शुभोत्तमम् ।

सीमन्तोन्नयनम्

तस्यां तत्रोपविष्टायां सीमन्तं विनयेत्पतिः ॥ २८॥
ऊर्ध्वं[4] भूरादिभिस्तिसृभिर्व्याहृतिभिर्वा ततः ।
प्रत्येकं[5] वा व्याहृतिभिस्तथा चापरतस्त्रिषु ॥ २९॥

---

१. त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैश्चैण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति, पा०गृ०सू० १.१५.४.

२. शंकुः औदुम्बरः = वज्रस्तम्भः शंकुः इति गदाधरभाष्ये । वीरतरशंकुना इति पा०गृ०सू० । वज्रस्यांकुः इति कर्कः । वज्रस्यांकुः शीर्णाकाविति हरिहर-कारिकाकारौ । वीरतरशंकुः शरः इति जयरामः । खादिरः शंकुरित्य-परे इति गांगकारौ ।

३. द्रष्टव्यम् - पा०गृ०सू० १.१५.७-८.

४. भूर्भुवः स्वरिति, पा०गृ०सू० १.१५.४.

५. प्रतिमन्त्रं व्याहृति वा, तत्रैव, १.१५.५.

औदुम्बरादिभिः पूर्णपात्राग्रैस्त्र्युगान्वितैः ।
ऊर्ध्वमेति[1] तां केशां बध्नात्यनुक्रमात्तान्[2] ॥३०॥

गाथा गानम्

वीणायां[3] गायिनावत्र सोमं प्रेम्णं यथोदितम् ।
यथार्थं[4] गायतश्चौ च ततो गाथाभिवन्दिता ॥३१॥
गायतश्चौ[5] सोम एव नो राजेमाश्चाविति ।
यथा नामादिविन्यासाया व्यावासोपवसिता ॥३२॥
अष्टमे नवमे तु षष्ठे कृत्वा विधानतः ।
या वीणा अनुवाचित कर्तृगां स्थापयेत्सुधीः[6] ॥३३॥
सीमन्तोन्नयनान्ते तु ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
सीमन्तोन्नयनं कुर्य कठिनत्वात्तथा च न ॥३४॥
कार्यं मा प्रजावतेदिति क्षौ प्रजास्फुटम् ।
प्रजावता पुत्रलब्धेन गर्भाता पुनः ॥३५॥
कुर्वीत स्वकार्य स्वेतिति तथास्ती प्रजात् ।
के गृहतातुरावापाः सांस्कारमपि तन्मतात् ॥३६॥
अभिप्राय एवं तत्र वाक्यादि प्रज्ञापते ।

---

१. अप्रजाभिविप्युत ऊर्ध्वं सीमन्तं नयति, पा०गृ० १.१५.६
२. त्रिरुन्नयनाति , तत्र १.१५.६
३. अथ वीणा गाथिनौ राजानं संगायेतां योवाप्यन्यो वीरतर इति ।
तत्र, १.१५.७
४. निवृत्तागम्यते गाथागृहीतावन्ति , तत्र १.१५.८
५. सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्त चक्र आसीरंस्तीरे
तुभ्यमसाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति ।
तत्र, १.१५.८
६. ततो ब्राह्मणभोजनम् , तत्र, १.१५.९.

गर्भन्यास-संस्कार-कार्यः

कुटिकान्यस्ततो गर्भस्थापनं तु पुरा ॥३६॥
देवतो वा गुहेवापि पन्थी वापि समाचरेत् ।
ग्रामादि सर्वं स्यादिति मानव सम्मतिः ॥३७॥
प्रथमादिषु मासेषु गेहे गर्भस्य वेदना ।
सर्वोत्तमादिविधिवत् स्थापयेत् गुरोर्वशात् ॥३८॥
गर्भं यथा कन्याद्याकोशीरस्वानमादिषु ।
कुर्यात्तस्मिन् गर्भन्यासं प्रयुज्यते ॥३९॥

गर्भन्यासः अंकनम्

नाभौ मध्ये कार्यं प्रविशे मानुषके ।
प्रमुखे मण्डपे वा स्यात् वर्णे तथा ॥४०॥
कोष्ठमध्याद्वितीयाध्ययुक्ता
कुर्यादिकर्णपदविन्यासः ।
सौधुक्तहर्म्यपदादिकेषु
पंक्ति तु पादितकोपविष्टात् ॥४१॥
गो मार्जना गोमयपिण्डादो कुर्यान्न्यासं क्रमात् वा ।
भूयात् गर्भिणीं कर्तुं शक्तिमान्योन्ययात् ॥४२॥
गो युक्तकोषिका यदपि
स्याद्भूतेन संस्थापयेत् वै ।
सुधा स्यात् भाजनार्धपादा
नाथः शिरोऽधिगमनाय शुचिः स्यात् ॥४३॥
नान्यं वा कुर्यात् देवाग्न्यादौ भूतलं न वापात् ।
शिविकन्याकोशको न शय्या तदा स्थिताभोगेषिते स्यात्॥४४॥

निर्वैरस्थानादिगुणैः स युक्ता,
    कृत्स्नाद्गुणात्प्रयुक्तम् ।
प्रमोदितः कस्य जात धर्म्मान्,
    नास्त्यपि यतः कुलशिक्षणानाम् ॥७४॥

धन्या रचितारः श्रीमान् उदयनाचार्यपण्डितः ।
तस्येदिम कुसुमाञ्जलिका टिप्पणीयम् ॥७५॥

॥इति श्रीकुसुमाञ्जलिकायां सप्तमोऽध्यायः॥

(क) जातकर्म

जातकर्माकुमारस्य कुर्याद् वाक्यं विधिना तु ।[1]

विधि:

प्रजाते सुष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति विद्वान् ॥ १ ॥

मन्त्रोऽयं एजतु दशमास्य यस्येति प्रोक्तस्तु ।

[2] ततो जरायुणो पात: एजतु पृश्निरित्युत ॥ २ ॥

मन्त्रं एजतु दशमास्यो जरायुणा दीर्घकायात् ।

जाते पुत्रे पिता स्नायात् स्नानं निशम्य तु ॥ ३ ॥

तच्छासीनरोगावधीतं पापाभिर्जुहुयात् ।

दिवाकीर्ति दीपेन स्नाया सूर्यतुल्य च ॥ ४ ॥

इति बौधायन: प्राह राज्ञामपि संनिधौ ।

[3] अच्छिन्नायां कर्तव्यं भावं स्नानादनन्तरम् ॥ ५ ॥

वाग्धोषेण तत्कालं कर्तव्यं प्रजायते ।

हिरण्येन घृतक्षौद्रं वाग्भव्यं मुखे वेत् ॥ ६ ॥

इति प्राह वच: प्रोक्तं पञ्चानां सन्निधौ इति ।

---

१. सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । एजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैतु इति ।
पा०गृ०सू० १, १६, १
एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति ।
एवायं दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह । संहि०, शु०य०मा०[illegible]

२. अथावरावपतनम् । एजतु पृश्नि:शेवलं शुने जरायवत्तवे । नैव मांसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतनमव जरायु पद्यतामिति, पा०गृ०सू० १, १६, २.

३. जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ।
पा०गृ०सू० १, १६, ३.

मिश्रण:

आज्यं हिरण्मयं दिव्यं च मधुघृतम् ।।७।।
[1]दक्षिणस्या नामिकया स्वर्णान्तर्हितया शिशुम् ।
भूस्त्वा मधु घृते पाय स्वर्णान्तर्हितयादिके ।।८।।

मेधाजननम्

निधाय प्राशयेत्तं त्वयीत्यस्मात् वधु ।
घृतं वा भूस्त्वयिदधामीति मेधाया जनुः ।।९।।
प्राज्ञे प्रतिष्ठायेत्यादि वैदिकेन क्रमम् ।
मेधाजननमित्यस्य नामधेयं विदुर्बुधाः ।।१०।।
[2]तथैव दक्षिणे कर्णे नाभ्यां वा जपितुम् ।
मन्त्रं त्रिरग्निरायुष्मानित्यादिकं त्र्यायुषम्[3] ।।११।।

---

१. अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति । घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ।।, पा०गृ० १.१६.४.

२. अथास्यायुष्यं करोति, नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति । अग्निरायुष्मान्स वनस्पतिभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । सोम आयुष्मान्स ओषधीभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद् ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । ऋषय आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषा युष्मन्तं करोमि । पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषा युष्मन्तं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । समुद्र आयुष्मान्स स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमीति । तत्र, १.१६.६ ;
त्रिस्त्र्यायुषमिति च । तत्र, १.१६.७.

३. त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ।।पा०गृ०हरि०भाष्य, पृ०७६

आयुष्यकरणम्

कुर्या आयुष्यमित्येतन्नामधेयं प्रचक्षते ।
[1]कामयेत यदि स्वामी सर्वमायुरियादियम् ॥१३॥
[2]एनं वात्सप्रेणेति ह्यभिमृशेद् दिवस्परि ।
[3]नाभ्यादिभिः प्रतिदिशं पंच ब्राह्मणान्स्थापयेत् द्विजान् ॥१४॥
[4]ब्रूयादिमम् तु प्राणयेति स्वामी वदेत् द्विजाः ।
प्रत्यगास्यः पुरस्ताच्चेत्प्राणेति प्रागवस्थितः ॥१५॥

---

१. स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । पा०गृ०सू० १, १६, ८.

२. दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिष्य ॥ तत्रैव, १, १६, ९ ;

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परिजातवेदाः । तृतीयं परिजातवेदाः तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥१॥ विद्मा ते । अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा ॥ विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥२॥ समुद्रे त्वा ॥ नृमणाः अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् ॥ तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥३॥ अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ॥ सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥४॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ॥ वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥५
विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः वीळुं चिदद्रिमभिनत्-
परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥६॥ उशिक्पावको अरतिः सुमेधा मर्ते-
ष्वग्निरमृतो नि धायि ॥ इयर्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिन-
क्षन् ॥७॥ दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ॥
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥८॥ यस्ते अद्य कृणवद्भ-
द्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥९
आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थ उक्थ आभज शस्यमाने ॥ प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना-
भवात्युज्जातेन भिनदुज्जनित्वैः ॥१०॥ त्वामग्ने यजमाना अनुद्यून्विश्वा-
वसु दधिरे वार्याणि ॥ त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो
विवव्रुः ॥११॥

इमे मन्त्राः वत्सप्रानुवाकान्तर्गताः सन्ति, पा०गृ०सू०ग०भा०, पृ०७६

३. प्रतिदिशं पंच ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति । पा०गृ०सू० १, १६, १०.

४. पुरस्ताद् प्राणेति । तत्रैव, १, १६, ११

[१]व्यानेति दक्षिणो ब्रूयाद्ब्राह्मणस्तथा परः ।
[२]अपानेति तथोदानेत्युत्तरो दक्षिणाननः ॥ ६४ ॥
[३]उपरिष्टादवेक्षमाणो पञ्चमं च समानेति ।
पञ्चमस्तु समानेति यथाशक्ति स्वयं पिता ॥ ६५ ॥
[४]कुर्यादनुपरिक्रामं विद्यमाना: द्विजातयः ।
विप्राणां स्थाने कार्यं पञ्चप्राणाभिमर्शनम् ॥ ६६ ॥
ब्राह्मणानां पूर्वस्तात्परमनुमन्त्रितम् ।

देशाभिमन्त्रणम्

[५]बालो यस्मिन् देशे पुत्रं देशमभिमन्त्रयेत् ॥ ६७ ॥
वेद ते भूमि हृदयमिति मन्त्रं निरीक्ष्य च ।
[६]बालं पश्चात् स्पृशेत् अश्मा भवेति पिता ततः ॥ ६८ ॥
अश्मादयो तथा पुत्रे मन्त्रा: प्रोक्ता मनीषिभिः ।

स्तनसंस्कारः

[७]मातुः स्तनाभ्यां संस्कारं प्रक्षाल्य कुर्वीत ॥ ६९ ॥

---

१. व्यानेति दक्षिणः । पा०गृ०सू० १.१६.१२.
२. अपानेत्यपरः । तत्रैव, १.१६.१३ ; उदानेत्युत्तरः, तत्रैव, १.१६.१४.
३. समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । तत्रैव, १.१६.१५.
४. स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु । तत्रैव, १.१६.१६.
५. स यस्मिन् देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमिति । तत्रैव, १.१६.१७.
६. अथैनमभिमृशति अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥ तत्रैव, १.१६.१८.
७. स्तनमस्या दक्षिणं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षाल्यं प्रयच्छति । तत्रैव, १.१६.२२.

विभिन्न कार्यान्तराणि

स्वकीयं वा पात कर्षेद् मातुरङ्कादपि ।
देवादत्तात कार्ये वेदायुष्यादिकं भवेत् ॥ २६ ॥
वत्साभीरि मंत्रान्तमित्युपाध्यायतम्मति: ।
कार्यं स्वकारी मेधा जनं नान्यकारजः ॥ २७ ॥
कुमारं पातमित्येणा भाषी कुशिकदाजुता ।
[1]अथास्य मातरं फिरताति तामभिमंत्रयेत् ॥ २८ ॥
आशान्: प्राकुरुपारंस्थाधिश्वतां संदुर्दायति: ।
उपितावशुना आयोपिदं मानाभिमन्त्रणम् ॥ २९ ॥
कुशिमाश्चारण्यानि स्वापातं केशवित: ।
नाभीधानाशनधीयते कृत्वा पुत्र विशिष्टत: ॥ ३० ॥
प्रविष्टवा गृहकर्षणि कुर्यात् नियोजितम् ।
गृहातं वेदस्य पुष्येत मातृस्थापि मंत्रणम् ॥ ३१ ॥
भवेत: कांबोलसुपा आयेरपेषितम् ।

स्तनकृति:

[2]प्रक्षाल्य दक्षिणं तस्याः स्तनं तस्मै प्रयच्छति ॥ ३२ ॥
[3]इमं स्तनमिति वाचो पाठीयं स्तनम् ।
[4]प्रयच्छति मन्त्राभ्यां यस्तेस्तन[5] इति स्तनम् ॥ ३३ ॥

---

१. अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः ।
सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदिति ॥ पा० गृ० सू० १, १६, १९.
२. अथास्य दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमं स्तनमिति, तत्रैव, १, १६, २०.
३. इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन्त्समुद्रियं सदनमाविशस्व ॥ तत्रैव, हरिहरभाष्ये, पृ० ७७.
४. यस्ते स्तन इति उत्तरं स्तनम् । पा० गृ० सू० १, १६, २१.
५. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेकः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥
तत्रैव, पृ० ७७.

दानम्

कांस्यपात्रं दधि दद्याच्च भवेद् द्युति पायसः ।
अत्र दद्यात् सुवर्णं वा भूमिं गां तुलां रथम् ॥ २९॥
धेनुं छागं वत्समाद्यं वस्त्रं पात्रं गृहम् ।
धान्यं गुडं तिलान् सर्पिरन्यदपि शुचि वसु ॥ ३०॥
आयान्ति पितरो देवा यान्ति तृप्तिं गृहं प्रति ।
तस्मात् पुण्यतमः प्रोक्तो भारते चादिपर्वणि ॥ ३१॥
दानं प्रतिग्रहं ताम्बूलमभिमन्त्र्यापि तद्धि वा ।
कुर्यादित्याहुः स्वस्ति वस्त्रं विधाय तु ॥ ३२ ॥
आशीर्भिस्तु वसुवक्त्रैः पुत्रस्य पदा भवेत् ।
कर्तृत्वस्य त्यागेन शुचिः पुत्रो जीवेत् शुध्यति ॥ ३३॥

नालच्छेदनम्

अष्टांगुलं परित्यज्य नालं छिन्द्यात् क्षुरादिना ।
उदपात्रं[1] शिरःस्थाने सूतिकायाश्च मूर्धनि ॥ ३४॥
आपो देवेष्विति तथा मन्त्रेणैवाभिमन्त्रितम् ।
द्वारदेशे[2] समाधाय सूतिकाग्निं सुसंस्कृतम् ॥ ३५॥

सूतिकाग्नौ होमः

सर्षपान्[3] तण्डुलांश्च फलीकरणमिश्रितान् ।
शण्डामर्का इति द्वाभ्यां प्रतिमन्त्रं पृथक् पृथक् ॥ ३६॥

---

१. उदपात्रं शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्यां सूतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथेति ॥ पा०गृ०सू० १, १६, २२.
२. द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधाय । तत्र, १, १६, २३.
३. उत्थानात् संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान् सर्षपानग्नावावपति शण्डामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः । मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा । आलिखन्ननिमिषः किं वदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहेति । तत्र.

सन्ध्योविक्रमौर्हि हे मित्र शीघ्रमनन्तरम् ।
उत्थानादनन्तरं कार्यं सन्ध्यायाः स्थापनादिकम् ।। ३७।।
बालसूपरिधानञ्च नाम स्यात्सूतकान्तिका ।
जातैकिता न्नि स्यान्तमीका देशिकानिता ।। ३८।।
एतच्चापि स्वकीयं स्यान्नाम सर्वावश्यकाः ।

जातकर्म

जन्मोत्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधिः ।। ३९।।
देवाहतात्तत्र पितरौ पुत्रे भवेत् ।

समय:

महादशा विधातव्या पंचमे दशमे दिने ।। ४०।।

विधि:

पूजयेत्तत्र गणाध्यक्षौ गन्धाक्षतैः शान्तये ।
पेहुंसाद्यैर्बालकृत्यादि संस्थिता[1] ।। ४१।।
तं प्रच्छाद्योत्तरीयेण यदा स्वपिति बालकः ।
अङ्क आधाय जपति मन्त्रं कूर्कुर इत्यमुम् ।। ४२।।

---

१. यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताङ्क आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् ।। यत्ते देवा वरमददुःस त्वं कुमारमेव वावृणीथाः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेति । पा०गृ० १.१६.२४.

नैतन्नामास्य मुखा निकृद्गुह्यं ततः ।
कृत्वा कश्चिच्च मंदूयादि कर्म तत्रोचितं पठेत् ॥७३॥
पर्यन्यपि च तत्यवमलायान्नेन दीजमातृ ।
कुर्यात्स्तुत्याभिच: कुमारो पि गीतः ॥७४॥

स्नानम्

दधि हवि वा स्नाप्य कुमारं च च बाध्यः ।

कालुषि:

मूर्द्धन्यभिमृश्य तत्परेषु कुर्याच्चैव कौतुके ॥७५॥
धृतो वा केश कुमारं पार्श्वे जात कर्मणि ।
कृत्वा तत्र कति कैवल्याम दूतावपि ॥७६॥
अथाभिषेक चिकित्सयादि तरुणा पश्चिम च ।
पञ्चगव्येनुलेपेन कृतं गृह्यकारिका ॥७७॥

॥ इति गृह्यकारिकायां जातकर्म ॥

---

१. अभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसि ॥ पा०गृ०सू० १, १६, २५

अथ नामकरणम्

कालः

[१]दशम्यां नाम कुर्वीत पितैव दशमे ऽहनि ।

विधिः

उत्थाप्य पूर्ववत्सूतां पितुरङ्कगतं शिशुम् ।। १ ।।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा त्रिः प्रयुञ्जीत देवता ।
एकादशे द्वादशे वा मासि पूर्णे ऽथ वा परे ।। २ ।।
अष्टादशे ऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ।
शतरात्रे व्यतीते तु पूर्णे संवत्सरे ऽथ वा ।। ३ ।।

नामविधानम्

[२]तच्च घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं चतुरक्षरम् ।
द्व्यक्षरं कृत्प्रत्ययान्तं विसर्गान्तं न तद्धितम् ।। ४ ।।
[३]शर्म च ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं पदान्येतान्यनन्तरम् ।। ५ ।।

---

१. दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति । पा०गृ०सू० १. १७. १, आ०गृ०सू० १. २४. ४ ; का०गृ०सू० १. १५. ४; गो०गृ०सू० २. ८. ८; शा०गृ०सू० १. १५. ४:, भो०गृ०सू० २. ७. १५; खा०गृ०सू० २. ३. ३०; जै०गृ०सू० १. ९. ७; वाक०गृ०सू० १५. २.

२. चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् । पा०गृ०सू० १. १७. २; अयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् । तत्रैव, १. १७. ३.

३. शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य । तत्रैव, १. १७. ४.

स्मितोत्फुल्ला: सुमधुराक्षराणि वा ।
यथा देवत्व पित्राणां यथा माता च मुद्रताम् ॥ ६॥
पुत्रिदेवस्य देवानां पताभ्याद रूपं यम: ।
पितामहं वा मामहाभ्यातामहस्यापि वा ॥७॥
पुत्रिकां वा वापि - - - गंविन्धि वा पीनु ।
पितुरूष्यादस्यत्र निवमी स्त्रैह गच्छति ॥ ८॥
वच्च्यिमन्यपि गंध्वारे तस्योपेतसतः प्रिया ।
स्वान्त्युरमाचि न्या: पुत्रकी पि कान्तिः ॥९॥

स्त्रीणां नामनिर्देशम्

आकारान्तं स्त्रियी नाम तद्धितं प्रियवादकम् ।
स्वारान्तं तु गंधीं बथा यत् ते स्यात्पूर्व पुचि: ॥ १०॥
स्त्रीणां पुष्पेगमधुरं विरुपष्टापि मीरस्तु ।
मांगल्यं दार्ढं वर्णान्वासाअपदिनाभिधानकम् ॥ ११॥
स्वपारादिकं नाम यस्मिन्धपि स्वपारम् ।
कैरीवामनादि स्तुपायं यथा भवतु ॥ १२॥

गदावधातान्

वाप्यामकपुंत्रि याता भपणी कृपिका पुन: ।
विपिकाा द्वीपिस्या च सरस्वत्याच्यपुष्यान् ॥ १३॥
वेदेती पृथ्वीज्योत्न्ना वस्ताश्या पाँ पुत्रेषु ।
कृष्णा: वेधती यौगी नेववृंत: पुत्रद पा: ॥ १४॥
कान्तिचक्षयश हेमा पम्पीवतपिंचा ।
चतु:पुर्वांकुलीन दराकुलीसरवा ॥ १५॥

एकाधिका तु ट ज्येष्ठाया ड दयाद्वद्भूत् ।
विशाखा तु ट्यी त्वन्मानतदि थी गुरावरि: ॥ १६॥
ज्येष्ठा भरान्मूलाद्यौन प फ्चरी बालका ।
पूर्वाषाढामश्विन्याद्य ढेवात: श्रवणी मा: ॥ १७॥
धनिष्ठा च वराकेन तथा शतभिषक्त: ।
प भी: प्रोष्ठपदोता ण त रेव: पदाभूता: ॥ १८॥
पुष्यकंठि फला नाम धीं कुं न वसति ।
उत्तरानामन्यपदान्तस्य तु दिने त्या दुःखनाद्धिपति ॥ १९॥
कल्याणा वरीति निवारित मुखी रेणुकामिरीदा ।
सुरति जम्भूपापात् सव्यवासाय सुराधर ॥ २०॥

॥ इति गुह्यकालिकायां नामकरणम् ॥

७ निष्क्रमणम्

काल:

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।[1]

वास्तुविः

जन्मतः भानुर्थे चतुर्थे पक्षे शुभे दिने ॥ १॥
रिक्ता नष्टचन्द्रा दर्शो अष्टमी च विवर्जिता ।
मृगादितिमित्रकर्णाश्विहस्ताश्च पुष्याणि च ॥ २॥
त्रिकोणकेन्द्रगाः सौम्याः पापाः षष्ठत्रिलाभगाः ।
उपनिष्क्रमणे शस्ताः मातुको वारो विधु ॥ ३॥
अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ।
मृगहस्तानुराधाश्विपुष्यपौष्णध्रुवेषु च ।
पुनर्वसुविशाखायां वासवे च तिथौ शुभे ॥ ४॥

विधि:

[2]तच्चक्षुरिति मन्त्रेण तत्रादित्यमुदीक्षते ।
तस्मिन् मासि तु दशमे कुर्याच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ ५॥
तच्चक्षुरिति मन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्वणो मुनिः ।
आदित्यो देवता छन्दो पुर - - - नेति स्मृतम् ॥ ६॥
विनियोगः शान्तिकर्मा कर्तव्यादौ दर्शने ।
कृतायां क्रियायामायुः भोगार्थं कीर्तिः ॥ ७॥
अः [illegible] ।
[illegible] ॥ ८॥
॥ इति गृह्यकारिकायां निष्क्रमणम् ॥

---

१. चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका । पा० गृ० सू० १. १७. ५; मनु० स्मृ० २. ३४.
२. सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । पा० गृ० सू० १. १७. ६

अथ कर्णवेध:

ज्योति: शास्त्रं निरीक्षेत कर्णवेधस्तथोच्यते ।
सुवर्णं ग्राहयित्वा येन स्यातां कर्णौ च शुभौ ॥१॥

मास:

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥२॥
बुधचन्द्र शुभे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे शुभे ।
दिनच्छिद्रव्यतीपात विष्टिवैधृति वर्जिते ॥३॥

नक्षत्राणि

चित्रानुराधामृगरेवतीषु हस्ताश्विनी पुष्यकराभिजित्सु ।
श्रुतौ धनिष्ठादिति पुनर्वसु तथा गुरौ कर्णवेधनम् ॥४॥
केन्द्रत्रिकोणस्थितशुभग्रहे कर्णौ वेधयेत् निर्मल: ।
त्रिषडायस्थितः पापैः शुभं कर्णवेधनम् ॥५॥
त्रिकोणकेन्द्रस्थ शुभग्रहाश्रिते: ।

सूचिका:

सौवर्णी विप्रस्य कर्णौ शूचिका सुवर्णमयी[1] ॥६॥
सौवर्णी राजपुत्रस्य राजता विट्सु सर्वे: ।
शूद्रस्यायसी सूचा अष्टांगुलात्मिका ॥७॥

मासनिर्णय:

मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा कर्णौ शस्तौ वेधयेत् पुंसः[2] ।

---

१. मु० चि० भा० १, पृ० २६९.
२. बृहन्नारद - बृहत्संहिता, बृहस्पति - ७९९, १.

नक्षत्रशुद्धिः

मघी वायुः पुष्यादित्य हस्तौ नक्षत्रे ते प्रियाः कर्णयोः ॥८॥

वर्ज्याणि

पंचमे च कुमारी वा पुत्रोत्तो प्राङ्मुखस्य तु ।
तस्मै प्राङ्मुखं दत्त्वा पितामही वापि कन्यन ॥९॥

विधानम्

वेधोऽवधिरार्यं पूर्वं कुमारावभिमंत्रयेत् ।
भद्रं कर्णेभिरित्येता मन्त्रा यां प्रतिमन्त्रकाः ॥१०॥
कर्णवेधनिमित्तं तु ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
कर्णमात्यादाप्तं भाववित्येवमपि पुरुः ॥११॥
पुत्राणां दक्षिणे पूर्वं कः स्यादा वामके ।
कन्यायां तथा वा आचार्या वाङ्कारा ॥१२॥

॥ इति गृह्यकारिकायां कर्णवेधः ॥

अथ अन्वष्टका

कालः

नवम्यां पूर्वः पंक्ति उक्तमि वा स्वोणामन्यं प्राप्तं मासिकोद्ये: ।
वार्षिकी: पितृभेत्र पूर्वोक्तविध्यादि स्याविध्यादि वाक्ति च ॥ १॥

पात्रादिः

कृष्णोऽन्यस्थिते कं स्यातु पितरीणां कुले भवेतु ।
वातकन्यामृत पत्रे भिक्षाता स्यात्क्षणादी ॥ २॥
पितापां च तिथौ तवमृतस्वत्रे पक्षेऽपि ।
केन्द्रत्रिकोणगोमन्दौ विधिमन्वष्टौ बुधः ॥ ३॥
पितां दिनलयं मन्दा तदेवोमष्टमोक्ता ।
स्वकाष्ट्यतिथ: केका: प्राप्ते कुमारके ॥ ४॥

विधिः

कृत्वा श्रुतपिंडं भाव तत्र प्राणां स्तु संस्थितु ।
संकल्पो ए वशिष्ठे न्न प्राप्तं वात्स्य च ॥ ५॥
प्राणी गन्ताधपि विकल्पा: प्राकुरान्तिता: ।
सौरि प्राप्तं तत्र देवता आमुच्यते ॥ ६॥

---

१. नवमी मासि अन्वष्टक्यम् । पा०गृ०सू० ३, ९८, १ ;
म०स्मृ० ९८, ३३ ; ते०उ० ३,७,८; आ०गृ०सू० १, १९; पा०गृ०सू० १, ९८ ;
शां०गृ०सू० १, ३०; बौ०गृ०सू० २, ३; भा०गृ०सू० १, ३० ; भा०गृ०सू० १, ३०;
का०स्मृ० २, ३४, ; पा०स्मृ० १, १२ ; धर्मसिन्धौ संस्करण १, पृ० २५०.

आहुतयः

[1] आघारावाज्यभागौ च देवौ वायुः स्विष्टकृतः ।
देवौ वायुं ततो वायुं आज्येन चरुणा ततः ॥७॥
[2] स्विष्टकृत्प्रधानं च चरुः श्रौते क्रमादिमाः ।
कर्मणि स्विष्टकृत् पूर्वं होमा पुरावाज्य होम ताः ॥८॥
एता अनुप्रधानार्थं अर्थं यदि प्र देवताः ।
प्रधानौ मन्त्रावाज्या भागान्ते चरुचरु श्रौतु ॥९॥
पैत्रादकर्मपिण्डे प्रत्य स्वाहस्मार्थे कर्मणि ।
स्विष्ट स्विष्टस्माते - - - पूर्वातः ॥१०॥

पात्रासादनम्

पात्राण्यासाद्य सर्वाणि स्थाल्यादं पूर्वं मधु ।
स्वर्णमांसादि वा सवस्त्रामादा श्रीफलन्ति ॥११॥
पूर्वादाज्यभागान्ते स्थाल्यां स्थेनाहुता पृथक् ।
देवौ वायुमिति देवा प्रथमानामृते पुनः ॥१२॥
उक्ता स्वाहा विना वायौ नौ कोति विधायका ।
कर्मार्थं यहै तेन कर्मणो पूर्वादिमाः ॥१३॥
प्राणेन प्रथमा तदपानेनापराहुता ।
चक्षुरिति तृतीया स्याच्छ्रोत्रेणेति चतुर्थिका ॥१४॥

---

१. स्थालीपाक ँ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति जुहोति देवावाच-
मनसन्त देवास्तां विश्वरूपाः पवको वदन्ति वानाभृतमपूर्वं दुवना-
पितुर्मात्यानुमृष्टुकेतु स्वाहेति । पा०गृ० १, ९, २;
वायोनी कोति विधायम् । सं०, १, ९, ३.

२. स्थाली पाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहापानेन गन्धानशीय स्वाहा-
चक्षुषारूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति । सं०, १, ९, ४.

३. पा०गृ० १, ९, २-४.

ततो गते निष्क्रान्ते षष्ठेऽन्नाशनाख्यं शुभम् ।
षष्ठेन मधुराद्याः प्राशनार्थविधोक्ताः ।। ७४।
देवतां पूजां मातृकर्मविधिवत्तथा तु ।
कर्तुरस्य दातव्यमन्नं स्वर्णादिभाजने ।। ७५।

प्राशनविधिः

[1]सर्वान्रसांश्च मांसं वा परमान्नं निमित्ततः ।
तं वा उँ प्राशये[2]त्तूष्णीं मंत्रं हन्तेतिवोच्चरेत् ।। ७६।
अन्नाद्यकामोऽपि सर्वं तद्वत्प्रभुः ।

प्रयुक्तमांसानि

मांसं तस्य भारद्वाज्याः[3] वाक्प्रसारकामितम् ।। ७७।
[4]कपिंजलेनान्नार्थं मा[5]त्स्यं जवनं यदि ।
[6]आयुषे - - - ब्रह्मवर्चकामाय तेन [7]प्राशयेत् ।। ७८।
[8]सर्वैः सर्वमांसानि सर्वान्नानभीप्सितम् ।

---

१. प्राशनान्ते सर्वान्रसान् सर्वमन्नमेकतउद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ।।पा०गृ०१. १९. ५.
२. तूष्णीं ॐ हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः । तत्रैव, १. १९. ६
३. भारद्वाज्यामांसेन वाक्प्रसारकामस्य ।। तत्रैव, १. १९. ७.
४. कपिंजलमांसेनान्नाद्यकामस्य । तत्रैव १. १९. ८.
५. मत्स्यैर्जवनकामस्य । पा०गृ० १. १९. ९.
६. कृकषाया आयुष्कामस्य । तत्रैव १. १९. १०.
७. आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य । तत्रैव १. १९. ११.
८. सर्वैः सर्वकामस्य । तत्रैव, १. १९. १२.

विकल्पः

[1] अन्नानुप्राशनाद् वा चौलमिच्छन्ति सूरयः ॥२०॥
कुमारकर्णवेधांश्च बाले बहुशुभे ।

पाठिकापरीक्षणम् ।

कार्यं तस्य परिज्ञानं पाठिकाया अनन्तरम् ॥२१॥
देवता ग्रंथ चित्राणि शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत् क्षणम् ॥२२॥
प्रथमं यत्स्पृशेद्बालो प्रीत्या स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनेति - - - भविष्यति ॥२३॥
एतत्कर्मोत्तरं तु ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
देवीं वाचमिति श्लोकेष्टुं यागेषु पुनः ॥२४॥
देवीं वाग्देवता होमे विनियोग उदाहृतः ।
वाच ऋष्यश्च देवता त्रिष्टुभी छन्दो मतः ॥२५॥
विनियोगोऽपि विज्ञेयः प्राशनादिषु कर्मणि ।
सर्वं संक्षि मन्त्राणां व्याहृतानां पुरोहिताः ॥२६॥
गर्भाधानादिकं कर्म प्रोक्तं सम्पठन्तु वै ।
अथ विधाः स्युः क्रियानाम्ना वदति भास्करः ॥२७॥
जातानामेकविधौ गुरुकुमारे मातृसुतापदेशधिकारैः ।
नारदस्य वचनविधाविनाशिक्षणे पुनः च नाम पत्नः स्विद्वन्द्वपदौ ॥
गोविन्दा चरणेन पञ्चाननेषु तु ।
बालाद्यनुष्ठानेषु प्रयोगविधिः कृता ॥२८॥

॥ इति श्रीगुरुप्रकाशिकायां रेणुका शिवाचार्यविरचितायां अन्नप्राशनम् ॥

---

१. अन्नप्राशने वा । पा०गृ०सू० १. १९. १३ ; ततो ब्राह्मणभोजनमन्यथापि वा ततो ब्राह्मणभोजनम् । संग्र० १. १९. १४; आ०गृ०सू० १. १७; आप०गृ०सू० १. १६. ६; बौ०गृ०सू० १. ७; भा०गृ०सू० २. ५

अथ चूडाकरणम्

कालः

१ तंवः संवत्सरे पूर्णे चूडा कर्त्तव्येति ।
२ तृतीये वा प्रतिहते पृथके स्मिन् मते सति ॥ १॥
पञ्चमे हि यदा चूडाकर्म कुर्यादथापि वा ।
३ यथामङ्गलमथवा सर्वेषामपि स्मृतिः ॥ २॥
षाड्वर्षे सप्तमे कुर्यात् विनिश्चितं शौनकः ।
कालिकल्पतरौ वेदात् पंचमे के च वा मतम् ॥ ३॥

नक्षत्राणि

अश्विनी श्रवणस्वाती चित्रापुष्यपुनर्वसौ ।
धनिष्ठाहस्तज्येष्ठा मृगरेवत्सु कारयेत् ॥ ४॥

तिथयः, वाराश्च

तिथिं प्रतिपदं पर्वरिक्तां विष्टिं विवर्जयेत् ।
वाराः सौम्यादिवस भौमानां रात्रिश्च च ॥ ५॥

गुरुस्थितिः

शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे गुरुशुक्रबुधान्विते ।
पापैस्त्रिकस्थैःपुनश्चापि शुभवर्जिते ॥ ६॥
जन्मलग्नमपि शुक्लपक्षे विशिष्यतः ।

---

१. सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । पा०गृ० २. १. १.
२. तृतीये वा प्रतिहते । तत्रैव, २. १. २.
३. यथा मंगलं वा सर्वेषाम् । तत्रैव, २. १. ४;
म०स्मृ० २. ३५.

गर्भिणीमाता

१ पुंस्कृताकृतामाता गर्भिणी यदि वा भवेत् ॥७॥
तत्कर्मकुसुमाप्नोति तस्मात् दारं विवर्जयेत् ।
पंचाब्दात् प्रागतीतेऽपि तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥८॥
बहिःशालादिकं तत्र चूडाकर्मनिमित्तकं ॥९॥

विधिः

कुर्यादभ्युदयश्राद्धं मातृपूजनपूर्वकम् ।
२ ब्राह्मणान् भोजयित्वा त्रिःप्रक्षालितपादकः ॥१०॥
चूडाकर्म करिष्ये इत्यपि संकल्पमाचरेत् ।
आशायां लौकिकं वह्निं स्थापयित्वोत्तरे स्थिते ॥११॥
३ माता कुमारमाप्लाव्याथ परिधाप्याहतवाससी ।
तमादायाङ्क आधाय पश्चादुपविशेत् ततः ॥१२॥
स्थालीकल्पोक्तवत्तत्र प्रणीताग्न्यादिकान् ।
कुर्यात् कुशस्तरणं सर्वं पवित्रकान्तम् ॥१३॥
४ आविर्विधानतो धारावाज्यभागौ च पूर्ववत् ।
महाः पूर्वं स्विष्टकृतान्तं हुत्वा ताः ॥१४॥
प्रणीतविमोकेणावाज्यभागौ व्याख्याहं विना ।
पात्राण्यासाद्य तेनादि भाण्डादेरुपकल्पनम् ॥१५॥

---

१. पुंस्त्वाय - पुत्रार्थे; वा०मि०सं०भा० ६, पृ० २१२.
२. ब्राह्मणान् भोजयित्वा । पा०गृ०सू० २.१.५.
३. माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति । सं०, २.९.५
४. तस्याज्य आज्याहुतीर्जुहोति प्राजापत्ये व्याहृतयश्चाष्टौ आवपति उप्त्वेन वा वा अकुर्वीत्यादि केशान्वपति ॥ सं०, २.१.६

स्नानाधारः

[1]शीतोदमप्युष्णाय स्नानार्थं घृतं दधि ।
स्नानाय पत्रमौलमुह्यं तथा वारि च ॥ १६॥

दर्भाः

[2]त्रीणि पिञ्जूलानि शरण्यानां भार्यिकम् ।
चतुरः कुशमाल्यानि नीयं चापितो परः ॥ १७॥
कुशा तेनाथ भागान्ते कुशाग्रास्य दशांगुलाः ।
प्राकाग्रे तिमौकाग्रे माध्यकालीदकं विधिवत् ॥ १८॥

वपनम्

उष्णेन वायविद्युत्वा सिंचेत्कुमारशिरसम् ।
केशश्मश्रूणि केशान्ते वपान्तीर्थं क्षौरक्तः ॥ १९॥
स्नानार्थं विधिवान घृतं वा दधि वालकः ।
वायुरिदापतिः पात्रं तेनाप्येति दक्षिणम् ॥ २०॥
सवितृसुखैर्मन्त्रैः क्षौरपात्रनिधिजः ।
वस्त्राद्यास्तु दर्भस्य ओषधे रजतानि च ॥ २१॥
क्षुरस्थापितिरात्राणां त्रैयम्बकं विकृतः ।
केशमुष्टिकानाय स्वधि तं तथैव प्रागातः ॥ २२॥
मूलात्सव्यानि तथैव प्रवेदयातगिर तु ।
गृहनामाय श्मश्रुं तानि[3] निधीनामिति मन्त्रतः ॥ २३॥

---

१. अथ स्नानार्थं घृतपिण्डं दध्नौ वा प्राशयति ॥ पा०गृ०सू० २.१.८.
२. त्रीण्याज्यपात्राणि निधाय अग्निकुशाहरितानि दर्भाग्राणि इति । तत्रैव, २.१.७.
३. पा०गृ०सू० २.१.११ ;
तत्रैव, २.१.१२ ;
तत्रैव, २.१.१३.

उक्तान्यिधामानि संकल्प तत्र कारयेत् ।
येनावपदिति चास्या केशाग्राणि तु ॥ २४॥
प्राग्यजुष्मती - - - दुर्गीमे ।
एवं त्रिरपरं तूष्णीं कुंनादि यथोदितम् ॥ २५॥
दक्षिणस्य शिरः पार्श्वे तत्परतः प्रदक्षिणम् ।
ततः पश्चिम भागेषु अन्यच्छेदनादिकम् ॥ २६॥
तूष्णीं तत्र चुराणि मंत्रवदभिधायकः ।
उक्त उत्पन्नेति मन्त्रौ यं स्यात् त्र्यायुषम् ॥ २७॥
एवं त्रिरपरं तूष्णीं तत्रायुवती भवेत् ।
तत्पर्यन्तिनी मन्त्रौ पेन पुरि तदादिकम् ॥ २८॥
तथापि पूर्ववत्तूष्णीं कुंनादितमाचरेत् ।
दक्षिणे शिरः देयं त्रिरकेन प्रदक्षिणम् ॥ २९॥
यत् चुरिणेति मंत्रेण केशान्ते तत्पूर्वशिरः ।
सा प्रतीक्षा: पदात्पूर्वं तत्कर्मे स्यात्त्रिदीक्षुकम् ॥ ३०॥
ताभिः शिरः सपुंसादभिरभिषिच्यात् येन क्षुरम् ।
कल्पयित्वानभिनाय केशान्ते कुर्वं शिरः ॥ ३१॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखस्य तस्य तेन्नं वपस्ततो ।
[1] केशान्तं ततः कुर्यादस्मिन् नीत्रि यथोचितम् ॥ ३२॥

केशान्तकरणम्

ततश्च दक्षिणे भागे उष्णाक्लिन्नरूपाः ।
त्रिवारं कुर्वं शिरः शिखाभिः पंचभिर्युताः ॥ ३३॥
पश्चात् केशमुक्त्वा वा मुंडस्य कृती मताः ।
कुर्वन्त्यन्ये शिखामात्रं मंत्रार्थमिव क्वचित् ॥ ३४॥

---

१. पा०गृ० २, १, १६-२०.

वैकल्पिक:

तथैव गोऋज्विपञ्चम्युषो तु पच्यते ।
गीष्पते वायौदवाने वा निधापन च वारिणि ॥ ३४॥

स्नानम्

स्नानमुष्णादिदैव कुमारस्यौपिकर्मसु ।[1]
तथाचार्यस्त्रियामं कुमरियांकां तु वा ॥ ३५॥
वरं यथोक्तिं चान्यनाचार्यपि प्रयच्छति ।
तथैवं चतुरायादं वैवाने वदेत तु ॥ ३६॥

मन्त्राणां विनियोगः

परमेष्ठी ऋषिश्छन्दः प्रतिष्ठा देवतादितिः ।
उत्थाने वाचो मैत्रय पात्रतिके नियुज्यते ॥ ३७॥
सवितृस्त्वथ गायत्री छन्द आपश्च देवताः ।
कोदिने विनियोगः स्यादृषिरस्य प्रजापतिः ॥ ३८॥
वरुण - - - षितादेवा बवासिष्ट छन्दयोगधि ।
दृष्ट्वा प्रजापतिस्त्वोत्कृष्टेभि विनियुज्यते ॥ ३९॥
त्रिशीनामिव च मृत्तिका पात्रसुरोपिषु ।
निरुक्तामिवा त्रिंशीवं देवं धनुषा न्तिम् ॥ ४०॥
अग्नि पुरीष्य च्योवां विनियोग उदाहृतः ।
दृष्टा उपायन: पाहुं छन्दस्या जगती मत: ॥ ४१॥
मन्त्री येनावपत्वा विष्णु निर्मोन्तेने भवेत् ।
अग्निरात्मायन स्यान्निरिक्ता स्यात्विमायुषम् ॥ ४२॥

---

१. पा०गृ० २, १, २१-२२.

वसुकार्याण्यारंभे कुर्यात् त्रिरात्रीणि वा मतः ।
क्षत्रियाणां वामदेव ऋषिः स्वकीयकालुरः ॥४४॥
पशूनां त्रिरात्रीनः स्यादित्यन्येषां पुरोहितः ।
जातकर्मादिकानां चूडाकर्मान्तिकाः क्रियाः ॥४५॥
पुंसां सीमन्तोन्नयनादिति नीतिभ्याज्जितम् ।
विवाहमात्रसंस्कारः स्त्री पि तथां कृता ॥४६॥
देवादिको विधिकाणामीश्वरावहिकः परः ।
पतिश्चिगुरोवासौ गृहार्थो न्यसिद्धिया ॥४७॥
संस्कारा अंतःपीस्यु स्वकालाच्चेत्संकाशा ।
पुत्रानादिष्टकं कार्यं वे पुनरापादः ॥४८॥

अंतोप प्रायश्चित्तम्

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
प्रायश्चित्ते कृते पश्चात् लुप्तं कर्म समाचरेत् ॥४९॥
आरभ्याधानमाचौलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
लोपेऽप्येकैकं पि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ॥५०॥
चूडायामर्ध - - - स्यादापदि त्रिगुणं चरेत् ।
अन्यत्राप्यर्धं कृच्छ्रमन्यथा त्रिगुणं चरेत् ॥५१॥
मण्डपः क्रियमाणेषु मातॄणां पूजनं तथा ।
सदैव श्राद्धं सौमंगलाः कृत्स्न-कृत्स्नम् ॥५२॥
कालातिक्रमे नित्ये नष्टे कर्मणि विशेषतः ।
पुनरप्याज्यसंस्कारं कृत्वा होमादि ततः ॥५३॥
ॐकार व्याहृतिभिश्च: भूर्भुवः स्वस्त्यनन्तरम् ।
पंचवारुणकं पिदनादिष्टस्य ततःपरम् ॥५४॥
तत आचारादिकं सर्वं व्यस्त भूरि भोजनम् ।
यज्वा सोमेश्वरः श्रीमान् त्र्यम्बकात्मजपण्डितः ।
तस्याज्ञया कृता गृह्यकारिका पितृप्रिया ॥५५॥
इति गृह्यकारिकायां चूडाकरणम् ॥

औपनयनम्

काल:

जन्मतो[१] वै अष्टमे गर्भाधानादथापि जन्मतः ।
राज्ञ एकादशे गर्भाधानादथ जन्मतो यथा ॥ १ ॥
वैश्यस्य द्वादशे तद्वदित्यन्ये चोपनायनम् ।
यथा विप्रे वदन्ति च आषोडशाद्वाऽप्यपि ॥ २ ॥
ब्रह्मवर्चसकामस्य पंचमे वै द्विजन्मनः ।
आयुःकामस्य षष्ठे वार्यं पौष्ण्याभिलाषिणः ॥ ३ ॥
षष्ठे कुमारादर्षे च राज्ञो बुद्धिकामुकः ।
स्वायुर्णोऽस्य वैश्यस्य अष्टमे च चतुर्थे ॥ ४ ॥

पैठीनसम्

संख्याधिकत्वे गर्भादिभिः पैठीनसिमतात् ।
राजन्यवैश्ययोस्तु पञ्चमी दशमे भवेत् ॥ ५ ॥
विशः पंचके तद्वदिति पैठीनसिस्मृतः ।
ब्रह्मवर्चस्वमायुष्यं तेजोनावस्थैन्द्रियम् ॥ ६ ॥
षष्ठः सप्तमाष्टमादौ षोडशाब्दोऽपि कल्पः ।
द्वादशाब्दोऽपि तस्य सामान्यं ब्राह्मणादिषु ॥ ७ ॥
आपत्कालोपयुक्तं प्रभाकरोऽप्यवादीत् ॥ ८ ॥

पुनःनिर्णयः

कुबेरस्य: कुम्भेऽधिकानां ग्राम्यो नृपाणां च वणिजां च ।
ब्रह्मस्य वन्धे यदि वाजिनानां माघादयः पंच भवन्ति मासाः॥ ९ ॥

---

१. पा०गृ०सू० २.२.१-५

गुरौ संस्थे दश प्रथम चाहुर्भिगु ।
तत्तुल्या भांनतः पुण्यं प्रावृषं विदुर्बुधाः ॥ ७॥

वस्त्रशुद्धिः

चन्द्राष्टमजन्मर्क्षे मनाग्निचिन्तयेत् ।
नायनाम गुणाश्च्य: कुरु स्वोपमापनि ॥ ११॥
प्राप्नुतापकारणचिद् पुडोपनर्मिकृत् ।
मासोचरं केऽ पितृपक्ष सवापी ॥ १२॥
अथ दुष्टे पुरराजवृथी लिंग स्थिति या त्रिवर्गुसानाम् ।
प्रतय वर्थं वगुनाति चैत कृच्छ्रायु:कुमारौर्यं स्यात् ॥ १३॥
वस्त्र स्वोपन्यप्रयुण: कासिनं चहून् ।
पुण्यैस्तत्कृत्यात् पर्यायथे निमित्तम् ॥ १४॥
नष्टे वस्त्रशौ कृ मितो केयमार्थे ।
वर्षाणमोपमानं मानचार्यं गच्छति ॥ १५॥[1]

निषिद्ध-विषय:

कोदिवाचतुर्कं तु सप्तम्यादि कं तथा ।
चतुर्थी नाकिना प्रोक्ता अष्टायै गच्छत: ॥ १६॥
काश्यपि चतुर्थ्यां च कृष्णपक्षे विशेषत: ।

लग्न:

कराङ्गे चीपनात: पुन: शंकाग्नर्हेति ॥ ७॥
सर्वेषु कुर्यात् पुर्वं स्वाध्यायोपनायनम् ।
मध्याङ्गे मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे च गर्हितम् ॥ ८॥
नान्दी श्राद्ध कृते पश्चाद्गना श्राद्यकाच्छिक: ।
तदोपनयनं कार्यं विदारम्भं न कारयेत् ॥ ९॥

---

१. द्रष्टव्यम् - मुहूर्तचिन्तामणौ संस्कारप्रकरण, पृ० ७१.

छन्दुक्तिः

छन्दांसि वर्जे तु मुख्यतो यतो मुख्यम् ।
विद्वांसोऽपि निबद्धं शास्त्राणां मुख्य तु ॥ २१॥
गुरुलघु भूतीधाता पुत्रः लक्षणात्मः ।
स्तुति प्रभृति: शास्त्रार्थोपपत्तिः क्रमात् ॥ २२॥
वर्णास्तिष्ठो विप्राणां नृपाणां कुशलाकरी ।
वैश्यानां अनुष्टोप्यानिविष्णाधिमाख्या: ॥ २३॥
नासौ नौ नाव्यशोंि नौ पादे शिवावपि ।
नैकत्वन्यो कुर्यात् पुनि तद् पृथगपि ॥ २४॥
वा त्रिंशः शापरोद्दीपुष्पांगुरोपोवरा पायुषः तोयवारो ॥ २५॥
(इति मीमांसा पठि)
परीक्षो वापुष्पकृतागुरापात्रव्याकंमादिस पुंत कुर्यात् ।
कुर्यन्तु वाचाउति विंधो मीमांसाग्निरुर्षे पशुणां विताये ॥ २६॥
चन्द्रहारानीपिका: लौरन्ध्रे चाये कवि: ।
निशेन्दुछन्दा: जाके मीमांसाविपादिकेषु ॥ २७॥

लिपिः

कविःशाठादिकं तत्र प्रबन्धनिमित्तम् ।
कुर्याद बुद्धमाहे मातृकाकुलम् ॥ २८॥
नान्दाभावे कृतं येत्स्यात्ना धायत्वशाक्तिः ।
तत्रीकर्म्यं कार्यं विधारम्भं न कारयेत् ॥ २९॥
प्रोक्षणात्[1] मौक्तिकं च पद्मप्रावरिष्टं[2] बहुम् ।
शाठायां लौकिकं वस्तुनि स्थापयित्वाद् क्रीं स्थि ॥ ३०॥

---

1. पा०गृ० २, २, ६
2. तत्रैव, २, २, ७.

उपविशाग्नौ पश्चात्स्वः प्रोक्तमुक्तवीत् ।
प्रतापन्थं कारिणो ऽं तती केवल्यात्मनु स्मीत् ॥३०॥

भिक्षादिधारणम्

भिक्षाचर्यां गृह्णातिं दंडः पलाशमाथा ।
गुर्वादि पश्यति प्रत्न गत्वाचार्यायाभिषात: ॥३१॥

गायत्री

आचान्ताय: गायत्रीं पठेत्स्वाज्यी: ।
दानं करीत्य गायत्री ऋणा ते अभिवाद्या ॥३२॥

मेधाजननम्

मातुः पश्चाद्भिक्षाया: स्त्रा: पञ्चाग्नेत्र च च ।

विनियोगः

येनेन्द्राणिति गुरुना छन्दो स्य ऋषिरंगिरा: ॥३३॥
नियोग: परिधानि स्याच्छिता च बृहस्पति: ।
यान्तेव ऋषिश्छन्दस्त्रिष्टुभं देवता मरुत् ॥३४॥
स्वनावन्नियोग व्यं दुरुक्ताभिधत: ।
विश्वामित्र ऋषिश्छन्दस्त्रिष्टुभी स्याद्वतात् वा ॥३५॥
या: परास्मते पूर्व विनियोग: परिश्चवे ।
परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुं देवता त्रिष्टुभी मरुः ॥३६॥
विनियोग वस्तन्त्रे स्याद्वस्त्रार्थोपधारणी: ।
ऋषि: प्रजापतिर्यमि दंड: सोम देवता: ॥३७॥

---

१. पा०गृ०सू० २, २, ८.
२. तत्रैव, २, २, १९.

यजुः प्रतिपृष्टि तस्य विनियोग उदाहृतः ।
उक्तस्थेति गायत्रं छन्दो योनिस्तुते ॥ ६८॥
ऋषिर्देवस्य प्रोक्ता यायी विष्ठेति पूर्वकम् ।
तच्चतुरिति प्रोक्तो प्रजापतिर्नियमे ॥ ६९॥
प्रोतेति त्रैष्टुभं छन्दो देवतास्य बृहस्पतिः ।
विनियोगोऽस्याभ्यो भूतदानां पुरोहिताः ॥ ७०॥
विश्वामित्र ऋषिर्ज्ञेयो गायत्रं सविताऽमरः ।
गायत्र्यादिविनियोगस्त्वादाने प्रकीर्तिता ॥ ७१॥
अग्निर्देवो यजुश्छन्द ऋषिर्भिरसस्य च ।
अग्ने युष्म इत्यादिभिर्विनियोगः समिन्धने ॥ ७२॥
ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तः समिदाधानमन्त्रयोः ।
व्याहृता इन्द्र आपश्च छन्दो गुष्टुभीरिते ॥ ७३॥
समिन्धन समाधाने नियोगः समिदाहितौ ।
तनूपा अग्न इत्यादि यजुषामृजवो मताः ॥ ७४॥
पूर्वेषो देवताग्निर्विनियोग उपस्थितौ ।
ऋषिर्नारायणस्ताग्निर्देवतास्याश्विसायुजम् ॥ ७५॥
उष्णुतमोष्णिगादं छन्दो नियोगो भस्मवन्दने ।

आचार्यपदा भी पौकामम्

स्नानं पुण्याहवैः पुण्याहगोरित्युदम् ॥ ७६॥
आप्याप्य तत्पायमिनातको वदन्तिकम् ।
पश्चादभिषेकाय्य व्याहृतः प्रखानानम् ॥ ७७॥
विधिनाचम्यावौः सामान्यं मानं पुनरावनम् ।
एतत्स्थानं सापिताफलं पान्धत्कुम्भम् ॥ ७८॥
पुष्टंशनी प्रेजः स्वनुशीतो विधापते ।
पुरतो हुं क्रमात् गायत्रा पति तस्यै ॥ ७९॥

वस्त्रधारणम्

आचार्योऽपि वाससा तेनं बटोर्को निवासयेत् ।
कुर्यान्तिकं ततो वासो अन्यं परिधापयेत् ।।५०।।

मेखलाबन्धनम्

यैन्द्रयेति मन्त्रेण कुर्यात् मेखलाम्बराः ।
वस्त्राग्रात् त्रिगुणा जातारम्भां प्रदक्षिणावृताम् ।।५१।
आचार्योऽथमन्त्री यं न बटोरस्तीकारम् ।

वस्त्रधारणम्

युवा सुवासा इति वा तूष्णीं वा वस्त्रं भवेत् ।।५२।

यज्ञोपवीतधारणम्

अभिमन्त्र्य यज्ञोपवीतं प्रतिमापयेत् ।
यज्ञोपवीतं परमेत्युक्त्वा बटोर्वः ।।५३।
यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोप ।
नह्यामि इति मन्त्रेण वा बटुः ।।५४।

अजिनधारणम्

मित्रस्य चक्षुरित्युक्त्वा सन्तूष्णीं धृतं ततः ।
दण्डं प्रावेशयत्साधं: प्रतिगृह्णाति वै बटुः ।।५५।

दण्डग्रहणम्

यो मे दण्डः[2 +] परापताद्वैहायसोऽधि भूम्याम् ।
पिबं यंता प्रावेशवतं गृह्णात्यायुषे बटुः ।।५६।

---

१. द्रष्टव्य - पा०गृ०सू० २.२.७-१२.
२. द्रष्टव्य - तत्रैव, २.२.११ ; २.२.१७; २.२.१५.
\+ यो मे दण्डः

उत्थयेति मंत्रेण दाक्षायणेति वृक्षः ।
दाक्षायणेति पुत्रीकर्त कौशल्यनाकुशा पूते यतः ॥५७॥
वाचामयामनारतां दण्डं गुरुणं प्रति ।
आददाति तथाचार्यः आपस्तम्बानादिर्वटुः ॥५८॥
पुष्टिरुच्चतदाभिरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ।
कृत्वा मार्जनमाचार्य गुरुः प्रेर्णं वटुं प्रति ॥५९॥

सूर्यदर्शनम्

तच्चक्षुरिति मंत्रेण वटुः सूर्यमुपास्ते ।
गात्वा करं दक्षिणां समधीनाभिमुखम् ॥६०॥

हृदयालम्भनम्

[1]मम व्रते ते हृदयमिति मंत्रेण विप्रकाः ।
गृहीत्वा दक्षिणं करं कुमारस्यास्ते गुरुः ॥६१॥
को नामासीति शिष्युत्तमं पृष्टो वटुकेन ।
आचार्यो भिक्षोरस्य प्रवर्तयति तं वटुम् ॥६२॥
स वटुर्मवतो ब्रूयादित्युक्तस्तं गुरुः ।
नामादिकत्र गो स्थाने तथा प्रवर्तना ॥६३॥
ततो कुमारं पृच्छति गुरुः पश्चिदासय ।
प्राजापत्य इत्यादिभिः वाक्यैरेवं वपः ॥६४॥
हौ विप्रो विप्रमन्त्रित्व दक्षासीमित्यभास्करो ।
अंतरात्मिं नन्त्रध्यं उत्सद्धकायस्य च ॥६५॥

अग्निप्रदक्षिणा

[2]प्रदक्षिणां परीत्याग्निं पश्चादुपविशेद् वटुः ।
पूजाकरणाद् प्रावरणाच्च विमोचतः ॥६६॥

---

१. द्रष्टव्य - पा०गृ०सू० २.२.१७-२१.
२. द्रष्टव्य - तत्रैव, २.३.१-३.

ध्यात्वाऽचार्यो बटोर्दद्यात् गुप्तानि ब्रह्म तत: ।
कौपीनमाचीनमार्गश्चर्यादिव्यवस्थापितः ॥६७॥

प्रणवाभ्यासः

प्रणवाद्यभिव्याहृत्य प्रतिपूर्णं बटुः कृत्वा ।
अवाप्यानि करवाणि न स्वपामादि तं प्रति ॥६८॥
यथा निमिषधारादि ततो वानादि यष्टी ।
अनेकधत: प्रवक्तुमुपायान्नमादधति ॥६९॥

मन्त्रोपदेशः

आचार्याय समादाय: पादोपसङ्ग्रहणम् ।
गुरु: प्रत्येकशाखिनां गायत्रीं प्रकाशयेत् ॥७०॥
प्रणव व्याहृतिपूर्वां सावित्रीं समारभेत् ।
अन्वीक्षणतो वीक्षयिष्यायासौ न तिष्ठते ॥७१॥
पादं पादं प्रथमतो द्वितीयो अर्धर्च: पठेत् ।
गुरु:सर्वां पूर्वापेन बटु: सदा पुरुवेत् ॥७२॥
अनुष्टुप् संहितानां पुनरपि द्विति त्रिभि: ।
सावित्री त्रिष्टुभां रात्रि वैश्याय जगतीं तथा ॥७३॥
सा ठं सवितुर्वरेण्यमित्यादिपादादिति वृहस्पतम् ॥७४॥
देवसवितारि ब्रह्मणादि देवतास्त ।
त्रिष्टुभाकता देवा इति बृहस्य तस्पति: ॥७५॥
संवत्सरे वा षष्मासे चतुर्विंशति तथा ।
द्वादशाहे च त्र्यहे प्रकृत्वां सद्यो तथा ॥७६॥

---

१. तुलनीय - पा०गृ०सू० २, ३, ३-५ ; २, ३, ८-९.
२. तुलनीय - वही, २, ३, ६-७; २-३-१०; २-४-१-४.

एते विकल्पिताः कालभेदाः पार्थिवाद्यपि ।
विज्ञाय तत्र स्थानुष्ठानादन्युपकल्पते ॥७१॥
(औपासनाग्निरथवाग्निहोत्राणि ग्न्यन्तरं क्रमः ।
गार्हपत्याग्निपूर्वाः श्रौताग्न्याधानात् यथाग्निहोत्रिषु ॥)

<u>प्रथमाग्निकर्म होमः</u>

होमार्थं वापि गायत्र्याः अग्न्याधानमथोच्यते ।
अग्न्यन्तरो भवेत् संपुटलक्षणान्विता ॥७२॥
प्रतिष्ठितं त्रिभिः काष्ठैरिन्धन आदिभिः ।
अग्नि प्रज्वलितं यथा तं स्थापितायकम् ॥७३॥
यथा स्वमग्नौ देवानां होमतापि कृतायकम् ।
[1]कृत्वा प्रदक्षिणं वै कृष्णाय अग्न्यादिभिः ॥७४॥
अग्न्याधानमिषीत सुप्रभाति स्थिता क्रिया ।
उपविष्टस्याग्निसंस्थानादिह प्राचापि निवर्तते ॥७५॥
कर्म नित्याय अग्निहोत्रमग्ना दधाति च: ।
अग्नौ अग्निमन्त्रमुख्यापेणा त एव वा ॥७६॥
द्वाभ्यां वा अग्निमिच्छेत्युक्ताः प्राग्लक्षणान्विताः ।
कर्म नित्याग्ने अग्नियां न वीथिवीति भूमिपाः ॥७७॥
न तु कर्म नित्यानस्य विधानं क्वापि दृश्यते ।
पुनः संपुटाणां पि स्थापुटाणां तं च पूर्ववत् ॥७८॥
[2]मुखं विमृज्य पाणिभ्यां तौ प्रक्षा प्रक्षा च: ।
तनुपा अग्न इत्याद्यैर्मन्त्रैः प्रतिष्ठापयेत् ॥७९॥
मेधां मे देव इत्याद्यैः प्रतिष्ठं त्रिभिस्ततः ।
पूर्वोत्तरादधारेण अथात्र रक्षुनक्षत्रैः ॥८०॥

---

१. कृष्णाय - पा०गृ०सू० २.४.५-६.
२. कृष्णाय - तत्रैव, २.४.७.

केशानि च न स्पृशेत्: पंक्त्याचमनं ततः ।
शौचाचारं यथा शिष्टं वाङ्मनः कायगतं तथा ॥८१॥
पवीकुर्यात् वक्त्रं वाचुभौ पुनरन्नानि चक्षुषी: ।
भैनाचमनं वाचुषीरतथवाच्य कर्णयोः ॥८२॥
नाभ्युपाणं पाण्यो: स्पर्शनानुदिशः ।
कटि शिरं बुद्धिशानाद्यमन्त्रणा ॥८३॥
दक्षिणे चैव हस्ते प्रतिमं च कुशाखुणम् ।
आचार्यो नैकजिह्वाचमनानि कृत वा शिव ॥८४॥

अभिवादनम्

समाचारं परिष्कृत्य स्वान्यायाभिवादनम् ।
जन्मं कृतुणां स्वान्मातुलस्य जीवितानाम् ॥८५॥
उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
आचार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता ॥८६॥
वसलीकृत्वा: प्रवर: पदं ततो ऽभिवादयेत् ।
विष्णुर्वाणमभिमु भो इति प्राग्मुखोऽथवा ॥८७॥
प्रसार्य दक्षिणं बाहुं विप्रः श्रोत्रसमन्वितः ।
उरो: सर्वं तु सवाम्मो वक्षोनाभिसमन्वितः ॥८८॥
तत्र एतावीन शिरसी विष्णुवाचनात् ।
चतुर्थं धर्माद्यं स्वदेवत्ताभिवादनात् ॥८९॥
पद्मावारो करौ कृत्वा पादौ स्पृश्यं गुरोः ।
उत्तानाभ्यां तु पाणिभ्यां इति पैठापावं च ॥९०॥
कायर्थेन शिरस: प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ।
आशिषं वै प्रयच्छेत्स्वस्तीणी न्यथा भवेत् ॥९१॥
आयुष्मान्भव सौम्येति वक्तव्य एव पूर्वः ।
नाभिवाद्य वै विप्रमभिवादनकामता ॥९२॥
अभिवाद्य वै भो तात्पुत्र सर्वोऽभिवसतया ।

भिक्षाचरणम्

[1] अग्न्यन्तरे भिक्षाचरणं यथाक्रमः ॥६३॥
[2] प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद् भैक्षं यथाविधि: ॥६४॥
अंगादि यथालाभं पात्रमादाय यत्नत: ।
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ॥६५॥
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं याचैनं न विमानयेत् ।
षट्‌द्वादश वा भिक्षास्यु: त्रिभिक्षा वा प्रयोगत: ॥६६॥
स्वत: प्रणवमुच्चार्य भवत्पूर्वकं वदन् ।
भिक्षां देहीत्यथा ब्रूयाद् ब्राह्मणस्तु चरेद् व्रती ॥६७॥
क्षत्रियस्तु भवं कुर्याद् भिक्षां भवदन्तराम् ।
देहीत्यंते च वैश्यश्चेद् भिक्षां देहि भवत्यपि ॥६८॥

गुरवे भैक्ष निवेदनम्

[3] निवेदितं गुरवे भैक्षं भुञ्जीत तेन च: ।

नियमा:

गुरुणा प्रत्यनुज्ञातो वाग्यतो वा भवेत्तत: ॥६९॥
न तु तिष्ठेत: शेषं ब्रूयातां निशामन्य ।
क्षारलवणाशनोऽध: शायी भवेत्ती ॥७०॥
प्रथमं भोजनं त्यक्त्वा धार्ये दंडाजिने सदा ।
तावं प्रातरग्निकार्य' सायंसन्ध्योपासनादिकम् ॥७१॥

---

१. तुलनीय - पा०गृ० २.५.१.
२. तुलनीय - पा०गृ० २.५.२-७.
३. तुलनीय - तत्रैव, २.५.८-११.

कर्तव्या गुरुशुश्रूषा स्वाध्यायध्यानपरीक्षतः ।
सायं प्रातश्च भिक्षेत भिक्षार्थं च गृहे गृहे ॥ ७२॥
पुराद्ग्रामाद् विशुद्धेभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः ।
अभिशस्तं भीतपापात्मा तस्मात् परित्यजेत् प्रभुः ॥ ७३॥
ब्रह्मचारी यदा स्नाता याचच्चा सम्भिमानपि ।
गुरुणापाते कामसुतदद्यात् सम्भिवस्ततः ॥ ७४॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैश्वीभिमन्यकम् ।
यथाशक्ति गृहिभ्येव प्रतिगृह्यापि वा ॥ ७५॥
वेद यज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद् भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ ७६॥
सर्वं वा विचरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ ७७॥
अन्यथाभिक्षा तामि गुर्वादीनां गृहे चरेत् ।
पूर्वं पूर्वं परित्यजेद् भिक्षायामनुपलब्धौ ॥ ७८॥
दत्त दद्यातु वा भिक्षा ज्येष्ठां कज्जलानि च ।
भुक्त्वा प्रभुक्तिं याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९॥
आचारगात्रादधिका न किञ्चिद् भिक्षामाहरेत् ।
पुण्यतीर्थ दीक्षिण कामतो भिक्षमाहरेत् ॥ ८०॥
माधुकरीं आदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स याति परमं स्थानं भोक्तापुरुषो च भिक्षणम् ॥ ८१॥
(भोक्ता पुरुषो च भिक्षणं प्रति)
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

---

१. द्रष्टव्यम् - संस्कारचन्द्रिका, ब्रह्मचारिभिक्षाटन नियमाः, पृ० ११२

कौपीनक्रियाविधानम्

आतुरः स्नानकालेऽपि कौपीनं धरेत् ॥ ११२॥

नीलमाविधिभिरक्तं तन्तुमात्रादि वर्जितम् ।

देवतार्थे च देवापि मज्जनं न समाचरेत् ॥ ११३॥

दंडमन्मज्जनं वा स्यात् स्नानार्थं पीडितुमादिना ।

मृदादौ नीचपतितस्वापणं मध्ये न दापयेत् ॥ ११४॥

केशं[1] वर्धमिच्छत्स्यमज्ज दानेन च ।

क्षौरकर्मविधिः

चतुर्णामपि वेदानां क्षौरं कृत्वा धरेत् ॥ ११५॥

चत्वारिंशदष्टौ च वर्णाश्चैतद् व्रतादिषु ।

एक एव व्रतास्तस्मिन् यतौ कुर्यात् न तु ॥ ११६॥

प्रतिदिनं तदेव वा तस्मिन्नुक्तो कुर्यात् कुर्यात् ।

तदूर्ध्वादिकं वेद गुरुमासिकमेव वा ॥ ११७॥

दर्शकाले क्षौरं न कुर्यात् स्यात्तु रागतः ।

दक्षिणास्यमुखोऽस्य शौचाचारांश्च निवर्तयेत् ॥ ११८॥

सर्वं प्रकाराणां आरंभ समाधः सम्भिला इतिः ।

सायं प्रातः होमः

कुर्याद् पूर्वं अग्निनाधानस्थली गते सर्वे ॥ ११९॥

सन्ध्यां वापि सन्धिः उपकरण्य यथेन्दुः ।

अग्न्यन्ते समिदाधानमिति संकल्पमुच्चरेत् ॥ १२०॥

---

१. तुलनीय - पा०गृ०सू० २.५.१२; २.५.१३;
२.५.१४; २.५.१५.

आचारः

भिक्षेच्च ततो मातरं गुरुतो वाऽन्यतो यदि ।
भैक्षमन्नं ततो लोपाताद्यतः प्राङ्मुखः शुचिः ॥१२१॥
आपोशानक्रिया पूर्वं अग्निकन्यभिपूजितम् ।
भिक्षा यदि न पूर्णा निषेधः भक्षणात्मके ॥१२२॥
भिक्षापात्रमादाय प्रीत्या तेनैवाप्नोति ।
तदि वा गुरवे यदि भुक्त्वा प्रणम्यैकपात्रम् ॥१२३॥
पञ्चाग्निभिर्वा वा शरीरे तु प्राप्नुयात् ।

उपनयने अधिकारी

स्वपित्रान्वयं कुर्यादधिकारं कुरीयते ॥१२४॥
पितामहो वा तद्भ्रातृस्तदभावे पितुः पिता ।
तदभावे पितृव्याः स्युस्तदभावे तु मातुलः ॥१२५॥
सपिण्डोऽन्योऽपि सोदर्यो पवित्राणि च धारयेत् ।
सप्त द्वादशार्धं च तापिनां कृमितुषः ॥१२६॥
स्वाधिकाराभिलाषया प्रणामं विशेषतम् ।
कृच्छ्रत्रयं चरेदिति विष्णुमुखश्लोकोक्तितः ॥१२७॥
ब्राह्मणादौ स्वकालेऽनुष्ठितः कृत्वाथ शिष्यस्य कर्मानुष्ठितम् ।
कृत्स्नेन प्रथमं यथावद्विध्यधिकारसमुदाहृतम् ॥१२८॥

व्रतानि

[१] ऊर्ध्वं व्रताभिधानं व्रतानि प्रवक्ष्यामि ।
वेदाध्ययनपूर्वेण ब्रह्मचर्याभिधानानि तु ॥१२९॥

---

१. तुलनीय – पा०गृ०सू० २.५.१८, २.५.१७, २.५.१८ २.५.१९.

शुक्लं कार्पासिकं विप्रो धृ धृ क्षौमं तु क्षत्रियः ।
वैश्यः पीतं तु कौशेयं परिदध्यौचमाचरेत वः ॥ १३०॥
कार्पासिकं तु सर्वेषामविकार्यं स्मृतं बुधैः ।
वल्कलं गौतमः प्राह परिधानाय सर्वदा ॥ १३१॥
क्षौमकार्पासकुशमयमविवल्कल केवलाः ।
सर्वं तन्तुसमुत्थं धारयत्परिधानकम् ॥ १३२॥

मृगचर्माणि

ब्राह्मणस्याजिनं कार्ष्णं रौरवं क्षत्रियस्य च ।
आजं वैश्यस्य गव्यं वा उत्तरीयाणि तानि तु ॥ १३३॥
[1]कार्ष्णमथापि सर्वेषां गव्यं वा तत्प्रधानतः ।
प्राधान्यं पुरुषार्थो वा गव्यं त्वचाधृतौ ॥ १३४॥
सवृत्तं वृत्तं केशैश्च नाव्या व्याघ्रादुरुंगुलम् ।
एकं द्वे त्रिणि वा चतुर्विंशाष्टषोडशः ॥ १३५॥
(धार्यं सुपाशितम्)
प्रमाणमुक्तासार्धमितिलिपिदाहृतम् ।
त्रिंशत् कंठांथा च चतुर्विंशाष्टषोडशैः ॥ १३६॥

मेखलाः

त्रिवृत्ता मेखला मौञ्जी धनुर्ज्या क्षत्रियस्य तु ।
मौर्वी वैश्यस्य त्रिवृता शणान्वता प्राङ्मतुः ॥ १३७॥
त्रिवृताग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पंचभिरेव च ।
ग्रथिता वचनादिनामेकाद्यात्प्रदक्षिणा ॥ १३८॥

---

१. द्रष्टव्य - पा०गृ०सू० २.५.२०-२४.

एतासामप्यलाभे तु सर्वा संभवतो: ।

दण्ड:

[1]विप्रस्य दंड: पालाशो बैल्वश्चाथ क्षत्रियस्य तु ॥ ६९॥
औदुम्बरस्तु वैश्यस्य सर्वेषां सर्व एव वा ।
तेषामप्यलाभे तु सर्वेषां यज्ञिया: ॥ ७०॥
आपादिकान्तिकाश्च प्राक्तुर्याप्नोत्मनो ।
अव्रणो तु वर्तितुल्या: सौम्य दर्शना: ॥ ७१॥
कुटिला दंडा: सत्वचोनाग्नि दूषिता: ।
यूपवत्तुल्याग्रा स्वतावितष्टिता: ॥ ७२॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्ड: कार्य: प्रमाणत: ।
ललाटसम्मितो राज्ञ: स्यात्तु नासान्तिको विश: ॥ ७३॥
नासान्तिको ब्राह्मणस्य राज्ञ: स्याद्भ्रूसमन्वित: ।
केशान्तिको वैश्यस्य वसिष्ठोक्तस्तथा मान्यमा ॥ ७४॥
केशावधिकलाटस्य पुन:श्रोत्रिक: क्रमात् ।

गुरुपूजा

[2]गुरुणाहूत आसीनो बटुरुत्थाय तं प्रति ॥ ७५॥
शृणुयात् तस्य आमन: पृष्ठत: ।
आसीन: प्रतिशृणुयादुपविष्टो भवेदपि ॥ ७६॥
तिष्ठंस्तत्प्रतिशृणुयाद् गच्छन्नपि स्थितो बटु: ।
शृणुयादभिगम्यान्यानुगच्छन्नपि ॥ ७७॥
शृणुयादभिधावंस्तु शीघ्रं यदि प्रती ।
अथाधवादी शिष्टो गुरावत्ता यथा ॥ ७८॥

---

१. तुलनीय - पा०गृ० २.५, २५-२८.
२. तुलनीय - तत्रैव, २.५, २९-३१.

स्नातकस्य तत्र वर्णितस्त्रीणि भवन्ति पूजिताः[1] ।

स्नातकाः

त्रयः खलु स्नातका विद्यास्नातकः प्रथमो मतः ॥ ६६॥
व्रतस्नातको द्वितीयः स्याद्विद्याव्रतस्नातकः ।
तेषां उत्तमं तृतीयं आचार्येण प्रपंचितम् ॥ ६७॥
पुरा वक्ति नरः कर्म कर्तुं यदि न शक्यते ।
गोदानादि पि व्रतं समानादिष्टपूर्वकम् ॥ ६८॥
त्रिभिर्व्याहृतिभिः पूर्वं सर्वाभिश्च चतुर्थकम् ।
पंच वारुणाद्यैश्च समादिष्टस्य लक्षणम् ॥ ६९॥
दानानां गोणकाले च वैवाह्ये निरूपति ।
व्रते आपि विधौ द्वौ पाश्चात्यानिराकृता ॥ ६९॥

उपनयनकालः

उपनायनस्य कालः परः षोडशवार्षिकः[2] ।
द्वाविंशतिः क्षत्रियस्य वैश्यस्य चतुर्विंशतिः परः ॥ ६९॥
(ब्राह्मणक्षत्रियविशां कालश्चोपनायनम् ।
सावित्री पतिता व्रात्याः परिव्राज्याः प्रकीर्तिताः ॥ ७०॥
अत ऊर्ध्वं भवन्तीति सर्वधर्मबहिः कृताः ।

व्रात्याः

सावित्री पतिता व्रात्य व्रात्यस्तोमादृते यतः ॥ ७१॥
व्रात्यस्या पुरिव्रयस्य न कार्यमुपनायनम् ।
अध्यापनं याजनं च विवाहादि विवर्जितम् ॥ ७२॥

---

१. पुनापि - पा०गृ०सू० २, ५, ३२-३५.
२. पुनापि: - पा०गृ०सू० २, ५, ३६-४२.

तापिता पतितानां च कुर्वे येषां त्रिपुरुषागामु ।
तेषां मासे संस्कारो ध्यानं न च विद्यते ॥७३॥
[1]इष्ट्वा प्रायेण पतिताधीधाराग्निकता च ते ।
पीतकृच्छ्रं कृत्वा व्यवहार्यां भवन्ति तः ॥७४॥
[2]प्रायश्चित्तं विना तस्य नान्यत्राधिकृतिर्भवेत् ।
अनाहिताग्निधर्मस्य स्यादाधानं कथं ततः ॥७५॥
स्वविधिप्रमादतः तु संधानमुपतिष्ठति ।
स्नाने संध्याग्नि कार्यं च देवतार्चनं ततः ॥७६॥
सन्ध्याविकल्पनानां प्रवर्तेत तर्पणम् ।
पुरुषार्थानमस्कारैर्भुक्तिमुक्ती स्थितिः ॥७७॥
सायं सन्ध्याग्नि कार्यं च नमस्कारैरभिवादनम् ।
भोजनं वर्जयेत् सूर्योदय सर्व बुध्यते ॥७८॥
स्नाति पाने स्थानं यत्र योगिनां रतिः ।
पुष्कराणां स्यात्स्वर्गो वा स्वाध्यायाध्यायिनायतः ॥७९॥)
निज्ञां वाक्या - - - - - - - - - - ।
- - - - पीडनानां वा अनध्यायादिकं तथा ॥८०॥
गीर्वाणा स्वपदेन रेणुकार्येण पञ्चमा ।
कातायनगृह्यसूत्रोक्तप्रयोगविधिः कृताः ॥८१॥

॥इति श्री गृह्यकारिकायां रेणुकाग्निहोत्रि विरचितायां कातायनगृह्य-
सूत्रोक्तायां भौत्याध्यायः समाप्तम् ॥

---

१. द्रष्टव्य: - पा०गृ० २, ५, ४३.

२. द्रष्टव्य: - का०श्रौ०सू० २२, ४, २६, २७.

अथ वेदारम्भः

ब्रह्मचारि प्रसङ्गेन वेदारम्भो विधीयते ।
कृतवेदव्रतो वा स्नात्वा गच्छति गुरुमन्ति ।। १।।

नक्षत्रादिशुद्धिः

ना त्वकृते श्रावणिके वायुदिग्विरचितस्य ।
षष्ठ्यां रिक्तां शनौ भौमे भीमे रिक्तोपतिष्ठसु ।। २।।
मृगादिपञ्चधिष्ण्येषु मूलात्तिस्रश्च करे ।
पुष्यादित्रितये चित्रास्यात् वेदग्रः शुभः ।। ३।।

विधिः

व्रतादेशनिमित्तं तु मातृपूजनपूर्वकम् ।
श्राद्धं कृत्वाथ विप्राणां ततः संकल्पमुच्चरेत् ।। ४।।
यजुर्वेदव्रतादेशं करिष्ये इति निश्चयम् ।
स्थापयित्वाग्निं वह्निं प्रति शुद्धिपूर्वकम् ।। ५।।
आसीनमाघारावाज्यभागौ च कुर्वीत ।
अन्तरिक्षं ततो वायुं ब्रह्माणं छन्दसां तथा ।। ६।।
छन्दांसि च ऋषीन् प्रजापतिमनुस्मरेत् ।
देवान् ऋषींश्च श्रद्धां मेधां च सदसस्पतिम् ।। ७।।
ततो गुरुस्तथाज्येन जुहुयादिति ततः ।
अग्ने त्रिषष्टयो ताः स्वाहान्ताश्च देवताः ।। ८।।
ब्रह्माणी वरुणावाज्यभागान्ते पूर्ववद्भवेत् ।
शुक्लादाज्यभागान्ते स्वाहास्वाहेनाहुतान्तिमाः ।। ९।।

---

१. पा०गृ० २.६.१

स्थालीपाकान्नि जुहोति वायवे प्रणी तथा ।
ततश्चन्द्रोऽग्नि स्वेनं प्रजापतये स्वाहेति ॥ १०॥
दिविष्ठ इन्द्रियश्च च भवति तत्पुनराह ।
वेदाध्ययन समाप्तवति पुनश्च पि च ॥ ११॥
ततो होम पूर्णा स्वाहा: विष्णुं तथा ।
प्रजापतिमिन्दाणां हुत्वा विधेयमुक्तम् ॥ १२॥
परमेष्ठी ऋषिं छन्दां स्वधिपां पूजयेत् द्विजः ।
इन्द्रि धापयानि स्थालीपाकानां हुता ॥ १३॥
ततो प्रजा स्वाहादि विमोकान्तं च पूजयेत् ।
यामेदि दिवि स्वाहा पृथिव्यग्निपूजयेत् ॥ १४॥
दिव्य इव इष्टी स्वाहा धर्मेदि पि पूर्वे ।
एक एव प्रजापति यदि स्यात् प्रजापतिनाम् ॥ १५॥
आधारावाज्यभागौ च पृथिव्यां अग्नि ततः ।
प्रणी स्वुच्चन्दोऽग्नी धातविधाय वायवे ॥ १६॥
पुनः प्रणी कौस्वोदिविकान्नापम् ।
पूर्वापि प्रणी तत्पान्दोषयश्च पूजयेत: ॥ १७॥
दिव्य स्वन्ना तद् प्रणी विश्वेदेव ।
प्रजापतये स्वाहा स्वष्टिकृताज्यपा चे ॥ १८॥
पश्चिमे पूर्णायां नामकरणादि स्वयं कुमः ।
कुर्यात् कर्मकाचार्यो पूर्वादि पुत्रांश्चकम् ॥ १९॥
ततः प्रत्यक्षमाधीयाधिष्ठायान्नमाचति ।

वेदारम्भः

वेदारम्भमुपाख्यातमनन्तरोदितः ॥ २०॥
अध्येष्यमाण आचार्यो विधिवत् स्यादुदङ्मुखः ।
गुरोर्दक्षिणादिग्भागे वसि गोत्रमयाचतः ॥ २१॥

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो ब्रह्मणोङ्कारमुदीरयेत्[1] ॥ २३ ॥
प्राणापानौ समौ दधः पावनं गौतमोदितः ।
चतुर्दशानि वै[2] प्राणाः कर्णाभ्यामिन्द्रियाणि च ॥ २४ ॥

वेदाध्ययन विधिः

ॐ कार पूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयो[3] धराः ।
त्रिपदैव सावित्री विज्ञेयं[4] ब्रह्मणो मुखम् ॥ २५ ॥
अध्यापतं[5] ततो वेदं वाच्यमानो गुरोर्मुखम् ।

हस्तादिमुद्रा

हस्तौ मुकुलितौ कार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ॥ २६ ॥
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ २७ ॥
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
सम्मुखानि गुरोर्नेत्रा ध्येतव्यं स्वनुज्ञया ॥ २८ ॥
ॐ कार व्याहृताः सप्तसाम्नानि स्वरौ मतः ।
उकाराद्यक्षुदान्तानन्तरं गौतमो ब्रवीत् ॥ २९ ॥
अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो । इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ३० ॥

---

१. मुच्चीयु. (ब पाठः)
२. च
३. यथा
४. विज्ञेय
५. आपातव्.

भेदा त्रिषष्ठानां धातोः प्रत्ययादिभिः ।
केः कुर्वतो त्रिपाद्यः तत्कर्ता प्रत्ययादिभिः ॥ ३०॥
भिन्नार्थप्रत्ययैरेवं कृत्प्रत्ययैस्तथा ।
आत्मनेपदं कर्तृ वेदस्य विधिं सूत्रतः ॥ ३१॥
पारं पर्याप्ती पर्याप्ते केः तत्त्वरूपकः ।
तन्मात्रं कर्म कुर्वन्ति तत्कायाध्ययनं तथा ॥ ३२॥
अथ स्वकायाभ्यां पराभ्यां ततः पठेत् ।
स्वकार्यं तु परित्यज्य वाचाप्यन्यः स उच्यते ॥ ३३॥
एवमध्ययनं कुर्वन् कृतार्थमनुयात् ।
तत्कार्यं तथा नेत्री वासुदेवः परात्परः ॥ ३४॥
पुंसी वा पठितो वा स्यात् अथवा स्यादिक्यावटः ।

प्रत्ययकृत्स्थो प्रत्ययः

नानाव्यवच्छेदान् नेती क्रियार्थं प्रत्ययः ॥ ३५॥
तत्र दोषापहृत्यर्थं निर्दिष्टोऽयं पदक्रमः ।
स्वर्णतिलका प्रत्यया यदि प्रयोजकः ॥ ३६॥
स्यात्सार्थकोऽपि स्यात्तु कृतोऽपि च यदि ।
कृतार्थौ कृत्स्नतः कार्यं कृतवान् वदेत् ॥ ३७॥
तत्कारणं मतोऽपि योजनायां धातुना वा ।

अकर्मणिप्रयोगम्

अकर्मणि प्रयोगे तु वाच्यतोऽनुकल्प्यते ॥ ३८॥
कुर्वन्ती प्राक्तनं पदार्थाधिकारिणि ।
अथवा नोपपदे वा कर्मणो विप्रुतं भवेत् ॥ ३९॥
उपपदादिनाम स्वामिनी अधिकृता सा तु सः ।
कर्माणि अकर्मणोऽपि वा नामार्थे तो चाकृत्ये ॥ ४०॥

कौशुम्भतामाज्यस्य विधिवत् यद्वं समिद्धयातु ।
या इष्टा उपयुक्ता वा अभिष्टास्ताः वेदोऽपि दक्षिणा वृता ।।७१
ओम्प्रणिपातानां वाचतां च प्रकृते ।
स्वस्तीभिमान्यूर्णां विष्णुगणादि वैरोपणे ।।७२।
वषिष्टकां कृष्णा मुंजोपादि धारणी ।।७३।
दंडोपवीताक्तिमिकानां औप ग्रौ व्याहृतिर्भृति च: ।
प्राणायामान्याविधुनांस्तु कृत्वा तां धारयेत् अविधायश्रुतान् ।।७४
यान्मः फलौ मन्त्रान्व्ययनीच्यातृवृद्धः ।
इति त्रिविक्रमः प्राह: मन्त्राग्न्यनुविधिनिधिषु ।।७५।
मुंजोपवीतादिन दंडकाष्ठं त्याज्यं न ते स्यात् ब्रह्मचारिणां च ।
अविकल्पमेधोवृत्तोपपार्यं लंकार्यं ब्रह्मचर्य पुनरुक्तिषु: ।।७६।
पुनरारम्भो वेदारम्भं गुरूत्तरादितः ।
फिरपीयता पुनर्दुग्धा त पक्षे ब्रह्मचारिणो ।।७७।

वाक्शुचिः

उत्तराध्यायं वेदस्य प्रारम्भः प्रथमो बुधः ।
न कर्तव्यो स्वाध्याये वाडि फोडसरा गुरो ।। ७८।
उपाकर्म प्रकुर्वीत कृत्वा तामर्थवृत्तिकः ।
ग्रन्थांशाध्ययनेषु एतत्कायनेषु ।।७९।।
वसुधां शौनकीयापाठमन्त्री मन्त्रां भीतु ।
स्वसूत्रमी वेदारम्भं प्राह गौतमः ।।८०।।
यज्ञा वीमिकाः भोगोत्कलापादयाधिकः ।
तथोदिता कृताग्नूसकारिकोपिकुरुप्रिया ।।८१।।

।। इति गृह्यकारिकायां वेदारम्भः ।।

अथ उपाकर्म

काल:

[१]बह्वृचानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन तु ।
हस्तादि हस्तयुक्तायां पंचम्यां वा तदिष्यते ॥१॥
ग्रह-संक्रान्ति-दोषाद्यै[illegible] ।
प्राय: [illegible] बहुश: ॥२॥
ओषधी[illegible] ।
[illegible] कर्म: ॥३॥
पंचम्यां प्रायिकी हस्त हस्तयुक्ता [illegible] ।
संक्रान्ति-युक्तां वा [illegible] ॥४॥
[illegible] ।
श्रावण्यां [illegible] ॥५॥
पूर्णिमा प्रतिपद्युक्ता ह्युपाकर्मण: प्रिया ।
[illegible] ॥६॥
धनिष्ठा प्रतिपद्युक्ता त्वाष्ट्र ऋक्ष समन्विता ।
श्रावणी सर्वे कुर्वीरन्नृग्यजु: सामगास्तथा ॥७॥
पर्वण्युदिते कुर्यु: श्रावणीं तैत्तिरीयका: ।
बह्वृचा: श्रावणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्ति वर्जिते ॥८॥
उपाकर्म-क्रियां कुर्यात् सामगो तु पंचमि ।
[illegible] ॥९॥
[illegible] ।
प्रात:काल: [illegible] पर: ॥१०॥

---

१. [illegible] - पा०गृ०सू० २. ७. १.
२. ७. २.

करास्त्र चतुर्थेषु वा या च शीर्षेषु केन: ।
धनिष्ठाभिश्च कार्यं श्रीजागरणात्मके ।।
श्रावणा शुक्ले यत्तु पर्व प्रतिपदि ।। ११।
अथ चैत्रोपनाकृतिः वर्णिनः स्वाध्यायक्रियाम् ।
दुःखौका मध्याह्ने राष्ट्रे तस्मिन् विजायन: ।। १२।)
श्रवण: पौर्णमास्यां च संक्रान्त्युपस्पृष्टा भवेत् ।
तदैवोदधिके ग्रहणापद्यते दधिके भवेत् ।। १३।

प्राप्ति

उपाकरणशब्देन वेदारम्भमुच्यते ।
अनागम वृद्धि प्राप्य पूर्वाह्णे वेद्विद्या मता ।। १४।
अस्मिन्ननध्यायानां: कर्मसंख्ये: ।
तच्छ्रवणवर्णे चौ पि प्रवृत्तस्य वा क्रिया ।। १५।

विधिः

समाचारप्रदिष्टायां बुधादिष्वज्ञो क्रियाम् ।
श्रावण्यां कतिपाये तु कान्तान्दशी तथा ।। १६।
तिलस्नानं कुर्वीत संक्रान्ति ग्रहणादिषु ।
वैसारादौ कान्तादौ पुष्कालो मनोरुचि ।। १७।
दाधी तत्कुर्या आमन्त्रणी निमित्ते ।
ततो मान्दावुं भाद्रं मातृपूजा-वृद्धिम् ।। १८।
गुरोराज्ञाऽथ्योऽकाराम्न शिष्याणां परार्थत: ।
उपाकर्म क्रियारम्भ निमित्तं गणेशादिषु ।। १९।
देवपूजं धीवृध्यर्थं पुनांक्कादिषु ।
तदेव मातृपूजं स्वाराध्य-दैवतार कर्मेषु ।। २०।।
अतान्तो स्वादिष्टवै गुरु: ऋषि पूजा चरेत् ।
अग्नि: पञ्चाशुचयिष्टि चाथवा स्वाग्निमापता: ।। २१।

शिष्यादि कर्त्तव्यो पाठं स्मृत्वा संकल्पमुच्चरेत् ।
उपाकर्म कर्त्तव्ये तु सर्वो वेदविधानं-करेत् ॥ २२॥
पवित्रपाणिरासीनः पूर्वं प्रणवं जपेत् ।

पाठविधानम्

तादर्थं पञ्चमी ज्ञानि पवित्राणि महात्मनाम् ॥ २३॥
स्यातां सूक्तस्य ऋषिः वाच्यः पूर्वपाठकम् ।
१आधारो विदिशावायव्यप्रकाशणो पुरारिः ॥ २४॥
पुण्यं कर्त्तव्यानां सन्ध्योपासकृतिः स्मिताः ।
ऋते सोमो कुशान् नत्वीय निष्क्रमम् ॥ २५॥
२मिताक्षुद्विवादोन्मीमांसाप्यस्य च ।
तत्त्वमतिमित्यस्य स्वयं पूर्वमूर्तिकम् ॥ २६॥
ऋषिश्छन्दस्तु गायत्री देवताग्निरीरितम् ।
विनियोगः सर्वेष्वेव स्वाध्याये वै स्मृतौ ॥ २७॥
पुनर्वैरिपुच्छन्दस्तु विराट् वाग्मिनी मताः ।
स्मृतौ वाग्मिनां पति दधिक्राव्णो कारिणम् ॥ २८॥
वामदेवऋषिस्तस्य पुरोदेवता मता ।
छन्दो नुष्टुप् ऋषि तस्य प्रजापती विनियुज्यते ॥ २९॥
ऋषिर्भूमिर्यजुर्देवता सर्वानिष्कृति ।
विनियोगविधेयार्थं ऋषिदेवादिकीर्तितम् ॥ ३०॥
३देवतानामभिधानं सीदतुपि सोमम् ।
आधाराधेयसम्बन्धिना सर्वेन देवताः ॥ ३१॥

---

१. तुलनीय: - पा०गृ०सू० २. ७. ३-४.
२. तुलनीय: - पा०गृ०सू० २. ७. ६ ; २. ७. ११.
३. तुलनीय: - संस्का, २. ७. ३-६ ; २. ७. ११.

कुर्याद्विच्च धानाभिर्क्षितां अतस्यरितु ।
ज्यितां सिद्धांध महतां वक्ष्यन्तु ॥३२॥
अन्ये त्विच्छन्ति होमा पुरस्तात् पूर्वतः ।
कृष्णौ वत्साक्ष कुर्वन्ति परिस्तृताः ॥३३॥
वासादपि विशिष्टो यं नेवक्ष्याक्षपाम् ।
वाक्यीयं तु विज्ञाना धानानां ब्रवीति ॥३४॥
धानाभृष्टयवाप्रोक्ता लाजाः कृताश्च तथा ।
औपकल्पि दात्रुं: पक्वा: सर्पिषी न वा ॥३५॥
औदुम्बरा प्रतिष्ठन्ति पूर्वं तदाच्छादयन्तु ।
धाना दधि च मिश्राय वायां कर्म कल्पन्ति ताः ॥३६॥
यथा धोयमाने क्षुविन्तु वेदं प्रति तु वृतः पूर्वपृष्ठा ।
वधीतादि पैत्र पत्नी विकल्पाः अभ्युक्ताभिम: तथ्यावगानुगता :॥
आधारान्त्वमर्थं ताः कृत्वा पंचदशाहुताः ।
तथानाहुत्यार्यैरुक्त्वाधिदतस्यरितु ॥३८॥
कुर्वन्तन्तु: सर्वथा उभाभ्यः ।
आदक्षु पश्चिमेकाली मैत्रीपूर्वा ततः ॥३९॥
दधिक्षुरा ते पूजाक्ताला आचार्यो प्रजापत्यम् ।
अभिमार्यकया धानां प्राशितां ब्राह्मणार्थे[1] ॥४०॥
[2]सर्वं विरपां वी धानां[3] सोमादिकं भवेत् ।
प्राशपुले वती धान्य आदत्ता: प्रयुक्तम् ॥४१॥
अन्नी भोक्ति मुर्द्धिक्षाच्य तथा दधि ।
यावन्तं गणामिथिल शिष्याणां तावत्प्रकारान् ॥४२॥
अन्यास्या[4] आवर्ण कर्तव्य पुरुषाश्च ।

---

१. पूर्णाय: - पा०गृ० २, ७, १२-१३.
२. पूर्णाय: - वौध, २, ७, १५-१८.
३. धाना
४. सर्वोक्ता उदुम्बर वाक्येनार्थः ।

कुर्वन्ति श्रीति वासिद्धावतांश्च: ॥७३॥
धानाश्च: पिष्टं कृशरौ घृतेनाक्तं कुर्यात् ।
प्राकाशपितृभ्योऽन्ते कृष्णुश्रती स्मृत: ॥७४॥
केशादिभ्रुतिध: च आलम्भो गुरुस्तथा ।
ऊर्ध्वसुत्कातापितॄं पवते व्याकुरि पुलिकाम् ॥७५॥
कोपेतसताराधां कुर्यात् श्वा तेन च: ।
कात्तु स्पृष्टं भगानाञ्चितृणी ॥७६॥
कृत्वा पत्रीपकारान् दधात् धानेकाः ।
उपावर्जीपा पितृभ्यो दधात्पत्रीपकारकम् ॥७७॥
वायुभ्यां यायते तेन कंगामान्नी श्रुति ।
इति वायु पुराणोक्तं तथा नाग्यमाभिनत् ॥७८॥
पत्रीपकारानि भक्ष्याणि कृत्वा कुलमन्त्रेण श्री दधानो ।
स्वधां तु देवास्य पितृभ्य स्वर्गं दधात् स्वधां धारयन्निति प्रोक्तम् ॥७९॥
वेदाद्याणत: पुं दधि प्राशत: परम् ।
दधात् पत्रीपकारानि इति केचित् ब्रुवन्ति हि ॥८०॥
[१] अंध्रायात्न्या तत्रौ कुर्यात् नैव ब्राह्मणेऽपि च ।

पेदपाठ:

इणे स्वातादि कृष्णो हि तेन प्रजुष्यन्तु ॥५१॥
कर्मैरि धायमानि तानु कुर्यात् गिग्गुणानपि ।
कार्यणि सामैदाश्च पुष्कान्यथैवागी यदि ॥५२॥
तदौ यजन्ति तस्मोद्भिवस्ति मैं तथा ते ।
कुशानुकृष्णानां भगागौ कुर्यात्कुटम् ॥५३॥

---

१ वा०पु० २.७. १८-२५

वेदानुदिश्य तत्कार्यं कुर्वीत तन्न्यायम् ।
अत ऊर्ध्वमध्यायविरतावनिष्टानाम् ॥७४॥
षण्मासान् वर्तेत प्रागुत्सर्गाच्च छन्दसाम् ।
अत ऊर्ध्वमध्यायाङ्गं प्रागुत्सर्गाद्यथाविधिः ॥७५॥
ते तूत्सर्जितेन तत्र ये स्युः समाकृताः ।

वर्जनानि

मधु-मांसादि लवणं वर्जयन्तो कृशोदिनम् ॥७६॥
रसादयः स्यु नियमान् स्युस्तन्त्रिकादयः ।
तत्र ये स्युर्यथान्यायं पवित्रं धारिणः ॥७७॥
तस्य कर्म: ग्रीष्मे वार्षिके शौनकी क्रमात् ।
कविकुलधारण्यान्त्र ग्रामादीन् ॥७८॥
अधीयमानाः क्व अपि गुरुः शिष्यः समन्वितम् ।
उपाकर्म क्रिया-युक्ता कार्यमिदं क्रिया ॥७९॥
समाचार प्रमाणं यत् यज्ञो दण्डोपवीतकम् ।
पूर्णं धारयन्तश्च वर्णं सर्वतीर्थमेव च ॥८०॥
उपाकरणं वर्ते येषु उत्सर्गः क्रियते बुधैः ।
विवाहकर्मयात्राश्रीष्वतीर्थनाक्रमेषु ॥८१॥
पशुबालवृक्षादि च कार्यं प्रमाणम् ।
उपाकरणमिति आर्ष्णी कर्म इति बहुधा: ॥८२॥
उपाकरणमारभ्य प्रोक्ते चैव उच्यते ।
न क्षेतव्यं मासिकमासमासान्वितम् ॥८३॥

॥ इति श्रीरेणुकाचार्यविरचितायां गृह्यकारिकायामुपाकर्म ॥

उत्सर्गविधिः

कालः

¹पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यामथापि वा ।
माघस्य प्रतिपदि वा पूर्वाह्णे फाल्गुनस्य च ॥१॥
उत्सर्गविधिरुपाकर्मान्ते कैश्चित् कृतः ।

सम्भाराः

पाषाणं पात्रकुशादि भाण्डं कुर्यात् गुरुः स्वयं ॥२॥
कुर्यात कुशान्दूर्वां पाषाणं गोमयं तिलान् ।
पञ्चगव्यादिसम्भारपदार्थसंयुतैः ॥३॥
तिथ्यादि कथितं कालं स्मृत्वा शिष्यैर्गुरुः स्वयं ।
वेदानामुत्सर्जनं करिष्य इत्युक्त्वा ॥४॥
यजन्ति ते ब्रह्मादींस्तु पितृमातृकाः ।
ततः प्रभृति वेदानां विरामः स्यात् तदवधिम् ॥५॥
नियमो हि यथेष्टं स्यान्निवृत्तिस्ते प्रवर्तितः ।
कृत्वा च विधिवत्स्नानं नित्यकर्मविधिं तथा ॥६॥
श्रावण्यां पौर्णमास्यायां विधिः

विधिः

कश्यपादीनृषीन्सप्त पूर्वाभिमुखान् गुरुः ।
कश्यपश्च भरद्वाज अङ्गिरा गौतमो मुनिः ॥७॥
वत्सः पराशरश्चैव माण्डव्यः च्यवनस्तथा ।
प्रतिष्ठाप्य कौतुकेत्येति मन्त्रं समुच्चरन् ॥८॥

---

१. प्रमाणः - पा०गृ०सू० २, १२, १-२.

मन्त्रायां तथा जप एवं विष्णुर्विक्रमे ।
यथेति विष्णु र्व्याख्यानां धावि: सौम्यायकै: ॥९॥
उदकान्ते समावान्ता: कुर्युः सर्वविधानम् ।
ऋग्भिस्तत्समिधाभि देवतानां समाहित: ॥१०॥
उभा भागश्रपणाणि भागत्रयपितृदिक्षुजा: ।
उपवासमनन्तरं कुत्सा तस्य विक्रम: ॥११॥
देवा ऋषीनि पितृ स्व जलप तदनन्तरम् ।
तत: पुराणा आचार्यां पांथपितिवेति ॥१२॥
आचार्या: अष्टम: ऋषय: वाचकी पि च ।
प्रतीन वेदव्यासैवा तृप्यन्त्विति ता: ॥१३॥
आचार्यस्य च पितृणादौ तत्पितुर्यथाविधि: ।
तिलमिश्रपुष्पिस्तृप्यन्तां तेषामपितृका अपि ॥१४॥
आचार्यपितरस्तृप्यन्तां स्वधेति प्रतीयत: ।
पितु: पितर एवैवं स्यात्ज्ञातपितृको यदि ॥१५॥
उत्सर्गं तर्पणं विधिवत्कुर्वन्ति यथाविधा: ।
पितुस्तर्पणं स्यात्पुराणवक्तापि ॥१६॥
विंशत्पुत्रोऽपि तथा भागान्तविक्रम: ।
शिष्या यथाविधिं धर्मं कुर्वन्ति ते तथा: ॥१७॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं तथैव च ।

अग्नि-पूजनम्

कृत्वा दर्भमयान् कृत्वा पूर्वाभिमुखस्तत: ॥१८॥
अग्नावभिमुखान्यादौ कुर्वीत आवाहनम् ।
तस्मिन्नभिमुखे तत्पात्राणि ततः ॥१९॥
सावित्रीं ते चतुष्टं कृत्वा कुर्याद्विधिपूर्विकाम् ।
विसर्जनं च कुर्वीत तत: प्रत्यक्षुष्पादिकम् ॥२०॥

एवं क्रिया भैरवितिनिरोधिमथान्विताम् ।
ततो विसर्जं कुर्वन्ति ब्राह्मणान्वै ।। २१।।
कन्यकाकाले तदाकेषुगुंठिताः ।
कालेषु कंठानि कुलेषु स्थिताः पदेषु ।। २२।।
केशकुलानि तु वर्णानि कृष्णपक्षेषु संस्थितु ।
कृष्णपक्षेष्वन्नादि सर्वाणिअग्रमन्तात ।। २३।।
पश्चिम पक्षा कल्पकुलाण्यकुलानि संस्थितु ।
अथान्योन्यानविधेय योजनाग्रमनादिकम् ।। २४।।
प्रभातिके कुलो यस्य पारम्पर्यकालितम् ।
प्रसादं चतुष्पादं गौरवं विधिपूर्वकः ।। २५।।
त्रिदिवं कृतं येन पुरा व्याप्तं भवेत् ।
आत्मानं चतुर्भिर्ल्लभ्यं विद्यते ।। २६।।
ब्राह्मणोऽपि सदा तर्पणं विधिवत्तम् ।। २७।।

इति श्री गुह्यकालिकायां उत्सवविधिः ।।

अथ अनध्याय प्रकरणम्

[1] अनध्यायान् प्रवक्ष्ये च मिथ्यायुः प्रतान् पठन् ।
अध्येतव्यमनर्थं स्यात्तपश्चरणेऽपि तत् ॥१॥
अमावास्या पौर्णमास्यौ प्रतिपदति गाहते ।
पर्वी नवाय ईतेषु तिथ्यन्तादिष्वपि ॥२॥
कृतान्यायपरित्यागान् भक्ष्यान्यन्यकादिके भवेत् ।
प्रतिगृह्य तथा श्राद्धे भुक्त्वा वा पार्वणादिके ॥३॥
उल्कापाते भूकम्पे रुधिरादि प्रवर्षणे ।
नीहारपाते ग्रामे दुंभि चाग्नि दाहके ॥४॥
आकालिकमनाध्यायं निर्घाताद्भुते पि च ।
विद्युद्गर्जितवृष्ट्यादि सन्ध्यासु दिनत्रयम् ॥५॥

मन्वाद्यन्तराणि

विद्युत्पाते वज्रपाते निर्घाते भूकम्पनात् ।
[2] सन्ध्याकाले कुवाष्पे दृष्टी गर्जिते तथा ॥६॥
एकोद्दिष्टादिके श्राद्धे भुक्त्वा च प्रदुष्टात् ।
प्रावृट्काले च संध्यायां विद्युत्सम्भिन्नके ॥७॥
अमावास्यासु रात्रौ स्यादवृष्टायां वेदिकेषु तु ।
वर्जितानि च तत्र रात्रौ नक्षत्रे भवेत् ॥८॥
अवृष्टायां कृतोद्वाहे तारोत्सवे दधि ।
सन्ध्यायामर्धरात्रे वा पक्षान्ते प्रदुष्टे ॥९॥

---

१. द्रष्टव्यः - पा०गृ० २.११.१-३.
२. द्रष्टव्यः - तत्रैव, २.११.४.

नाधापातडुंपाणितु मुक्ता चांथबहनि ।
गुणान्त्याः [illegible] [illegible] [illegible] पि च ॥ १०॥
वापामिताकूटानां [illegible] पसरि तथा ।
जापी - - - - - - - - - - नगाकृति ॥ ११॥
चतीपूतंगीकृ च काणाग्निकनि तथा ।
[illegible] [illegible] ॥ १२॥
तथाभिज्ञकूटे च पाणरिखनी पि च ।
वया [illegible] [illegible] ॥ १३॥
नाभिदम्भापाम्तू [illegible] [illegible] पितु: ।
दशार्थे गुरौ प्रै ना आयी च दिनक्रमु ॥ १४॥
चतुर्भुर्यमिणि प्रीको तथा च प्रवारिणि ।
[illegible] प्रयाग्निमुखो प्रोगत: ॥ १५॥
उत्कागिनुभूमिषु वर्ग्न्यापति दिनक्रमु ।
अष्टम्यां च चतुं आम्न्यादिनु गुणादिनु ॥ १६॥
द्वी न आपि च द्वी षां पाथापात वाक्य ।
अपि निनुपि वीप परापामष्टनातु च ॥ १७॥
कृष्णपदी [illegible] [illegible] [illegible]: ।
पतु मंपुक [illegible] पि मापांर कुर्व: ॥ १८॥
कुी तीत्वपीरार्थ कृपाति वधीपूवे ।
[illegible] तपाम्यां च चितिजत: ॥ १९॥
चतुर्थ्यां च प्रतीपे तु न [illegible] च कोर्पितु ।
[illegible] च [illegible] पेत [illegible] ॥ २०॥
प्रतीपेनपधापान्तु तुतापाञ्नाक्षिका: ।
[illegible] पेत तथा [illegible] समाप्य च ॥ २१॥

---

१. कुम्भीपा: - पा०सू० २, ११, ५-६.

उपरागाभिमुखीस्यात् ज्ञोत्यायां तथैव च ।
अनि वीथी विज्ञातिभिर्मुनिभिः तथा ॥ २३॥
- - - भाद्रे कृत्तिकासु बीथी गौतमोदिताः ।
ऊष्मान्त तस्य छायायां शाकोपंकुल्य च ॥ २४॥
कदाचिदपि नाध्येयं कौकिलस्यपिपवतीः ।
रात्रिपर्याणि वेद्यैकाध्यायाभवति ॥ २५॥
आ याय: सम्पूर्णमाकरियालोविदिः ।
संतुष्कृत्वां च निरन्ते पेतिपथिंतु ॥ २६॥
संवत्नी पौद् ब्रत पत्नायत् ब्रता धौद् ।
पश्चिमिकाध्याय सामुद्रोदिता अमु ॥ २७॥
पिनान्ते पि दूषी तकानध्याय वष्यते ।
पर्दुते आ कान्धीग्रानत्वादु यति रेः ॥ २८॥
अध्यायं प्रकुर्वीत यदि द्यां कानिचिः ।
विज्ञ्यीतानि पिजाणां पे गत्वायाः प्रकाशिताः ॥ २९॥
निश्चि: नक्तिष्ठ ग्राणी भारपिंशु ।
तजाति तस्य रसांसि निधं प्रकाशकम् ॥ ३०॥
तदेमादाय गच्छन्ति कौपन्तापिपार्श्व कल्पम् ॥ ३१॥
देवीपकाली देव स्वाध्याये देव गेच्छति ।
ना गुरौ श्री स्वानध्याये तौम्पतिंणु देव रि ॥ ३२॥
निशे यपि च कामे च क्रौ पारायणे तथा ।
नानध्यायी न्ति वेदानां ग्रन्थे ग्रन्थे तथा ॥ ३३॥

॥इति गुह्यकारिकायामनध्यायप्रकरणम् ॥

---

१. तुलनीय: - पा०गृ० २, ११, ७-१२.

अथ केशान्तः

पाठः

केशान्तं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥१॥

यथासंकल्पतो वा चौलार्थे विधिरुच्यते ।
केशान्तस्यापि तं च व्याख्यातं चौलकर्मणि ॥२॥

गोभिलमतम्

षोडशे च वर्षे गोदानं व्याख्यातं तु गोभिलः ।

विधिः

संवत्सरं ब्रह्मचर्यं व्रतं स्यादुपनयनवत् ॥३॥

उत्तरायणे चैत्राद्यां श्रीमान्वापयेद् गुरोः ।
वर्षं च गोदानमुख्यं केशान्तकर्मसु ॥४॥

कृत्वा वरं तस्मै दद्यात् स्यादुत्तरायणे ।
चौलवत् मूर्धानं कारयेत् ॥५॥

॥ श्रीकृष्णाभिनवसंस्कारदीपिकायां गृह्यकारिकायां केशान्तकर्म ॥

---

१ सुवाच: - पा०गृ०सू० २,१,३-७.

अथ समावर्तनम्

विधिवत्साङ्गान् समावर्तनार्थं क्रमादधिगम्य वेदान् कृत्वा च ।
समुपकल्प्येष्ट वारि कुम्भे मन्त्रः श्रीकलशवारिणा वर्तनम् ।। १।।

कालः

¹समाप्य वहुवृत्तीस्त्रितं व्रतं वा समाप्योभयं वान्यतरं तथा ।
समक्राम्य वेदौ पठित्वार्थं पुनर्वा वहुरागमान्तिककालं तथा ।। २।।

अधिकारिणः

वेदं वा व्रतं वा चरितं व्रताधिकारी न च ग्रन्थमात्रम् ।
न केवलिनः कामतः वेदं योग्यो विधिना विद्याःस्नातकोऽधिकारकः ।।

दक्षिणादानम्

विद्यायाश्च समाप्तौ विद्वद्गुरोः प्राप्य दक्षिणां तस्य दत्वा ।
शिष्यो धनधान्यवस्त्रं गुरुं गोधनं गृहोपकरणं वापि शक्त्या ।। ३।।
अथवा शिष्यो गुरुं गोवाजीवस्त्रादिभिः स्वशक्त्यनुसारात् ।
गुरोःपादयुग्मे नमस्कृत्य पूर्णसमावर्तनोत्सवमुत्तमं समाचरेत् ।। ४।।
समाप्य वेदं गुरवे दद्यात् धनं स्नातकस्ततः न पूर्वम् ।
प्रतिगृहाणि यदि देयमर्थो न किंचिदस्त्यत्र गुरुःस्तुष्ट यत्।। ५।।
स्नात्वाभिषेकादि गुरुस्थानात् कुर्याद् व्रता आत्मनाऽलङ्कृताम् ।
कति पदौ प्रावर्त्याय स्वावासादधिक संधि च ।।६।।
प्रविशन्तौ स्वालयामध्ये च दिनमात्रम् ।
विश्राम्य दिवो कार्यं समावर्तनोत्सवम् ।। ७।।

---

१. द्रष्टव्यः - पा०गृ०सू० २.६.१; २.६.४-५

समावर्तनोंऽप्यादित्यवर्णे चैव कारयेत् ।
गर्भिणि यत्र भार्या माता वा पृष्ठे कुर्यात् ॥ ९ ॥
कुर्याद् गृहस्थुतो च या प्रायश्चित्तादिभिः प्राङ्मुखकानाम् ।
पञ्चभिर्वाच्य पुण्याहं सर्वं मैत्रस्वरोपक्रम ॥ १० ॥

विधिः

आचार्यं प्रति गौ सोपवीती यथाविधि ।
कृत्वा प्राङ्मुख आचार्यः कुशासन उदङ्मुखः ॥ ११ ॥
स्पृष्ट्वा च कार्यं निष्कापुरःसराग्नेर्भिन्न गुरुर्मा ।
पात्रीपायसपुरोऽथाग्निं संस्थाप्य मुखविपुलतरं वः ॥ १२ ॥
देवस्थानायुक्तोऽर्धं साग्निकृताग्नौ च समाकृतः स्यात् ।
दक्षिणां सप्तर्ष्यो योगितां स्वस्तिदं कृत्वा च देवान् ॥ १३ ॥
आपो हि ष्ठेति तिसृणां देवाश्चैवं पुनः तु ।
उष्णी गृहः शेष ऋषिर्वैश्यदेवताम् ॥ १४ ॥
त्रिष्टुप् छन्दो नियोगश्च पाकोऽप्यत उदाहृतः ।
आर्षं प्रजापतिश्छन्दस्त्रिष्टुब्यस्य पितामहः ॥ १५ ॥
छन्दो देवतथादिष्टौ विनियोग उपस्थितौ ।
आथर्वण ऋषिः सोमो देवता त्रिष्टुभी मधुः ॥ १६ ॥
अन्नापतेरिति मन्त्राणां आर्षं विनियुज्यते ।
वायुः प्रजापतिरार्षं प्राणापानौ च देवते ॥ १७ ॥
यन्नीयुक्ता प्राणापानाविति च युज्यते ॥
आर्षं प्रजापतिश्च तस्य तान्त्र देवताम् ॥ १८ ॥

---

१. पुण्याहः - पा० गृ० सू० २, ६, ९.

यजुः पितरः स्वधेत्यग्निमग्न्यान्विष्णुरुच्यते ।
देवतायाः शुक्लाङ्गं पञ्चतत्त्वं प्रजापतिः ॥ १९॥
त्रिष्टुभोऽभिमुख्य दृष्टा कण्वायनी भवेत् ।
पङ्क्तिश्च इति छन्दः पाण्डुवासी च देवता ॥ २०॥
यज्ञामित्रयोग्नि ऋषिर्गौतम देवता ।
यावः पङ्क्तिरायुक्ती विश्वामित्री मुनीशुभे ॥ २१॥
या वारुणी छन्दो त्रिष्टुप् मतो मतः ।
भारद्वाज ऋषिः पुष्करुणो छन्दो श्रुतिः ॥ २२॥
पुष्पं पुष्पं वरुणस्य प्रयुक्तं देवतादिकम् ।
अंगारमित्रस्य भरद्वाज ऋषिः स्मृतः ॥ २३॥
उष्णिक् छन्दो अंगानां देवतं धारणी श्रुतिः ।
ऋषिः प्रजापतिर्ब्रह्म स्वाग्नि देवतांकम् ॥ २४॥
गायत्री छन्द आख्यातं श्रुतिः सावित्र्युच्यते ।
आदित्यो देवता छन्दो जगती विष्णुरित्यपि ॥ २५॥
कुमारी विष्णुरित्यस्य दर्पणाविदाणी श्रुतिः ।
बृहस्पति ऋषि कं देवता गौतमी मुनिः ॥ २६॥
त्रिष्टुप् छन्दः गायत्री श्रुति कल्पितः ।
प्रतिष्ठे च इति छन्दो विश्वामित्र ऋषिः स्मृतः ॥ २७॥
त्रिष्टुभिक देवति पुनः प्रतिष्ठेव उपासते ।
यज्ञवल्की मुनिस्त्रिष्टुप् छन्दो दंडो च देवता ॥ २८॥
विश्वामित्र इति मंत्रस्य दंडाणि श्रुतिर्मतः ।
आधाराधा अभियाचिताः पंचदेवताः ॥ २९॥
प्रतादिष स्वाहा यजिताः पञ्चस्मृताः ।
दो मन्त्रस्याधिदैं भुरापः पूजिताः ॥ ३०॥
विष्णुर्योनिमं त्वाश्चे प्रजापते तस्य मे मन ।
ब्रह्मणोक्ति श्रामाणि स्वाहितामुक्तिर्मवतु ॥ ३१॥

पश्चिमादिवसं तानि सादयित्वोपकल्पयेत् ।
अग्न्याधेयं यानि तस्मिन् इन्धनानुगान् ॥ ३२ ॥
[1]षष्ठे च मासिकं कुमारायाशनं चतुर्थे वा तिथौ ।
मासिकं स्यादन्नप्राशनं कार्यं तु यत्नतः ॥ ३३ ॥

दन्तधावनम्

दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां स्त्रियो वा द्वादशाङ्गुलम् ॥ ३४ ॥

वस्त्राणि

वस्त्रमुत्तरीयार्थं सम्प्रच्छन्नं यथाक्रमे ।
वस्त्राणि वेष्टनं तत्स्याद् वेष्टनार्थं शुचिः ॥ ३५ ॥
दर्पणं पूर्णं कं उपानद् वस्त्रं तथा ।
स स्नात्वा उपकल्प्यार्थं पवित्रकरणादिकम् ॥ ३६ ॥
पूर्णपात्रप्रदानाद्यं कुर्यात् गुरुसन्निधौ ।
स्नानं वेदविद्याव्रतादिभिः ॥ ३७ ॥
अग्निः कार्यं ततः पूर्णपात्रमग्निरिति श्रुतिः ।
परिभाष्यां तत्तो कर्तव्यं निधाय च ॥ ३८ ॥
उदग्रं तथा ग्रीवायां सम्पूर्णतया क्षेत्रेषु च ।
प्राग्रेषु स्थितः कुम्भादिकम्पो व्यतिनायकम् ॥ ३९ ॥
[2]पौर्णमास्यादिवस नित्यं पूर्णावा प्राक्कुशोत्तरा ।
तेषां भिन्नं च ये तेन मासमासादि भेदाः ॥ ४० ॥

---

१. कुमारस्य : - पा०गृ०सू० २.६.८.
२. कुमारस्य : - तत्रैव, २.६.७-११.

तं[१] जलाशयको नेत्र तैलस्नानार्थं उक्तो ।
वन्निधानकुण्डकाखण्डे वापि वापकः ॥७१॥
कृपानन्वयवर्तिनां वै स्यात् वापकः ।
शिखा व्यस्य स्वयं कुर्यात् दूषणं भवेत् ॥७२॥
अत ऊर्ध्वं शिखां भिन्नार्थकां पतः ।
कृपानन्वयकृता शिखापि दूषणावहा ॥७३॥
वायौ दिक्पतिसाक्षिभिः प्रार्थं तु विशिष्टैः ।
चतुर्भिस्तीर्थस्नात्वा अभिषिंचति मूर्ध्नि ॥७४॥
त्रिभिर्मन्त्रैः पुनः ब्रह्मचारिणिकादम्बिम् ।

अभिषेकम्

प्रतिष्ठे समादाय कुर्यात्तदभिषेकम् ॥७५॥
मंत्रम् गुरुणां वैदिकानां कुर्यात् जपम् ।
तूष्णीं निरयणं सुत्सन्न्यासानुवृत्तिः ॥७६॥

भिक्षाविमोकः

भिक्षान्नौकां[२] कुर्यात्तु जलमपि स्वयम् ।
बालुकादितटस्थपनी निरोधनमेव मोचनात् ।

दण्डादि परित्यागः

उपवीतं शिखा दंडं त्रिपादानि परित्यजेत् ॥७७॥
तूष्णीं निधाय वारि न्यस्तमध्यायीपरित्यक्ते ।

प्राशनम्

उदङ्मुखस्तिष्ठन् प्राशीयात् पञ्चगव्यकान् ॥७८॥

१. प्रमाणः - ना०पु० २, ६, १२-१७.
२. प्रमाणः - तत्रैव, २, ६, १५-१७.

वपनम्

वपनं श्मश्रुकेशानां नखानां चापि कृन्तनम् ।
एतयोः पादयोश्चैव कनिष्ठाद्यविशेषतः ॥४६॥
ततः पुनर्निमिवं स्यात् स्नानं ज्ञेयं वारिणा ।
कनिष्ठिकाग्रयो स्नाति शाखोतांदुंबरेण तु ॥४७॥
[1] दन्ता धावयेत् दंता...चारं: ।
प्राग्वदिप्या स्वपुंसां प्रक्षाल्य पुरतः स्थितम् ॥४८॥

उद्वर्तनम्

उद्वर्तनं कुर्वीत द्रव्येण स्नानपरादिना ।

पुनः स्नानम्

पुनः स्नानं कुर्वीत वारिणाभिमंत्रितेन तु ॥४९॥
तैस्तं तुषकृष्णाति पुष्पस्य च पृथक् पृथक् ।
छिन्ना वाणिनीनीमि प्राणायामादिकान्यनु ॥५०॥
ततः पितर वसुवत्या तपाप्सी पश्चिमान् ।
कुञ्चितानि पाणिभ्यां प्राणायः प्रैतराहुदिति ॥५१॥
ततो वारि स्पृष्टं वस्त्र गुणवत्नात् ना पात्रम् ।
कुशिख चैत्यं तुषदा वर्त्मिन्युग् ॥५२॥

परिधानम्

[2] परिधाय वस्त्रं तातः परिधानस्य वस्त्रात्यनु ।
कौशेयाद्यथा धौत मलन्तं वेष्ट विधी ॥५३॥

---

1. तुलनीय: - पा०गृ० २.६ १७-१९.
2. तुलनीय: - तत्रैव, २.६ २०-२२.

स्वात्मनां स्थितं स्यादन्यानामयी ध्रुवम् ।
पद्मोपरिष्टा हि पञ्चिट: संदिव्य कमण्डलु ।।७७।।
वनिष्ठकाकादग्र धारणं तु श्रीरपि ।
वामस्य परिस्थायी पद्मावतस्थित तु ।।७८।।
स्थितापद्मकायं स्यात् पश्चिमेति वैष्णवम् ।
मन्त्रिणमक्षमिति स्यादिस्पष्टा ततः ।।७९।।
एवं विद्यतायं स्यादस्येवी तस्यागतः ।
कुचाग्रयात मंत्री पि वीतत्त्वा धीमिसु ।।८०।।
चतुर्विंशत्यंगुं वज्रासुरसी प्रमुष्टम् ।
कापि पद्मामिति जायाभिसंमुखितु ।।८१।।
ततः[1] मुद्रा मुद्रागुरुणेव समर्पिता: ।
उच्चार्य प्रतिमुद्रागति पा जायदिसंमुख ।।८२।।
तामङ्गुष्ठमुपर्येव मादधि स्थापित ता: ।
ततः स्थितिं बभाति पद्मीमाततामिति ।।८३।।
उभयार्थं मुक्तं पादवेन वेष्टयी शिरः ।
मुद्रामुद्रा वज्रसुखा देवास्यावरणीयम् ।।८४।।
वामस्यां उत्पां पाति विशिणेन प्रसारितम् ।
संकल्पामित्रसुखा निधि कपिच्छतौ ।।८५।।
मैत्रेन[2] पंकजां क्रमादक्षिणतास्यो: ।
मुक्तेस्तस्तिजा अङ्गी संकलिताभिमात्रितम् ।।८६।।
स्थिरं दक्षिणं नैवं सव्यं तिमिम्बस्तत्रम् ।
कालायनुधे भौमि च स्पष्टमितुपाणितम् ।।८७।।

---

१. मुद्राः - पा०पु० २,६,२३-२६
२. मुद्राः - तत्रैव, २,६,३०-३७.

सर्वां प्रथमभिषेकं कृत्वा वस्त्रं धृत्वा ।
रोचिष्णुरिति मन्त्रादि त्वामाददाति ॥६८॥

छत्रग्रहणम्

प्रदद्यं गुरुणा छत्रं प्रतिगृह्णाति मन्त्रतः ।
बृहस्पते छदिरसि ततो द्वे च उपानहौ ॥६९॥
तस्य त्वाकुशन्मन्त्र विद्यानी प्रतिमुंचेत् ।
प्रतिष्ठास्थः प्रतिष्ठेत्थ इति मन्त्रं ॥७०॥

दण्डधारण ग्रहणम्

[1]वैणवं दण्डं समादत्ते विश्वाभ्यो इति मन्त्रतः ।
दण्डग्रहणात्मादौ नित्यं गृहीत्वा विधिः ॥७१॥

शृंगारकरणम्

शृंगारकरणं प्रोक्तं कुर्यात् विधानतः ।
उपानच्छत्र वासांसि वैणवानि मन्त्रतः ।
वक्ष्यमाणविधानेन गुरवे चार्पितव्यः ॥७२॥
कृष्णावर्ण तस्य आसनमिदं प्रकुर्यात् ।
गोसहस्रमन्तरे यती गुरवेऽर्पयेत् ॥७३॥
अतःशक्तो धर्म गर्वोत्पत्तौ न चेत्सुतः ।
तत्पूर्वानिकल्पकस्य व्रतं विदधीत ॥७४॥
न नैष्ठिकस्य विविधी प्रकारो स्मृतौ बुधैः ।
शैंधांनिमाणं स्वाध्यायं नित्यं यः समाचरेत् ॥७५॥

---

१. दण्डग्रहणम् - पा०गृ० २.६.३१ :, २.६.३२.

वापूर्वाभिष्क्रम: कुर्यात् प्रतीक्ष्याप्नुयात् ।

नैष्ठिकब्रह्मचारिण:

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ॥७६॥
तदभावे तस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ।
उपकुर्वाण कथोक्त विधिनाप्यपिवत: ॥७७॥
उच्यते नैष्ठिकस्तेन निष्ठायुक्तान्तिमात्मन: ।
पंचावंगामवाप्यात्मनाम्नायाच्च आत्मन: ॥७८॥
नियतं नैष्ठिकं सर्वथा नधिकारत: ।
समावर्तनमितीदं ब्रह्मचर्यसमापनम् ॥७९॥
पञ्चाशीतिश्चर: श्लोकान् ब्रह्मचर्यप्रवर्तक: ।
तत्रोक्तिस्तु कृता गृह्यकारिका विदुष: प्रिया ॥८०॥

॥ इति गृह्यकारिकायां समावर्तनम् ॥

अथ स्नातक नियमा:

¹संस्नातेनाद्भ्यो कुर्वीत नियमानिमान् ।

अधिकार:

कृत्वाथ वेदाधिकारः स्वगृहेऽपि ॥ १ ॥

निषेध:

वादित्रं नृत्यगीतादि न कुर्यात्स्नातको द्विजः ।
क्रियमाणानि तान्येव न गच्छेत कदाचन ॥ २ ॥
कामतः क्रियमाणानि गच्छन्नायाति नायति ।
कर्म्योपाधिकारश्च ब्राह्मणो न भवति ध्रुवः ॥ ३ ॥
अतं कर्म नाचित गीतो वाद्यो वति ।

रात्रौ ग्रामान्तरगमननिषेध:

ग्रामान्तरं गच्छेत नैव रात्रौ कदाचन ॥ ४ ॥
रात्रौ च तस्करा: सर्पा: पिशाचाश्च ग्रसन्ता: ।
यथा दुःखं प्रकुर्वन्ति तस्मात् तं परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥

नग्नस्नान निषेध:

²नग्नस्नानाच्चैव देहे उत्पातं भवति तद् कारणात् ।
दोषाणात् संचारीभीतुल्यसंमायुपिन भवति ॥ ६ ॥

---

१. कुन्नाप: - पा०गृ०सू० २.७.१-५
२. कुन्नाप: - तत्र, २.७.६

अन्यानि वर्ज्यानि

नैव वदेत न धावेच्च न कुर्याद्विकृताकृतिम् ।
न पुनारीक्षणं कुर्यात्फलकर्षणं तथा ॥७॥
न कुर्वीत वर्षेत न स्नायात् पात्र्य दिगम्बरः ।
नाकाले तु वेदाध्यं विजने न विशेषयेत् ॥८॥
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्ये नभोगतम् ॥९॥
[१]तस्म दृष्टार्थेभी प्राप्ती कर्णौ तापतापिकम् ।
प्रतिषेध विधानस्य वा ज्ञात्वानुमापति ॥१०॥
न कुर्यात् पिशुनं जातु कुत्सितानृतकम् ।
यो न दृष्टार्थे विजयः प्रतिषेध उदाहृतः ॥११॥
कृतं विमृश्य विज्ञान्यपि नेत न कंचन ।
अभ्यङ्ग उद्वर्तनं च प्राकृतौ कुर्यात् ।
वा व्यानपं मनीत नधितिशी च चौक्षयेत् ॥१२॥
अतालमानां कुर्मां कैम पुष्पाकृतिम् ।
नाटं च नीपानकेशः अन्नानादाभिभागाम् ॥१३॥
न च गच्छेत् विपरीति तान्मुखान्न कदाचन ।
नृत्यं च न वकार्यं वदे रात्रि कर्हि ॥१४॥
वृन्निन्द्रय दृष्टं पदि पथि परिक्रामयेत् ।
अन्यनैः स्थानानां मां नाचरात कदाचन ॥१५॥

---

१. तुलनाय: - पा०गृ०२.७.७; २.७.८; २.७.९;
२.७.७; २.७.११;
२.७.१२. २.७.१३.
२.७.१४.

[1]नोत्सङ्गमाक्रम्याथ क्षिपेन्नीरमपि द्रुतः ।
अन्यत्रासनमारुह्य दृष्ट्वा विस्मयं स्थितः ॥ १६॥
नीरपं ... निषिद्धो ... नित्यं ... ततः ।
स्नानं पुराणकाष्ठेन प्रकुर्यात् गुरुं तथा ॥ १७॥
नाच्छादयेत नाच्छादि स्वयं वासः क्वचन ।
न धनार्थं निषेधी च प्रतारी कुदाक्रमात् ॥ १८॥
प्रक्षालयेत्पदं पश्च भोक्ता दुष्कृतः ।
पुष्पिकाभिः सर्वेषां प्रचारयेत्तु तदा ॥ १९॥

नियमाः

उच्यते ब्राह्मणो येषां प्रतरां पुरीषुति ।
वक्ष्यमाणानि त्रिरात्रे स्युर्नियमाः सर्वेषु ते ॥ २०॥
[2]अक्षारालवणाहारा अधःशायिन एव हि ।
स्नातकस्य व्रतानां पुरुषस्याधिनायकम् ॥ २१॥
वर्जयन्त्यतिथ्यं वा दशव्यस्य येन तत् ।
भोजनं प्रतिपादयेत् स्वादु कामितार्थं भाव्यत् ॥ २२॥
मांसाद्युपधान्यानि कृतान्यानि यस्तु ।
उच्यते तस्मात्तेषां त्रिरात्रं व्रताचरणम् ॥ २३॥
कृतान्यापि भोज्यस्य नाप्याधिदिने च यति ।
पूर्वान्ते भूमौ पति वस्त्रयोरपि ब्राह्मणः ॥ २४॥
न कुर्यादपि मृत पुराणकाकाशादिकम् ।
अन्तरात्तु लोके स्नानं क्षारादीन्वर्जयेत्तु ॥ २५॥
[3]उदकार्थान् कुर्वीत स्नातकस्यानुशिष्टा ।
नावलोकयेच्चोदयन्तं भास्करं कदाचिदपि ॥ २६॥

---

१. द्रष्टव्य: - पा०गृ०सू० २.७.१४-१६.
२. द्रष्टव्य: - तत्रैव, २.८.१-५.
३. द्रष्टव्य: - तत्रैव, २.८.६-८.

ऊर्ध्वं समावर्तनं नियमैश्च वर्जनात् ।
गायत्र्या त्रुटिनीमापि कल्पः प्रतिमा स्वयम् ॥ ३७॥
दन्तिनां पशुपादांश्च न कुर्वीत प्रयत्नवान् ।
एवं समावृतार्थः गृहस्थाश्रमी ॥ ३८॥

उद्वाहकन्या

कुलीनामनुरूपां सलक्षणां सुगामिनीम् ।
गौरीं वा रोहिणीं कन्यां वर्णानां स्वरूपकाम् ॥ ३९॥
संस्थाप्य गृहे गृहे: उद्वाहयेदग्निमाश्रित् ॥ ४०॥

॥ इति गृह्यकारिकायां स्नातकधर्माः ॥

अथ विवाहः

कालः

युग्माब्दे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् ।
एतत्पुंसामयुग्मे च व्यत्यये नाशकृत्तयोः ॥१॥

मासाः

ज्येष्ठे यदि माघे फाल्गुने वा वैशाखे मार्गे कार्तिके स्याद्विवाहः।

दिनानि

वारे चन्द्रेज्य सौम्यगुरौ भृगौ शौर्ये कविषु: शुभदम् ॥२॥

नक्षत्राणि

स्वातौ मृगे मूलमघानुराधा, पौष्णोत्तरा प्राज करे च मूले ।
उत्तरेष्वेषु मघाश्च च, रौष्णं नीस्यात्तद्विवाहे स्यात् ॥३॥

निषिद्धकालः

नष्टेन्दु व्यतिपात वैधृति रवौ व्यायाधिमासान्वया
प्राप्यास्त्वायुक्तैव पंचिकवर इन्दे तु लग्नाश्रितेषु ।
गोकान्यापनसप्तमितिच्छिन्नमी मासे रवौ संक्रमे
वारे यत्र दिनानि च ग्रहणास्त्रिदुग्धसंज्यम्न च: ॥४॥
कुंभात्रयात्कत्युग्योगादन्ते विभागे मन्दिनाथपती ।
मासाके गोजन्मविज्ञाताषी, पक्षादयस्य प्रथमं कुहू ॥५॥
रश्मन्यौषि:शाल्बेयाभिलाषुकं विंधिकसावकृष्णः ।
चित्रे:नवमुक्तानिन्दिता कुमारी - - - - - - - - ॥६॥

मुखं - - - - - स्यान्मातुर्स्यांकपिता च दायी ।
विवर्णोगापातुकमिच्छेता: सकुलाच्यावदन्यति न्यात् ॥७॥
कृत्वाचूडादिकिर्यान्यमादाय वष्पुमारं कुन्तिभोगीयात् ।

आज्या कन्या

श्री: कुमारी वसीमिंधीथबांगाधिकां गांधर्मोत्कोद्वात् ॥८॥
सपिसमानुभर्ता कनीत्रां मातु: सपिंडामपिकिसरोगात् ।
आसतीनां च सामन्यजां कुलिनापय पुत्रां कुमुच्यात् ॥९॥

समानगोत्रम्

एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरिष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वमृतेभृग्वंगिरोगणात् ॥१०॥
पंचानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयो: ।
भृग्वंगिरोगणेष्वेव शेषेष्वेको पि वारयेत् ॥११॥
प्रवराणां विवक्ष्याक्ष केचिदिच्छन्ति द्विया ।
प्राप्ता तत्र निषेधार्थं समानार्षकुमारीत्सम् ॥१२॥

मातुलसुताया: निषेध:

समानार्षां च गोत्रजन्मानां सगोत्रजाम् ।
मातुलस्य सुतां चैव विवाह्यान्द्रायणं चरेत् ॥१३॥

सपिण्ड निषेध:

मातुल: पंचमो यावन्यावत्प्रातृतलोदर: ।
सप्तम: पितृतो धर्मस्यानुबन्धी सनातन: ॥१४॥
मातृपितामह्वोरन्तां सपिंडां सगोत्रजाम् ।
विवाहेऽत्युद्भुं चान्द्र: पतितो भवेत् ॥१५॥

प्रसुप्तायामपि कन्यां दैवमिच्छन्ति दुहितरि ।
न विवाह्याः पुत्रिकाश्च तु कन्यके ॥ १७॥
समानगोत्रप्रवरां कन्यां पुत्रिकाञ्च च ।
तथाविदुष्याय याच्यन्ते पुत्रार्थ्यां देव दापयेत् ॥ १८॥
सप्त पितृपक्षात् पञ्च मातृपक्षात् तथैव च ।
सप्त पुंसि विवाहः स्यात् सप्तमी पञ्चमी स्मृतः ॥ १९॥
पञ्चमात् सप्तमाद् धीमान् कन्यामुद्वहेत् द्विजः ।
गुरुतल्पगा शिष्यः इति विष्णुना दिजानाम् ॥ २०॥
सप्तमीं पञ्चमीं षष्ठीं चतुर्थीं पितृमातृतः ।
उद्वहेत् कन्यां तां इति केचिदाचार्यास्तु ॥ २१॥
याज्ञवल्क्यवचनात् समानार्थमिदं वचः ।
सप्त पञ्चमादातुः पितृपक्षाच्च सप्तमात् ॥ २२॥
(मातृपक्षाच्च मातुः । पञ्चमाच्च पितुः इति दक्षवचनात्स्मृतिवचनं समानार्थम्)
इति वृद्धमनीषितादधितं निराकृतम् ।
समानार्थमितराणि वचनानि कुलानि वै ॥ २३॥
महान्त्यपि समृद्धानि यदाः प्रोक्तानि कर्मसु ।
दिनः विवाहे कन्यां निष्काशयेत्समागमम् ॥ २४॥
तद्यथा मातापितरौ कन्यां दुष्टे कुलानि च ।
मातुलान् भर्ता पुत्रः कन्यका भर्ता पितुः ॥ २५॥
यथाजात श्रीमाता तथा माता भीरुतः ।
तदोष कन्याविवाहे दत्तानायोदुर्वहेत् पुंसः ॥ २६॥
पितामहः कुलकर्मनुमतेनात्मानं स्थापयेत् ।
कांश्चिद् मातुरपि पातुं समर्थो दानानि वै ॥ २७॥
दुहितॄस्पर्शनान्यपि समीपाधिष्ठाने कुले ॥ २८॥

(दौहित्र कुलाद् उपरात्, गोत्रपूर्वीक स्वमातामही पृच्छति:)

पुत्रान् पितरश्च न तः संरक्ष्य पुत्रादुत्पिंडजानष्टांशयात् ॥ २८॥

संपूज्य पिंडान्प्रदेयान्: पिण्डान्प्रत्येकं विभज्य च ।

मातामहाय पितरो दद्यात् प्रपितामहाय ॥ २९॥

यदि वै पुत्रादिभ्यो नान्यदिकं पिण्डं विभज्य तदा ।

पतानां च पुत्रतामिति ॥ ३०॥

एवामिः पुत्रपुत्र कन्यितां पुत्रणी वदेत् ।

आदौ चेत् पौत्रपिंडे त्रि कन्या तथा स्त्रीणां मात्रपुत्राणि वन्दिता॥

तद्वं पिंड दत्तां वैश्यामानमादौ देयं समादीतम् ।

गौरीपुत्रादाप्ति पिंडं त्रि वा चेत् वेदाः पिंडं प्रत्येकं स्यात् ॥ ३१॥

धातुः पौ पेत्ये पुत्रावका स्यातेत पिंडे पूतिका पापपुत्रा ।

आदौ पैतृप्रभृतिपिंडं धर्म तथा स्त्रीमातामही भाजः ॥ ३२॥

पितामहिपिंडाम्पनि पैतृकं स्यादृष्टं पुत्रि वधुवानां तु गृही ॥ ३३॥

तथा सर्वाणि तानि वैश्यावृत्तिस्तु ब्राह्मणः क्रमात् ।

दक्षिणः दाक्षिणी वैश्यो वैश्यः स्वामि धर्मः ॥ ३४॥

तथापि विधाताना प्रकारादारभ्येण ।

कामतस्तु प्रयुञ्जानाभिः स्युः क्रमशो चराः ॥ ३५॥

क्रमः निषेधः

दोषिणामपि भार्यायि क्रमं नेच्छन्ति केचन ।

क्रमागतं स्वभाव

क्रमो यदि निषेधात्ता स्वभावेव वैदत् ॥ ३६॥

भार्या विवाह क्रमा तु न कार्य कोऽस्यपि ।

स्वधर्म तातस्य तानाम्यस्य प्रकारतिाः ॥ ३७॥

कुमार्यां पुत्रीत्वस्य निषेधः

क्रुद्धां कोप तस्कृति अस्य तत्सम च ।
दौष्कुलं पुत्रिकाख्यां तत्पश्च तथापरी: ॥६९॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहो द्रव्यादिभि: ।
एको पुत्री निषेधात्स न कर्तव्य इति स्मृति:[1] ॥७०॥

कुकुणा:

[2] वरी वधितव्याधी कुष्ठाजन्यितः ।
इत्यादि पंडिता: प्राज्ञो पुत्र दोष विवर्जित: ॥७१॥

वर्जिता:

[3] उन्मत्त: पतित: कुष्ठी तथा षंढ: सगोत्रज: ।
चक्षु: श्रोत्रविहीनश्च तथा पस्मार दूषित: ॥७२॥
वर्जिता: स्मृता वरे कन्या दोषाश्च कीर्तिता: ।

वरदोषा:

वरस्य दोषादित: पुंसि पुत्रकाभिर्भवान्विता: ॥७३॥
अतिक्रान्तसमान्य: कुमारि कन्याश्च: ।
यथा दुष्यति वापं शादिष्टं च कन्यिम् ॥७४॥
कुमारं वा कर्णोत्तिविपरीतस्तु जाडव: ।
शुद्धिके न्यूनस्तु गुंजके पुनः का: ॥७५॥

---

१. द्रष्टव्य: - स्मृतिचन्द्रिका संस्कारकाण्ड, पृ० २०५
२. द्रष्टव्य: - शातातपस्मृति वचनानि,
३. द्रष्टव्य: - कात्यायन स्मृति वचनानि ।

कुर्यान्मातामहस्तथा पौत्रेषु परिकीर्तितो मुनिभिः ।
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ॥७६॥
[1]दौहित्रपति पिंडं पावयत्यामृतेति ॥७७॥

वरस्य सप्तगुणाः

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च विद्या च वित्तं च सनाथता च ।
एतान् गुणान् सप्तपरीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥७८

कन्यादान निषेधः

[2]दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुरागिणाम् ।
शूराणां च निर्धनानां न देया कन्यका बुधैः ॥७९॥
गोत्र षष्ठं मनुः षष्ठं षष्ठं बान्धवेषु च ।
अतः षष्ठं विजानीयात्तस्य कन्या न दीयते ॥८०॥

कन्यायाः संज्ञा

[3]अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥८१॥
दशमे नग्निका चात्र तदूर्ध्वे दोषः स्मृताः[4] ।

वृषलीलक्षणम्

सा तु वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥८२॥

---

१. दृष्टव्यम् - यमस्मृतौ वरलक्षणम्
२. दृष्टव्यम् -शातातपस्मृतिः ५०७०
३. दृष्टव्यम्, शब्दकल्पद्रुम खं०, पृ० ३२
४. दशमे वृषली स्मृता: ।

रजस्वलायाः अदाने पापः

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥५३॥
स्त्राव्य प्राप्तिके ऽपि न स्त्रीदत्तं भवेत् ।
कालातिक्रमे वर्षे भ्रूणहत्यामवाप्नुयात् पितृ ॥५४॥
प्राप्ते जन्मनि पाराणां ऋतुव्यतिक्रमे तथा ।
गान्धर्वादिषु वैवाहेषु पुनः संस्क्रिया ॥५५॥

कन्यादाने वया

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
अष्टवर्षे ह्यष्टवर्षां धर्मे सीदति सत्वरः ॥५६॥
एकविंशति वर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ।
वर्षैकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम् ॥५७॥

नग्निका

त्रिंशद् वर्षो दशाब्दां च भार्यां विन्दति नग्निकाम् ।
तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥५८॥
ऋताने प्राग्जी यया ऊर्ध्वं पुनर्दोषमवाप्नुयात् ।

रजस्वलादाने पापाः

ज्येष्ठो भ्राता पिता माता दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥५९॥
ज्ञातो नष्टे चापि स्वयमिच्छुप्रापन: ।
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ॥६०॥
असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ।
वृषलं संगताः यो ब्राह्मणो मदमोहितः ॥६१॥

यतो मूल्यं तस्य गृहीत्वा दिने दिने ।
विक्रीणीते तु या कन्यां स: पतत्यशुचौ ॥६२॥
मूल्यहस्यापि लुब्धाः ये कन्यां यच्छन्ति मूढा: ।
अदृष्टव्या नारीं पण्यस्त्रीं कृतिं कृता: ॥६३॥
कन्यां गृहीत्वा य: पति लिप: सकलीकरी ।
सर्वेदुर्भिः च गच्छन्ति नरकान् प्राप्य दारुणीं ॥६४॥
दुष्टदेवताप्रसन्नता दुःखदुर्भाग्यदायिनी ।
निकृत्यादिपापभागतया: पतन्ति च ॥६५॥
कन्यादानस्य त्रिपुरान्मापयन्ति स्मृतम् ।
अन्यथा न कर्तव्य: प्रतिज्ञातापि च: ॥६६॥
दत्वा तु नगरे कन्यां पण्यस्त्रीं प्राप्नोति ।
अपि वा मूल्यग्रहणात् नीचकन्याग्रहणात् ॥६७॥
एवं निश्चाय कुर्यात् बहुभिर्जनै: सह ।
यस्मैव पिता कन्यां दद्यात् पुंसाम् ॥६८॥
प्रत्यक्षुक: नु विविध: कर्तव्यामुखान्यायि:पुत्रिकाप्रार्थ: ।
इन्द्रादिनां प्रजापतिमुखानां पुंसां योनिमुखानां च ॥६९॥
द्वादशपुत्राणाम् पुत्रिकां निश्चित्य पश्येत् कुमाराम् ।
पूर्वोक्तं सर्वं पुत्रिकायाः सर्वेषामपि विन्दते लोकेषु ॥७०॥

उपसंहार:

तत्त्वार्थिज्ञानिनः पापैः सौम्यैः वैश्यैः निर्मितानै: ।
गुरो शीघ्रकी कन्यं कृतं च सौम्यवासि ॥७१॥

विधि:

एवं कृत्वा कुमारीं तां वस्त्रयुग्मेन ।
वीर्यं पूजितं लोके सम्यगर्थं कीर्तितं ॥७२॥

तस्मिन्काले पिता तस्मिन् ज्ञातं ज्ञातिकुलैर्मिगणम् ।
ऊर्ध्वं यदि कालादेवं सपिण्ड्या अधिक्याति ॥७३॥
प्रतिगृह्य च यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टस्त्यजतो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चौरवत् ॥७४॥
कन्यामन्यां दर्शयित्वा विवाहयति चापराम् ।
बान्धवानामनुज्ञाने न दद्यादिति गौतमः ॥७५॥
कन्या पुंसोस्तु संबन्धाद्वर्णे प्राग्विधीयते ।
वरणाद्ग्रहणं पाणेः स संस्कारोऽभिलक्षणः ॥७६॥
स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।
अन्त्यादपि स्त्रियं सुन्दरीं धर्मी कुलात् ॥७७॥
नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥७८॥

वरवरणम्

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥७९॥

कन्यायाः देवराय दानम्

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥८०॥

त्यागः

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥८१॥
वरदोषमविज्ञाय वाचा कन्या प्रदीयते ।
तं विहाय गुणाढ्याय दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥८२॥

नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।
दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतो द्वयोः ॥८३॥

पतिवरम्

नोद्वहेन्न वाचा पि कन्यायाः पतिरन्यतः ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं जायते पतेः ॥८४॥
वाग्दत्ता मनोदत्ता तयोः प्राक् चेत्सप्तपदीविधिः ॥
मरणादि बहुलत्वं देवान्यसो न दोषभाक् ॥८५॥
ऊर्ध्वं संस्कारतोयानि विवाहविषयाणि वै ।
यावत्सप्तपदीन्यां स्युस्तानि स्युः कन्यकान्तराः ॥८६॥

विवाहोऽष्टधा

अष्टौ विवाहाः सुधीभिरुक्ताः चत्वारि आद्यानि प्रशस्तानि तेषाम्।
सर्वेषु वर्णेषु तथा गुरुकाः गान्धर्वोऽपीति निजाः कथितम्॥८७॥
ब्राह्मो दैवः तथ आर्षो गुरो च गान्धर्वो न्यो राक्षसः ।
स्यात् पैशाचः गान्धर्वो वा कृशानां मेषुः श्रेष्ठा तेषां तत्र
चत्वार आद्याः ॥८८॥
पैशाचान्त्या आसुरगान्धर्वाणां क्षत्रावुक्तौ मध्यमोत्तम्य तेषाम् ।
विट्क्षत्राणां ते च तत्रासुरो वो क्षत्रस्तेणाभिमतोविन्मुः स्यात् ॥८९॥

ब्राह्मविवाह लक्षणम्

आच्छाद्य पूजयित्वैव स्नुतामन्यो स्वयम् ।
आहूय दानं कन्यायाः विवाहो ब्राह्म उच्यते[1] ॥९०॥

---

१. दृष्टव्यम् - मनुस्मृतिः

दैव:

यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलंकृत्य सुतादानं विवाहो दैव उच्यते ॥९१॥

प्राजापत्य:

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यविधिरुच्यते ॥९२॥

आर्ष:

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥९३॥

आसुर:

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥९४॥

गान्धर्व:

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥९५॥

राक्षस:

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्यकन्याहरणं विवाहो राक्षस स्मृतः ॥९६॥

१, द्रष्टव्यम्, संस्कारकाण्ड, स्मृतिचन्द्रिकायां मनुवचनम् ।

पैशाचः

प्रसुप्तानां प्रमत्तानां कन्यानामरहोऽभिगे ।
कन्यास्वापच्छलाद्यासु पैशाची विधिरुच्यते ॥६७॥
गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कार्यः त्रिभिर्वर्णैः कर्तव्याग्निसाक्षिकः ॥६८॥

ग्रन्थान्तरे

विकल्पः

गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः ।
पूर्वं परिणयाभावे पश्चाद्धोमो विधीयते ॥६९॥

दत्ता

दत्ता दुर्वृत्त वा याता न सा पत्नी विधीयते ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च दत्ता सा स्वपती ज्ञाता ॥
इति वाक्यानि चान्यत्र मुनिभिः कथितानि वै ॥७०॥
प्रशस्तीत्वक्रमाद विवाहाणां चतुष्टयम् ।
ब्राह्म्यपत्यः स्वादिमयातारान् दशावरान् पुनः ॥७१॥
सप्तावरान्सप्तपरांश्च दैवोढजातः परान् षट् तथा परांश्च ।
कायोढजस्त्रीनवरान्परांस्त्रीन् नाशीहजमितऋणानि धीरः ॥७२॥
ब्राह्मादिकेषु चतुर्ष्वेषु जाता पुत्रा स्तुप्तेषु शताधुजाते ।
विद्याविनयसम्पन्ना धर्मिष्ठा धार्मिकास्तु ॥७३॥
इतरेषु विवाहेषु तथा नूनं वा ब्रह्मद्विषः सुतृप्तैव पुत्रम् ॥७४॥
उक्ता अष्ट विवाहास्तु ब्राह्माद्याः पुरा पिता ।
देशान्तरे विवाहविधानमस्ति कीर्तितम् ॥७५॥

देवतार्चनम्

अथवापि मार्गाणां शिखां चापथान्ततः ।
वापी यत्र विविधानी स्थितान्यानुपश्यति ॥ ७५॥
ग्रामान्तरे विवाहस्तम्भोपरि गिरौ नरा ।
गच्छति असमर्थो देवतापूजां गृहे ॥ ७६॥
अविभक्तानिर्णां देवैः विभक्ताः प्रपूज्य च ।
विभक्ता अविभक्तानां कुर्यात् तु समस्तः ॥ ७८॥
शेषाणां विशेषेण कुर्याच्चतुर्दीपवीक्षितम् ॥ ७९॥

मण्डपम्

मण्डपे तोरणेभ्यो यत्र देवं प्रकल्पयेत् ।
अष्टदशी भित्तौ वापि मण्डपानि विलक्षणः ॥ १०७॥

वेदी

प्रमुखे धारिकृतानि वितानान्यौ प्राप्यनुदिश्यकाभिः ।
यथानुगम्यान्निवेशेन विधातव्या विपरीतपक्षार्थां ॥ १११॥
वाधवेदी ब्राह्मणैरुपदिष्टा [illegible] ।
[illegible] ॥ ११२॥

मण्डपस्थापनम्

मण्डपस्थापनं कुर्यात् स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
चतुर्भिः ब्राह्मणैरत्र पूर्वदिक्षाणादिभिः ॥ ११३॥
नन्दिना [illegible] उमा च [illegible] ।
मण्डपस्थापने पूज्या [illegible] ॥ ११४॥

पूजनम्

पुष्पा मुद्गपिष्टं भागं मातृकुम्भपूजनम् ।
कौबेरान्पितवर्णं प्राप्यति वा यथा दिशि ॥ ११५॥
अधिष्ठी पंकजस्थेन मातृणां पूजनं तथा ।
कौबेरा चतुर्थं च मान्यामादं तु पंचमम् ॥ ११६॥
(स्वर्णपंजरमध्ये निवासे दशयामता: ।
निरातं चीपकनी भद्रे पावकप्रिया ॥)
कर्णादिषु तु कोणेषु मातर: कण्याधिप: ।
कुम्भाधा: प्रयत्नेन पूजिता: कुम्भान्ते ता: ॥ ११७॥
प्रतिमासु च कुम्भेषु लिपिस्था वा पटादिषु ।
अर्चा वास्तुशेषु पंचैव पूजाविधा ॥ ११८॥

जीवमातृका

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातर: ॥ ११९॥
धृति: पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवता तथा ।
गणेशाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्या: स्व पोडश: ॥ १२०॥
कुलाकुलाद्या: मातो देवतानां, वन्द्रस्थोभिर्विधिवत्यायके ।
प्रतापाकुला: स्यापयित्वा वृद्धि, कान्ताकुल: पूजिता: पुष्पधूपै: ॥ १२१॥
कुम्भकण्ठं कौबेरीं तथा धारां दीप्ते तु ।
कारयेत् पंचधारां वा नासिकाया न चोन्नता: ॥ १२२॥

कौबेरा

कौ: पचिमश्रेण कौबेरी च उत्तरे ।
दुग्धेन वा कौबेरा कार्या तावी च देवता: ॥ १२३॥

भ्रा स्य श्मापुत्रिणीना स्यात प्रजा सपत्नका ।
एवं मातृणां बहूं पुत्रयत्येकसुता ॥ १२४॥
अपुत्रस्यापि च भ्रात्रर्थं पौत्रपुत्रयं ततः ।
सर्वो बहु पिता पुत्रोऽनन्तरम्य निमित्तम् ॥ १२५॥
भ्रातृभ्रातृणां पुत्रीर्थमप्यपि भ्रातः ।

भाकर्मा

न मत्स्यादिकं कर्म तस्य भ्रातृभ्यारा ॥ १२६॥
पितौ तु पाचिती पुत्रः पुत्री दारकेश्वम् ।
पितृषि भिक्षार्थं न पुत्रस्य कारका ॥ १२७॥
पुत्रस्य प्रमीतपि पिता कुर्यात् मान्दिकम् ।
शिष्यादि विधार्थेषु तसौ जीवत्स्वपि स्वयम् ॥ १२८॥
पतिनी पुत्रान्तरी भवेत्कर्मतीम् ।
मातृणां भिक्षार्थं वा स्त्रीश्च रक्षेषु ॥ १२९॥
अस्मृदुपित्रादानामन्यासामपीतिसात् ।
आत्मनरश्चेषु पांचा भविष्यो विधिः ॥ १३०॥
यावत्स्थाम्भाग्निसंबंधः उत्पन्नाग्निस्थापि वा ।
तावद् पुत्रानु स्वार्थ संकल्पं भजमाचरेत् ॥ १३१॥

गौतमस्य गुरुविचारः

पिण्डिका कीर्तिद् स्याद् गुरौ पितृकाण्डानपरात् ।
स्त्रियाणां दक्षिणां कृते गौतमस्य स्वतः तु ॥ १३२॥

वर्णानां मतानि

तुल्यविद्या न विद्येत क्यापायत्कामुनौ ।
७।८। १३
स्वतातुमाता पितृजीयवाक्यमन्यूनः ॥ १३३॥

अविज्ञाताद् परात्लोभाद् दुर्भिक्षादिविपर्ययात् ।
उच्चावच्च विप्राणां पूर्वं विवाहो गान्धर्वः ।। १३३।
कुलीनाय कन्यां दद्यात् कुलकर्माकृतिः पुनः ।
दुहितृजविनीतेन वरो परीक्षितः स बधू पितुरागमाय् ।। १३४।
कांचनानि पुष्पाणि प्रवालानि घट ।
दम्पती कुम कलापौ कुरुत्वं पुष्पमालिका ।। १३५।
पुनरेव पत्न्यनि प्रतिपादिताः कुमारी ।
अग्नौ विप्रो वा सप्तपदी पुण्याहं पूर्वं ।। १३६।।

मधुपर्क विधिः

वरं वरापालनमातृ पिता मधुपर्कं पूजयेत् ।
पिता ब्रह्मचारी च सप्तपदी विधा न ततो आपूर्णता ।। १३७।

विष्टरो, मधुपर्कश्च

कौशो विष्टरो वा पादार्घ्यपात्रमानायं पूर्वीकृत्
पात्रपाणिभ्यां प्रक्षाल्याचमनीयं गृह्णीयाद् ।
अर्घ्योदकं मधुपर्कं विषयुग्मादिवं पवित्रं
वो वो दत्वा अप्सु दधिमधुपिहितं कांस्यपात्रगतम्।। १३८।।
मधुपर्कं प्राश्य निवेद्य गोमयमधिकरणात् ।

विधिः

का ताम्रमानयित्वा गन्धं पुष्पमाल्यं च मधुपर्क: ।। १४०।।
अग्नौ प्रतिष्ठापयेत् प्राङ्मुखो वरः ।
कुशः संस्थापयेत् आग्नेयं च प्रतिष्ठाप्य ।। १४१।

---

१. गुणाय: - पा०गृ० १.३.१-५

¹प्रोक्ष्यौ दंपत्यातिथिर्विष्टरादीनि तं वदेत् ।
विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्युक्तो गृह्णतात् ॥ ७२॥
अर्घपाद्ये निधा तस्मै विष्टरं तं प्रयच्छति ।
गृह्णीयं तं प्रतिगृह्णापयत् उदग्रं समासने ॥ ७३॥
निधायोपविशेत्तस्मिन् वर्ष्मोऽस्मीत्यादि मंत्रतः ।
अन्तरापतितो मंत्र उपादानोपवेशने ॥ ७४॥
अपिवान्यविष्टरात् च निधाय उपविशेत् ।
एवं पादार्थमुदकं त्रिः वक्तव्यमित्युक्तात् ॥ ७५॥
निरीक्ष इति मंत्रेण यजुषा सौमिकं वरः ।
पादौ प्रक्षालयेद्युग्मौ च तेन स्नापयन्तः ॥ ७६॥
²प्रथमं दक्षिणं पादं ब्राह्मणो वर्णी क्षालयेत् ।
स्यातां दाक्षिणेयौ वैश्यतं प्रथमं ततो: ॥ ७७॥
द्वितीयं विष्टरं पादे पूर्ववत् प्रयच्छति ।
गृहीत्वा प्रतिगृह्णादुदग्रं निधापयत् ॥ ७८॥
वर्ष्मोऽस्मीति मंत्रेण तस्मिन्पादौ करोत्यधः ।
प्रादेशमात्रे निहितं बीजं पात्रमभिमितम् ॥ ७९॥
विष्टरं पुनः प्रागुक्तविधिवत्तादिभिः ।
पश्चात्तु ग्रन्थिमुष्टौ च लौकिकौ तथा ॥ ८०॥
दर्भाभ्यां न विधिना विष्टरं सर्वतोऽपि च ।
त्रिरावर्तौ च तस्य अर्घ्यार्थविधा ततः ॥ ८१॥
³अन्योन्यपात्रस्थमर्घं तस्मै प्रयच्छति ।
तं गृह्णाति च आपस्थ युष्माभिरिति मंत्रतः ॥ ८२॥

---

१. द्रष्टव्य पा०गृ०सू० १. ३. ६-७ ; १. ३. १२
२. द्र० संग्र, १. ३. ११ ; १. ३. ८.
३. द्र० संग्र, १. ३. १३-१६

मुद्गोऽन्यमभिसंधाय शिवं न भिषजेत् ।
प्रतुष्या वपुषं यः प्रतिपत्तिमाति पित्तः ॥ ६५३॥
कटं कदर्थं तदैव त्रिंशदिवाकाम्यति ।
निरालयम्भायी तत्पूर्विका प्रायाति ॥ ६५४॥
कनुकाख्या योन्यादिगगमाणन्यकीर्ति च ।
मधुपर्कं निरालम्बः स प्राप्नोति पुंभवम् ॥ ६५५ ॥
भिक्षा यदि भिक्षा मधुपर्कं प्राप्नोति ।
चतुः कदम्बिका वीर्यविदग्धिकामाज्य पुंगुणम् ॥ ६५६॥
दैवस्य योनि कीर्ण प्रतिपूर्णमाति सं संसृ ।
तद्धितृष्णा की च निराजीकामति पित्तः ॥ ६५७॥
नमः सावित्रि तथार्थं दधिपद्मगुणान्वतः ।
त्रिखाणाम्भिजगुहीत तत्स्थानस्य भिक्षति ॥ ६५८॥
भिक्षौ सुप्तिशुको च तद्दकणादिक ।
मेघाकृतिभिः स्वस्वारोमि पवधान्तः ॥ ६५९॥
भिक्षोण न तत्पात्रः प्राणास्यकर्णंतः ।
भूमौ निधाय तत्पात्रे सपन्मुद्रा कृतः ॥ ६६०॥
वाकृतिः प्रतिभर्तां स्वाम्भंतस्य दृष्टिमितः ।
उच्छिष्टस्य भीतमौहीचमाणो महामाद् ॥ ६६१॥
[2]पद्मापहुत्वानिर्मा प्रथमं प्रागम्भसु ।
याता कामतिपत्नी मधुमया उदाहृताः ॥ ६६२॥
दधा सुमायतकेणमस्तिपिसा समाप्ताः ।
आत्मामायी धीर पता निष्यायसकमाप्ताः ॥ ६६३॥

---

१. मुनाय: - पा०गृ०सू० १. ३. ७-८.
२. तत्रैव, १. ३. २१-२५.
\+ तीर्णं (तीर्णां)

सर्वं वा पूर्णमनसापातु विधिना प्राणांश्च ।
शिरसाभिमृश्य प्राणांस्तानी क्रमात् ।। ६४ ।।
स्पृष्ट्वाङ्गं वा न स्यात्पिण्डकायाङ्गुलिभिः ।
नासिका स्यादङ्गुष्ठः स्पर्शने प्राण आदिभवति ।। ६५ ।।
नासिकाङ्गुलीः स्यादक्षिणि चक्षुषि स्मृतः ।
कर्णयोः श्रोत्रमित्येवं ततो नाभौ तथा ।। ६६ ।।
हृदि च प्राणः स्यादधिष्ठान आदिष ।
शीर्षे तु च अन्यत्र दक्षिणेन पाणिना ।। ६७ ।।
विनियोगो यथा लिङ्गं मन्त्राणामनुपूर्वशः ।
अविष्टाशनाति तेषां तु मन्त्राणां नाम पञ्चधा ।। ६८ ।।
आचम्य प्राणानायम्य विधिवच्चाचमनक्रियाम् ।
आचार्यानुमते प्राङ्मुखश्चोपविशेत् ।। ६९ ।।
आचम्य मुखे येन तथा पादौ भवेत् ।
तस्मादर्कपितामहमाद्यमात्मनः ।। ७० ।।
त्रिः कुर्वीत आचमनं शुद्धात्मा बुधः ।
सर्वैः प्रक्षाल्य मात्रं प्रणामाभिवन्द्य गुरुम् ।। ७१ ।।
अथ पादौ पाणी च प्रक्षाल्य तु शौचतः ।
कुर्वीत सम्यगाचम्य मानार्थं गन्धमिष्टकम् ।। ७२ ।।
सुखासीनो गुरुमाभिवन्द्य तत्र ।
तथानुज्ञाप्य मानार्थं समाचारः शनैः ।। ७३ ।।
स गुरुः स्पृष्ट्वा सम्यग्भक्तो यं ततो भवेत् ।
आचमनं गोत्रपितृणां नामधेयं स्यात्तथा पितामहः ।। ७४ ।।

---

१. पा०गृ० १. ३. २९-३०.

न्याय्यक्रम निषेधः

तृतीयैकादशपञ्चाशत्स्यो पार्थिवं भवेत् ।
नीरागेऽग्निनिषेधा स्यात् सर्वत्र सर्वदा क्वचित् ॥

पशवः

वैश्वदेविका विशत्याचमीयात् तथैव तु ॥ ७५॥
प्रतिविस्तरन्यासात् कापालमात्मनात् ।
१ ऐन्द्राग्नप्राजापत्या वैष्णवं शौनका अपि ॥ ७६॥
अष्टसु चाप्यर्थो अपि प्रोक्तं भिन्नमातृकीर्तनम् ।
कर्तव्य पृथक् पुमि पृष्ठाज्यप्राय वै ॥ ७७॥
१ ऐकादशिनमाणां स्यात् क्ष्वेयुर्यथाविधिः ।
उद्धार एव वैष्णवं विधायी भाषां तथा ॥ ७८॥
सौमिक पशुभावेदनीयं पशुरत्नैव तु ।
दृष्टा अपि कर्त्तव्यैः पात्रता अपि श्रुतिः ॥ ७९॥
स्वाध्यायाङ्गे तत्र पशुकर्मविधानतः ।
वरुणादि निर्मितास्ते मांसभागं तथैव तु ॥ ८०॥
अर्थे ये पशुष्वाचरेति षडेषु तु ।
तथा देवता ज्ञेयाः आचार्येण बृहस्पतिः ॥ ८१॥
इन्द्राग्नीचन्द्रमा अग्निरेवं अश्विनौ ।
उद्गाता केशवन्यो भावुकाय प्रजापतिः ॥ ८२॥
वस्त्री रवि प्रियार्थं मित्रापिता च देवताः ।
स्वाध्यायाय पेतृणां नियोज्याः प्रीणनादिषु ॥
पश्वी सौर्यपुण्यां स्यात् प्रादानामत्र संस्थानं ॥ ८३॥

---

१. पा०गृ० १.३.२; १.३.३१.

अग्नि स्थापनम्

उत्पन्नाग्नेश्च वरावस्ता दया शुनः स्फुलिङ्गानि वेष्टते ।
यैः च वौं विधिवत्पुरः संस्थाप्य सोऽग्निकल्पमुद्गते ।।८४।।

द्रुमः

पिता श्रियाग्न्यामथियत्वा पतत्पुराण गुल्मपूर्वकः ।।
धर्मार्थकामाय पिताऽपि यो गौरम्मिणां चेथलोऽग्निर्वा ।।८५।।
उपविश्याग्न्यादानात्तिथिसर्वमिकुलम् ।
वक्षिपुत्रसूत्राध्याराम्भोपमथापि ।
पिवाणवा जुहुयाग्नि विजया यज्ञुदाहृतम् ।।८६।।
अपि यत्र व्यक्तीति: पुत्रापत्याग्निप्रविश्यति ।
उत्पुरादि पैतामं स्थालीपाकादिषु स्फुटम् ।।८७।।
कृत्वा यो तत्र तेजाग्निमुपविश्यादि कृत्तिम् ।
पिवगीयथाश्रुधं कर्तव्येव तद्गुरुम् ।।८८।।
वरीयसी सनादायमभिर्विधि समाचरेत् ।
स्थापने कथिताग्नेः यातुरिप्सयां पाणिपादी ।।८९।।
परिस्थानादिकं येवां कुम्भम्य्यादिपुरी ।
प्रवृत्तकार्ये प्रत्यगादि च पूर्वम् ।।९०।।
अध्यातानां कामानां स्थालीमो राष्ट्रानां तथा ।
प्राशानो पां पुलाकु व्याधुविशम् ।।९१।।
संवत्सरं तु पितुर्मित्ताग्नेयक्रमान् स्मरेत् ।
पुंः कर्माणि कर्माणि देवानामाचुराचय्ये ।।९२।।

---

१. पा०गृ० १.४.३ ;
१.४.४.

अविक्षणादिति कुश: स पवित्रकृतिरिति श्रुति: ।
उद्भवत: स्मृति तथा: पाराणां विजयिष्णु: ।। ९३।
तस्मिन्नौषधीनामपूर्णानां सतापि कुशिमत् ।। ९४।
यदिवक्षीणे: कुशिकनाढे: पाणिविकृतुवर्णां तिथि ।
उभौ कुश्यौतिविन्यविषिकम्भे गृहणाति पाणिकुण्डिनौ पुरुषा: ।। ९५।
तन्त्रवर्त्तिसूक्ते: प्राचीनैपि: प्रायश्चित्ते ।
तावत्सन्धेच्छा प्रीतावाच्छिकति गौरव: ।। ९६।
कृष्णपक्षे निमित्तेषु परिधिश्वापवर्णादिषु ।
देवानां प्रक्षेपा दाक्ष्मिणावत: ।। ९७।।
पुनश्च: कारणैन कुशिमासवेणी गृहेध्वजा ।
न चाति कुशले विचार्यं वेदपुरतावां न तु विन्यासयम्।। ९८।

पलाशारणम्

[1]परिधापया स्त्री वातीचरोगिणीर्भवेत्ता: ।
उत्तरीय स्मार्ता वर्ण्यां वां बह्वीनामुच्चरेत् ।। ९९।।

कुश:

अंशद्वन्धकर्मिष्ठां तेषुचाचरित ।
पाणिग्रहेषु: सवर्णाभि: गृह्णीयात् दक्षिणावत् ।। २००।।
देवाप्रतीत्यपरादाद् देवीं विधि: स्मृत: ।
सम्भावनाविपक्षा तथा वधेष्वाति देवता ।। २०१।
परस्पर समीक्षां तौ सभि गच्छतस्तथा: ।
तमेवान्नस्थरित सीमां धातुकुक्षी भेद ।। २०२।

---

१. कुशाय: - पा०गृ०सू० १.४. ११-१६

विवाहेऽयं विधिः प्रोक्तो मन्त्रा दम्पतिवाचकाः ।
यस्तु तान् [illegible] ॥२०३॥

कन्यादानाधिकारिणः

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः ।
मातामहो मातुलो वा सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥२०४॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सजातयः ॥२०५॥
यदा तु कश्चिन्नैव स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत् ।
अनुज्ञया तस्य वरं प्रतीत्य वरयेत् स्वयम् ॥२०६॥
प्रकृतिस्थः पिता युक्तस्तदभावे पितामहः ।
भ्रात्रादयस्तथान्ये च प्रकृतिस्था यथाक्रमम् ॥२०७॥
स्वतन्त्रोऽपि हि [illegible] ।
[illegible] ॥२०८॥
अधिकारो [illegible] ।
[illegible] वराय वै ॥२०९॥
[illegible] ।
[illegible] दर्शनात् ॥२१०॥
[illegible] ।
[illegible] ॥२११॥
दाता [illegible] ।
[illegible] ॥२१२॥

कन्यादानफलम्

[illegible] प्रदद्यात् ।
[illegible] विष्णुलोकगः ॥२१३॥

पुत्राभिर्वर्णः पौत्रो पुत्रो वैवस्वतः ।
पारावतस्योत्तरं नियमतोपि कर्णः ।।
प्रपौत्राया च पौत्राय पुत्राया पुत्रकर्णः ।। २१४।।
पौत्रकर्मणो पुत्रं गोत्रं वाउन्नतमित्याह ।
तद्गाया भागमर्थं कृत्वा पुत्रायाधर्षुवत् ।। २१५।।
वरस्यो निश्चिंत्य पुत्रं भार्यायस्यम् ।
आयान्ति कुम्भे वैषया नरः प्राप्तामिति ।। २१६।।
दीपु स्वसारोति पत्नी पुत्राद् धीं पितृ पदुपिता ।।
धीं पत्नि च वपि च नारियन्ति स्यात् स्वपा ।। २१७।।
पत्नी पि वाढमिन्युक्ता पौत्रीत्रयमिष्टेद् पदुम् ।
कारयान्ति निगो पुत्रा पकोष्यमिति वद् ।। २१८।।
प्रजाणां वको ताता वक्तारच पुर्वेरिव ।
अन्यथा भव पापीय इत्यवोचन्निपुणः ।। २१९।।

कन्यादानप्रकरणम्

यानि एको मुक्तस्या तां प्रजन्मिवर्षुरः ।
पदैतामनिरुक्ता निष्क्रामिन्निमूर्त ततः ।। २२०।।
कुंभिप्राधीन्यत्र प्रतिप्रतिपादनतः ।
पाणिग्रहणविवाहादाने स्यादपयोपि युनिक्तु ।। २२१।।
तद्गानामिवतो स्थानि वसुनामादिभिः ।
पुत्रविदिपायो पुत्रं प्रतिकृतमपि नियु ।। २२२।।
वाणिपूर्णः[1] विधी पत्नी पि निष्क्रामिनुरुपकारा ।
तोमोकवतो पावतो वान्यतो पतिदानो धवा ।। २२३।।

---

१. पा० गृ० सू० १. ४. १५.

संनिधानादिस्तातथा अर्थेण यदि दक्षताम् ।

समापणम्

परस्परं समीक्षेथामिति वेदि समापता: ॥ २२४॥

[1] अघोरचक्षुरित्याद्यन्वीक्षेती समापत: ।

वरस्य मेखलाभीर्भिर्विष्टाना उपकान्त: ॥ २२५॥

वेदिमारोप्य: तयोतर पतिन संयता ।

दक्षिणायतोऽग्नीनाग्निं तामादाय प्रदक्षिणम् ॥ २२६॥

मेलनस्य तदंशत्वात् येषां वाग्निसमापता: ।

एकस्मि वेदिकायायां: सन्धानादिकं तत् ॥ २२७॥

[2] अधिपत्निका: पश्चादग्नि: तयोतरांशिका ।

वर्दे वा पूर्ण पूर्ण प्रसूय च कुशाहुति ॥ २२८॥

स्वल्पिन्नाके तत वधूतस्य तु दक्षिणे ।

अन्ते कोष्ठपदस्य समिद्वां च देवता: ॥ २२९॥

पूर्वदेवा उपस्थातु कोपी ध स्तुवति ।

आधारव्याहुति: सर्वे प्रायश्चित्तस्य देवता: ॥ २३०॥

शैमी राष्ट्रभृतां वैश्यादूनाठान्मोऽदिमान् ।

आज्य आधामानमग्निं गन्धर्वीवधा: ॥ २३१॥

अभिषेकात् होमिता: स्थिरपुरोधुः ।

शैलिं विजनामाने पूर्वं गंधोमन्त्रिणा: ॥ २३२॥

[3] मेराचारपुरोधायु पुत्रके प्रमाता: ।

पूर्वाग्नि चन्द्रमांगन्धो च पुन: स्मेतु ॥ २३३॥

---

१. तुलनीय: - पा०गृ०सू० १.४.१६; १.५.१-२.

२. तुलनीय: - पा०गृ०सू० १.५.१-७.

३. तुलनीय: - तत्रैव, १.५.८-९.

नक्षत्राणि सचराणि दुर्गाणि निर्गता: ।
स्वातिं कल्य च रोहिणीं गन्धर्वं च प्रमादयः ॥ २७४॥
प्रादात्तस्यैव पुत्रः पुण्यानिन्धनाः ।
स्वर्णदां च गन्धर्वं दक्षिणापथतः पुनः ॥ २७५॥
स्वायत्: प्रजापतिं विश्वकर्माणं मन स्व च ।
गन्धर्वो तथा कलमाणि चापारः पुनः ॥ २७६॥
पुष्टा स्वाराष्ट्रजीवधमाणा यथा: स्मीतु ।
चित्रं चित्ररथ वाहुमाकृतिं सनन्तरम् ॥ २७७॥
चित्रानं च ततो चित्रारं गान: अमरास्तथा ।
ददौ च पौर्णमासस्य पुत्रस्वथनन्तरम् ॥ २७८॥

वायुः

प्रजापतिं धूलिका: यथा: ख्याता स्मौदिम[1] ।
यथा ख्याता यथाविद्गमन्यापा साधुरित तु ॥ २७९॥
कश्यपिति संभूतो येषं सविताप्यन् ।
आग्नेयमिन्द्रं यमे वायुं पूर्वं चन्द्रमां प्रजाद ॥ २८०॥
बृहस्पतिं ततो मित्रं वरुणं च वसुक्रम् ।
अन्नं सोमं सवितारं रुद्रं त्वष्टारमेव च ॥ २८१॥
विष्णुं च महतींश्च पितृणी धिसतान्ति ।
यामाख्यानामधिपतिं स्वाग्नौ कृत्तिका: ॥ २८२॥
पितृन् पितामहीं स्वाय परान्य परांस्तथा ।
तामनिकामन्ति स्वैव स्वतनुस्मीत ॥ २८३॥

---

१ वा०पु० १.५.७ ;
१.५.१६
१.५.१२

पूर्वं भित्त ततो ज्योतिर्ज्योतिरग्निश्च मां यजु ।

प्रजापतिश्चाधीन मनोऽस्त्वष्टा तथा ।। २७३ ।।

पूर्वं वायुः प्रजानाथो वा पतो प्र देवता: ।

विष्णुश्चा पिताहारं होमे कर्तव्य इष्यत: ।। २७४ ।।

तनोत्सं मा प्र भागानि पृतो केष्टु ।

प्रतीचिकापाच्य भागाश्च पीत्वर्थकं ।। २७५ ।।

पश्चादि वदान्यानि तान्यपि स्त्रीपतिर्ग्नीषु ।

लाजा होमः

दूर्वं लाजाभावाभिः वं वर्जदं तथा ।। २७६ ।।

ईप्सिताग्नुरं गन्ध आचार्येण परं तथा ।

कर्तुर्दुरितां स्त्रियाथ आर्यपिंडं यो न्याय्य ।। २७७ ।।

पुण्याभ्यामानानि त्रिशल्याजपूजाकृता: ।

व्याहृतिभिस्ततः पश्चात्यन्त इत्यादि पैर्मिः ।। २७८ ।।

ततो राष्ट्रभृताख्यं होम आवतादृति: ।

प्रतिमंत्रं गाविद्यादिर्गदेवमि ऋके ।। २७९ ।।

आज्यभागावग्निना राष्ट्रभृतंत्रतगणम् ।

हैमाद्येन पिठं च स्वादिस्वाहापुत्रो स्वतः ।। २८० ।।

अत्र प्रयोगमिच्छन्ति चतुर्थं ते केन ।

न देवताश्राविधुमे आहुति पतञ्जना: ।। २८१ ।।

यः स्वयं राष्ट्रभृदित्युक्तं देवताथै समाश्रित: ।

ऐन्द्रीर्यकर्मांहृति सुषुमाख्याः ।। २८२ ।।

अतो न्याय्य पारावैः अविभिपक्षा ।

कन्यातानां कन्यानां च होमो वैकल्पको भवेत् ।। २८३ ।।

---

१. पा०गृ०सू० १.५.१२; १.६.१-२.

वारम् ततो विकल्पोर्वि कुर्यात् अपि तु वा ।
अर्चयित्वा भार्या पुत्रान् प्रोत वा: ॥ २५५॥
अग्न्यधानानि भवन्ति यत्र सप्तदशेऽपि ॥ २५६॥
कुर्वीतैवमेव प्रजापत्यादि तेजसः ।
होमाधिकारिः पुंसं समावर्तनमग्निः ॥ २५७॥
परं गृहस्था येन प्राजापत्ये क्षात्रयि: ।
नवोढाग्न्याभिमन्त्रणं समाधिमेति भैषु ॥ २५८॥
रौद्रं पित्रं पुत्रं कृत्वा अग्निप्राणानां कथम् ।
[1]वधूमास्यांर्ति तथा तावन्तोऽग्निं धारयेत् ॥ २५९॥
त्रिपञ्चवारिंशद्धता पत्न्यानुज्ञयार्थं वा ।
पुरो वधूर्यां देवमित्रार्थमभिषेचिता: ॥ २६०॥
अक्ष्यपाद्मित्रार्थं प्राङ्मुखोपविष्टका: ।
प्राजापत्येन तामग्निं देवैरिति वधूका ॥ २६१॥
अन्योन्यातरामपि स्यात् यांधी वाचिक वा ।

पाणिग्रहणम्

[2]संगृह्य हस्तमुत्तानं गृह्णात्यथा: परिस्थित: ॥ २६२॥
गृह्णामि ते सौभगत्वाय इति मन्त्रेण दक्षिणम् ।
गन्धामाङ्गुष्ठेनाग्नि तथा: सर्वेषां करम् ॥ २६३॥
सर्वेष्वङ्गदक्षिणेन वधूमादं तु दक्षिणम् ।

अश्मारोहणम्

शिलामारोहयेत्तामग्ने: दक्षिणपाणिना ॥ २६४॥

---

१. कुमार - पा०गृ०सू० १.६.१-२.
२. कुमार: - १.६.३; १.७.१-२.

वारीविन्दुं पिबन्स्वा गायत्रीं जपति ।
तराबलयाविष्णुं विष्णुं वा ध्यायितातः ॥ २६५॥
पुष्पं तत् समादाय दक्षिणेन दक्षिणम् ।
परिक्रम्य ततः सव्यग्रीवमपि कम्पति ॥ २६६॥
न च त्रिपाद् परस्य वेदपाठो भविष्यति ।
[1] एवं त्रिपदे की ताभा सोमादिके धैर्यम् ॥ २६७॥
आचमयित्वा ततो स्त्रौ गृहे त्वष्टा ।
तां पुनीति भार्येति चर्वाग्नेय वरुणः ॥ २६८॥
सत्कृत्य तत्सुधां पेक्षितं परिक्रम्य: ।
ईयत्सींद्य तत्र प्रदक्षिणा सप्तपदीति: ॥ २६९॥
दक्षिणोनोत्तरं च हस्तेन स्तुता: ।
प्रत्याहिताखातिभि: पतंलाहितनयात् ॥ २७०॥
प्रस्थान भीतीनी यथा दृष्ट: प्रयाति ।

सप्तमी

अथाग्निमुत्तरेणाविकृष्टां सप्तपदाभिराम् ॥ २७१॥
[2] प्रक्रान्तेऽतारौ ता सम्पूर्वाभि: स्वयम् ।
यथा प्रत्यावर्तोऽपि नारि क्रामति दक्षिणम् ॥ २७२॥
मैत्रेतिमणेर्विष्णुस्त्वां नयत्वित्यादिभि: ।
तत्त्वभि: प्रति मन्त्रान्तेऽविष्णुस्त्वामनुगच्छति ॥ २७३॥
सर्वानुजावलीनं ता तामभिर्णयति ।
उपविष्टायामुत्तरे प्रातिष्ठदकुम्भ: ॥ २७४॥
आप: शिवा: शिवतमा इति मंत्रे वपुन्वतु ।
आपो हिष्ठेति तिसृभिस्तायामभिषेकम् ॥ २७५॥

---

१. तुलनीय: - पा०गृ० १.७.४-६; १.८.१
२. तुलनीय: - तत्र, १.८.१-७.

ततः पूर्वोक्तपात्रस्थेना तेनां सिंचेत् शिरः ।
मूर्धन्यभिषिञ्चति वधूं समञ्जन्त्विति मन्त्रतः ॥ २७६॥
नीत्वा करं दक्षिणांसं तस्यालभेत हृदि ।
मम व्रते ते हृदयमिति मन्त्रेण [illegible] ॥ २७७॥
पाणिभ्यां [illegible] च [illegible] ।
पुष्पाणामिति [illegible] च ततः शिरः ॥ २७८॥
पतिपुत्रान्विताभव्या स्त्रियः शुभा अपि ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वा [illegible] ॥ २७९॥
ततः प्राच्यामुदीच्यां वा गृहे निविश्य वरः ।
चर्मण्यानडुहे रक्ते लोहिते उपवेशयेत् ॥ २८०॥
इहगाव इति प्रोक्ता ततः स्विष्टकृदाहुतिः ।
प्राशनादि प्रणीतानां विमोकान्तो भवेत्ततः ॥ २८१॥
[2][illegible] कृते ।

ध्रुव प्रदर्शनम्

ध्रुवं प्रदर्शयेत् तत्र ध्रुवमसीति भाषयन् ॥ २८२॥

आचार्याय दानम्

आचार्याय चतुर्वर्णां गां दद्याद्[illegible] ।
[illegible] ॥ २८३॥
ब्राह्मणेषु पिता तस्या [illegible] ।
गवां दद्या[illegible] ॥ २८४॥
न वा [illegible] ।
[illegible] ॥ २८५॥

---

१. पा॰गृ॰ १.८.८-१०.
२. तत्रैव, १.८.११-१९.

ध्रुवदर्शनम्

तथा वधूभी स्त्रीं वरो दर्शयेत ध्रुवम् ।
ध्रुवमसि मन्त्रमन्त्रितावौ पश्येद् भवेत् ।। २८६।।
ध्रुवीक्षित्वा इत्यादि तावत् ध्रुवमावृत्ति ।
ध्रुवं पश्येति तां ब्रूयादित्यन्तिमविक्रमः ।। २८७।।
सती ध्रुवमसीत्यादि मन्त्रेण ध्रुवमाप्तति ।
सा तं यदि न पश्येत पश्याम्यसीव तं वदेत् ।। २८८।।

त्रिरात्रं संयमः

त्रिरात्रं दम्पती स्यातामक्षाराक्षणाशिनौ ।
एक पात्रे वसे स्यातः केचिद्भूमौ वसे ।। २८९।।
पर्यायं इत्यपाठ्यमित्यन्तिमविक्रमः ।
आयातां त्रिरात्रं तु स्त्रियाया दम्पती ततः ।। २९०।।
ब्रह्मचर्यं कल्पतः संवत्सरं भवेत् ।
षडात्रं द्वादशरात्रं स्याद् षड्रात्रं वाकर्तव्यम् ।। २९१।।

धर्मदक्षिणा

ततः विधिना कन्यां दत्वा गुरुदक्षिणा ।
आचार्यदक्षिणा तत्र दाता स्यादन्यथा वधू ।। २९२।।

कन्यादानफलम्

यो ददातु विधिना कन्यां विप्राय गुणशालिने ।
स तत्फलमवाप्नोति सवत्सधेनुं ददत् ध्रुवि ।। २९३।।

---

१. ध्रुवाय: - पा०गृ०सू० १.८.१९-२१.

ज्योतिष्टोमादि यज्ञानां शतं फलमाप्नुयात् ।
प्राप्नोति कन्यकां दत्वा सोमपीथस्य संस्कृताम् ॥ २९४॥
दत्तानां तु सहस्राणां सुवर्णानामनेकशः ।
तुल्यं विप्रसुतानां कन्यां चिन्तामणिं ददत् ॥ २९५॥
गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥ २९६॥

कन्याधानविचार:

सत्ताहीनस्यानुसृत्य कन्यकायास्तु संस्कारात् ।
न यजेदग्निमान् कुर्यात् न होमाग्नौ विधीयते ॥ २९७॥
स्वेष्टापत्ये होमो होमेऽपि न संस्कृतः ।
न ह्याहिताग्निना कन्या होमेऽग्नौ विधीयते ॥ २९८॥

द्वितीयविवाहे आधान विचार:

भार्यायां विद्यमानायामन्यां यः कुरुतेऽग्निमान् ।
विवाहं आवसथ्याग्नावन्यथा पुनराहुतिः ॥ २९९॥
तदुद्वाहे पुनराधानं नाकुर्यात् प्रसक्ते ।
पदार्थो यथाविधानि मयापि होमे च ॥ ३००॥
अग्न्याधाय विधिवत्पुनः कुर्यात्क्रियां यदि ।
पुनरग्निं समाधाय तावतस्य होमं प्रकुर्यात् ॥ ३०१॥

कुमारी जातायां विवाहे होम:

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाले उपस्थिते ।
कन्यका कुमारगच्छेत् पूर्णाऽभ्यापतिता: ॥ ३०२॥
स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि: ।
पुंनाम्नाहुतिं हुत्वा ततः शेषं प्रवर्तते ॥ ३०३॥

विष्टरो देवता छन्दोऽनुष्टुबाथर्वणी श्रुतिः ।
यज्ञौ स्यासादित्येऽस्य विष्टराख्यो श्रुतिः ।। ३०४।।
अर्चकेति द्वे यजुषा विराजौ दोह स्मृतः ।
आर्षं प्रजापतिर्देवी वाणी गुह्यौ श्रुतिः ।। ३०५।।

<u>पिम्पीनः</u>

आपोऽस्य देवताच्छन्दो ऽनुष्टुबाथर्वणी श्रुतिः ।
पिम्पीनः वर्तुं च: स्तस्यादधिकाणी ।। ३०६।।
आपोऽस्य देवता छन्दो बृहती परमेष्ठिनः ।
आर्षमाचमनी योगि आमागन्यशोऽसि च ।। ३०७।।
मुन्दिवल्यानिमिद्यस्यति यजुनामितम् ।
देवतामधुपर्कस्तो दापाणीविनियुज्यते ।। ३०८।।
यजुर्मिखमाणो देवः सविताणं प्रजापतिः ।
छन्दोऽणे नमः आपा स्यापौ नियमस्थंजाः ।। ३१०।।
ऋषिः कुत्सीयमम्बु च स्तस्यमधुपितम् ।
जगतीछन्द स्तस्य मधुमाङ्गी श्रुतिः ।। ३११।।
गौतमस्यार्षकं छन्दो गायत्रं मधुमयूचाम् ।
पितरो देवा देवतास्य वसुः स्यात् वचनांजले ।। ३१२।।
छन्दस्त्रिष्टुबुष्णिगुक्ता देवता गोरुदाहृता ।
श्रुतिरुक्तो मीन्मातारुद्राणामिति मेत्राः ।। ३१३।।
ऋषिः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् छन्दोवाणी स्य देवता ।
श्रुतिः परिरितायुक्ता कर्णयेतिसंज्ञकाः ।। ३१४।।
तवेनस्यनामी छन्दो ऽनुष्टुबाथर्वणी श्रुतिः ।
त्रिष्टुभिर्का देवतास्तत्र श्रुतियोगा युज्यते ।। ३१५।।
अगोरन्यतुरित्यादियजुषां स्यात्प्रजापतिः ।
आर्षमौ मौत्रिष्टुप् छन्दो ऽनुष्टुप् च मध्यमौ ।। ३१६।।

कुमारा देवता तेन गन्धर्वो ऽर्थं प्रैतायेन ऋषिः ।
स्मन्न इत्यादि पंचानां चातुराणां ऋषिरितु ॥ ३१७॥
अथ राष्ट्रभृतां पात्रा ऋषयो वा प्रजापतिः ।
त्रिष्टुभिका देवता छन्दो ऽन्या सौमि ऋषिकेतु ॥ ३१८॥
उक्ता छन्दो वयानां ऽयादशां ' च परिष्कितः ।
त्रिष्टुभिका देवताऽन्येषा त्रिष्टुप् छन्दो ऋषी ऋषि ॥ ३१९॥
अयातानां श्रीत्रिष्टुप् छन्द वार्तं ' प्रजापतिः ।
त्रिष्टुभिका देवता सौमि विश्वामित्रः ऋषी ऋषिः ॥ ३२०॥
परं मृत्यवित्ति त्रिष्टुप् छन्दः संकुसो ऋषिः ।
पितरो देवता मृत्युर्विश्वामित्रः पितृणो ॥ ३२१॥
अग्निराथर्वणी त्रिष्टुप् छन्दो ऽग्निर्देवता भवेत् ।
कुमारा सौमकेनानां प्राणानां स्याद् ऋषी ऋषि ॥ ३२२॥
पात्रस्वस्या भवतिया वार्षीण प्रजापतिः ।
गुरुत्वात्मितो पञ्चनां ' च्युः ऋषयः कृतवत्सला ॥ ३२३॥
त्रिष्टुप् उष्णिक् तथा त्रिष्टुप् छन्दो ऽन्या यथाक्रमम् ।
भवाया देवता अत्र ऋषिः आत्मानि पाठे ॥ ३२४॥
अग्निराथर्वणो त्रिष्टुप् छन्दो यथैव देवता ।
आरोपितस्य मन्त्रस्य दृषदारोहणो ऋषिः ॥ ३२५॥
उष्णिक् छन्द अग्निर्विश्वावसुर्वा सरस्वती ।
सरस्वती प्रजमिति विश्वामित्रो ऋषि भवेत् ॥ ३२६॥
देवताग्निरुषामिति कुमाराथर्वणो भवेत् ।
छन्द अनुष्टुप्समस्तस्य ऋषिर्मुनी ऋषिः ॥ ३२७॥
अग्निः प्रजापतिश्छन्दः त्रिष्टुभिति देवता ।
त्रिष्टुभिका आप इत्यस्य ऋषिकुन्तोऽभिमन्त्रिको ॥ ३२८॥
आपोहिष्ठेति पंचानामुक्तं गौणा निरुच्यते ।
अग्निः त्रिष्टुभिकाद्येकस्मानां प्रजापतिः ॥ ३२९॥

छन्दो [illegible] [illegible] [illegible]जिका: ।
जगत्यतिजगत्याद्यां विन्यासेन: क्रमाद् भवेद् ॥ ३३० ॥
वैदिकी [illegible] प्रयोगनियोज्या [illegible] तु स: ।
[illegible] ॥ ३३१ ॥
([illegible] छन्दांसि [illegible] ।
देवता [illegible] मंत्रो [illegible] ॥)
[illegible] छन्दो [illegible] ।
देवताध्यायानि तु मंत्री [illegible] ॥ ३३२ ॥
ऋषि छन्दो देवतानि नाम पूर्वं च देवताम् ।
न [illegible] य: सो [illegible] ॥ ३३३ ॥
इति तत्वार्थं सम्पूर्णं [illegible] धाम्ना ।
कात्यायनश्रौतसूत्र [illegible] कृता ॥

॥ इति श्री कात्यायनश्रौतसूत्रकारिकायां विवाह प्रकरणम् ॥

अथ चतुर्थीकर्म

कालः

[1] ऊर्ध्वं यथविवाहाद्वां चतुर्थीकर्म विधीयताम् ।
विवाहाच्चतुर्थे हि तदेवमागतः ॥ १॥

वा स्थापनम्

गृहे यन्त्रालङ्कृते यथा स्थाप्य स्थापयेत् ।
मा देवतापरिकर्मविधं वा स्थापनी क्रमात् ॥ २॥
विवाहाग्नौ स्थितं देवता पालयितुम् ।

उपवेशनम्

पत्न्याश्च उपवेशितासनानि कुर्यात् ॥ ३॥

होमः

चतुर्थीदिवसे तत्र ततः होमानुकीर्तितम् ।
कर्तव्ये हे विवाहाद्वां चतुर्थी कीर्तितः ॥ ४॥

अग्निस्थापनम्

आग्निं स्थापयेद्धुतमग्नादिवरान्विताम् ।
देवस्थानं सहितानुगान्विताति देवताः ॥ ५॥

विनियोगः

अग्न इत्यादि पञ्चानामार्षं स्यात्प्रजापतिः ।
अग्निर्वाय्वादिदेवताश्छन्दो निष्टुप् होमे विनियोगः ॥ ६॥

---

१. पा०गृ० १.११.१.

पुरानुक्तस्य त्रिष्टुप् छन्दो यजेत देवता ।
वाजं प्रजापतिमिति श्रुतिः स्यादभिजोषिणी ॥७॥
अग्निं प्रजापतिश्छन्दांसि यजेत देवताः ।

विधिः

प्रणीता इति मंत्रस्य पात्रोद्धारे श्रुतिः ॥८॥
छन्दोऽर्थमंत्रपदस्य ऋषिं द्रुपदं च देवताम् ।
आघारावाज्यभागान्तो स्विष्टकृतेन देवताः ॥९॥
अग्निं वायुं ततः सूर्यं चन्द्रं गन्धर्वमेव च ।
प्रजापतिं वरुणाश्च रौद्रं त्रिष्टुभो स्मरेत् ॥१०॥
न्याहुताभ्याज्येन पूताः जीजेन तु ।
दत्वा स्रुक्प्रणाधौ अंशं यस्मै स देवताः ॥११॥
अग्निर्ये एं विप्रावद्धौ चतुर्थकी तत्र मे ।
विष्णुस्त्वं मा प्रजा प्रचुरोपविशेत् ॥१२॥
त्रिष्टुप् अग्नीवरुणौ यज्ञं वा विद्यताम् ।
ततः प्रणयनादि स्यात् आज्यभागावतान्ताः ॥१३॥
पञ्चभूतानि स्यात् च पचादिकर्मसु ।
पुरुषादाज्यभागान्तो पंचधाता हुतेन ता ॥१४॥
आहुतान्न दत्वा अन्वारम्भविवर्जिता ।
पुरात्रिस्विष्ट हुति यदि वसुदेवे ॥१५॥
अन्वारम्भीर्मे विष्णु यो न्याहुतिः हुतेन वि ।
प्रजापतये वसुवत्या यतो व्यवहन्ताः ॥
अग्ने स्विष्ट कृते देवाप्रसादाः पूर्णाहुते ॥१६॥

---

१. पा०गृ०सू० १. ११. २-७.

वन्न वसायादि जण्णां राजु कुर्वा कुर्वेव संप्रदाय् ।
कर्तव्यां प्रतिपद्यादुः केचित् निषिद्धानि च ॥ १७॥
कन्यायां प्रीयमाणायां प्राजापत्यविनीतः ।
वाग्निश्चितपत्रकृत्ये प्रायश्चित्तं च कैः ॥ १८॥
यदि पतिकामस्थिता तथामानादिवत्सरौ ।
स्थानि वरिकृमाना मां परशेर्न तनौ पञ्चम् ॥ १९॥
प्राणैस्तु यदि कैला प्रासीलकृतेव सः ।
बधूस्कारस्याप्य प्रतिपद्यमानस्य तु ॥ २०॥
अरी कृष्णविनाशादौ कृष्णणान्येन वर्धयेत् ।
वैश्वदेवे विनाशादौ कुर्यन्ते प्रतिमतः ॥ २१॥
विविधौ प्राक्तौ सर्वादायामिवकुर्वति ।
आवाहनं ततः कुर्यात् सपिंड प्राकुर्माविवः ॥ २२॥
वर्णे कर्णयारस्य मंडपे कंडनादिकम् ।
कृत्वं वैतानिकेविध्यर्धादिवास कुर्यात्सदा ॥ २३॥

वधूप्रवेशे निषिद्धानि कार्याणि

एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मंडपे तथा ।
कर्तव्यकुर्मी: स्वस्त्रीप्रार्थीयमन्यातयोः ॥ २४॥
स्वसुर्वि प्रातुर्वि स्वसुर्मातुरपि तथा ।
न कुर्यान्मंगलं किंचिदेकस्मिन्मण्डपे क्वचित् ॥ २५॥
एकमातृप्रसूतानां पुत्राणां क्वचित् ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ २६॥
नैकस्मिन्वत्सरे कार्यं गृहे तारौ क्षोभन ।
मासान्मोदे कन्यायां न प्रवेशयेत् ॥ २७॥
स्त्रीविवाहः कुले निषिद्धः वधूनां पुंविवाहः प्रतिषिद्धस्त्वर्षतः ।
निषेधदाहियो न प्रविशः कुलश्रेष्ठवत्सरान्ते विधिः कार्यतः ॥ २८॥

पुत्रीमुत्पाद्य त्वरं पुत्राधिकारी न कृती ।
न स्त्रीपुंसनुकृताय किंचिन्नाधिकम् ॥२९॥
एव पुत्रोऽप्यनाग्निः स्त्रुः पृथक् कर्माणि यानि वै ।
सर्वे नान्दामुखी तेनाभिलक्षीयम् विविक्तः ॥३०॥
स्वतुल्ये प्राप्नुते स्वमुकृतुल्ये तथा ।
न जातु मेऽहं कुर्विन्निमन्त्रमेव कर्म ॥३१॥
एकोदरभ्रातृविवाहश्चे स्वधुनी पाणिग्रहणं विधिम् ।
जन्मादनन्तरे कुयः कनुडी पुंसां वापि हि वैवाहयात् ॥३२॥

भोजनम्

अष्टौ[1] रात्र्यन्ते भोज्यं कार्यानपिंडकम् ।
पुत्रिणां वरो स्वयतीर्थं पाणिग्रहोत्सवेषु ॥३३॥
स्वाते तिथौ तु दौर्भाग्यं कन्याया भवति ध्रुवम् ।
वासा भोग्यमवेदं तु वर्षे तु प्राप्नुयात् वधूः ॥३४॥
देवतां स्थापनं वर्षं तपि तु दिनो बुधः ।
वृताये मासे जातकं भोजनमविच्छिन्नं ध्रुवम् ॥३५॥

॥ इति चतुर्थं पर्व ॥

---

१. तुलनीय: – पा०गृ०सू० १. ११.७-८.

अथ वधू प्रवेशः (गौरीपूजा)

ततो वधूमिमां वराक्षी पितृगृहात् ।
गौरीवामे स्थितौ कृत्वा: दम्पती ॥१॥
अक्षताचार्णं गौरीवांकी करः ।
तदन्तिमा वर प्रविश् प्राणायामो वरः ॥२॥
वर्णेषु मा नासो गौरत्वमेनिर्णीता: ।
ततो व मेखलं गौरीभक्तस्य गीता: ॥३॥
धन्याहं पाणिग्रहणं स्थाप्याकुर्वे कसियुक्तायात् ।
पातालपि श्वापि त्वं दैवितां कुलतालां समायाम्न तिष्ठति ॥४॥
गौदानितान्वा कथितः त्रियासा पातालिपयो मयीवितुरन्तो ।
पाता त्रियाया यदि ते गुरुते निर्यातं स्यादिति पत्राशी ॥५॥
[1]पुंसवनं समारोपणमुक्तयात् कर्णवाते भगाग आत ।
तदर्थी पञ्चमिदन्तो पाणिगृहान्ता अपि तन्वति खुः ॥६॥

तथो प्रायश्चित्तम्

वधूतो ये यत्र स्यादि पितिस्तः ।
प्राणायामाली स्मृतमिनं गौत ॥७॥
त्वस्वकल्पीदाणं आदिर्ने विपतिं ।
गौदश्चिष्टैः पाकगादिर्न निमितम् ॥८॥
प्रायश्चित्तैविशिष्टा चतुर्थितिलपूर्विका ।
प्रायश्चित्तं करिष्ये हे ततो काश्चिकान्तम् ।
स्थापिताधारी दैत्ते सन्ति वैकल्पिकान्त ॥९॥

---

१. पा०गृ०सू० १. ७. १

ब्रह्मणिम्नायते साम्यपूर्णं विनियोजितम् ।
उत्तरयोर्द्वयोर्ऋषयो ऽग्निश्च देवता ॥ १०॥
प्रतिष्ठा छन्द आख्यातं हैमवत्योऽश्विनावृषः ।
एषोऽस्ति त्रिनिमः स्वाहार्थं वा पशुदैवतम् ॥ ११॥
त्रिष्टुप् छन्दः प्रतिष्ठे ऋषी ऽग्नि तरस्वतौ ।
प्रजापतिश्च पितरौ ब्रह्मैका उष्णिहौ ॥ १२॥
छन्दो त्रिष्टुप् ध्रुवो देवो वामदेवायनो ऋषिः ।
पृथिव्यन्तरिक्षध्रुवाद्यानां प्रायुज्यते ॥ १३॥
पूर्वं देवानभ्यर्चित्वाग्निं च प्रजापतिम् ।
स्वप्ने सप्तर्षयो ध्रुवायाश्च दृष्टवान् ॥ १४॥
वरुणादि यथोक्तं स्यात् स्थालीपाके विनियोजितम् ।
ध्रुव दैवतरथाणि ध्रुवोपस्थानमन्त्रः ॥ १५॥

आयुष्यः

१ स्थालीपाकं प्रपद्यन्त्यायुष विनियोजितम् ।
ऋतस्य च ऋचां स्याद् गायत्री पूर्वं तथा ॥ १६॥
आयुष्योऽग्निः पूर्वं ब्रह्मणा तेषामपि ये ।
आधारौ [illegible] संस्कृत्य पुनस्तम् ॥ १७॥
ततः त्रिष्टुब्छन्दाः सुरापानान्तराः स्पृशेत् ।
[illegible] पवित्रानी स्वयं प्रति ॥ १८॥
स्त्री तां प्रति गृहीतां प्रभु [illegible] ।
[illegible] ॥ १९॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २०॥

---

१. पा०गृ० १. ७. ३-४.

पतत्यर्दिनात्र पूर्वं साधारण्यंगसिद्धये ।
इति वृत्तकृती स्पष्टं पश्यन्तीति युक्तिमत् ॥२१॥
एतत्कर्माङ्गभूतं तु सती प्राणसमीपगम् ।
प्रायश्चित्तविधौ तत्कर्मणि स्व बुधैः कृता ॥२२॥
तेन नैमित्तिकत्वाच्च नान्दीश्राद्धं भवेदिह ।
इदं बहु प्रविशेत् विवाहादि पुरः ॥२३॥
चतुर्थी कर्म: पुत्रकामेष्टि सौष्यन्ती ।
प्राजापत्यो राजभिषेकादिभिर्मितम् ॥२४॥
तत्सर्वं व्याख्यातमिनावत्यौ पौरोहित्यं च ।
अन्यद्यद्यपि च राज्ञो मंत्रा यथाप्रतिपादितम् ॥२५॥

जीवत्क्रिया

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं ततः ।
जातकर्माभिधानं च निष्क्रमः प्राशनं क्रमात् ॥२६॥
चूडोपनयनं वेदव्रतानां च चतुष्टयम् ।
गोदानं सोमदीक्षे विवाहः जीवत्क्रियाः ॥२७॥
आहिताग्निमाधानामधिकारसिद्धिका भवेत् ।
क्षत्रियाणां ब्राह्मणानां स्यादधिकारो स्वयं पुनः ॥२८॥
गर्भाधानादिसंस्कारैर्विवाहान्तैः समन्वितम् ।
गर्भैःसम्पुष्यतो विप्रो मुनीनां च यतिकाम् ॥२९॥
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥३०॥

इति तत्त्वार्थं सम्पूर्णं रेणुकार्येण यज्वना । कृतायां गृह्यकारिकायां समाप्ताः जीवत्क्रियाः ॥३१॥

इति कात्यायनगृह्यसूत्रकारिकायां रेणुकाचार्यविरचितायां जीवत्क्रियासमाप्ता ॥
पञ्चमं समाप्तम्

---

१. पा०गृ०सू० १.७.४.

अथ जातकर्म

कालः

जीवज्ञा बलादिवं वीर्ये: शुभावृत्तिवृक्षे ।
विधाय पृथ्वी च जातकर्मादीपितम् ॥१॥

मुहूर्तः

नन्दति वरदि वसते माघे वा तपस्ये,
कृष्णपक्षोत्तरे मंदिरारंभणं स्यात् ।
ग्रामोक्तपञ्चमुख्यस्तारिव्युदयोत्तरे,
स्फुरज्ज्योतिषाया ग्रीष्मे: सौम्यचित: ॥२॥
इति ज्येष्ठाषाढाख्य पूर्णमासेषु मासकाविधी: ।
मूलस्तं मुहूर्ताना नैवेतीति शास्त्रायै: ॥३॥

निषेधः

धनाढ्या: कृत्तिका बुध: कार्यं न मन्दरम् ।
स्तुत्यं अमावस्ये वा तिथ्योविवर्जिता: ॥४॥
पूर्णातपकरादि च कृतिं तान्यविवर्जयेत् ।
सूर्यं संक्रान्त्यापाप्याग्रादि च पूर्णिमान् ॥५॥
उत्तरा: वसुधा सो पुतविवर्जिते ।
अथवा पुष्पितान् वृक्षान् वर्जितो गृहमन्तरात् ॥६॥

---

१. मुहूर्त: - पा०मु० ३. ४. १-२.
२. मुहूर्त: - तत्र, ३. ४. ३-४.

अरिष्टाशोकबकुलाः पुन्नागचम्पकाः ।
शालपाटलाः शस्ता [illegible] ॥७॥

प्रशस्तं स्थानम्

फलाढ्योदुम्बरपिप्पलाद्याः,
स्निग्धाश्च सौम्याः प्रशस्ताः ।
यस्मिन्नरण्ये गृहं प्रशस्तं,
[illegible] ॥८॥
पुष्पाणि [illegible] ।
[illegible] ॥९॥
[illegible] कृष्णा [illegible] स्मृताः ।
दूर्वागुल्मयवानां गन्धश्च [illegible] ॥१०॥

भूमिः

[1] मधुरा स्यात् ब्राह्मणाय [illegible] ।
[illegible] ॥११॥
उदक्प्रवणा [illegible] ।
[illegible] ॥१२॥

भूमिपरीक्षणम्

हस्तमात्रं चतुरस्रं खनित्वा पांसुभिः पूरयेत्तु ।
अधिके [illegible] ॥१३॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१४॥
रात्रौ जलं [illegible] यदि तोयवत् ।
प्रशस्तां मध्यमां चाहुः [illegible] ॥१५॥

---

१. पा०गृ०सू० ३. ४. ५-७.

अग्नि:

एवं[१] परोक्षतो भूमिं कृत्वा पर्युक्षणकम् ।
तथा गो भुष्मितां विप्रः प्रबलं तस्मिन्स्थापयेत् ॥१६॥
अथ चविसरीदिष्टे भतोभांनाधिवेहधि ।
कलातागुर्भेभ्यः पृथक्सेव देवता: ॥१७॥
अथचीथकीग्निपृणान् पुरीण किनादिता: ।
विपाद च: शिरोविदा ऊरुपादी यथाक्रमात् ॥१८॥
स्पृष्टा कुंकुमार्यैशाभिषु सोम्पुनि: ।
पातृलं चतुर्दिक्षु तथै पूर्वं निधायतेत् ॥१९॥
प्रदक्षिणं तथाग्नेयेशान्युदितो कुम् ।
पत्रापते चतुःप्रक्षिप्तत्र कौर्णेषु कुशा: ॥२०॥

आवपनि कर्म

कृत्वेवमपि: पुनरित्याज्येदधोपुरि ।
अथ तेनी मर्दितस्य स्रुचिंपोमिश्रितादि ॥२१॥
स्वकीयेनाग्रायस्य पृष्ठं तत्र निश्चिदेत् ।
अंगुष्ठेन चांगुल्यानिाां कुर्यात् पुनः ॥२२॥

सम्मिश्रणम्

स्वर्णीमयेणाग्न्युत्तरादधिकज्ञानतः ।
कुशोनिरतोपेण च तीर्थ च भक्ता ॥२३॥

---

१ पा०गृ० ३. ४. ८-११
३. ४. १२-१५

लग्नादिभिर्भावानां फलं दीपकदंशात् ।
[illegible] ॥ २५ ॥
[illegible] ।
[illegible] यदि ॥ २६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २७ ॥

फलानि

[illegible] फलं ।
[illegible] न [illegible] ॥ २८ ॥
[illegible] यदि ।
[illegible] ॥ २९ ॥
[illegible] भवेत् ।
[illegible] ॥ ३० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३१ ॥

विधिः

[illegible] ।
[illegible] भवेत् ॥ ३२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३३ ॥
[illegible] भवेत् ।
[illegible] ॥ ३४ ॥

१ पा०गृ०सू० ३. ४. १५-१६.

व्यापिनी वीक्षते गृहनामानं पुरि ।
निभृतः कृमः कृते पनी पूर्णिका भ्रमे ॥ ३३॥
वीक्षते तु वधुर्भे वे पपनी भाविते मानवाः ।
आपूर्णपंक्तिविमारो क्रमात् महाभूतविठेन्मः ॥ ३४॥

धु । ध । व । न । व । का । म । तु । तु । तु । वि । ध । दा । आ । वि । पि

धुर्ग धन्यं पां पां दां(तं) कांठं मनीरम्म् ।
धुतुधं धुधो धूर्ति विमलां धनं पावनम् ॥ ३५॥
आक्रान्तं त्रिपुरं च विधां जीवनां गृहम् ।
वन्य पुत्रान्नैनिर्माणं वात्यापुर्की धुग ॥ ३६॥
(व्युत्पत्ति च गुरोधसाक्षी पन्ट्वा तुरत्वक्षि ।
व्यौत्तु पृथ्वे गुरुविनाथो भ्यास्य वर्षि व्यों त्र पावतु ॥)
पूर्वादिती दिव्यु गृहस्य वक्रादिर्थो व्यु:त्था नीतक्निं: ।
प्रदान्तश्रियधः क्रीम धुवादिवे आन्याय जीवत्र व्यु: ॥ ३८॥
त्रादिके नित्रं केयावः प्रदाणी दिव्यु: ।
शालादिकमीगोगी ये स धुमादि मेधु ॥ ३९॥
नैवापुत्रम कणापि खुशिताम्पुत्राणि वृतिभिः ।
कुमाणि दशविपाटि: कुदिनितशम्पाट् ॥ ४०॥
पुरी पता मंत्रिगांठे पोतसाखी गृहम् ।
गृहान जातु संवादूमां रि पुष्कारी मेघु ॥ ४१॥
नंदेव पन्यवस्तः तुमो रि पा श्री ग्रन्थिते ।
गीरि धुनानि च कुंभ निधी रचौ ॥ ४२॥
प्रागतानिभिगे दटे गीतिन्ये गृहाणि ।
पाप्यो वताता पत्नाणि कुर्वीत् ॥ ४३॥

पद्यन्यथा चन्द्रमाविधिर्विधि रोगे द्वे निर्मितायुकेषि ।
६ ६ ३ १२
कन्या धनुर्मिथुनकर्कि हंसे दिवाकरे च मृगाणि कुर्यात् ॥७३॥

विलोचनापत्राकिहूटरागारम्भिपवत् ।

त्रिपञ्चाकारं च मे विश्वरे विवक्षीतु ॥७४॥
३ ६ ५ ९ ८ मे म
निर्मुक्तकन्यास्थः पूर्वान्तरितिर्भितु ।

प्रारम्भः वर्तमानित्य राज्ञा पुष्टे लभाति ॥७५॥
३
गुरुर्लग्ने कीर्ति क्रूः स्मरः वत्रो बुधः ।

निधौ भानुर्धनवर्णं जातुः स्यादूरं कर ॥७६॥

सितौ लग्ने गुरुः केन्द्रे पे कुर्वीरपितामहाः ॥

न वैरि पक्ष तत्पायुर्विकमाः वर्षा जातु ॥७७॥

रात्रौ भूमिस्थिरे लग्ने कुम्भुके त्रिकोणिके ।

निर्माणे कुमारव्युस्त्वं वर्धिष्यति भुमिः ॥७८॥

पश्चिमे पि पराक्रमः पश्चात्री च वस्तायु ।

कुर्वाणोऽन्यका येन स्वर्णीतो यदि पुर्वतः ॥७९॥

वदर्शं सा विप्रणान्तनाथाष्टांशांशुतम् ।

देवानां देवका च जम्बोद्र भविति क्रु पादस्य शुभ्रम् ॥८०॥

भवेत् मुक्तां देवानां त्रिज्य याति गुरुं करा ।

सदा कुर्मपतिनु ब्राह्मणादिवादित्वो ॥८१॥

न वल्लभानि कुशास्थितं स्यान्तरवार्तपुणितोत्युवृता ।

प्रापयित्वा यदि वांगुज्ञानि प्राप्येकाशितरूं विवाय ॥८२॥

विशौ धन्यौ प्राप्यन्यौ पाया राज्ञापिनि: ।

वर्षीतकर्मसेवा अंशुज्ञानि यावं धनम् ॥८३॥

क्वापि पुत्राचार्यों ब्राह्मणानां उत्पन्नकुलां भवाम्यांकुमारो ।

विद्यां प्राज्ञुं तांमपि गुरुं स्वात्वावाचार्युं कुपति गमपि ॥८४॥

द्वारेषु प्रशस्तम्

सर्वद्वारी न कुर्वीत क्व कुमारी चिराय लिंगी पि ।
प्राग्द्वारी वृषभः स्यात्पश्चिमप्रांशुरिखला ॥ ५६ ॥
सर्वे कलाष्टभागं तु कृत्वा तस्मात् प्रदक्षिणम् ।
द्वाराणि विनिर्दिष्टानि यथा न परिहापयेत् ॥ ५७ ॥
विष्णुं शिवे पूर्वे विनायके दक्षिणे शिवे ।
विष्णुःपंचमात्र पश्चाच्च स्यात्तु पंचमीके ॥ ५८ ॥
नवभागं सर्वे कृत्वा विभागं लयतो यथा ।
पंचमागं दक्षिणतः देवां द्वारं विनिर्दिशेत् ॥ ५९ ॥
पितृकुलाद्यन्तस्तम्भ कथयेतः सदैव तैः ।
तदारम्भे प्रीतमलसुखं गांपेसं च ॥ ६० ॥

होमः

पूर्णाहुतिविधानेन संस्कृत्य कुण्डात् कुण्डम् ।
कुर्यात्सा चतुरस्रेति षोडशेषु चतुर्थपि ॥ ६१ ॥
प्रतिष्ठा कदाचपुत्रसी मार्गं प्राप्ते गृहे ।
शिलान्यासेषु होमः स्यादाग्नेयादिषु कोणतः ॥ ६२ ॥
प्रदक्षिणमहं रुद्रो वेदानामपवर्तकृतिः ।
पुनारम्भे शिलान्यासे प्रीति वा स्तुती ॥ ६३ ॥
पूजयित्वा शिलान्यासस्तम्भं भावुकेषु ।
स्वेच्छायुक्ते मौलिकैः शिलाके ॥ ६४ ॥
शिल्पिनाम स्वस्वेच्छाभामात्यादिभिर्युतः ।

शिलान्यासः

आग्नेयादिषु कोणेषु मौलिकैः शिलान्यासेत् ॥ ६५ ॥

एवंविधं चितिनः ख्यातुर्ध्यां तां प्रेक्ष्यतान् ।
गुणांश्च कीर्तिन् पुत्रान् विदेह निर्विशुपितान् ॥६६॥
देवाश्च अथानस्वान् दन्ध्यान् पुष्पांश्च वयोदू ।
विमानश्चथवा ग्रहुरूपाणि धारका तथा ॥६७॥
उत्क्रान्तानि तेषां प्रजा मध्यतो भवेत् ।
अथ निष्क्रान्ततापां अनानि स्थापितादिव ॥६८॥
अग्निं च खादुपविशिताः स्वर्गमुत्वयेत् ।
नाना कर्मविधेयं ततो देवान्स्थान् स्थापयेत् ॥६९॥
अथ नान्दामुखे श्राद्धं स्थापनमुक्त संस्कृतेः ।
अग्नि कुशभिर्जात्मन्यग्नि स्थापिताः ॥७०॥
वास्तोष्पतिश्चतुर्मुखा आधा देवता ।
अग्निं सोमं पुरोगा देवता स्वरूपा ततः ॥७१॥
अग्निभिर्मुर्धन्ति विद्यानु देवान् वास्तव्यान् ।
वायान् वर्षं देवदानून् निःशन्तो कुर्यात् ॥७२॥
वसून् रुद्रांस्तथादित्यान्नानाज्ञान्यपि ।
पूर्वोत्तरे च क्षेत्रज्ञं दिशि ततः ॥७३॥
पूर्वदक्षिणे च धुक्ताँ देवीं कालचन् ।
कर्तारं च विकर्तारं विश्वकर्माणमीश्वराय ॥७४॥
वनस्पतिं च धातारं विधातारमुखयेत् ।
दक्षिणायां पतिं पूज प्रजापतिमुखयेत् ॥७५॥
सर्वाश्च देवता यत्राः देवाः निषेध्ये ततः ।
भूरादान् पूर्वपश्चादिनन्दने ग्रहे च देवताः ॥७६॥
गाठकर्म कर्मणे वै पुनस्तं तत्र मे मत ।
उपरवा भ्राधुपविशेत् गतान् निष्कृतेन वा ॥७७॥

---

१. वा०पु० ३. ७. ९–६

विधि:

उदपानं प्रपातानां स्थापयेत्तीर्थकेषु ।
कंभुपानायं च सहस्त्रकं भवेत् ॥७८॥
ग्रीष्मपुष्पमालीह निष्काम्यादिसम्पदः ।
दारैरै स्थिती कृत्वा प्रतिकामादि तं भवेत् ॥७९॥
चित्रवित्यक्तुलात वाणिज्यप्रवित्ति स्थापयेत् ।
तां कृत्व चतुर्थ्या प्रतिपन्नादिकम् ॥८०॥
ईशे पर्वच्यामानां स्यात् ध्याताजैन पाजयेत् ।
पुरीता एकविंशत्यां स्थाले ताम्रां कृत्त कृता ॥८१॥
चातुर्थीकेषिकाः खुखुभिः प्रतिपन्नाः ।
काचाराचाज्यमागायर्ध्यं संकुल कुर्यात् ॥८२॥
स्थातपाकि पुष्पात् चतुर्वाक्यकपाणाः ।
प्रतिपदं ताः चतुर्भिर्हृदयमिः पुरस्थितः ॥८३॥
पिञ्जानि स्थापितानि भैः तेनात् निवष्टकृतादिषु ।
ताजेन स्थापयेत्: प्राजापत्यमीक्षत: ॥८४॥
पुरादिस्थवकंसाधारादिपञ्चाष्टाम् ।
पिण्डेत्वादिसंज्ञां च नान्यात्वंप: प्रतीत ॥८५॥
दीभांतरनीयार्थको च पात्राण्यौदुंबराणि च ।
तदारापणि धूपं चाहं नीमं पवित्राण्यकान् ॥८६॥
तथा दूर्वादिफलादीनां सर्वाण्यभावे ।
गंधादिपानीयपथानेषु प्रतिपर्णं भवेत् ॥८७॥
प्रस्थानानि पुण्यानाम्पादान्यानामिति ।
देवताधनाम्यशीपथानामार्त्तितानि च ॥८८॥

---

१. पा० पु० ३.४.७-८.

तथाप्यक्षाणीशिणाङ्गुल्यष्टाङ्गुलवति ।
प्राक् कुब्जे निम्निप्राप्त सलावत्र विरि मेह: ॥८९॥
पञ्चसख्यादिरोगी सिताङ्गेषु तु दक्षिणे ।
वामे पश्चा प्राङ्गस्मा सितांशेषु च पश्चिमे ॥९०॥
उभे निम्नोन्नते ऊर्ध्वांशा पुरीति च ।
कर्णिकाञ्च प्रमाणादिवः च उपरिष्टाते ॥९१॥
प्राचीनं यथापूर्वं चतुर्भिरानुलिखितः ।
वेतालमाङ्गुला यथः ताला निम्न नभिवत: ॥९२॥
समा यो पुरीं विज्ञ्याप एवं कुम्भकुम्भोत्तर कृत्येषु पुत्र ।
मौर्यां स्थापितसालाकिभानां तु कुम्भाकुम्भाणि स्यूनः ॥९३॥
कण्ठेकुण्डे: कुम्भाटीकेडितकृ: ततेकैकशः ।
पिण्डकैः [illegible] ॥९४॥
स न कुर्वीत [illegible] ।
[illegible] ॥९५॥
[illegible] ।
[illegible] ॥९६॥
[illegible] ।
[illegible] ॥९७॥
[illegible] ।
[illegible] ॥९८॥
[illegible] ।
[illegible] ॥९९॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१००॥

---

१. पा०गृ०सू० ३.४.८-९.

तौ हरिणपा क्षेत्रा: वामना वै स्थितावपि ।
शृङ्गा च पितृभिर्नित्यं पश्चाद् च कौतुकैः ॥ ७१॥
देवाशवेशानां महानि यानि च कामानाम् ।
कर्माणि तानि विद्यास्थानानि पठ्यन्ते बुधैः ॥ ७२॥
तत्पश्चिमांशोत्सवार्थ: पाठितानि सदैव ।
गुरुभिः सदा पाठानी प्राशुषि ॥ ७३॥
दीर्घमायुं पितृती कुशलं शीघ्रमपि विद्याम् ।
पुण्यवृद्धं कामानन्दं कीर्तिश्च कुलादम् ॥ ७४॥
तर्पणाननिनीत्यपि कर्माणि शुद्धिदानि ।
यत्र फलमष्टांशको प्रोक्तं मौ परिमाणम् ॥ ७५॥
वाराणसीमामृत्यानी वै फलमितरिमाणपरि ।
फलार्थं फलद्वं च पादैस्तु तुलादिभिः ॥ ७६॥
गता स्वतामागन्तारश्च फलमृत्तमलक्ष्मी: ।
गर्भेषु नान्यः शुक्ला स्ता पि पंचमाङ्गं न युक्ति ॥ ७७॥
पितृणीनामन्ती यौ रात्रौ पानजन्मानम् ।
वेदं मत्स्य पुराणोक्तं पैवायनादि क्ष्मागम् ॥ ७८॥
पितृणां निमित्ता: प्राणायामा अतुलम् ।
प्राणायामाणपाप न ते धातु परिग्रहि ॥ ७९॥
देवार्थं पूजितार्थं वामिनी स्यात्स्नानम् ।
दर्शं धान्यं च गारुडां आपदार्थं च नैव ॥ ८०॥

विष्णु पुराण

उर्वीभाराय व्यासस्तात पितृणाम् ।
पुराणानां पितृणां यावन्तीर्थमनान्वितः ॥ ११॥

१. वा०पु० १, ४, ७-१३.

याम्यां दिशि गृहं नारोक्तस्याश्वकोटि ।
वायव्यां पश्चिमे नैऋत्यां वायव्यां दिशमाश्रित: ॥११३॥
उत्तरस्यां कुमुदि: [illegible] दिशि ।
अल्पतोयजलाशया: [illegible] ॥११३॥
आवव्यापो प्रतीन विरुद्ध भावयेतु ।
शर्ता पश्चिमायां तां प्राच्य: प्रतीच्यमि: ॥११४॥
गृहे: पश्चिमो [illegible] ॥११५॥

प्रीत्याय

[illegible] च तीर्थं तीर्थकुण्डोपतीर्थम् ।
[illegible] ब्राह्मण [illegible] विधिरूपम् ॥११६॥
[illegible] ।
[illegible] ॥११७॥

वास्तुदि:

[illegible] दिशि [illegible] ।
[illegible] वामतो बुध: ॥११८॥
[illegible] ।
प्राग्[illegible] ॥११९॥

कूपविधिविचार:

द्वे द्वे प्रागादितो दिक्षु [illegible] ।
[illegible] ॥१२०॥
[illegible] पापे: ।
[illegible] ॥१२१॥

देवतापत्रम्

यथितादविप्रो तद् विष्वान् पक्षिमे तथा ।
विष्णुपविशितास्मादुदे विमानता: ॥ १२२॥
आग्नेये ब्राह्मणी विदि राजकन्या च पैत्री ।
कूष्माण्डास्तु वायव्ये आपस्तुखखुरांके ॥ १२३॥
चत्वारः पदिका स्त्री नासिंह् ब्राह्मणः पुरः ॥
विधिपाल्य नामानो क्रमं दुविजा पुंस: ॥ १२४॥
पूर्व: तथानुशासनात्पुरुणाग स्व वा ।
क्रमादाजानकोणादि पितरी च गुरुतार: ॥ १२५॥
पर्व गन्धर्वनामानां पुंराकृणी तत: ।
पितृ दीवात्विकोतद् ब्राह्मः पुष्पदन्तक: ॥ १२६॥
पञ्चाङ्गुलीना वात्यायनीगाक्षा क्रमात् ।
पुष्पमलाट सीमा थात् सर्वा स्वादिभिर्दिता ॥ १२७॥
ईशानादि चतुर्कोणेष्वापाचा स्यु: फेणु च ।
आप: तापित्र नामानी कल्पद्री क्रमादिम ॥ १२८॥
दिति विख्याय कोष्ठा चत्वार: स्यु: पतङ्गा: ।
एवं कोणेषु सर्व रेखा: स्युरिफातुगा: ॥ १२९॥
ब्राह्मणादित: वृत्ता चिर्मि वा क्रमेण तु ।
प्रणवादिनापि कोणी ते: पूर्वादिमान् ॥ १३०॥
आवाहनादिभि: षोडशोपचारै: समादित: ।
च - - - - - - - - - - - - - - - ॥ १३१॥
ओंधमकि ७८ पुष्टे १० कि - - - ।
विकले भेके विधावुक्त्वे प्रविकिणगारंग ॥ १३२॥

तुरिकायुक्तिसिद्धिषु विरचितं पुस्तके ।
भवनी सिद्धिमीमांसे विहितं पुस्तके ॥ १३४॥
येनोक्तौ भीमता कौतावता पुनात् ।
पुनीदिते भीष्ट धारिपीनाती पुनीदि ॥ १३५॥
वनी पे ताधास्वाप्ता पृथिवि तु पुष्पावत: ।
देवान् सर्वज्ञाता सा भावना सातुल्यपावना: ॥ १३६॥
धारिता धाता पेव विपत्री पञ्चुगाजम् ।
पुत्रपतुरा कामं: प्राणता पितृवृत: ॥ १३७॥
सिद्धिवस्त्रियाकृत्य भातुलभराविता: ॥ १३८॥

॥ इति श्री वासवगुप्तज्ञानिकायां रेणुकाभिनीति विरचितायां
गुह्याधारसूत्रजपु समाप्तम् ॥

अथ वास्तुपूजनम्

अभिचारयति: वास्तुविधिना वास्तुपूजा ॥

विधिः

गृहमध्ये च देवालयेऽथवा मण्डलम् ।
शालिपिष्टेन वा शुक्लैः तण्डुलैः प्रस्थैः कुरु ॥१॥
चतुरस्रां कुर्यात् दीर्घं विस्तारेण समन्वितम् ।
एकाशीतिपदं वा रेखाभिः समन्ततः ॥२॥
नवभिर्दशभिर्मार्गैः कोष्ठकाः ।
एकाशीतिपदानि स्युरिति तत्र व्यवस्थितिः ॥३॥
मध्ये पद्म० - - - - - - - - - - - - ।
- - - - - - - - - - - - - - - - ॥४॥
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -।-
- - - - - चरकीं च विदारीं च पूतनां पापराक्षसीम् ॥५॥

स्थापनम्

ईशानादि चतुःकोणे राक्षसानां चतुष्टयम् ।
मण्डलाद्बहिः पूज्याः ततः प्रागादि दिक्ष्वपि ॥६॥
स्कन्दो ऽर्यमाजृम्भकश्चापि पिलिपिच्छकः ।
क्रमेण पूजनीयाश्च दैवतानां चतुष्टयम् ॥७॥
तद् बाह्येऽष्टौ पादांश्च यथास्थाने प्रपूजयेत् ।
उदीच्यां च प्राच्यां दक्षिणस्यां तु जम्भकः ॥८॥
पश्चिमस्यां महाकालपिलिपिच्छौ ततो वै ।
सौम्यकोष्ठे कुबेरस्यापि रक्षणार्थके ॥९॥

तथा कात्यायनगार्ग्यौ पूजिता यथा: ।
विदित्वा पञ्चगव्यादीनौषधैश्च यथाक्रमं ततः ॥ १०॥

होम:

अष्टौ ततो हुत्वा सोमसुपिण्डा ।
पंच: पूज्यातिलसहाभ्मिधूभि: शान्तिम् तथा ॥ ११॥
मधुना घृता तामि: शादिताभिमापत: ।
अपामार्गमथाभिवोकोभिककलापा: ॥ १२॥
दूर्वाशमाभिसमा चिक्ये: पंचभिस्त च ।
अथ विल्वपत्रेषु पुरो सष्टौ वरं यजु ॥ १३॥
गुडमाजनु पुरी पि धंतानार्थं तु कर्णानाम् ।
सोमाय मध्यौधस्य वा कुर्तिरिधं दैत्य ॥ १४॥
तत्कीर्णभिविपिदं दद्या कुर्भमा तु ।
पुत्रावर्ता सुविधि पञ्चमाय पूर्वकुसु ॥ १५॥
ओदनं तौ रुढं दद्यादकांताय पूर्वकुत्सु ।
खर्व पाते तथा पेष्टं कुं च विभिद्दिपेत् ॥ १६॥
वन्हाय पेयदलानि पर्वं च गुडिकं तथा ।
धूमं पिताने कुर्याद पेष्टकाभिस्तुते तथा ॥ १७॥
दध्यावधूतौ धूमनाम्नं समस्यार्ध्यमुद्धायते ।
कुलोर्भाहिताय दद्या सम्पूंश्च वा स्यौ ॥ १८॥
जायाम्बुज्यौ ततौ दद्यात्क्षिप्रकौदनम् ।
गुणतायमवाम्नं दमायपिकौदनम् ॥ १९॥
गन्धौदनं च गन्धौ भैरव पिपिडकाम् ।
पुगायपाकं दद्यात् पितृभ्य: पूजार्थं तथा ॥ २०॥
दोषाभिदिनाकार्यं पेष्ठ पूज्यावर्ते तथा ।
पुराय पूषकं दद्या मुष्यकनाय पायसाम् ॥ २१॥

कृशरान्नं मधुकं दद्यादश्विन्यां च वारुणी ।
पायं तिलमिश्रेणापि अनुराधे गुडाकरम् ॥ २२॥
घृतौदनं च मैत्राय धनान्ते पायसम्पुनी ।
कृशरौदनम् तैजस अश्विनाग्निहोत्रम् ॥ २३॥
दध्यं मधुपायसकटि गोदुग्धौदनमान्वितम् ।
तीक्ष्णाग्रमधुसंयुक्तं पायसं सिद्धिमिच्छतिम् ॥ २४॥
मृगे शालिनी पिष्टं आर्द्रायां च तिलपिष्टकान् ।
पुनर्वसौ वा तथा दद्यादिष्टैवं बाहुली करोति: ॥ २५॥
नाग्नेयाय दातव्यमापस्तम्बपदविधि: ।
सावित्रि मीनश्वी दद्यात् आग्नेयाय गुडौदनम् ॥ २६॥
पायसं गुड पूर्णं च सार्पाय घृतसम्पन्नम् ।
चित्रायां कुल्माषपूरवत्सम्पन्न पायसम् ॥ २७॥
हरिद्रौदनं वाय्वं विशाखायां तिलमिश्रम् ।
घृतौदनं तु मित्राय वहदायसमाधनम् ॥ २८॥
ज्येष्ठे पर्वं तथा मांसं दद्यान्दैवाज्य पकवान् ।
मूलाधराय मांसानि कूष्माण्डानि मधुरम् ॥ २९॥
अषाढायां दद्याद्दध्नौ पूर्वे तु ।
पंचार्घ्यं सर्वं दैव निवेदयेत (तथि)मूलं सर्वं च:॥ ३०॥
मत्स्यं मीनं च विविधं पुष्पौदनमिच्छितम् ।
सर्वे सम्पूजिता देवा: शान्तिं कुर्वन्ति सर्वदा ॥ ३१॥
श्रविष्ठ: दधि दद्यात् पृष्ठ्यां गां पायसान्नम् ।
मांसौदनं वारुणे मांसादिदशावैतरणीमिश्रम् ॥ ३२॥
दध्यौदनं च रुधिरं मत्स्य पौष्णं संयुतम् ।
वारुणे वापि दद्यात् सूक्ष्मांश तु मैत्र्यै ॥ ३३॥
तापवर्धनपरायाश्च मत्स्यं मांसं पुराकम् ।
मांसौदनं तु संदायाश्वश्यौ करणीकिचा ॥ ३४॥

मातुं तत्पिण्डं दद्यात् पुंसाय तु पत्निके ।
पितृपिण्डाय दत्तांश वपिताणिपि निवेदयेत् ॥६५॥
मातामहप्रदिनोत्तानां तत्पिण्डं हि पैत्रेत् ।
सर्वेषां पायसं दद्यात् पश्चात् तु अभिभो ॥६६॥
कन्याविद्युत्सर्गवर्जिते पुष्पैः ।
गोमिनी पिण्डपात्रो माफकानुकूलः पितरो ॥६७॥
गन्धादिपूर्वकं सार्वभौमिकं च वर्णं दद्यात् ।
पुत्रेभ्यो च पितृभ्यश्च दातृभ्यो नमः पृथक् ॥६८॥
पितामहेभ्यो च मातृभ्यो नमो नमः पृथक् पृथक् ।
दिव्यान्तरिक्षभौमेभ्यः प्रणवादिभिमन्त्रकैः ॥६९॥
ततः सर्वाण्यपि पिण्डानि यजमानस्य कारयेत् ।
पिण्डांस्तु पूर्वोद्धृतस्था ये चान्ये पुष्पगन्धाः ॥७०॥
स्वधावाचनकर्म कृत्वा तथ्यं समाचरेत् ।
प्रातःसन्ध्यानिर्वाण प्रारम्भे पञ्चमी ॥७१॥
पुत्रैश्च प्रीति तु सर्वेणात्रपुत्रे ।
तत्स्वपकर्म कृत्वा पुष्पेण परिवेष्टयेत् ॥७२॥
पत्नी सव्यावसानि कुर्वीत भक्ताभिरक्षु ।
न कुर्वन्त्यायं च कुर्यात् न्यायाचरम् ॥७३॥
केनचिद्विधिना यस्तु प्रियायां सर्वे तथा ।
गृहे वा पत्नी कुर्यान्न च दुःखमाप्नुयात् ॥७४॥
न च व्याधिभिरस्य न च बन्धु धनक्षयः ।
अपि पूर्वजोऽत्र बान्धवः सर्वोर्तृ च तिष्ठति ॥७५॥
अष्टाष्टक पञ्चविंशतु भीतात् ऊर्ध्वमेतात् ।
चतुःषष्टिपदी न स्यादुक्तं माहेन्द्रपदकी ॥७६॥
चतुःषष्टिपदी वा स्यादित्यन्यमतेन तु ॥७७॥

त्र्याचतुष्पदीत्युक्तोपहव्या: कीर्णवर्चसा: ।
लेशाकृशा जातुर्वा उ देवा: तापिता स्मृता: ॥४८॥
अंगावाचाच्छाया त्रिपदा विराजिति: स्मृता: ।
कीर्णच्छर्दनी वा सुसंगाया सधुका: ॥४९॥
कौण्डाजानुपिधयिका चाक्षत: सुता: ।
अष्टौ तु त्रिष्टुभ हेमा विशिनाक्ता विधौ ॥५०॥
चत्वारिंशदध्याये देवतानां पदानि वै ।
पुनाति मान्यावशिष्टं सर्वेषु वास्तुषु ॥५१॥
इमामित्यादि मंत्राणां विष्णुर्निष्कृत: ।
त्रिष्टुबनुष्टुभौ ताश्च छन्दो गुप्तकृतेन च ॥५२॥
आग्नेया देवताश्चाख्यातासौमीयाणी शुचि: ।
अं प्रयेति च युक्ता छन्दो ब्रह्म ऋषिर्भवेत् ॥५३॥
आज्ञा च देवता तस्य प्रीति विनियुज्यते ।
तत उत्तिष्ठीत्यन्ते देवतायज्ञे मेधे ॥५४॥
वासोष्पति वसूनां पत्नीनामुपर्भवेत् ।
वास्तोष्पते देवता वां त्रिष्टुप् छन्दस्तथापि ॥५५॥
गायत्रीच्छन्द आपो वा विनियोगो क्रतौ भवेत् ।
व्याहृतीनां पितॄणां च ऋषिरेव प्रजापति: ॥५६॥
ता एव देवता गायत्र्युष्णिगनुष्टुभ च ।
व्याहृतीनां तु सिद्धानां विनियोगो न तादृशी ॥५७॥
त्वमग्ने वरूणां वामदेव ऋषिरयं: ।
त्रिष्टुप् छन्दोऽग्निरावरुणौ तत्र देवते ॥५८॥
आग्नेया गुप्तमावाग्यावारुण्यास्त्रिष्टुभापरा ।
उद्गुत्तम: सैषा वारुणा त्रिष्टुभं तथा ॥५९॥
अग्निमित्यादि मंत्राणां मधुच्छन्दा ऋषिर्भवेत् ।
अग्निर्नाम देवता तेषां छन्दो गुप्तगुणमीरितम् ॥६०॥

स्वाकस्वाकमञ्जणां विनियोगो द्वयो भेदु ।
प्रायश्चित्तजुहौ तावां विनियोगः स्मृतो बुधैः ॥९०॥
आग्नेयादि भवेनु पितृकर्मा ऋषिः स्मृतः ।
प्रतिष्ठा छंद सौत्रं जातवेदनु देवताः ॥९१॥
वेदावमानिकादि बहुधादिवतादिषः ।
पितृव्यानुज्ञितीनां विनियोग उपस्थितौ ॥९२॥
आस्वस्थापन इत्यादि विनियोगो भिन्नतौ ।
धर्मेस्तुतीति मंत्रस्य पितृकर्मापुनिभेदु ।
सर्वेव देवता छन्दो विनियोगः प्रोक्तो ॥९३॥

॥ इति गृह्यकाण्डिकायां वास्तुप्रकरणम् ॥

अथ शाला त्रये शलनिरूपणम्

केतुः

मीदृशं च रक्षं च बहुच्छकरं मीतु ॥
तस्मादिकत्रयेषु: कुर्याच्छलादिदृष्टिं बुधः ।

प्रश्नलक्षण:

वर्षादिपूर्वानुमानी पि क्रियान्तमुद्धरेत् ॥ १॥
विज्ञानगविज्ञानदृष्टी तं प्रश्नलक्षण: ।
व क च त ष ब श पया यत्र भान्तसमाक्षरा: ॥ २॥
प्रश्ने यथा कृता भुवि गतयं प्रागादितलक्षा च: ।

फलादेश:

चिकीर्षार्थे प्रश्ने मानुषत्वं तु तार्किकमाद्रि ॥ ३॥
सिद्धानि मनुष्याणां लक्ष्मार्थं च वन्देश: ।
आश्विनांक प्रश्ने चरत्वं विकिरिकानि ॥ ४॥

प	ब	व
स	घ	प
द	ए	त

कुरुते गृहे तौ सम्भवमुखं शंस्थितां करो ।
दक्षिणार्थां दिशि गरावं च प्रश्ने पायते कल्पितानि ॥ ५॥

कथमपि सद्भवनानां गृहं गृहायतनमपि ।
रायाकदिदि प्रशे आग्नेय भोजनालयमाश्रित्य ॥६॥
तस्मादिन्द्रस्थानपितारक्षीतिर्विदिते भवनं भूतम् ।
द प्रशे पश्चिमायां निद्रालयं भवति समाश्रित्य ॥७॥
वायुः प्राणनामि शुद्धं च करोति सद्गृहम् ।
वायव्यां च प्रशे पुरुषगारस्तु कथितो ॥८॥
कुबेर देवतात्वे मित्रविलासं च कुर्वन्ति ।
विलासं कौबेर्यां प्रशे भवति ॥९॥
तस्मादीशानं यस्मिन्धाम गृहस्थे कुर्वते पुरुषं तु मित्रं वासम् ॥
ऐशान्यां च प्रशे गोशालं भवति वासं समाश्रित्य ॥१०॥
भवनानां तत् कुर्वते गोपगावानां न सन्देहः ।
विश्रान्तौ शयनं भवात्प्रभातस्नोपमस्मयम् ॥११॥
वदतीमानि कुर्वते कुर्यात् सद्गृहसमस्थम् ।
एवं सर्वोद्धृतं कृत्वा तथा भूमेश्च शोधनम् ॥१२॥
तृणकाष्ठादिभिस्तत्र प्राकारैर्दृढं कुरु ।
कुशाग्रमात्रमपि भूमि परित्यज्य विकिरा: ॥१३॥
अन्ते चस्याधरापा: भूमिपूजादिता शेषा: ।
इति तत्त्वार्थपूर्णगणितार्थेन रचना ।
वास्तुशास्त्रस्य मौलाधीन विवृता कृता ॥१४॥

इति श्री रेणुकान्विमौलिविरचितायां गृहवास्तुकारिकायां गृहनिर्माणविधानम्
प्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ कौमारभृत्यप्रसूतं, जांगलीयं बालरोगप्रकरणम्

स्वबाधां पुत्रिकामिव कुर्यात्स्मांगि पी शिवः ।
पुत्रि वात्सल्यं स्वकला कारयेद् वैष्णवं कपु ।।१।।

विप्रस्य पुत्रः

विप्रस्य पुत्रमिन्द्रजोपविता भ्रापरि वता ।
कुक्षिः प्रविष्टीपुत्रस्तत्र पाण्यावाप्यविराट: ।।२।।

दाक्षिण्य की

प्रधानं दाक्षिणी कं प्रधानं परिसारुणम् ।
सत्त्वाचतुर्वेदाध्ययानभिज्ञितात्मा जातिका ।।३।।

विप्रः कर्माणि

कुमारे कणिकादिनिर्मितं विप्रः स्यात्स्नुसत्यम् ।
कौपीनेव भूतानामस्कौपिन वा पुनः ।।४।।
वा पुत्रिकां समाश्रय विप्रानिकारपदि ।
कुलकुम्भा धान्यौ वाकुबेरोस्वकापि वा ।।५।।

शिशौ चतुर्थि:

पावितापि शिशौकि भ्रान्तेणां परः परः ।
पुत्रं वीरत्वं कुंभा वा भीतलकुष्टिका ।।६।।
कुटुम्बीजणाया व्यवहारदिनालिकः ।

शिशु

धर्मं कुलधान्यः स्यात् कुंभापाण्यवादकः ।।७।।

उपक्रमम्

या स्यादिपरिता सत्ता वक्त्रं पुरुषं शिशुम् ।
एकस्य परितव्या व्यापादानुक्रमम् ॥८॥
पापापरः त्रिलोकि विप्रोपाधिना यदि ।
कृपा कृष्णध्यानापि: जगत्पालुपुरुषः ॥९॥

पौगिण्डिः

रणां कृष्णध्यानादि चतुर्णां यः परः परः ।
प्रकाश्यते रक्षेव मुनि पीनाक्षरी मुनिः ॥१०॥

उत्तरीपरिष्कृतम्

पापापरस्य जगतो गुरवी त्रिविधो मतः ।
तत्रीयापापरः श्रेष्ठः जगत्पालकारकाः ॥११॥

दैवीकर्म षट्कर्माणि

या पापदीपादिपरिकल्पवर्णनात् ।
षट्कर्माधिष्ठितः शास्त्रेषु दैवकर्माणिनाम् ॥१२॥
पुण्य कृष्णक्रम पापान्यनुष्ठितः ।
लोकानुसारिजगतः पुनः स च चतुर्विधः ॥१३॥

त्रिविधीपापाः

प्रतिकूलपापक्रमायोगविधिनाम् अनिच्छां पञ्चाली या ।
लोकपापैः प्रथमं तत्त्वविस्मिभिरपापैः कथितो त्रिपापः ॥१४॥
स पापा अन्यगुरु पुत्रापः सौख्यापरीय गुराय गुरुः ।
स सान्त्विकापदि येऽपवृत्ति यात्रां कृपाकर न निन्दितां ताम् ॥१५॥

शालाग्निः पाणिग्रहेऽग्निः कृत्वा कुर्यादुदङ्मुखः ।

संकल्पः

प्रथमे मासि पुत्रादि भार्ये कृत्वाभिषिच्य तु ॥ १६॥
तिथ्यादि कल्पिते काले स्नात्वा संकल्पमाचरेत् ।
कन्यके धान्यपिष्टा वा सं संनिवेशितम् ॥ १७॥

विधिः

पुण्याहवाचनान्तं कृत्वा नान्दीश्राद्धमाचरेत् ।
ऐसी पूजया तद्दक्षिणादि देवतामिवतः ॥ १८॥
अन्नप्राशनादिस्थितस्थले कुम्भ विसे ।
गोमयं मोदकादुक्तांश्चापि दधिकृतम् ॥ १९॥
कलापकानि मधूनि पुष्पाणि चापि पूर्णम् ।
यां दद्यात्स्वधास्वधेनानुपाकल्पयेत् ॥ २०॥

कन्याध्यापनम्

उपविश्यासनस्थानं संस्थितं गोमयाङ्कुरा ।
दत्त्वादानिकस्थिरेन्दुं पात्रं च ततो निधनौ ॥ २१॥
तत्रस्थानु दत्त्वा सर्वं ततो ध्यात्वा वापि ।
वाताम्बुमतीं पाश्चात्यौ पती त्र देवताः ॥ २२॥

विविधापूजा:

दत्त्वादिभिर्भिर्वृत्ते स्नुभिः कर्तृके कृत्स्नु ।
दधा स्नापकं तं वादिनी कन्यादानिना ॥ २३॥

---

१. कुमारः - पा०गृ०सू० २, १२, १-४.

इन्द्राय च तथापि पार्जन्याय प्रयत्नतः ।
अश्विभ्यां मरुद्भ्यश्चाथ उदलाकाश्यपाय च ॥ २७ ॥
स्वातिकार्यै सीतायै अनुमत्यै नमः पृथक् ।
[1] पूजान्तेऽनडुहोः [illegible] प्राशीन्मधुसर्पिषा ॥ २८ ॥
ततो युगवरत्रायां सीरा युञ्जन्ति मन्त्रतः ।
तेन दक्षिणं तद्योति च कुर्यात्तथा ॥ २९ ॥
[2] शुनं सुफालविकृषन्ति केनात्र फालमालभेत् ।
[illegible] विधिर्यो [illegible] मन्त्रमनुपठितः ॥ ३० ॥
उपदिष्टौ [illegible] पादौ [illegible] ।
[illegible] ॥ ३१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३४ ॥
[illegible] प्रातः [illegible] ।
[3] [illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible]:

[illegible] ।
[illegible] ॥ ३६ ॥

---

१. पा०गृ०सू० २.१३.३.
२. तत्रैव, २.१३.५-६.
३. तत्रैव, २.१३.७-८.

नाडवानुलम्बानना पुरो मेनामुखो जपि ।
पूर्वोत्तरेण मार्गेण कर्णांक परिक्षोत्पन्नकृते ।।
पुण्यं पंचकोशकल्पनायां कल्पा: सपुरतो ।
चैव तोलनामपि च प्रथमा: क्वापि विशिष्टम् ।।३४।

निन्दतीपूजा:

वान्तुरो पूजयते पितृकृणितं आर्धिकं कथा ।
कार्यं पूर्वं तु रागात्मां कार्यं न यावैत् ।।३५।।
स्थिरांगं निरुधे पुण्यभ्रंत पितरिंतम् ।
पातोपक्षिलयादैं स्नानादापौ चैतम् ।।३६।
धर्मानष्टार्थं प्रोक्तं बहुशंकुभिरुपायम् ।
चतुर्थं पूर्वार्णां जिह्वं गौपितांपितामु ।।३७।
प्रातर्णां वर्षे भाद्रं मातृणां तम्भिपितम् ।
कृत्वा निमन्त्रिणा तो कृत्वा स्वस्तुर्यात् ।।३८।
प्रातर्णां वचनं कर्त्वो च पितरूपता: ।
वरणो नमाप्यपि देवता ध्यानपिशता: ।।३९।
आधारावाज्यभागान्ते विधि वरुणा स्मरेत् ।
इन्दुं पर्जन्यमिश्रष्टौ उभौ स्विष्टकृतं तत: ।।४०।।
आज्येन पशुरामा स्ता पत्नी च देवता: ।
प्रणवो वरुणावाज्यभागान्ते स्वर्णं पिता ।।४१।
पितृणामप्कुरधानि पित्र आनन्दो चरु: ।
प्रोक्षति आज्य भागान्ते विधि चरुणाहुति: ।।४२।
इन्द्रावरुणाभिहुत्वा स्वाहाग्नेदेवतापदे: ।
देवताद् स्विष्टकृतं कृत्स्नपुरतो हि प्रातम्नवा ।।४३।
प्राशनादिविनीतान्तं कृत्वा प्राशनीयम् ।
पवानां तापां पेक्षे मातृकादिकं भवेत् ।।४४।

व्रतानि

[illegible] । [illegible] ।।७५।।

[illegible] । [illegible] ।।७६।।

[illegible] । [illegible] ।।७७।।

[illegible] । [illegible] ।।७८।।

[illegible] ।

[illegible]

[1] [illegible] ।।७९।।

[illegible] । [illegible] ।।८०।।

[illegible]

[2] [illegible] । [illegible] ।।८१।।

[illegible] । [illegible] ।।८२।।

---

१. पा० गृ० २. ७. १-२.

२. पा० गृ० २. ७. ३-७.

तपलोक आत्मीयं तत्राप्यायुधी धृता ।
वृष्टि मुखे प्रीति च तत्फलानुपरीक्षका: ॥५३॥
ध्यापीदन्तं तत्र पंचालिकार्यसंस्तुती ।
त्रापि वीभत्संगिनानुष्ठिति त्रिधा भवेत् ॥५४॥
फलानुरोध: वृष्टं वैशुभत्वाविरोधा: ।
तत्त्वानुवर्तिवती यं भाष्यकारेण दर्शित: ॥५५॥
एष एव विधि: पूर्वा त्राप्यवाद् भूमिवक्री ।
अपि वृष्टि यथा स्वादि खुपविष्यादि पूजितान् ॥५६॥
उपविष्टान्तं पश्चात्कार स्वनुभवेत् ।
तारापति पदे हं तत्ती वैवस्वतान् भवेत् ॥५७॥
दीप्ति त्रिधा प्रवृत्ति रावदार्कनाती जति: ।
[1]पृथिव्यादौ तु पंचानामधिदेवता प्रजापति: ॥५८॥
चन्द्र पूजन्ती विष्णुश्चापलाधुं च देवता ।
अनुष्टुभी प्रतिष्ठा च पंक्तिश्च जगती क्रमात् ॥५९॥
त्रिष्टोमी भौतीमी पुरस्तात्कि वाणि ।
रत्नादीनां चतुर्णां स्यात्पदमिच्छानुनिर्मित् ॥६०॥
[2]पंचूनि देवतिन्द्रीय पद्मारुण एव चा ।
सोम: क्रमाद् वतिक्ती स्यात्स्वानुविमीत् ॥६१॥
पुराणानां पुरीषं सांदिवता धानमित्यद: ।
आधाराधारमानान्ते चन्द्रं पूजनं भवेत् ॥६२॥
चन्द्रं सोमेन्द्रं पत्नी च तारामिन्द्रं धूमिता: ।
तारां वाचां समाभूमि वरुणी तां च देवतान् ॥६३॥

---

१. पा०गृ०सू० २. ७. ६.
२. तत्र, २. ७. ७.

वर्षं कोष्पधिपदौ शिर्ति वरुणा ता: ।
शैवादर्षिं निवक्तुं भूतधाऽस्य पुरीत ता: ॥६४॥
वर्षं धर्मं च वरुणं सीमं च वन्द्यितनत: ।
स्ता अंश प्रधानार्थस्य पक्षी च देवता: ॥६५॥
[१]वरुणाद्यावामानान्तो शिशिर मार्गं क्रमे ।
प्राप्नोति प्राप्तिधाम्नोर्दर्शि वर्णिश्रितु ॥६६॥
पक्षाति पवानां च शेषसारणा क्रिया ।
प्राप्तानां द्वयी वार्यौ पूर्णं प्राप्निमा स्वरु ॥६७॥
पवानां द्वयी तपस्तुं पञ्चाशक्तात् ।
स्वातोपाशिनु वाँश पदादि प्रभृतिष्वपि ॥६८॥
विकल्पैते प्राप्तियावन्यत्रापादि पुनरात् ।
प्राप्त्यर्था पादवर्णा वैतत्तूं ए चोदितम् ॥६९॥
कौ नैवात्र पत्ताव्यं प्राप्यास्वाम्यापि मुक्ता: ।
विं च पातस्य च पतौविंशतिप्रतिरूपात् ॥७०॥
[२]पक्षो विकासिदि तस्कन्धादि तरुप्ना ।
क्वचित्कापिति वीक्षवरावः प्रयुज्यते ॥७१॥
पक्षेव पाव: स्वादन्यत्रापाव वरात: ।
अपि सिद्धि वसारंभौ निसमयिति पूर्णात् ॥७२॥
गुरुपादाज्यमानान्तो स्या स्वावैनक्रता: क्रमात् ।
पृथिवीपेतिमा: पंच पंचभि: प्रतिमेता: ॥७३॥
स्यात्रोपाविन गुरुपाव्यात: क्रमौ परा: ।
तारापेव पवापेव तमापे तनन्तरात् ॥७४॥

---

१. पा०गृ० २. ७. ११-१२.
२. गुणाय: - पा०गृ० २. ७. ६.

पृथिव्यादिभिः सह वरुणेन्द्रादि देवताः ।
शुनासीराना सर्वा पठितव्यौ तथेमौ ॥७५॥
[1]ऐन्द्राद् निष्कृतं हुत्वा पृथिव्यामपि हूयेत् ।
प्रागादि सिंचेत्पश्चाद् वरुणा प्राकृतेन वै ॥७६॥

सीतादिभ्यो बलिदानम्

कुर्वीत सीता गोपुष्टस्तुतिभिर्वकृतेऽथापि ।
बलिं देयं पूर्वादि दिक्षु पीठस्य मंत्रतः ॥७७॥
पुरस्ताच्च दक्षयेस्तु भिन्नैर्यथार्थतः ।
मंत्राणां विनियोगो न पञ्चानां ऊहितो भवेत् ॥७८॥
बलिपठो पूर्वेद्य इन्द्रादिभ्यो बलिं हरेत् ।
सिद्धान्नाद्यशनानि पाणिना संगृहीतान् ॥७९॥
तद्वदीशो पि बलिं दद्यादिन्द्रादिभ्यो पि सिता ।
कल्याणोक्त हेतुकात् बलिपक्षत्रादिह ॥८०॥
[2]आचरणिभिरुभो वाक्पूजानां अवसरतः ।
योगिनादीन्सत्येषुः लिंपूजनाय च ॥८१॥
केचिद् स्तुतिभिः चरन्ति बलिकर्मवत् ।
सीताया दर्शि श्रीशु प्रदानं मंत्रवद् भवेत् ॥८२॥
न स्यादन्य प्रवितान्ना तत्पश्चात् हुतो भवेत् ।
वषट् कृते शाकल्पविषयत्वेन च हुतैः ॥८३॥
आज्यादिदानवज्ञवत्स्थाल्यान्यपि दर्भाः ।
स्थापयत्वी निधिनात् स्याम्भेतत् स्थापि पुनात् ॥८४॥

---

१. पा०गृ० २. १७. १३-१७.
२. पा०गृ० २. १७. १८.

कालतो दूषयति विभिन्नादिसंभूतिः ।
पूर्वोक्तादि वैतलाजवालं प्रतापतः ॥८५॥
प्राप्नुयात् भौकोऽपि पञ्चापि कर्माणि निजः ।
स्वं यतेषु कर्तव्यं ततः कार्यं प्यातनम् ॥८६॥
वाणिज्ये पि कृषिं कुर्याद्विप्रो देवांश्च पूजयेत् ।
वैश्यश्चैव पितरं कुर्याद् वाणिज्यं शिल्पेन च ॥८७॥
स्वयं कृष्टेनथा दौर्बल्यैश्च स्वयमर्पितः ।
एक विशिष्टकुपितान् भोजयेत् न्यायतान् विप्रान् ॥८८॥
निर्विघ्नं च यत्नाश्च कुशलानां करोति यः ।
न विपत्तिकारं तेषु कार्यं धान्यतत्समान् ॥८९॥
राशि दत्ते च पञ्चानां देवताश्च स्वर्पितेषु ।
आशिषोवच विप्रेभ्यः कृषिकर्म न सिध्यति ॥९०॥

<u>लांगलीजनकम्</u>

भूमिर्मिताभोजयां शिखा रता लाटपिवाडिवाद् ।
पुरन्ति च वीत वर्णानात्र संयः ॥९१॥
प्रवर्तीणि च त्यार्थं मत्स्यधाता यथाक्रमात् ।
स्नाता यथा न्यौति क्षत्रभिन्ना लांगला ॥९२॥
धौ न दद्यात् विप्रादिभ्यो रांतो कुशुमाती ।
स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मध्नो पितिनिधिषु ॥९३॥
यदि कर्मणावायाद्विधी चा पापधिदिनः ।
निव्वापीताभ्या स्वाने पावभिन्नान्यभित्याचिषु ॥९४॥
उभा स्यामव्यवाचितः क्वो स्यादिति चेद् भवेत् ।
कृष्णामीरत्नभावाम वाचे देवश्च वाचिकाम् ॥९५॥

---

१. पा०गृ०सू० २, १३, ९,

उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्माणि पित्रा सर्वं साधारणी स्थिति ॥६६॥
पञ्चभिर्विशेषी पादशा भागतैः कृतम् ।
प्रतिरूपकमिदं तु स्यादिति दर्शितं वा ॥६७॥

दत्तात्रेय क्षेत्रः

पितामहस्य पुत्रः सेवा गौरवात् विद्यते: पूज्यः ।
गोत्रधर्मिता पुत्रादि च दत्तात्रेय क्षेत्रः ॥६८॥
तस्य पूर्वं पुत्रं जातं पुत्रमध्यमं तथः ॥
[illegible] राजा पुत्रं च धर्मवृत्ति प्रकल्पितम् ॥६९॥
यस्य राज्यतु विद्यते भौमिः वादति सुधा ।
तस्य वादति कराष्ट्रे दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ ७०॥
इति दत्तार्थसम्पूर्णः रेणुकाग्नि पञ्चमा ।
कातापगुरुमुनीनां प्रीतिवृत्तिः कृता ॥ ७१॥

॥ श्री श्री रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां कातापगुरुमकारिकायां [illegible]-
[illegible] दत्तात्रेय प्रकरणम् ॥

अथ वशीकरणम्

अथातोऽनुक्रमात: वशीकरणमुच्यते ।[1]

विधिः

तत्र प्रथमतोऽत्र सुदिनादौ च शुभे दिने ॥ १॥
गणेशं पूजितः पुण्याहाय पुण्यपूर्वा ।
तस्मिन्नंकुरमारोप्य स्थापितव्य तेन वै ॥ २॥
पञ्चगव्यप्राशनादिः सर्पिषा व्याहृतिपूर्वम्।
वचादिनापावन्नकालापां आदि वनुभ्युः ॥ ३॥
निधायेतस्यामुत्तरविंशाणों विधायेन्द्रम् ।
च कुम्भस्थापनादिकमुखसमाहितं तदनुज्ञया ॥४॥

संकल्पः

स्थापितो संस्कृता देवी ततः संकल्पमुच्चरेत् ।
देशे कालेऽस्मिन् ऋत्विग्भिः प्रायश्चित्तपूर्वके ॥५॥

विनियोगः

वेदोक्तस्य ऋषिच्छन्दो देवता व्यासमित्यतः ।
चतुर्थ्यामुत्तमानां च प्राजापत्यादि देवताः ॥६॥
अग्निं निधायाहुतं ततः ततः सविताविधिपूर्वम्।
तत्र अन्यं कुर्वीत प्रथमं वर्णाक्षतः ॥७॥
स्थापितं पात्रं विना तदे तुल्यकालादिकाम् ।

---

१. पा० गृ० ३.७, ७-४.

आमुखम्:

चतुर्दशाङ्गुलायामो ग्रीवोन्नतकालिका: ॥८॥

ग्रीवा नासिकाग्रेति तिलकस्य नियोगत: ।

आनन्दुखानिभिर्भूतैः परिपूर्णा कोकिलाम् ॥९॥

रसायतानां वसुयानः प्राक्तानापिनीकाः ।

नेमिकल्पिदं दानः पौर्णी पूर्वं पूर्ण मेरु ॥१०॥

परिलेखि परिलेखि परमेष्ठापुष्पिणी: ।

जलाग्रंश आपत्य परस्यानुपनुकम्याम् ॥११॥

देवतो पञ्च चन्द्र श पुष्पितापिलाकुलौ ॥१२॥

॥ इति श्री वाराय गुरुवाङ्मयीकाव्ये रेणुकाख्यविभावे विरचितायां पञ्चप्रकरणम् ॥

८७ भैषज्यानि

विधिः

१
गृह्णाति सर्वरोगेण पुमान् सिद्धिमयं यदा ।। १।।
पाणिप्रक्षालनार्थमुष्णं तोयं वै मार्जनं पुरीः ।
कर्तुं ब्राह्मणैरिति क्रियां प्रथमात्पुनर्भवी: ।। २।।
सर्वोपद्रवान्तं मार्जितं पाणिना तु दक्षिणाम् ।
यदि चेत् सर्वो रोगेण गृह्णाति कर्म वै ।। ३।।
अभिमत क्रिया नवमिमार्जितं पुरीः ।
सर्वं पुरी दीप एव भीतिपि रि निशः: ।। ४।।
पिशाचादीन् परिक्रम्यमष्टकं चैत् ।
नित्यं पूर्वोक्तं ध्यानं शिरोरोगात् प्रमुच्यति ।। ५।।
एतत् साधारणं कर्म सर्वेषां भैषज्यं तु ।। ६।।

।।इति गृह्यकारिकायां भैषज्यानि ।।

---

१. पा०गृ०सू० ३.७.१-३.

श्रीकृष्णविधिः

दुर्भिक्षैर्विविधै रोगैः पातकैश्च पुनःपुनः ।
मा त्वारिष्टादिभिर्मुक्तं स्त्रीकृत्यां चरेत् ॥१॥

सिताष्टमी कृष्णा च यदि रोहिणी संयुताऽथ कृत्ति ।
ये ये तत्र विहितं धारयन्ति ये जना वै श्रद्धया भक्ति ॥२॥
सर्वोत्कृष्ट विधानाय पूजय कृष्णविष्णा ।
व्याधितस्य स्त्री वाथ मनसा तपसा पिबेत् ॥३॥
सा अव्याधिसंयुक्तः सव्यापाराद् धामः कुर्यात् ।
प्रविश्यन्तं वासं करोत न संशयः ॥४॥
सर्वाधीनपराणि वा भूतिः फलमिच्छा ।
गर्भोत्पत्त्यर्थं वापि कुर्यात् गिरिमादरात् ॥५॥
प्रागष्टम्यां नु प्रदिव्यानं करोति यः ।
स्वर्गं देवविमानस्थ याति प्राप्य महामतिः ॥६॥
उत्थाय प्रातरुत्थाय लीलायां स्नात्वाऽपि चरेत् ।
महापापं च पापनाशं दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥७॥
रोगाद् विमुच्यते रोगी सर्वेषां सर्वतुष्टु ।
नराणां मनुजानां सर्वकर्मसु सर्वदा ॥८॥
अभिषिक्तस्यामृतस्नानं च दक्षिणांगतः ।
सर्वे विधिविधिः साधकास्ता स्मृता ॥९॥
कृष्णाया समीप्य यान्त्रस्थाय वार्यताः ।
उक्तानां वर्णानां पुत्रपौत्रादि सिध्यति ॥१०॥
सनातनानि तु सत्ये वै देवमन्त्रोक्ती च भीवा ।
महापीठनिष्काममिदं आसीत् भारत सा यथा गतिः ॥११॥

वाराण्मृगुतदेया गोविन्दविम्बान्विता ।
तदभि तु गोविं परोक्षरणाय वै ॥
कृपादिनवनीति दातु वैतरणीं तु गाम् ॥ १२॥
उन्मीन्धोरकाती दत्तान्तिविधय पूतय च ।
यो ऽपि वैतरणीं कन्याणीं रायणो रोद्रकीर्तिः ॥ १३॥
वैश्यः पक्षिणा जैवं भूमिदानमुत्तमाम् ।
दयादातम्मृतुर्धः दीपकारा च दक्षिणाम् ॥ १४॥
गंगादि सार्धनाभिश्च कृष्णां वैतरणीं तु गाम् ।
कृषिणाय भिक्षुर्दानान्यन्याणि प्रयत्नतः ॥ १५॥
यमद्वारे महाघोरे ख्याता वैतरणी नदी ।
तत्तराय: प्रयच्छामि कृष्णां वैतरणीं तु गाम् ॥ १६॥
षष्ठिदेवं प्रागलया पूर्णेन सन्तन्चिता ।
आश्वीयं वसुंधिन तथ्याधाम्बीन वा सह ॥ १७॥
आरम्भमासनः काठे वा सा प्राप्तैः समादिशेः ।
समर्थो ऽन्यादिषं पुष्पधूपादिभिर्युतः ॥ १८॥
प्रणिपातैस्तथाः पुष्पैर्धान्यैश्च पूजयेत् ।
दत्वादाने च विप्रौ दानानाविध स्व च ॥ १९॥
वन्धे पूजि कति च दीक्षयात्पथादिषु ।
भिक्षौ च सर्वेत्र फलं विधिवेतु ॥ २०॥
स्वयम्भवाकथी ऽपि प्राणान्तः शंभोहू कतिषु ।
तथा विधिविष्णुनारायणं यावदिन्द्रा सुदीन ॥ २१॥
ॐ नमो वासुदेवायेति वैतरणी ततो पठेत् ।
पञ्चदा वषिमुं नाम सर्वोस्त्वा सम् ॥ २२॥
ख्यापि तु देवदेवस्य विष्णोर्नाम महोत्सवम् ।
उदान्त स्वाता पूजी आधिमाधीयमाजिः ॥ २३॥

यदि स्थातुं न शक्नोति आसीनस्तु शिराःस्थितो ।
दक्षिणाङ्गुष्ठं दर्शेत्तु आस प्राकृतिरा वपि ॥ २४॥
शिष्णानिमाणि कंभावेषु वकिरात्पकं पुनः ।
यं यं भावमुपाश्रित्य त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥ २५॥
स तु तन्मयतां याति विज्ञानमिव पर्यथा ।
शर्कराम्बु क्षीणाच्छन्दकातो यथाः पयः ॥ २६॥
मधुकृपति नो पुत्रः लोकमायोऽपिः स्मृतः ।
यथार्कशिमांशीनाकं वाप्ती पुनात्मम् ॥ २७॥
मधुकृति निःसंभूमाताति पिमिलोऽपिः ॥ २८॥
एवकल्पकल्पानां समूहशब्दसंदर्शितो मयनानावधिकारि दुष्करम् ।
अपानलकाङ्गुष्ठाणमार्गेण पाणो विशि बहुधाकृतो पतति प्रदरम् ॥ २९॥
ऊर्ध्वं भित्वा प्रतिष्ठन्ति प्राणाः पुण्यकृतां नृणाम् ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधोदुःकृतिनाम् ॥ ३०॥
ब्रह्मरन्ध्रभिदा चाम्बं चक्षुर्भ्यां देवलोकिता ।
नासाभ्यां मर्त्यलोकम्या अपानभ्यामासुरं भवेत् ॥ ३१॥
वक्त्रेण पञ्चरात्यामियांस्तुरं घ्राः ।
त्रिलोके पितावर्त्तं मरणं त्यक्ष्यात्रि ॥ ३२॥
स्वर्गं लोकामन्धं च यमापमुखापन्नम् ।
नरकाध्यवसाय ततः अग्ने वोपवीतम् ॥ ३३॥
म्रियमाणो वक्तैः स्वा प्रेतो न्यो गुरे यथा ।
पुम्पयाम्यपि भोजानि पयांसि तु यश्वनस्य ॥ ३४॥
ऊष्मा प्रकृतिरे वधि वायुवायुः समाश्रितः ।
भिन्नकृर्मेश्यमानाभिरा प्रयाणो निरिंद्राः ॥ ३५॥
उदानो नाम कालस्थो थे प्रणीतं ।
पुण्यतां पुण्यापापम्भोगनिमित्तविद्य ॥ ३६॥

तरी पैनामकुशना निहताम्पन्तालाक्षा ।
दक्षः स तस्याम्नुपायनापदैः प्रतिपवी ॥३७॥
अन्यानि येन दत्तानि महापुति पैता ।
सौ पितृभिरुमानीति क्रिता धन्ति वै कता ॥३८॥
धौ गानूतानि पीक्ताणि प्रतिकिद्धः कुवी न च ।
अनिल महाणस्य स तुवे मृत्युमृच्छति ॥३९॥
देवद्रातम्पूजायां पैरता स्थानुयका: ।
अन्यायकं तीव्राणं सवो नराः पुष्पतुल्यः ॥४०॥
धौ न कार्यं न दंभान्तिवाद् धर्मपुत्पित् ।
पथीक्षकारा सौभ्यस्य स तुवे मृत्युमृच्छति ॥४१॥
आवास दापिनो दुःखं न सुधाकान्न दापिनः ।
प्राप्नुवन्ति नरा कति तस्मिन्नुत्साहपुरिवि ॥४२॥
सारं कांतं धनास्याये दैन्यदापिनः ।
प्राण आविनानं कष्टं वीष्पिसीमिकालिनः ॥४३॥
वृक्षापापापुण्यावाधिव स्वाल वनुवन्ति वै ।
ते मीक्षुलवा: सीं तथा ये वैदर्भिकाः ॥४४॥
विधानयाः पूतिमन्धाः कुष्ठकुष्ठपापयः ।
आगच्छन्ति दुरात्मानो पनस्य पुत्रणालयः ॥४५॥
प्रादीनुपद् को तेषु वायते तस्य वपुः ।
कुंभयितं यो ध भ्रातृ मातृ पितृम ॥४६॥
तारयथागकुटारिन स्वयणोविधायति ।
वन्द्रिपिका यति सज्जातानुष्य स्थानात् ॥४७॥
ऊर्ध्वीश्वासान्वितः यो पि दृष्टिमां समन्वितः ।
ततः स वैनाधिष्ठः स्वसारं विमुच्यति ॥४८॥

[illegible] नारायणं [illegible] ।
[illegible] ॥६॥
[illegible] ।
[illegible] ॥७॥

॥ [illegible]
[illegible]विधिः ॥

अथ अग्निष्टोमप्रयोगः

कुमारं वा यजमानं पुरोहितं विद्वत्तरं भवेत् ।
प्राक्सोमस्तैव प्रयाजादिकर्मा सुसंस्था ॥१॥

दीक्षाविधिः

अग्नौ हुत्वा ततो याज्ञिकैः पात्रसादने ।
पौर्णमास्यां प्राग् दीक्षां यजमानस्य च ॥२॥
दीक्षोपसदः स्युर्दीक्षिते तदेव तु ।
ते क्रियन्ते विधिवत् यजमानं समाचरेत् ॥३॥
उपसत्संज्ञकाः प्रायश्चित्तेषु तु ।
प्रातःसवने शस्त्राणि कर्माणि पुरोहितैः ॥४॥
सोमे क्रियमाणे तु यजमानस्य सुरा ।
मन्त्रं वेद कुर्यात् विनायं प्रतिपाद्य वेदिषु ॥५॥
तस्मात् सर्वेषां पूर्वं सोमात् तदनन्तरम् ।
मण्डलं तत्तत् यज्ञभागस्य यजेत् ॥६॥
अग्नीषोमीयपशुः स्यात् पदिपीठको ।
प्रातरनुवाकं देवेषु सोमं समुच्चरेत् ॥७॥

देवताध्यः सोमक्रमः

तस्मात् सर्वदेवतानां सर्वेषां यजेत् ।
अष्टः पयोदिते तत्र कालात्ययान्तरेषु ॥८॥
देवतानां प्रधानानामेकस्य पृथक् पृथक् ।
पुरोनुवाक्या याज्याभ्यां पृथक् आहुताः ॥९॥

पुत्रादिरन्यत्र यथा यदि स्थिते ।
औपासनमथैवाग्नि त्यक्तुर्गणसंज्ञः ॥१०॥
आहिताग्निरपि देशान्तरस्थो ह्यग्निहोत्राणि वा ।
पालयेत्ताश्चैव गृहे स्था यथाः तत् ॥११॥
पुत्रो वा भ्रात्राद्याभि: पुत्रवत्कुर्यात् स्वयम् ।
दुर्भिक्षापदि वासे कुर्यात्तानि विधिवत् ॥१२॥
निर्दिष्टदक्षिण्यवान् दक्षिणाग्न्यादिषु तौ ।
पिण्डादुत्थाप्य पुत्रस्तूष्णीं भस्मानि तावत् ॥१३॥
देहनिर्माणार्थं पं पुनरग्निविधिपूर्वकम् ।
प्रेतार्थेऽपि तथा तर्पं समावयत् ॥१४॥
उद्धृत्याग्नावाग्नेयानि स्थानि दक्षिणा नयन् ।
वधूवस्त्रं वधूर्गादि संस्कृते दक्षिणामुखः ॥१५॥
कर्णप्रमाणपरिधिभिः पृथक् गोमयकृताः ।
कार्पासादिभिर्मध्ये च यथाकालेषु प्रक्षपितम् ॥१६॥
अत भावे भस्म प्रेतो यथाग्निमिव च ।
स्तोत्रविष्ठाविधानि यथार्थः स्वस्तिकेन ॥१७॥
कृष्णतिलकाग्निधारिणी प्रेतवत् ॥१८॥

॥ इति श्री गृह्यकारिकायां रेणुकाचार्यविरचितायां
॥ अन्त्येष्टिकाण्डीयः ॥

अथ निरोधनविधिः

धनिष्ठा संक्रान्ति पंचकानि तच्छुभे ।
प्रत्याकृतिमृतं कर्त्तव्यं स्थापनमिति ॥१॥
ततो निर्गमं कुर्वीत पञ्चविधिः स्मृतः ।

पंचकानि

वसुभेऽसितवेद्युपुत्रागीन्द्रनाशनात् ॥
पंचकलामितिप्रोक्तं गार्गेण महर्षिणा ॥२॥
तस्य च मासेषु पितृणां पुत्रकाः ।
दर्भमयास्तत्र शर्माः विध्याऽभिमन्त्रिताः ॥३॥

पंचके विशेषः

ततो दाहः[1] प्रकर्त्तव्यस्तत्र पुत्रकैः सह ।
सूतकान्ते तदा पुत्रः कुर्याच्छान्तिकपुष्टम् ॥४॥
पंचकेषु मृतो यस्य पंचकेषु मृतस्य हि ।
विधानेऽपि न कुर्वीत विघ्नं तस्य प्रजायते ॥५॥
ततं निहाने दैव कौ वा प्रतिमानदेयु ।

त्रिपादप्रदोषः

त्रिपादनक्षत्रे तत्त्रिपाद्याख्यं मृते ॥६॥
प्रत्यापिण्डं कुर्यात्तु त्रिपादशान्तिं ततः ।
दीपः प्रतिपुत्रं त्रा भक्ष्यमिति ॥७॥

---

१. दाहः (दाहकः) दाघः (ख) पाठः)

आज्य एव सर्वाणि कुर्यात् प्रक्षाय तु ।
निर्वासनमपि तैलाद्युक्षणानां वाप्युक्तेषु ॥८॥
कुर्यात् क्वाथितं पिष्टानां वासंयोगीनिकानाम् ।
अद्भिरपक्व तैलानां निर्दिष्टः क्रमतः ॥९॥

अन्नप्रकारः

यथापक्वान्नानि प्रेतनिकाम्न च कटादिषु च
पिण्डिकायां पिष्टानि वा पक्वानि वस्त्रादिषु ॥१०॥
कृत्वा संतापनाग्नौ भाण्डनिष्ठया रीत्या ।
सध्याग्निमाधारं च कृत्वा पात्रांतरे स्थापितम् ॥११॥

सम्भारः

पिपिरस्य स्थानाग्निमानभिः सं नीयम् ।
पूर्वादाज्यं पूतं दर्भान्विताः पात्राणि सप्त वा ॥१२॥
विद्यात् निपादाश्च चन्दनानाम्बुनानि च ।
कार्येतानि कुर्वेत् तपिण्डां दक्षिणां दिशाम् ॥१३॥

मधुपर्कपाठः

कमारको पाणि मधुपर्कादि पात्रकाः ।
कौती आप वस्त्र मधुपर्के विद्वांसः ॥१४॥
एकाग्निमितां पुष्प मालादिभिरलंकृतौ ।
वस्त्रादिभिरपि चन्दनांगादिभिरलंकृताम् ॥१५॥
चत्वारस्तं वैशुके पंचमः पुरतो न्यस्य ।
निमन्त्रितमांगल्यं दर्भपवित्रसंयुतम् ॥१६॥

वर्णक्रमेण व्यवस्था

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥१७॥
विप्रं दहेत् तु वह्निस्थ प्रेतनिर्हरणादिकम् ।
दीक्षितस्य चक्रपिण्डस्य सन्नाणाधश्चर्या विना ॥१८॥
स्नानविधौ मार्गदानस्तु यत् प्रेतशुद्धयर्थं कुर्यात् प्रति ।
पाषाणखण्डं च त स्व शूद्रः शेषां तती यत्नेनैव निर्हरेयुः ॥१९॥

शूद्र नयन निषेधः

मृतं द्विजं न शूद्रास्तु निर्हरेयुः कदाचन ।
न शूद्रस्तु द्विजातीनां निर्हर्ता मृतको भवेत् ॥२०॥
मातरं(मातरं) पितरं पुत्रा निर्हरेयुः यथान्यथा: ।
न शूद्राः पितरं पुत्रा निर्हरन्ति यथान्यथा: ॥२१॥
आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ॥
सकटान्नं च ना नाश्नीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥२२॥
न विप्रः स्वेषु तिष्ठत्सु मृतः शूद्रेण नाययेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् शूद्रसंस्पर्शदूषिता: ॥२३॥
यस्या नयति शूद्रो ऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि च ।
प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥२४॥
ककुत्सन्ति तं सर्वे प्रेतं पुत्रास्तथा: ।
श्मशानभूमौ नैवान्यो वान्धवैस्सह पुनः ॥२५॥
चतुर्थेऽह्नि वस्ति कुर्यात् कीटान्तकं पयः ।
पूर्वामुखोऽगुलाग्रे शुभदाभिमुखो पुनः ॥२६॥
वैश्यः प्रत्यङ्मुखो भूयः शूद्रस्तदुपाङ्मुखः ।
शुद्धोदकेनाचमनं यो च: प्रेतः स यो यमबु ॥२७॥

गीतनृत्यादिभिः पार्वती सा देवं न मुञ्चति ।
सर्वेषामपि भूतानां स च पाशुपतेश्वरः ॥ ७८॥
प्रत्यग्रारिं विपदा इव जानाति कुलस्थितः ।
[illegible] ईप्सितं फलं करोति कुलनिष्ठः ॥ ७९॥
इति महात्मनः स्वाध्यः पूज्यः स्नानादिभिः सदा ॥ ८०॥

॥ इति श्री [illegible] विधिः ॥

अथ पुटिका धान्यस्थापनम्

तस्मिन् कुण्डे विधानाम्नाय् वेदानाम् च कुर्यात् कुशैः ॥१॥
उदक्संस्थाः प्रोक्ता बीजधान्यानि पश्चिमात् ।
मुख्यादूर्ध्वं च गन्धं वा आज्यचरुण्यावृताः ॥२॥
वामतो ब्रह्मदण्डं स्याद् गृहिणः पुरुषाकृताः ।
प्राशित्रं च चमसान्मृगकुम्भकादयः ॥३॥
दक्षिणाज्यस्थालीमानां पात्राणि स्रुवमिति ।
तैजसानि तथान्यानि पात्राणि च निधाय तु ॥४॥
पुरोडाशं वा विधाय च वेदाग्निमीक्षितः सपिण्डांश्च प्रयति ।
सार्द्रं पञ्चखण्डं च संख्यायै निधाय तु ॥५॥
पितरौ प्राङ्मुखमासाद्य विधिवत्सोमकम् ।
तस्मिन् प्राङ्मुखं प्रोक्षणं विन्यासयेत् ॥६॥
समाजविष्टाभिर्दाभिः कुशमुष्टिभिः ।
नदीभिश्चाग्नि तथा त्रिणि पवित्र वा ॥७॥
तिर्यक्संस्थाप्य च प्रोक्षणीं तथा ।
चतुर्भिः कर्षीतस्थैर्य्यरीषु विन्यसेत् ॥८॥

पात्रासादनम्

पुष्पाजीन पूर्णायां तावत्कर्पणी तो ।
तत्संयुक्तं प्रस्तुतं विन्यसेत् ॥९॥
वेदवन्ती शिरोऽग्रे तु दक्षिणायां नयितुम् ।
यथापेव शिरोऽग्राणि पात्राणां सान्नीक्षिताः ॥१०॥
प्रादेशं कर्षीयुक्तं प्राणात्संन्यसेत् ।
कपालानि विकल्पेन द्वे पूर्वे पाशीतिः क्रमात् ॥११॥

पुंधात्मजां पत्य मनोहारवर्जिता ।
स्त्रीपधायपि विशेषेण विभागभाक्त्वः ॥ १२ ॥
जरे वान्येऽस्य पुत्रदाव्यवतामिताम् ।
तथा विशे रणि स्वकुलगुणव्यवोऽपि ॥ १३ ॥
पुत्रिकाश्चपुत्र्यां तथौरुसन्पीत् ।
प्राधारि वानि यानि तौरीपावतान्यपि ॥ १४ ॥
तादविंशतिगेहि स्थानान्यवनापत्त: ।
पुन्नान्य स्थानां च दानं विप्राय गृह्यते ॥ १५ ॥
साधारणात्व चं पात्रं उचितं चात्र पौरुष: ।
तत्प्राय दातव्यं नीचैर्मति निधिषिद् ॥ १६ ॥
पत्नुलाभापत्याल आनीयातामपि ।
नां पश्चात्तवर्णमारव्यतन्यांतान्यग्निहोत्रिण: ॥ १७ ॥
प्रसवगुणव्यापनी स्वयौ: पुत्रिगीकौ ।
पुत्री च वयस्थिताय ततोऽन्यानां तदिन्धनम् ॥ १८ ॥

पत्नी विभाग:

गोत्रसवर्णा प्रीत्या न पत्नी तं पत्नी भवेत् ।
पुत्रिणा भागानपिन्याचाद् वाचाहात्मीन तु ॥ १९ ॥
आज्ञेन कुर्हाजि पुत्रापाहृति तत: ।
ऐसे स्तुपाकमितपुत्रां स्वध्या पितृपितृव: ॥ २० ॥
प्रीत पत्नीकां पुत्री भ्राता वा तत्समापत: ।
पत्नी वा ब्राह्मण: कश्चित् सपिंडादिभावत: ॥ २१ ॥
तन्त्रगात्रीचंद्राधं दातदो भ्रातृजन्मी: ।
ब्राह्मणगृह्यं पुत्रे वा परान्तराभावत् ॥ २२ ॥

१ (पु) पा.

यस्मात्सम्भिन्निशिखानुविद्धो न लिङ्गा अपि ।
ततः प्रचरणानामपि बाधिरं नाभिसि कुर्वात् ॥२३॥
कर्त्रा दक्षिणहस्तेन च पीठकल्पितलिङ्गः ।
उत्तमानि तु पात्राणि वा कस्तत्र नोभितः ॥२४॥
व्यासितपात्र्य निर्मिता प्रतिमापि सर्वे कुर्तः ।
पुष्पादयस्तु स्थादः पात्राणां यथाविधि ॥२५॥
अग्निभिर्दर्पणैस्त्वामापितानि दर्शिताः ।
पात्राणां कर्णं स्पृष्टं प्रतापितापि वादेत ॥२६॥
प्रतिमाविस्तितपात्र्य निर्मितादविरोधतः ।
तेषां तु प्रतिमानानां दक्षिणता भवेत् ॥२७॥
अतः पात्रवितानेऽत्र नीरव्याप्तिः प्रतिमापितः ।

पुष्करंः

प्रत्यायादि पुष्करीशीर्षवन्निम्नापि युक्तः ॥२८॥
एवं गृहस्थितः सर्वं तरति दुःखात् ।
यत्नेन दातेषु प्रोक्तानां समर्चितात् ॥२९॥
स्वभिष्टो निर्मात्रः पात्राणि विधूनितः ।
लोकान्यानारुह्य परं ब्रह्म विन्दति ॥३०॥
सप्ताधस्तोपि निम्नलोप्य संस्थापनीयो निमृदिशुमि ।
[illegible] ॥३१॥
विविक्तां तोयोर्तां [illegible] प्रसन्नः ।
[illegible] ॥३२॥
उदधारामवि[illegible] च च [illegible] ।
[illegible] पातः पश्चिमे [illegible] ॥३३॥

ये पतिता म्लेच्छा वा शिल्पिनो ये सूतकाः ।
येऽसुरः पतितः श्वानं पापाचारं पतिकारं भवेत् ॥३४॥
सपिण्डा स्वस्तुतं दीर्घान्तरं पतीपयुः ।
अनाहिताग्निरितरस्य दाहे त्रिरात्रं विशेषः प्रतिमान्ये च ।
पितृमातृव्येऽपि बालानां नवतादिस्म पिविशेष तथा ॥३५॥
आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः ॥३६॥
अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याद्दारुचयं महत् ।
भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणे ॥३७॥
तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं तथा ।
सव्यस्थाविनं शिरसि प्रणीतं चरुं तथा ॥३८॥
दूतिरपा दीपेशे पीडया ओतलम्बेत् ।
श्रवणाद्यर्पयित्वा निधाय परिधापयेत् ॥३९॥
न पेर्तं भूमिमानं कुर्याद्वित्ति दैवतः ।
शांतोरिरणा तत्रोदाणा पाशनादितः ॥४०॥
पात्राणि चान्तरेणैव कुर्यात्संविधापयेत् ।
सव्याग्नि सर्वं वामाद्यौवादक्षिणतः करे ॥४१॥
पूर्वमुत्थापदग्नौ सपिण्डैः प्रीणतः ।
दक्षिणायां श्रुवं दद्यान्नासिकायां दक्षिणे करे ॥४२॥
कर्णयोरी सप्ति वेणी स्यादाहिताग्निषु ।
स्वमिनापुरोतान्निः प्रोक्तवचोवधिरियते ॥४३॥
तत्र पुष्पाणि नीलवं पात्राणि च यथा मन्त्रतः ।
[1]गन्धेर्दद्यात्ततः स्थिण्डिलं परिलक्षयेत् ॥४४॥

---

१. द्रष्टव्यम् - स्मृतिचन्द्रिका आशौच काण्ड, पृ०६४, प्रेतोपकरणम्.

पिण्डेषु प्रेतकार्येषु तत्परिवर्जयेत् ।
श्मशानवासिनाञ्चैव प्रेतो यथादित ॥४५॥
दापुनिरूपं सैतवृषभाणां कोपतः ।
न ऋत्यान्यकार्यांनयत्ती स्याद्गुःखभुक् ॥४६॥
वयनाणि निर्गत्याऽन्याङ्गतो यदि ।
सर्वाणि भिन्नविधयो तत्र पृच्छामि धार्मिकान् ॥४७॥
वैश्यकाऽन्वकर्तृ मेघो तत्र वा सेद् ।
तस्यानाताभयेनाऽन्नभोजनेन तनुः ॥४८॥

वन्दिनाम्

वृद्धाचार्यान्ति भेदं तदान्येषा सा ब्रूत बुधः ।
कुलाचारोदिते वस्तौ बुधैः स्वेच्छा कृतिः ॥४९॥
बुद्धिगत्वाबुद्धिन दण्डिनां दक्षिणः ।
शाखिनामित्युपसर्गं सादोपमिति यदि ॥५०॥
सत्र दैवपित्र्यकर्मणापि बन्धुभिः ।
पश्चात् तत्र दैवपुत्रव्यतोऽङ्कितान्विता ॥५१॥
संपत्स्यमीणे पुत्रे ब्राह्मणी यदि ।
कालेऽवकं पृथु कृत्वा तमारोप्य गतं पुनः ॥५२॥
धार्मिकाणांश्चेत् प्राणप्रयस्ततः ।
पुत्रान्निबुद्ध्यन्त्यास्तं पश्चात्तादिभिः ॥५३॥
यदि पुत्रं पूर्वपत्या दापयित्वा स्त्रियाऽन्विभिः ।
पुनरविधिपूर्वं कृत्वा पुनराधानं स्व च ॥५४॥
न विकल्पितेऽस्मिन् पूर्वपत्न्यामपि ।
निषेधः श्रुति शास्त्रे स्त्रियाया विजयी स्मृतौ ॥५५॥
स्त्रियायां च भार्यायां दर्शिता बन्धुभिः ।
जायन्तां प्रमायां तु पुत्रापाणमेयतत् ॥५६॥

तदग्नौ तथा पिण्डं पाषाणादिकयोरपि ।
निषेधः परिशिष्टा पताकां [illegible] न तु ॥७७॥
तस्मान्मन्त्रविदि दण्डका पुण्या ।
पलाशाश्वत्थतरावपि पश्चात् [illegible] ॥७८॥
कुशानपि भार्यायां वेदिकाग्निमपि [illegible] ।
उपाधिनापि [illegible] पावकाग्निं [illegible] ॥७९॥
उपाधिः कुलवृद्धादि [illegible] ।
द्वितीयां विजयते तु [illegible] पतः ॥८०॥
पुनः परिणयाधाने [illegible] ।
ते न पत्न्या [illegible] दाक्षिण्यादिकारणात् ॥८१॥
पुनः परिणयाधाने च न [illegible] कृत्वा ।
[illegible] ॥
[illegible] पत्नी [illegible] ॥८२॥

॥ इति श्रीशिवाम्नायेषु [illegible]
पातन्यासविधिः ॥

अथ सूतिका

सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥१॥
कुम्भे सलिलमादाय पंचगव्यं विनिक्षिपेत् ।
पुण्यर्ग्भिरभिमन्त्र्यादि पुण्याभिरभिमन्त्रितैः ॥२॥

प्रायश्चित्तम्

विप्राणां वचनात्कार्यं प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।
कृत्वा धेन्वादि दत्त्वा वा शुद्धः पंचगव्ये वै ॥३॥
अन्यथा सूतिकाया यदि प्रेतो भवन्ति हि ।
तथैव विधिनादिष्टो यावत्येनापि महात्मना ॥४॥
तैरेव कुम्भकलशैः स्नापयेद्विधिनादरैः ।
प्रेतस्य पंचगव्येन स्नापयित्वा यथाक्रमम् ॥५॥
स्नापयेत्सूतिकां प्रेतां प्रायश्चित्ते कृते सति ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा विधिवद् दहेद्बुधः ॥६॥
चतुर्थे अह्नि प्राप्ते च स्नापितां तु यथाक्रमम् ।
अन्नाद्यावाहनाद्यन्या सैकतं स्नापयेत्क्रमात् ॥७॥
यदा सूतिका नारी या मृता च रजस्वला ।
तस्याः शुद्धिः प्रकर्तव्या कन्या प्रेतक्रियाक्रमात् ॥८॥
पात्रमानीय कर्तव्यं स्नानपात्रोदकं पयः ।
त्रिरात्रं गर्भिणी दाहयेत् ॥९॥
आरम्भाच्चतुर्थे कुर्यात्पञ्चगव्यमृतां ।
गां दत्त्वा पंचगव्येन ततः शुध्यन्ति मानवाः ॥१०॥
कृतशौचां स्नापयित्वा पंचगव्येन ततः ।
दशकृत्वो च स्नाप्य दाहयेत्सूतिकां ततः ॥११॥

अक्षादानं सा:पुर्णं पुष्पादिषु पिशितः ।

खञ्जताया: दानः

खञ्जताया: प्रीत्यर्थः पुण्यार्थं च दमापयेत् ॥ १४ ॥

स्नापयेत् सप्तिरात्रेषु आयर्षेण दापयेत् ।

एष एव विधिः पुत्र कार्यं स्यादिति इति ॥ १५ ॥

॥ इति श्री नेपालानिमसौरीविरचितायां गृहचर्यायां पुत्रिकाद-

भवादानविधिः ॥

अथ पुत्रकृत्यविधिः

अन्यत्राप्युक्तमार्गेण सति विधानतो ।
प्रोक्षितस्येष्टकालस्य विधिना प्रतिमाकृति ॥ १ ॥
पराकव्रतमष्टौ वा कृत्वा तु कृत्वा कृताविभिः ।
पुत्रा निर्दोषं दैवत्यं प्रान्दारं तत्र कुर्वति ॥ २ ॥
प्राचान्कारिणः शुद्धैः सर्वमेतदेरयेत् ।
तदनामयतः कुर्यात्स्थापनं न भीविदि ॥ ३ ॥
दक्षिणाग्रान्कुशः पश्चात्कृत्वा दक्षिणामुखे ।
प्रत्यग्निपरिस्तरणैर्विधायाथाग्निविद ॥ ४ ॥
चतुर्दशं च तथैव वार्यमाप्रदक्षिणम् ।
नाधविचक्षणतीमेव्यान्निष्कृतोष्यं च दीक्षितम् ॥ ५ ॥
कृत्वाभव्यमप्यधिक्षिप्यशापनीया तिव्यपोतम् ।
उत्तरस्य तत्कृतात्र दक्षिणं कुरुवं ततः ॥ ६ ॥
प्रतपत्रिपनयित्वा तस्याः तत्कुर्वीत ।
धारयेत्सम्यं पश्चिमं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ ७ ॥
कृष्णं समिद्भागाय तथा चानुगमायच च ।
ततार्य कृतं कृत्वा प्रकृत्यं निनीयेत् ॥ ८ ॥
ततः कृष्णाजिनं स्थाप्य पुरुषाकारमर्चयेत् ।
कुर्यान्मिश्रयाधीयाननि पूजा चाज्यपूर्णेन ॥ ९ ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयादिपात्रैर्दीपधूपादिभिः ।
कारितमग्निमध्ये तं निदध्यात्तं विधिनापि ॥ १० ॥
प्रथमं ततः कृत्वा यथाशास्त्रं निरूपयः ।
अथाग्निविधिना तथान्ते प्रोक्षितपात्राग्निर्विनिक्षिपात् ॥ ११ ॥

कटिस्थ करणि

३६

पताकमङ्गुलानां च मूर्धाधिकामयम् ।

कृष्णादिषि नराणां तु जातिप्रमाणं विनि तानु ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं तु सिंहं वर्णेन पञ्चविंशः प्रतिपीतु ।

निर्दिश्य देवतौ धं नाभेस्ताल कराणाः ॥ १४ ॥

विवर्णयेन दक्षु कृत्वा मुष्टिमूर्ध्नि प्रियार्थतः ।

देवान्तराणामाताय सारिनिकथ विजन्मनः ॥ १५ ॥

पदा प्रतिमूर्तिर्विकल्पविधिमान्या ।

सदश्चेत्कुर्वीत वेणपिञ्छिकादिना ॥ १६ ॥

मुखानन्तरं मुखं सुन्दरदेवेप च ।

अथ पञ्चनिद्रौ पात्रन्यादि कृते पति ॥ १७ ॥

नीचाग्निजुनिरार्धं पेतन्यति यापितु ।

तालेन्द्रशार्ध्वानि तानि निर्मूतं दक्षु ॥ १८ ॥

पञ्चेन्द्रजाण्डं च तारां वेन्न उपेत ।

तदाकानिथ धेवं तु निविधपञ्ची मनाके ॥ १९ ॥

नराकरि विभागेन मूर्तानां प्रतिमाकृति ।

निनि मथ्या सौ प दृष्टः तंबारकनौपि ॥ २० ॥

दर्भादानम्

पञ्चाशितु विरः स्थानि ग्रापापौ च दक्षिणु ।

उरस्थानि सौ दृषा स्थानिकाल कराँदिरे ॥ २१ ॥

बाहुवो: स्थानि सौ दृषाभिविर्णि पापुंसवो: ।

दृषाप्यवासि लिसे तु तथा जानुजणासे ॥ २२ ॥

पादाङ्गुलानु ऊरुनखिविरिस्थांतराणु ।

तंभ: पितृभिवज स्थूलतानापि पावित्र: ॥ २३ ॥

पाठाङ्कुरादिः स्यात् यथा ठभि ग्मिलीक्रिणः ।
दर्शनाभिगामिः स्यादितरवेतिकृणः ॥ २३॥
प्रमादतश्चिनि: हिंसकमातृपितृपीडिताः ।
कुम्भिर्दष्टविद्याजयिणापितृजाताम्भिभिः ॥ २४॥
पीठकुर्वन स्रौलिपिनी पत्र कुर्वीत् ।
चान्द्रायणं सप्तकृच्छ्रं अं तथा चित्रोक्तं ॥ २५॥
प्राजापत्यं कृच्छ्रमो विधिनादिषु ।
ऊर्ध्वोच्छिष्टादयोच्छिष्टोभयोच्छिष्टेषु स्वपि ॥ २६॥
वस्तुग्रहणेष्वन्यद्दत्तायां भिक्षादिषु ।
निषिद्ध उदय वा पंच दशकृच्छ्रान्विधाय तत् ॥ २७॥
गुरुस्थापित्रादान्मिमित्य मुखरतः ।
कर्तौ स्तेय भूमिनां प्रत्याम्नायं प्रयच्छति ॥ २८॥
पितृसमिन्धनान्यधर्मादिकं च यत् ।
तेषां शुद्धिमापाय दत्तादि यथोदितम् ॥ २९॥
तथां स्नानशुद्धिमिश्रसमादिः पापकर्मणः ।
तो दर्शिविधिना कृत्वा तत्तीर्थं यथोजनम् ॥ ३०॥
(स्वधिनात्मनः शुद्धि कर्ता पैत्राद्युक्तेषु ।
प्रेतस्य चात्मनःशुद्धिमापायोदकादिषु ।
तीर्थादिना कृते दर्भमनस्विनो विनश्यति ॥)
नीपविष्णोति सन्न्यासयोगीनां च धुताद् ।
शुद्धि प्रायश्चित्ते कृतं पर्याप्तं दैविकम् ॥ ३१॥
वागति तु पुत्रस्य धूम्रं निमन्त्रितु ।
जातकर्मादिसंस्कारान् पुनःकृत्वाथ धारयेत् ॥ ३२॥
विवाहः सह वधूवस्त्री वस्त्राभिमि च ।
सोमपात्रं भोजिषु सोमपुरोषु कर्तृषु ॥ ३३॥
उपवासं प्रतं कुर्वीतित्रावकरणात्मतु ।
अग्न्याधाय विधिवद् प्रायश्चित्तेन वा पवेत् ॥ ३४॥

संधेराग्नि पुनराधिष्ठिमाँश्चिक्षा भीरु ।
मताव्याहृतिहोमः स्याज्जातकर्मादिषु त्रिषु ॥३५॥
न तिष्ठेत्पुरुष भार्यां तेषां निर्मितं ततः ।
कृत्वादाचायुषाभिपिष्टं पुराधाय पावकम् ॥३६॥
अन्यामभ्यायुक्तां तत्पायु भार्यां किला ततः ॥
पूर्णमासादिकाः सर्वाः क्रियाः कार्या यथोदिताः ॥३७॥
तत्रान्यै आयुष्यति चटा अपाठं वह्निषेषु ।
कृत्वा चाग्न आयूंषि आयुष्यानन्न उच्यतः ॥ ३८॥
अत तत्पदवीकृतिर्न स्यात्स्योर्णमासवत् ।
पुर दिवान्यालयित पायसान्तं पुनः पुनः ॥३९॥
इति यत्र पुर्व तिष्ठेत्स्यातौ चेत्पतागतः (पुष्टेः)।
तत्याग्नूक्मणायां यः काले विहितः ॥४०॥
तत्पुंसवने स्यात्सीमन्तादिकाः क्रियाः ।
ऊर्ध्वं पंच दशाब्दात्तन्यधिकापि स्मृताः ॥४१॥
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ।
पुनः प्रतिष्ठितं तस्य दग्ध्वा सीमन्तादिकाः क्रियाः ॥४२॥
एवं पुनः आगच्छेत्स्यात्संस्कारविधिः ॥४३॥

॥ इति श्री रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां गृह्यकारिकायां प्रायश्चित्तविधिः कीर्तिता ॥

अथ उत्क्रमकाले अग्निनाशविधिः

अग्न्यादि प्रतिस्थितस्यादाहिताग्नेर्मुमूर्षति ।
निर्मन्थ्यं मथितोऽग्नि र्वैद्युतस्तथाकाः ॥ १॥
तद्भस्मपञ्चकाष्ठेन मथित्वा निर्दिश्य तान् ॥ २॥
गृह्याग्नावग्निसमाधानं संस्काराय कुर्वति ।
प्राणान्नावासिञ्चानुपदिश्यागारि ततः परात् ॥ ३॥
प्रेताग्नीनां च संस्कारार्थं स्थाप्यात निर्दिश्य ।
तूष्णीमेव स्थापयेत् अग्नाययेति मन्त्रकः ॥ ४॥
ये स्युरग्नयो गृहे गौणकानां संस्कारे यजमानः ।
मार्जयन्तु ते दक्षिणे वाऽऽस्थाप्य सर्वं जीवितांश्च प्रेते नान्तु ॥ ५॥
तूष्णीमुद्धृत्य सभ्याग्निं संस्कारेण च वर्जिताः ।
शेषे कृत्वा कुशस्तम्बान् गृहीत्वा तादृशं घृतान् ॥ ६॥
दक्षिणाग्निं समुद्धृत्य निर्दिश्य संचयनम् ।
उत्क्रम्याग्निमाधाय ततः पूर्वं करणात् ॥ ७॥
आनयाग्नौ ततः प्रेताग्नि स्थाप्याथ दक्षिणः ।
अन्ये इति पुत्रादिः समाचारेत् यथुक्तम् ॥ ८॥
गृह्याधानवसर्वं कृत्वा तत्पुनर्विधिम् ।
आहिताग्नेर्विधिं गृह्याधानं यथोदितम् ॥ ९॥

॥ इति श्रीविष्णुअग्निहोत्रविधिरचितायां गृह्यकारिकायां उत्क्रमकाले अग्निनाशविधिः

अथ अश्वारोहणम्

अश्वारोहणं सर्वासां स्त्रीणां प्रशस्यते ।
पतिव्रतानां नारीणां स्त्रीभ्योऽपि च तु ॥ १॥

फलानि

पादचारकं तथा नारी जायते भवेत् ।
सौख्य व्याधिकरं महानन्दकरं प्रभुम् ॥ २॥
स्वर्गान्त आतुरादौ च अश्वं पुत्रादि शंकरात् ।
प्राचीनुःकालिकं वैधव्यादिकारं तथा ॥ ३॥
इति स्मृतिपुराणेषु श्रुति भारतादिषु ।

गर्भिणीनां निषेधः

निषिद्धं तथा गर्भिण्यामश्विनी ध्यया भवेत् ॥ ४॥
स्थानविच्युतं यातं गौरुतादिभिः ।
पुत्रागमनं नास्ति प्राप्यात्मजातनात् ॥ ५॥
स्त्रीणां तु यानानां व्याधयो ये परःस्मृताः ।
इत्यादिस्मृतिवाक्येभ्यो निषेधः श्रुति स्मृतौ ॥ ६॥
गर्भिणीनामिषवो वाजवस्त्रस्यापि पुत्र लिङ्ग ।
मूलस्थानकः स्वादशीलनीतय वा ॥ ७॥
स्वाशरादिविमुक्ता व्याधिनयोपानिदिपणा ।
पुत्री भवे विजयी वा स्वान्तीयोस्ममणं वृथा ॥ ८॥
आत्मानं रक्षेत् स्व गौपायेदिति श्रुते ।
तथान्यत्र्ये प्रोप्यन्तम्मणां पुरायुक्तः ॥ ९॥

कल्याणारोग्यादिविधानापत्त्य वेदृशः ।
अन्यं प्रतिसांनिध्यमात्रं निवेदनम् ॥ १०॥
स्वर्गविधिमाभिधायादिविधायी ब्र मोदिति ।
व्याप्तार्थं सिद्धरूपेण तोलनेन च वस्तुना ॥ ११॥
उपकारी भट्टपादमिमातिविधिरपि स्वयम् ।
सर्वेषामर्थानामन्यप्रतिपादको ह्यपि ॥ १२॥
तासु ब्राह्मणलौकिकं नित्यं तन्मते स्थितम् ।
कामे तु तात्पर्यं पुष्पफलके कुतः ॥ १३॥
नतु नामापि गुणापात् यतो ह्रीति पत्य तु ।
न नियमकलर्थं स्यात् विधौ ब्र फलश्रुतिः ॥ १४॥
फलाभिलाषयोगेन प्रतिषेधेऽपि ह्यपि ।
कृतिप्रवृत्तिर्वा मात्रपन्नें धीषु ॥ १५॥
कौलस्यैव प्रतिषेधः कामानामप्रविशेषे ।
विधित्वादुपलक्षणमात्रे प्रसाधुगुणः ॥ १६॥
प्रसादवाक्यत्वात् स्मृतिविलक्षणता ।
सर्वं स्मृतिः कल्पयितुमन्यथा उचित यतः ॥ १७॥
यथा वेदमूलत्वं श्रवणादवगमादपि ।
अनुमानाधौ यत्र नान स्मृतिरूपतां गताः ॥ १८॥
कल्याणादिविधानं स्यात्प्रथाप्यार्थं न मुख्यतः ।
श्रुतिस्मृतिविरोधः स्यान्मुख्योऽमुख्यगुणः ॥ १९॥

मेधातिथिमतम्

स्वकामस्तावदेन मुखे निषेधो कुविकृतेः ।
सर्वं मेधातिथिमतं युक्तं वादविचारतः ॥ २०॥
अन्येष्वाचरतो लोकानां धर्मो धर्म इति तत्र वै ।
प्रत्यक्षवत् लब्धार्थाः प्रमाणतेऽनुमिमते ॥ २१॥

वारीरवाक्ष्यां पेत्र पूजत् पितिभिरा स्तुतिः ।
प्राप्या कपिवान्यारीक्ष्यां न पूजत् पुरो ॥२३॥
तनान्यारीण्याम्ते वरिष्ठ्याथाप्नुहं वदेत् ।
नमानुल पति प्रान् पुनातिति ॥२४॥
पातान्यातादिके पुंज पीते वास्येदिए ।
तापूर्णं पुनी पुत्रः प्रीति ते प्रणाय वा ॥२५॥
पथीवतो प्रविशन्ति दह्यमाने च मंदिर ।
मीतान्विता नारा पिशाच्छ्रष्टा क्रोध ।
प्राजापत्यं पौरताणि खादतायी पंडितः ॥२६॥
पूजयित्वा तारीण्यां दर्शनमिच्छेताः ।
वीर पाणी पुरोषापिशितान्मालो भेत् ॥२७॥
नाकिनादि पिपिलाया कृत्वा पलोविक्षाम्नना ।
कृतानुलाकेषु वधे पिशांगन्यारा ॥ ७०॥
स्वपर्निराश्चैव पूजा प्रीतिकान्मिन्तु ।
मधियागायो पुजोन्मो देवमुच्चाहति ॥२८॥

॥ इति श्री रेणुकाम्नायोक्ति विरचितायां गुह्यकालिकायां अष्टारीण्याविधिः शोभा ।

अथ बालानां दाह विधिः

प्रष्टाद्यकुलजे वा मंत्रादपनयनात् ।
बालानां दक्षिणाग्निविनाशापत्य धीमतः ॥ १ ॥
कृत्वा नैमित्तिकं तत्र कुर्यात् संतापनानलात् ।
ब्याजांशे पुलि यज्ञो ब्याजांशे दक्षिणानलौ ॥ २ ॥
कुर्यान्नैमित्तिकं वा पूर्णाग्नौ स्वगृह्यमात् ।
अन्ये वदन्ति पूर्णाहुतिं कुर्यात् मेकाकात् ॥ ३ ॥
संतापनाग्निं संस्कारे दाहार्थं साधयेत् ततः ।
बालानां दाहसंप्राप्तौ बालाग्न्यादि नैव च ॥ ४ ॥
गृहस्थो यदि पत्नीनां विलयाधारणाग्निना ।
विकल्पः कृतो यत्र बालैः कर्मदाहकौः ॥ ५ ॥

॥ इति श्री गृह्यकारिकायां बालानां दाहविधिः ॥

अथ त्र्यम्बकाग्निप्रवेशः

स्वर्गं च प्रविशेत् वह्नौ विधिवत्सोऽपि भूपा ॥१॥
चिताकुण्डं विधिवत्कृत्वा त्र्यम्बकाग्निं प्रविश्य तिष्ठेत् ।
देवीं च सन्निधाप्य स्वयं पापानुमुक्तये स्वयंकृतम् ॥२॥
आदाय चान्यच्च स्तोत्र किञ्चिदायुध तं प्राप्य प्रविशेत्सकामः ।
आयन्ति सर्वतो देवलोकं हि गुह्यकायां प्रदिष्टानु ॥३॥

॥ इति श्री रेणु विरचितायां गुह्यकालिकायां त्र्यम्बकाग्निप्रवेशविधिः ॥

अथ महापथविधिः

मुमुक्षुः गुह्यका जन्म प्राप्तं महापथे यदपि यो विजेणः ।
आयुर्वं त्यागक प्रत्ययः पूर्वोक्तानां यथावदृष्ट्वा ॥१॥
मार्गेऽस्मिन् त्यक्त्वा गुह्यका स्मरन्त्येव मुमुक्षुः ।
दारादि सर्वं समुद्धीपं न त्यागिनो त्यक्तकामो ॥२॥
भूमिपालादिप्रविवरणो आत्माभ्यासानां मुनिभिः स्फुटोक्ता ।
वृथाभूतानां हि महाकर्मयोग्या महापातकिनां भूतानाम् ॥३॥
प्रभूतयोदकान्नस्य साधारण्यादिकर्मोतः ॥
अथो गुह्यकाभ्यन्तिमानां दृष्ट्वाच्छाभिव्यक्तस्त्यस्तः ॥४॥
पुण्यतदाच्यवशं पतन्तीः तं भ्रमः स्नायुकेन दग्धे ।
स्वर्गं गच्छन्ति जनाश्च यदि पुरस्तादुदकं मृता या ॥५॥
तेषां प्रेतत्वं च प्राप्तियानु दिवानु ।
कत्यन्तं च दर्शनं पृष्ठः प्रतिदिनं ॥६॥
प्रेतः पुरुषस्य मार्गे च जग्धस्ताः ।
पुरुषं च संताप्य क्षयणीं कुर्वीत यदि ॥७॥

॥ इति गुह्यकालिकायां रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां महापथविधिः ॥

अथ उदकदानविधिः

ओदकार्थमंभिर्गां तीर्थेषा पूतमो स्थे सः ।
स्त्रियादिश्रुणायास्त्वकानुभवान कुर्युभीतादिकर्मोदिः ॥१॥
पूजनाय परार्थस्वादिक वरि स्नापया: ।
अस्तार्थ पथाकुलं ते स्पर्शिनः ॥२॥
तथानाभिमायातीयमातु: वैचित्र्यमिच्छया ।
यावद्विपुरतो वाचाप्यता कुमारिणाम् ॥३॥
अपः सोमपति पठत: पितृदिङ्मुखाः ।
स्नानतो निमज्जेयु: स्तुवन्त्यां च पीञ्जितः ॥४॥
गोपर्णैरभिमन्त्राणि प्रत्यगादि पूर्विका ।
च स्निग्धेन पूर्वं तैवाप्यादितया:[1] ॥५॥
[2] स्नापात्रा चैकं तावुक्तमादिपुराणात: ।
सकुल्यजाता: सर्वे तावसम्बन्ध संस्कृताः ॥६॥
स्नात्वा च देवमाचम्य शिलामाचम्यवाग्यत: ।
स्थित्वा तत्र कं दर्भान्मार्जयेत् पादपाणि ॥७॥
तथौदकाभ्यां पाणिभ्यां जपेन: पितृदिङ्मुखा: ।
वहूदकं त्रिर्मुखे संख्याप्यार्द्रवासस: ॥८॥
तत्र गोत्रकुलोत्तमे उदकमित्युत: ।
नामगोत्राण्यं तेषां पुनस्तस्मान्निवर्तितायु ॥९॥

---

१. तुलनीय: - या०स्मृ० ३.७.९-१०.
२. तुलनीय: - तत्र, ३.७.६-११.

(येऽप्य तत्पक्षीनांचीकं दद्युस्तद्गुणा:)
प्रतीपकादितदिरा: पितृदिङ्मुखा: ।
पंक्तादित्वं तावां न कुर्यां तस्याविन्यात् ॥ १०॥
एव मातामहादाही प्रतानां पीठकृत्या ।
प्रतानामिति दद्युवा स्त्रीणां स्वागताम् ॥ ११॥
इत्येवं स्वभाव तंधि वरा स्युमातुला: ।
स्त्रीजानामिश्रावर्गीकामीदका यता: ॥ १२॥
एवं कृतपकान् तन्वद् तर्पं व्याकुशलाके ।
बालानामनुगतायानामन्विद्युद्देकुमारिणा: ॥ १३॥
मातीकं कुरुतामिते सर्वंस्मृतुणाधर्मिणा ।
धर्मं कुरुत पत्नीन यौ व: सत्कामिषावि ॥ १४॥
मानुष्ये कटाक्षोभि:तरि तात्मागेणाम्
करोति या स तन्मुखी जत्युकुं तंति यौ ॥ १५॥
गंगायमुनानामाद्युरादेवतानि च ।
कृष्णपुत्र: सोनादे मर्त्यलोके न यास्यति ॥ १६॥
पंचया संज्ञा: कार्यां यदि पंचत्वमागता: ।
[illegible] ॥ १७॥
[illegible] ॥ १८॥
केष्मानुजान्धांशुतं प्रेतौ पुंसे पतौ यद: ।
सतौ न तोदितव्यं रि क्रिया: कार्या: स्वशक्तित: ॥ १९॥
एवं संबोधिता: ऋषिभिर्बांधुर:परा: ।
पृच्छतकेन वातीर्थरागत्पुता स्व तनुस्यु ॥ २०॥

॥ इति नैष्णवाग्निहोत्रिविरचितायां गुह्यकाग्निकायाप्रेतकानविधि: ॥

ख) गृहप्रवेश विधिः

[1] [illegible] यानानि कृतानि [illegible] ।

विधिः

परिधायान्य वासांसि निः[illegible] वै [illegible] ॥१॥
[illegible] ।
गत्वा बहिः [illegible] यथा [illegible] ॥२॥
[illegible] ।
[illegible] गौरवर्णकम् ॥३॥
तेऽनं गां वृषभं पूर्वं [illegible] ।
[illegible] प्रविशन्तो गृहं [illegible] ॥४॥
ततः कृत्वा [illegible] ।
द् प्रविशन्तो गृहं [illegible] कृत्वा [illegible] ॥
[illegible] ॥५॥
प्राचीनावीतिनो [illegible] ।
[illegible] ॥६॥
न [illegible] ।
[illegible] ॥७॥

वर्ज्यानि कर्माणि

[2] [illegible] पातिता अपि ।
[illegible] पायसम् ॥८॥

---

१. द्रष्टव्यः – पा०गृ०सू० ३, ७, २३-२४ ; ३, ७, २८.
२. द्रष्टव्यः – तत्रैव, ३, ७, २५-३०.

कुलिकाख्यानेषु वाक्यजातं विना ।
उपाती गुरौ प्रेते पत्न्याः पुत्रस्य वा मृतौ ॥९॥
महागुरुमृतौ तत्प्रदातारण्याधिना: ।
सूपिण्डे दशरात्रं स्युर्वाना ब्यावर्णिता: ॥१०॥
[1]श्रोत्रब्रह्मचारिण्यन्तरा व्युषी पक्षः ।
दशरात्र मधः सूपाकृता प्रहाणिण: ॥११॥
परस्परास्पृष्टा दिदिरुद्धोखित: ।
भेदभेदिन्याद्या: सम्पीणविवर्जिता: ॥१२॥
क्षेत्रेषु पाशेषु पाणवौ युग्मेषु वा ।
पर्णे पादेषु वा सायुधिकारक्षैराखा: ॥१३॥
स्यादौपत्य त्रिमणि फल्गुन्यार्ते मुहुः ।
कर्ता वक्त्यर्थं श्यन्कृतान निषेधितम् ॥१४॥
न प्रेतस्य शिरोगतं प्रविशुक्तैव तु ।
आदित्य दर्शनात् पूर्वं रात्रौ पैतृके मृतौ ॥१५॥
[2]प्राणायामा नापि प्रविनष्टा दिवानिशि ।
यदि वारासनादिभ्यः प्रतिभावनि ॥१६॥
प्रतिज्ञौ प्रतिभुमि रे संस्कुर्नातिनादिभि: ।
तत्र प्रेतोपनुसी दशराजस्य पितृत् ॥१७॥
मुखी स्पर्शार्थं तैल वानिपात्रे च वासिनम् ।
भोज्याद्भोजकाति स भक्तुष्टे च निषिद्ध ॥१८॥
नामनीति पैतृष्या धरित्री निरुत्तम् ।
प्रसे त्रिन तुलाये व पंचो नत तपनि ॥१९॥

---

१. तुलनीय: - पा०गृ०सू० ३. ७. २५-२९ ; ३. ७. ३१-३६
२. तुलनीय: - तत्र ३. ७. ३७-३८

अथ कन्यादानम्

मार्कण्डेयमतम्

वाग्दानानि तत्र खलु मार्कण्डेयो प्रभाषिते ।
कृतार्थं कन्यकामात्पतकादीनां च ॥१॥

वशिष्ठमतम्

कृताय पंचधान्यानामभिमन्त्रणे वनि ।
भवेत च गौरिकानु कृतार्थे भवेत् तथा ॥२॥
पंचाङ्गम्यमौलि तद्गुणार्पणसंचितम् ।
कलानामभिमानि कुर्यात् हैतखण्डकी ॥३॥
वरि वृद्धावशिष्टैरीको विष्टयेपानतः ।

विधिः

पिण्डनिर्वपणार्थं वै पञ्चपात्राम्ब तु ॥४॥
अनुकम्पाय गन्धाना आदिविवर्जितम् ।
नामान्तरमंशं च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥५॥
कृते किंचित् पुरो गृह्यगाधिकन्याविणो त तु ।
पाणाओंमौ न वांतापुमानतादि प्रवीणतः ॥६॥
नामगोत्रादिसंभरचितं प्रेमाक्ष्वत् ।
स्मार्तं पुरि वार्यं भार्या पत्राम्मौ पि वा ।
प्रमाणादिनु प्रीत्यामिति पैतामहैव: ॥७॥
देवाओ महानाने कृताकृते पंताकी ।
पुण्यस्थानि च वैतसाप्यादिरि मध्यादिवासम् ॥८॥

---

१. कृत्वाय: - पा०गृ० ३.७.३८-४५

सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतकार्याणि यानि वै ।
तानि कुर्वीत विधिवत् [illegible] ॥९॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१०॥
[illegible] ।
[illegible] ॥११॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१२॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१३॥

संग्रहात्

[illegible] ।
[illegible] ॥१४॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१५॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१६॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१७॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१८॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१९॥
[illegible] ।
[illegible] ॥२०॥

धि पात्रौ चिबुका च राजनोदिप्रमातो ।
तथः श्रोचकृत्याद्युत्सर्गं वा चौनस्त्विति: ॥२४॥

॥इति श्री रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां गृह्यकारिकायां समाप्ता ॥

अथ दत्तपिण्डः

दातव्यो दुहित्रे पिण्डः [illegible] ।
[illegible] वा [illegible] तु ॥ १ ॥

अधिकारिणः

पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।
एते पिण्डप्रदाः [illegible] बान्धवाः ॥ २ ॥
[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] पुत्रो [illegible] ॥ ३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४ ॥
[illegible] न [illegible] ये नराः ।
[illegible] च तथा [illegible] ॥ ५ ॥

विधिः

[illegible] च [illegible] पि वा ।
[illegible] ॥ ६ ॥
[illegible] पिण्डः [illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ९ ॥

निषेधः

वर्णानुक्रमपातिता पत्न्यां पचती करौ ।
एवं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥ ७॥
स्वयं पत्नी भिन्नानं कुशमूलस्य दक्षिणे ।

संकल्पः

प्रेतस्य चक्षुषीत्यस्य पूर्णिकमध्यांशः ॥ ११॥
पिण्डदाने नियोगे कृत्वा संकल्पमुच्चरेत् ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृष्णां तत्रावनेजनम् ॥ १२॥
तं च आचमनीयाय तिलव्यञ्जन संयुतम् ।
चक्रवर्तीकृतं पात्रे पिंडं च सुपुत्रम् ॥ १३॥
दधा समुद्धरन्तीयं कुशेषु पितृयज्ञवत् ।
धारि अपरादिभिः प्रीताः प्रतीनी यं समाश्रिताः ॥ १४॥
भार्गवेऽहं तु वा पिंडं षड्दत्तस्य पुत्रकम् ।
महाकौ गयामध्ये प्रेतानां दत्तानि ॥ १५॥

पिण्डत्यागः

[१] पिण्डदानः प्रोक्तं स्यादन्नमध्यगतमिह ।

दानानि

कृष्णां प्रीतिं गन्धे च पुष्पाणि दत्तानि ॥ १६॥

---

१. पा०गृ०सू० ३. ७. ३७-३८ गदाधरकृत टिप्पणी ।
तत्र कारणः ।
बौ०गृ०सू० १. ५.

तिलमिश्रजलैः कण्ठसूत्रकम् ।
अंगुष्ठमितैः पात्रैश्च पिंडकं न्यसेत् ॥ १७ ॥
प्रत्यहं पाकशाले पिंडदानमाचरेत् ।
तावत्तु कुंभं तिष्ठेत्तु दीपश्चिरपिबतः ॥ १८ ॥

स्थानानि

गृहे पिंडप्रदानस्य स्थानानि कथय प्रभो ।
गृहद्वारे तु शयने वा यत्र प्राणोज्झितो नरः ॥ १९ ॥
अन्ये पिंडदाने तु कुं गच्छन्ति ये नराः ।
निष्क्रामन्ति गृहात्ते ज्येष्ठान् कृत्वा पुरःसरान् ॥ २० ॥
कनिष्ठानग्रतः कृत्वा प्रविशन्ति गृहे तु ते ।
रात्रौ वा रात्रिशेषे वा ग्रामान्ते ये विश्रामः ॥ २१ ॥
दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निक्षिपेत्सुतः ।
प्राप्ते प्रेतपिंडे तु मध्ये पेजनं क्षिपेत् ॥ २२ ॥
प्रेतपिण्डास्तथाशेषाः प्रदातव्या यथाविधिः ।
आकिंना वस्तुभिर्वापि गुडपूपफलादिभिः ॥ २३ ॥

प्रथमदिवसकृत्यम्

प्रथमेऽह्नि यद् द्रव्यं तैलपाकादिकम् ।
अन्यगोत्री सुत संबन्धः प्रेतस्याग्निं ददाति यः ॥ २४ ॥
पिंडं चोदकदाने च दशाहं समापयेत् ।
पितृत्वाविनापित्रि प्रेतस्य क्रियते न तु ॥ २५ ॥

तिलादि विधि

तिलापि न तु कर्माधिकारिणां च समाप्ततः ।

तृतीये दिवसे

दंतास्थ्युपलताः(?) तृतीयेन यथाक्रमम् ।। २७।।

चतुर्थे

चतुर्थे चैव पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ।

पंचमे

ऊरू पादौ तथा पादौ पंचमे न भवन्ति वै ।। २८।।

षष्ठे सप्तमे च

सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेनाथ च शिराः ।

अष्टमो दिवसः नवमश्च

दन्तलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन वै ।। २९।।

दशमदिवसकृत्यम्

दशमे न तु पूर्णत्वं तृप्तताक्षुद्विपर्ययः ।

आशौचान्ते द्विजानां दशपिण्डक्रमेण तु ।। ३०।।

आद्यन्ते दिनकानाद्ये स्नानं कुर्यात् समाचरेत् ।

पाषाणस्थितः पिंडं पूर्वकं तु दिने दिने ।। ३१।।

दशदिनक्रमे प्राप्ते पूर्वोक्तसंज्ञका तथा ।। ३२।।

तोयपूर्णाञ्जलीं दद्यात् पाषाणोपि तथा दश ।

पश्चात् शौचदिनेष्वत्र प्रत्यहं दिनसंख्यया ।। ३३।।

।।इति श्री गृहस्थाश्रमे तेषु पितृश्रावायां दशपिंडः ।।

आज्यविधानम्

विधिः

पूर्वां दक्षिणाग्रे तत्रतावदितोऽयथा ।
अतां कृत्य ततं स्रुवमादि पुरातनः ॥१॥
एकतोयांवपतित्वाप पात्रेषु प्रणयति ।
निवापि तौ पूर्वार्धेशा अर्धं चतुरन्या ॥२॥
पंचमि पंच षट्‌ षष्ठे सप्तमे सप्त चैव हि ।
अष्टमे अष्टौ च नवमेऽपि दशमे दश ॥३॥
पेन स्रुः पंचमांसवीपत्याविन्यः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति कुंभपात्राणि तिलादिभिः ॥४॥
एकत्रान्तु तत्पश्च पि भेद [illegible] ।
आदितं तथा पंच एकाप्य दर्भाग्रम् ॥५॥
स्त्रीपिंडैः सप्तदस्तु क्रमात्ता ततोऽधिकम् ।
अनुक्रम्य च या पूर्वा वा पि पिण्डदा भवेत् ॥६॥
तत्र च पिंडां दत्वा [illegible] निवेदिषु ।
पाकेषु तस्मात् त्यादिति तत्पुनो कुर्यात् ॥७॥
दर्भे पंच पिंड [illegible] ॥
[illegible] भित्वा [illegible] ।
पत्र निरामाणां [illegible] प्रणयेत् ॥८॥
चतुरस्तु निवापि पुनः पूर्वार्धेशा च ।
दर्भपत्र स्नात्वा आसन्य [illegible] वा ॥९॥

तमाधिपत्यमिंलोयतु पूताये निंदेव तु ।
यस्यामिंनित्यानि पिण्डानांजलिपरिभ्रम: ॥ ७॥
यथ: सोऽपि पि यथ: खु: पिण्डदानी दक्षाकृता: ॥ ११॥

॥ इति श्री रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां गृह्यकारिकायां पिण्डपितृयज्ञविधि: ॥

अथ अकृतचूडश्राद्धविधिः ।

अकृतचूडा[१] ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
मृता अनुपनीता ये अनूढा अपि कन्यकाः ॥
तेषां पिंडं वस्त्रदशाकोणेन विनिर्दिशेत् ॥१॥
अविवाहितकैस्तु प्रेतपिंडान्पिता यतः ।
न हि मीदान्भामीति पिंडांश्चैव भो श्रुतौ ॥२॥
कूर्चे च पिंडदाने नरः कुशवारस्तरम् ।
प्रेतोद्देशं समुद्दिश्य भोजयेच्च प्रयत्नतः ॥३॥
त्रीणि वा पञ्च वा आपक्वे पाते पि वा ।
दद्युस्ते तस्य पिण्डोर्ध्वं ज्ञातिभिः ॥४॥
कृतचूडस्तु कुर्वीत तीर्थे पिंडेन च ।
स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदीक्षारं न कारयेत् ॥५॥
यस्य न ज्ञायते गोत्रं नाम नाम्नापि च निर्दिशेत् ।
मात्रापिंडं प्रदद्याद्वै भूमौ पात्रं कुशोपरि ॥६॥
पितृमेधप्रयोगादौ विस्तारस्य क्रमः स्मृतः ।
तथापीह समस्ताः सर्वे संक्षिप्तोऽयं विधिः ॥७॥

॥ इति रेणुकाचार्यविरचितायां गृह्यकारिकायामकृतचूडश्राद्धविधिः ॥

अथ अन्वष्टक्यम्

काल:

प्रथमे ह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
अन्वष्टक्यं कुर्यादित्याह गौतमः सह ॥१॥

मतान्तराणि

द्वितीये वा चतुर्थे वा दाशपिता आश्वलायन: ।
एवमेकादशी पक्षकांक्षमे पैतृकं भवेत् ॥२॥
तथ: यौधे च वैकारे तथ: ऐकलं भवेत् ।
कृष्णपक्षे तिथौ ह्नि चतुर्थ्यामिन्येकेऽष्टमम् ॥३॥
एकस्मिन्नित्याह यथायाम्न्यष्टके ।
स्मृतान्यायिनी देवा: स्वधायां परिकीर्तिता: ॥४॥
पैतामहं तथैवेह तंतुरिं न करोति वै ।
देवतानां स्वधानां प्रथमान्यथ देवता: ॥५॥
यथोक्त काले पूजादि मासश्राद्धविधानत: ।
चतुर्थी संध्यमाद्ममित्याह वर्णिताश्च ॥६॥

विधि:

स्नानांते पूर्वस्तुत्वा पूर्व वा तदिसंस्कृताम् ।
अन्नपानं कुर्यात् गन्धमाल्यं धूपं यथादिवत् ॥७॥
सोमादाय चपोष्यतापंतत्तु पृष्ठत: ।
स्नातानां बान्धवा: सर्वे प्राचीनावीतिनोऽपि च ॥८॥

---

१. द्रष्टव्य: - आ०गृ०सू० ५.५ ; हि०पि०सू० १.१३ ; आ०गृ०सू० २.१५ ;
हि०पि०सू० १.१३.१.

स्नातैः पुण्यसरित्तोयैः स्नानार्थं समागतैः ।
स्वर्गादि विविधैर्यैः यथाशक्त्या समाहितैः ॥९॥
पुन्नागैश्चापि माण्डूकैः पत्रैश्च नीपैश्च ।
पुण्डरीकाभीष्टैश्च पापैः पाल्लिकैस्तथा ॥१०॥
कर्णपूरैः सहितैस्तैः पुष्पैः कृष्णादिदेवता ।
किं बहुना प्रगतं किं बहुना पुण्यम् ॥११॥
धूपं दीपं तथा माल्यं किं बहुना सम्यक् ।
तत्र पात्राणि पुण्यानि स्थानानि समाप्ताः ॥१२॥
किं बहुनापि सर्वाणि यानि यानि कृतानि च ।
निर्विघ्नपूर्णकार्यं तैः सर्वतः कृतः ॥१३॥
नमः कृष्णादपुरिश्री देवेभ्य इति वक्ता ।
यस्मिन् स्थानेषु देवाः सुप्रीताः समागताः ॥१४॥
ते स्वस्थानाद् गृहाणां वस्तिमध्यं निम्नतमम् ।
प्रेतस्यास्य कृतां लोकान् प्राकृतस्य पिता गतान् ॥१५॥
तस्मात्कृष्णपुरातीर्थं पुण्यं च स्नातावराः ।
स्वपुण्याहं दत्वा दत्वा त्रिपक्वं ततः ॥१६॥
एवः स्थानस्थानार्थः प्रेतार्थं च मध्यमम् ।
कृतार्थं ततः सिद्धस्य दक्षिणां संस्थापयेत् ॥१७॥
अनुष्ठानं स्वर्णपात्रं तत् सर्वं पितृणां ततः ।
निर्णयं तीर्थानां कर्तव्यं पात्यते स्नुषु ॥१८॥
निर्णयात्सिद्धिविधिकृते स्नानं पूर्णं संपूज्य ।
ततो यदि वृत्तानां यावन्मात्रं यथाप्यतः ॥१९॥
कार्यं कुर्याद् यत्नेन कृत्वा संस्कारीतः ।
प्रेतस्यास्यापि गृहाणाम् प्रधानानि च ॥२०॥
अथापि पक्षिखातापि तथा बाहुमात्रा ।
पताकापि पात्राणि पक्षिखातानि तीर्थानाम् ॥२१॥

गृहं त्वा च वर्णकेनाद्भुतेन विभूषितुम् ।
निर्मितदीपस्तम्भे भाण्डे भूति तादृशे भुवि ॥२२॥
[1]पुतपीठस्तम्भभाण्डे दूरस्थाने पुराण्विताः ॥
प्राच्यां स्थापनं कृत्वा स्थापि विधिवत्स्वाभिमतोऽधिकागात् ॥२३॥
शिरोविवस्त्र तः पाणिभ्यां पादाभ्यां च पादतः ।
कुलदीपानन्यानि गृहापावास्तवैभिः ॥२४॥
स्थापयेत्स्वेच्छयैव तत्स्तम्भोपकरणाधृता ।
देवतास्थानानि प्रीतार्थं कर्तुर्विधिनैव तु ॥२५॥
तस्मात् कौशलेन तद्भाण्डं परिशिष्टेषु ।
आरम्भणादौ वा पूर्वं स्थानानि विधापयेत् ॥२६॥
वह्नि मार्गमटं वा वातोभिक्त्वा ध्वनेः ।
पुरस्त्वा पटं फेरपीठ वैताल संयुतम् ॥२७॥
द्वारप्रदेशेषु कृत्वा पूर्वोत्तरकोणगात् ।
स्थानात्स्थानान्तरं नाथवा कदाचिद्यात्रायाः ॥२८॥
कपिलपादपरि तत्पुत्रौ पौण्ड्री वा सहोदरः ।
गृहस्थानानि तदुपरागतानि ततो विभिन्नवितु ॥२९॥
सर्वतमस्तवनानां दयापंक्ति वापितेषु ।
ततः संमार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयाम्बुभिः ॥३०॥
पूजा च पुष्पधूपादिभिः पूर्वक्रमात् ।
भीराचारानन्यार्थाय कृतापुष्पाणि तथा ॥३१॥
पट्टकं वा प्रकर्तव्यं तत्र सर्वेषुपुंभिः ।
पक्वं पीठे परिरुष्टे कृत्वा चारिवितोऽमुतम् ॥३२॥

---

१. पुतपादः - आ०पु० ७.५

कांस्यायां प्रतिमायां निष्कं तत्र दक्षिणा ।
सर्वेषामपि वर्णानामेष साधारणो विधिः ॥
आहिताग्नेर्वियोगः स्यात्कृष्णे दैवे कदाचित् ॥३३॥
केशादि चितिभस्मास्थीं पर्णपुटे क्षिपेत् ।
अग्निहोत्रपात्रैर्युक्ता वा पावकाग्निदिक्षुणात् ॥३४॥
तत्कर्णां तां पलाशां च भक्षेणाथ क्षीरिकेषु ।
दर्भाणां चार्पयेत्सिद्धं च वक्रं च तत्र वै ॥३५॥
तथापि नागिनि मौञ्ज्या निधापयेद्भि संस्कृत् ।
आग्निहोत्रवारीमेतो व्याकुरी निधापयेत ॥३६॥
यद्धा वा फलानारी हेतुवक्ता स्थानिमापयात् ।
संशोधनात्ते प्रेतस्य नामाधिकार्यतायिति ॥३७॥
प्रथमाग्नेः पर्वं वेधिकुर्वन्यत्र हि पाशिका: ।
पितृमेधं पिण्डाणुं सेतुं दर्भादिपूर्वकेषु ॥३८॥
कृत्वा तथान्यापि मौञ्ज्या निधिषे निधापयेत् ।
कुर्यो दैवे च निषेधु कृष्णां कुम्भं प्रयत्नतः ॥३९॥
अपात्राणि पेषा ते कर्मकांक्षा सुता ।
कुर्युरवश्यं मेवान्ते विरोधादर्शनादिभिः ॥४०॥
अकालादिभिः स्थाने स्यादितोक्यावश्यकम् ।
अग्निहोत्रनामिका शेषः साधारणो विधिः ॥४१॥
अन्नो गावः सुवर्णं च वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्वर्गप्राप्य दातव्यमग्निहोत्रिणो कृते ॥४२॥

॥इति रेणुकाग्निहोत्रविधिसंहितायां गृह्यकारिकायामध्यायम् ॥

अथ शाप स्तोत्रम्

स्वाधीनस्य त्रिभागेन [illegible] यथाक्रमम् ।
[illegible] त्रिगुणक्रमः ॥१॥
उपकारस्तु विप्रस्य: प्राशितं [illegible] ।
ब्राह्मणानां प्रातिन [illegible]माचरेत् ॥२॥
प्रथमे दिने कुर्याद् वा [illegible] तथा ।
[illegible]भिः [illegible] द्वितीयेषु [illegible] ॥३॥
[illegible] तृतीयेषु दिनेषु वै ।
[illegible] दद्युः [illegible] वै ॥४॥
यस्य यस्य तु वर्णस्य [illegible] ।
स तत्र [illegible] शुद्धि च गृहशुद्धि करोत्यपि ॥५॥
[illegible] ।
[illegible] ॥६॥

॥इति [illegible]यां [illegible]यां शापस्तोत्रम् ॥

अथ श्मशान कार्य:

गत्वाग्रामाद्बहिः तीरे प्रेतपिण्डं समाप्य तु ।
अथ नैमित्तिकं कार्यं निर्णीय पितृ दर्शकम् ॥१॥
पुरो प्रेत पात्राणि च नाडीमभिहृत्य ।
दर्भे च पुत्राः कुर्युः भाता भ्रातृस्थित्यर्थी पितृ वा ॥२॥
अस्थी पातना प्रेत स्पृष्टेनापि निमित्तः ।
रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं तृणावपनं च ।
सिध्यावपनं भवति रात्रौ मस्तकावपनक्रिया ॥३॥
दशमे अपि दिवसे स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् ।
तत्र वस्त्राणि धारयित्वा कृत्वा वपनानि च ॥४॥

वपनानि

प्रथमे दिन प्रकर्तव्यं चतुर्थे पञ्चमे तथा ।
तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वापि यत्नतः ॥५॥
तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वापि यत्नतः ।
अथ पिण्डं श्रवं दशमेऽहनि प्रेतादिमान् ॥६॥
प्रेतापवर्गं तत्र तु तृतीयं च समाप्य (समाप्य) वै ।
गोदानपक्षेण निक्षिप्य संस्कृतम् ॥७॥

शुद्धिः

शिरः स्नानं कृत्वा तीर्थेनाचम्य वाग्यतः ।
दाती पुण्यं गां कुर्वन्तो शुद्धिम वा ॥८॥
गृहीत्वा गां सुवर्णं च फलानि कुशान्यपि ।
स्पृष्ट्वा संकल्पयित्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥९॥

त्रिपुरी जटाग्नि संपूज्य रावणात्कामायुधम् ।
देवाः प्रतीदं रक्षन्तु या पश्चिमे पुरी विद्युत्पति ॥ ७॥
तेजार्थं गीतापाठानन्तरं ध्यानं च पठु ।
तेन याज्यायतिं पुरंध्या लोति सखान्धकाः ॥ ११॥

सात्यानि

त्र्यगी मधुमांसी च यात्त्रयं च वर्तिरु ।
संवत्सरं प्रेतम ता सात्यादी संवत्सरम् ॥ १२॥

व्यासमतम्

पत्नी च यत्नं कुर्यादिति व्यासेन भाषितम् ।
कर्ता च प्राज्ञिकाः पत्नीनामपि प्रीतिपादिकाः ॥ १३॥
दद्युरर्थान्ततः पूर्वं मातरं धर्मदर्शिकाम् ।
पुत्रवन्तानामपीज्यायां स्त्रियोऽप्यनेकाः स्मृताः ॥ १३॥
प्रविष्टुः कुमारिण्यौ भ्रंशलाताः पिताकुलाः ।
वाक्पूर्वाः पुरोदत्ताः स्वगृहं तु पितृगृहताः ॥ १४॥
पत्नीभिस्त्रिभिः सः कुर्याच्चायं सुखं गृहे ।
वधौ प्रतिष्ठादिः स्वाधिकारे पैतामहीयः ॥ १५॥
दानं स्वल्पस्यापि अग्नि प्राणानां च पुत्राय ।
उत्पन्नदुःस्वप्न पतः कुर्यात् अपचितिः ।
ज्ञातीनामनुज्ञातैः पाके कुर्युरनुप्रहः ॥ ७॥

॥ इति गृह्यकारिकायां स्पष्टिकाः ॥

अथ एकादशे षोडशविधिः

आशौचान्त्य दिने कार्यं कृतौ एकादशिके: ।।१।।
अन्याधान यथाशौचं ततः शुचिर्भवेत् ।
नवभिर्दिवसैर्धान्यैर्यत्पिंडा समापिताः ।।२।।
दशमे पिण्डमुत्सृज्य दिनशेषे शुचिर्भवेत् ।
वायुःप्रश्नं च तत्र स्यात् प्राणानां निर्गमात् ।।३।।
एकाधानमेव स्यात् पूर्वमुपनिर्गमात् ।
प्रातश्शिरःकुर्यात् प्रेतमत निर्गमात् ।।४।।
उत्कृष्यते मासाद्यं यदि तत्प्रमाणिकात् ।
एकादशे दिने कुर्वीत सर्वपूर्णां विधिः ।।५।।

मासान्तराणि

मासिकानि यथाकालमेकोद्दिष्टानि षोडश ।
प्रतिमासं मृताहे तु द्वादशैतानि वत्सरम् ।।६।।
उत्कृष्यते हि तत्रापि कुर्यादेकादशे दिने तु ।
ऊनाब्दे न्यूनषाण्मासे त्रिपक्षे द्वादशे दिने ।।७।।
प्रोक्तानि मुनिभिः सर्वैरेकोद्दिष्टानि षोडश ।
एकादशे हि द्वादशाहे ऊनमासि च त्रिपक्षतः ।।८।।
तृतीये च चतुर्थे च पंचमे षष्ठ मासि च ।
न्यून षष्ठे सप्तमे स्यादष्टमे नवमे पि च ।।९।।
दशमैकादशे मासि द्वादशे न्यूनवत्सरे ।
ततो पैतृकमेकान्ते सपिण्डीकरणं भवेत् ।।१०।।
ततः पैतृकमेवापि वत्सरादौ यथा विधिवत् ।
मृताब्दवत्सरादौ स्यात् प्रत्याब्दिकमिति क्रमः ।।११।।

शौचप्रकरणम्

कां स्मृत्यर्थे नारायणे गृध्रे श्राद्धे कृतापि ।
आभाणि शौचार्थेन कुशस्तृणं पितृयज्ञ: ॥ १२॥
उत्कृष्टं येन्यत्र मार्ग कुशदिवादशे वर्षे ।
वाति नारिको पक्व मन्त्रमान्नेयकद् धीयु ॥ १३॥
पूर्वोषापूर्वे तत्र नारिकं कुशदीपनकम् ।
कतवत्र त्रितापादि नारिकैर्कांजला ॥ १४॥

विधि:

नव धाण्डानि तत्र कुर्वन्त संस्करणाय वै ।
ला स्थापाके पंक्तु आकृतां कुम्भेषु: ॥ १५॥

वर्ज्य:

अमराहणी गोक्रमभाषसंवत्सरादिकम् ।
एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधानाभिरयताम् ॥ १६॥
नान्दीमुखादयो: स्वस्त्यस्तु प्रणवो जप: ॥
पितरं पुष्पितानां तु तद्भानावित्यांतम् ॥ १७॥
आवाहनमर्घ्य सम्बन्धकानां पिण्डानां च नमस्कृति: ।
न कुर्यात् पितृकृत्यं वर्षे द्विजकस्पृहम् ॥ १८॥
सर्ववर्णेषु सर्वत्रायं साधारणो विधि: ।

वृषोत्सर्गस्यानिवार्यता

एकादशे द्वितीये तृतीये पञ्चमे सृज्यते वृष: ॥ १९॥
पितामहं पितरं तथा देव: मातरमपि ।
वृषोत्सर्ग तु पूर्वोक्तं कृष्णाकुष्माण्डकम् ॥ २०॥

पूर्णाहुतिं च पूर्णीकर्णीं कुर्यात्तैलसमुक्ती ॥
मातृवर्गं तु भैरवादि स्वबान्धवविधिक्रमः ।
एकादशाह भोजनस्य प्रयोगः प्रतिपद्यते ॥२२॥
निर्मितं शिवं प्रेतमन्त्राद्वै समर्चयेत् ।
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपं दत्त्वा यथाक्रमम् ॥२३॥
ततो हि प्रेतवस्त्रैः प्रेतान् तोषयन् विभोजयेत् ।
संयुक्त्वा विप्रेभ्यः प्रतिदिनं धर्मात्मकः ॥२४॥
कांस्यपात्राणि दत्त्वा दीपमुष्ट्या च ।
दद्यादष्टाने तस्मै आशीर्वादं समाप्य च ॥२५॥
प्रेतसंधि पलाशकाष्ठाद्यादिभिः सह ।
दक्षिणामुद्धृत्य च धान्यं दत्त्वा तथा गाम् ॥२६॥
तस्मैपाद् कुर्वीणां सद्भाण्डान्यपि भाजनम् ।
सद्भुक्तीनामिच्छायाममायान्यो विधिवेदिनः ॥२७॥
पृथ्वीति कांस्यादा गुप्तवस्त्र वाच्यतः ।
पुण्याख्युत पूर्णकुम्भं दद्यादपि च मंत्रम् ॥२८॥
दृष्ट्वा सृष्ट्वा यथोक्तं स्वधर्मानुगेन नः ।
तस्मिन्नपि शय्यां दद्यात् सोपस्करां शुभाम् ॥२९॥
सन्तोषाय कर्मांच्च व्यजनादिविभूषिताम् ।
कांस्यं पुष्पं च फलं धान्यसमन्वितम् ॥३०॥
संपूज्य विप्रं शय्यां नानाभरणभूषिताम् ।
दक्षिणासहितां दद्यात् ब्राह्मणाय महात्मने ॥३१॥
एकादशाहे विप्रान् पृथक् पादि न भोजयेत् ।
एकोद्दिष्टेन वा सपिण्ड्य प्रतिसतानपि ॥३२॥
प्रेतोद्देशेन तत्पश्चात् भावार्थमुक्तिकोत् ।
जलपूर्णं कुम्भं च दद्यादादशाहवा ॥३३॥

नानाभक्ष्यसमायुक्तानि विलक्षणी प्रदातु ।
उदकुम्भ: प्रदातव्यो भक्ष्यभोज्यसमन्वित: ॥३३॥
पादत्रयमत: प्रेत लोकोदककुम्भकम् ।
प्रेतमार्गे तु पाथेयं गृहे पाथेये च यत् ॥३४॥
दंपत्योर्भूषणानि च वस्त्रभोज्य वर्जितम् ।
प्रदीप दिशा पृथाये च पंचैव समर्पितं वै ॥३५॥
दौ दौ पिण्डौ प्रदातव्यौ देयान्नं दशमे दिने ।
कांस्यानि पंचयुक्तानि पात्राणि वै ॥३६॥
षष्ठं सप्तकं तत्र कपिलान्वी प्रदातुकम् ।
एकादश्यपि कार्याणि मासिकानि स्मृतिक्रमात् ॥३७॥
दशाहादिषु षोडशस्थानि मासानुमासिकम् ॥३८॥

॥ इति श्री [illegible] जीवच्छ्राद्धविधि:॥

अथ सपिण्डीकरणकालनिर्णयः

[१]द्वादशाहे त्रिपक्षे वा वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् ।
पूर्णे संवत्सरे वापि सपिण्डीकरणं भवेत् ।
यजमानोऽग्निमान् यत्र प्रेतश्चाप्यग्निमान् भवेत् ॥१॥
द्वादशाहे स्मृतं तस्य सपिण्डीकरणं बुधैः ।
अनग्निमान् यदा कर्ता प्रेतश्चेदग्निमान् भवेत् ॥२॥
सपिण्डनं त्रिपक्षादि सूक्तं हि मनुना ।

गोभिलः: साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ॥३॥
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ।
यजमानो निरग्निश्चेत् प्रेतश्चाप्यनग्निमान् ॥४॥
सपिण्डीकरणं तस्य वृद्धिर्यदहर्भवेत् ।
निरग्निश्चेद्यदा कर्ता प्रेतश्चाप्यनग्निमान् ॥५॥
सपिण्डीकरणं तस्य पूर्णेऽब्दे नात्र संशयः ।
भविष्यसंहितायां च उक्तस्तथैव मनुना ॥६॥
अथाग्नि जीवतापाय विदधीत सपिण्डनम् ।
तस्य दत्त्वानुमति पतिष्ठौ पूव वार तत् ॥७॥

अधिकारी निर्णयः

अष्टमश्च पितातेषु भ्रातापि मातुलम् ।
इति पात्रविशिष्टोऽस्यधिको निश्चिताः ॥८॥

---

१. कात्यायनः - ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणा-मेकं प्रेतस्य । का०श्रा०सू० ५, १.

क्षीणान्ता षोडशैतानि स्युः जीवितेषु ।
ऊनाब्दिकं मासिकं च सपिण्डं स्याच्च तत्र च ॥९॥
ऊनाब्दिकं पृथक्कुर्यात्तदन्ते तत्सपिण्डनम् ।
सपिण्डीकरणीयं तु स्यादिति निर्णयः ॥१०॥

विभिन्नमताः

मासिके श्राद्धे [illegible] न्यसेत् ।
पूर्वं सपिण्डीकरणं द्वादशाहे तु कीर्तितम् ॥
द्वादशेऽपि च कर्तव्यं पूर्णे वर्षे प्रतिवत्सरम् ॥११॥
तदूर्ध्वं मासिकं कुर्यादूनषाण्मासिकं तथा ।
ऊनमासिक [illegible] वै यथाविधिः ॥१२॥
यस्य पूर्वं द्वादशाहे सपिण्डीकरणं भवेत् ।
मासिके चापकृष्टे च देयं तथापि वत्सरम् ॥१३॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदि स्युर्मासिकानि वै ।
प्रत्यब्दे वा यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्तान्यपि ॥
मासिकानि यथा काले [illegible] ॥१४॥
आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहे विशिष्यते ॥१५॥
[illegible] पि मासिकानां विशिष्यते ।
मासिकानि द्वादशाहे सपिण्डनं [illegible] ॥१६॥
इति बौधायनः [illegible] ॥१७॥

॥ इति [illegible] सपिण्डीकरणकालनिर्णयः ॥

कर्णवेधकालशुद्धिः

षष्ठी कालादन्यान्निन्द्ये वा प्रेतवर्जितु ।
दिने तो अपि कोऽवसिते ज्योतिर्विदो ब्रूयु ॥१॥

नक्षत्राणि

भरणी कृत्तिका रोहिण्यां प्रोष्ठपदेषु ।

योगाः

परिघो विष्कम्भश्च व्यतीपातो पि वैधृतिः ।

दिनानि

गुरुबुधचन्द्रेण तथा शुक्रोदयौ ॥२॥

दुष्टयोगाः

विमुक्तानि वातादि दुष्टानि प्रेतकर्मणि ।

निन्दितदिवसाः

नन्दायां भार्गवदिने विशेषतो रिक्तायां ॥३॥
चैत्रादौ न कर्तव्यं कुलक्षयकरं हि तत् ।

निन्दितानि नक्षत्राणि

विशाखारोहिण्यो चित्रा अनुराधामृगेषु ॥४॥
आर्द्राः पूर्वोत्तरा श्रवणद्वन्द्वान्यपि च ते विदुः ।
वर्ज्यानि कीर्तितानि धिष्ण्यानि मा याम्ये ॥५॥

इन्दुक्षये च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।
न किंचिदपि तंत्रीयं प्रियकुलस्य कश्चिदु: ॥६॥
स्याच्छुक्लप्रतिपदारभ्य स्यादुत्तरायणम् ॥७॥

॥इति श्री रेणुगुप्तकारिकायां तन्त्रिकावत्सतालस्तुतिः॥

अथ सपिण्डीकरणेऽधिकारः

अधिकारिणः

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।
सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुत्रहीने मृते पतौ ॥१॥

पत्न्याधिकारः

सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनम् ।
गोत्रस्यवर्णगतस्य पितृव्यस्य आत्मने ।
ऋत्विजं कारयेत्वापि पुरोहितेनाथापि वा ॥२॥

कात्यायनमतम्

कात्यायनमतात् पिण्डीकरणे प्रथमाश्रितिः ।
सपिण्डनं न कुर्वीत पुत्रहीनस्य कन्यकात् ॥३॥
एवं विधिनिषेधे च स्वपुत्रस्य सपिण्डने ।
विकल्पः स च व्यापकन्यायविषयस्ततः ॥४॥
व्यवस्थितो यथा प्रेतोपकारस्तत्कृतौ भवेत् ।
अकृतौ प्रत्यवायः स्यादभावः केचिद्व्यवस्थितः ॥५॥

विशेषः

पुत्रस्य शिष्य पुत्र ऋत्विग्गुरुपुरोहितैः ।
कार्यास्तु क्रियाः सर्वाः सपिण्डीकरणं विना ॥६॥
बहुपुत्राधिपितृभिः कार्या तेषां सपिण्डता ।
व्युत्क्रमाच्च प्रमीतपितृणां प्रेतत्वं ध्रुवम् ॥७॥

पुत्रः सपिण्डनं तेषां कुर्यात्स्त्रीणां पितामहि ।
भ्रात्रादिभिरपुत्रस्य (पुत्रस्य:) सपिण्डीकरणे कृते ॥८॥
एकोद्दिष्टं निषिद्धः कार्यं सर्वत्र सर्वदा ।
मातापितामहादीनां सह कार्यं पुत्रकात् ॥९॥
अपुत्रायां मृतायां पतिः कुर्यात्सपिण्डनात् ।
पतिपुत्रविहीनायाः पौत्र कुर्यादिति श्रुतिः ॥१०॥
कार्यं ज्यायसी पितृभावात्तु दौहित्रकात् ।
[illegible] पेतु ॥११॥
कृत्वा सपिण्डनं वृद्धि कर्तव्याभ्यामिताभ्यता: ॥१२॥

॥ इति श्री [illegible] सपिण्डीकरणे विचारः ॥

अथ सपिण्डीकरणम्

वृत्तापपिण्डकृतिर्वै श्राद्धान्याब्दिकान्यथा: ।
कृत्वा कर्मणस्तस्य प्रेत: प्रेतत्वमेति ॥ १ ॥
पुंसुतस्यापि पञ्चविंशत्याग्निमेधेषु ।
देहेनानुपचि स्वाय प्रेतलोकं तु व्रजत् ॥ २ ॥
तस्मात्पूर्वविसृष्टौ कुर्याच्छ्राद्धं सुत: ।
प्रेतस्याकृतौ तस्य प्रेतत्वस्य विमुक्तये ॥ ३ ॥
सपिण्डीकरणमाहुः कर्तव्ये क्रमागतम् ।
पितृदैवाः शास्त्राण्यावसिन्ति ये ॥ ४ ॥
पितृनावाहयेत्तेन तैः सर्वान्यावर्तयेत् ।
प्रेताद्यं तस्य चत्वारि पूर्वेषां वै त्रिकान् ॥ ५ ॥
निर्दिष्टनामरहितं गन्धपुष्पाणि च क्रमात् ।
तत्पुत्रपात्रे पितृणां श्राद्धं कृत्वा स्मृतम् ॥ ६ ॥
अर्घ्यं प्रेतपादार्थं चतुर्थां संप्रयच्छति ।
प्रेतस्यनाम गोत्राद्यं तत्र पितृभ्यो ततः ॥ ७ ॥
ये समाना इति द्वाभ्यामविशिष्टं त्रिषु पितृषु ।
पितृपात्रेषु तैश्च न पिण्डानां समर्पयेत् ॥ ८ ॥
वजनीयं त्रिधृतं गोत्रेणानुकल्पया ।
पिंडं त त्रयुप्रेषु कल्पना त्रय पिंडेषु ॥ ९ ॥
एवं पात्रशेषे तथा मात्रादिषु स्मृतम् ।
मद्वृद्धिश्रा तिथीया कुशामाके पंचमात्मम् ॥ १० ॥
तथात् प्राक् च गोत्रि रायश्चराचिति ।
नायश्रांतुतं तिथ्यैरस्माद्योपि श्राद्धः ॥ ११ ॥

पितुरर्घं पितुर्यस्य मातामहादिकम् ।
पिण्डं पितृहीनः सामेऽपि मोदित ॥ १२ ॥
अन्यो कर्णस्थितं हि पितृत्वा त्प्रभावते ।
एकोद्दिष्टो हि पितृ स्यात्सम्प्रतीयत: ॥ १३ ॥
लौकिके गोत्रदिपिन्ने यदि स्यात्सर्पणी कुशम् ।
पीपणलोतां लामादि सुचो आधारादिभि: ॥ १४ ॥
कृत्वा चैकं प्रेतपिंडं दद्यात्तिरोत्तरान् ।
पितृपिंडान् पात्र त्रंक्यांस्तथा प्रवखनि कानू ॥ १५ ॥
प्रेतपिंडाम्बुवस्था यदि येवं वाठकृति: ।
प्रेतपिंडं त्रिधा कृत्वा पितृव्यादेभ्याक्रमम् ॥ १६ ॥
त्रिषु पिण्डेषु तासी ब्राह्मण: भक्तार्पितः ।
पिंडान् संयुज्य विधिवत्पितृभ्यः प्रियमुच्यते ॥ १७ ॥
एवं वो कृतः प्रेतः पितरस्तदधापि च ।
त्रिधास्यति गणानां यावतां पितराविनाम् ॥ १८ ॥
समानां च: प्रीतिदानापि समानां कृपाभि: ।
समानकुलु यो मानी यथा च: कुलसंततिः ॥ १९ ॥
एवं भाव यं कुर्यात्कार्यं यादिकात्मक: ।
एकोद्दिष्टं पार्वणं तयोर्ण प्रकृतिममीषु ॥ २० ॥
पितामहे मृते यस्तु करोति सपिंडनम् ।
प्रेतसंबंधिनः पौत्रः पितुरारभ्यतक्रिया ॥ २१ ॥
प्रापरितत्वावन्यो ये समाना बहुदूरगौ ।
देवता: पितरो यस्या त्रिंशीनः पिंडयोः ॥ २२ ॥
मातामहान्यैकत्य सपिंडकादये ह्यपि ।
तावापकुविधानात्सोमपत्नुमाकृतिकृत्याम् ॥ २३ ॥
कृत्वानपन्यैतिर्था भोगि भावमावेषु ।
पितामहः पितुः यज्ञा सपिंडं यदि गच्छति ॥ २४ ॥

पौत्रिमेकादशे चाह्नि: कार्यं मातृणीकम् ।
पौत्रप्रौत्रेण कार्यं पुत्राणां मिह पितामहः ॥ २५॥
पितुः सपिंडनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ।
सापिण्ड्यमपि कुर्वीत कुर्वं पापकृतामपि ॥ २६॥
मातामहेन पित्रं संकुर्यादिति निश्चयः ।
सापिण्ड्ये विहितेनापि पातित्यादि समन्वितः ॥ २७॥
न पापिनं तु संकुर्यात्सिन्न च अभिचारिणः ।
तत्पापक्षपणं कृत्वा प्रायश्चित्तेन संकुर्यात् ॥ २८॥
पत्नीस्त्वेषा पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
प्रमात(प्रमात)पितृः पित्रात्स्वसा पुत्रिका सुतः ॥ २९॥
मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ॥ ३०॥
कृत्वा चिताग्नौ समारूढा या नारी तु पतिव्रता ।
स्वामिनः सह पिण्डत्वं तस्या अपि कृते भवेत् ॥ ३१॥
दंपत्यो पिंड चैकं भोजयन्तोकीतै ।
तयोः सपिण्डीकरणं कुर्यात् दद्यात्पिंडयोः ॥ ३२॥
उद्देशु कुर्यान्न वा शेषसपिंडनम् ।
ऋतुभिर्ऋतुभिः सार्धं पुत्राया: सपिंडनम् ॥ ३३॥
पुत्रिकापुत्रविषये विद्यान्यापरोक्षी तथा ।
पितामह्यादिभिर्मातुः सपत्नी सपिंडनम् ॥ ३४॥
अन्येष्वपि पुनः पुत्रेण सपिंडनम् ।
अनपत्यानां पत्न्यादौ पितामह्यादिभिः सह ॥ ३५॥
भार्या तु पतिपत्न्यां स्वान्ग्य पितामहसपिंडनम् ।
देवतामाग यन्ति करता क्रमविष्यति ॥ ३६॥
कानीनकानां चैषां मातुलाचार्ययो तथा ।
अनुमृताय प्रमातानां वै कार्या सपिण्डता ॥ ३७॥

प्रेतीकृत्य ततस्त्रीणां प्रत्यब्दमिति चाकृतौ ।
न तेन वचनादस्य त्यक्तापि सपिंडनम् ॥ ६८॥
न स्त्री स्वदत्ता स्यात् पुत्राणां पैतृके यतः ।
कृते सपिंडने मातुः प्रेतत्वं विनिवर्तते ॥ ६९॥
मृतपत्नीको व्याधिमाप्नि प्रमाणतः ।
कृते सपिंडकरणे पितृत्वं विनिवर्तते ॥ ७०॥
सपिंडकरणादूर्ध्वं पितॄणां हि पार्वणम् ।
पितृव्य भ्रातृमातॄणां एकोद्दिष्टं सदैव हि ॥ ७१॥
पितृव्यभ्रातृमातॄणां अपुत्राणां पार्वणं स्मृतम् ।
एकोद्दिष्टमपुत्राणां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥ ७२॥
अपुत्रायपुत्राः स्त्रियो वा पुरुषोऽपि वा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ ७३॥
प्रेतीभूतां स्वामिना सार्धं पार्वणं भवेत् ।
पुत्राभावे च ततः कुर्याद्धर्मपत्न्यानुपूर्वकम् ॥ ७४॥
यदि संवत्सरादर्वाक् सपिण्डकरणं भवेत् ।
तदानुमासिकान्यपि स्युः यावदाब्दं पृथक् ॥ ७५॥
कृते पुत्रास्त्रियां कुर्यादुदकमोचनम् ।
पुत्राद्य वाचा वापि यतानां पार्वणान्यपि ॥ ७६॥
मासिकानि समस्तानि नापि तेषां सपिंडता ।
ब्राह्मणो शूद्रवर्णस्य यः करोत्यूर्ध्वदेहिकम् ॥ ७७॥
तद्वर्णत्वमवाप्नोति न किञ्चित्परां गतिम् ॥ ७८॥

॥ इति श्री वैष्णवानां सपिण्डीकरणम् ॥

अथ सपत्नी पिण्डदानविधिः

(स्त्रीपुंसां मध्ये संस्कारभागपि बाला: ।।
प्राप्ते समान धर्माणां सपत्नीनां च पौत्रिणाम् ।
पत्नी - - - - - - - - - - - - - - - - ।।)
पत्नी चैव दद्यात् पृथक् पिण्डोदकोदकम् ।
पत्नी न तत्र पिण्डमपि तासां विनिर्णयः ।। १।।
पत्नुः पत्न्यादपि कुर्यात् सपत्नी तद्वशा भवेत् ।
पत्नीनामसवर्णानामसमानां सवर्णजः ।। २।।
कुर्यात् भर्तृस्वं दद्यादात्मपितामहात् ।
सवर्णानां सपत्नीनां सधर्मिणां सैव तत् ।। ३।।
दद्यात् पिण्डदानादि तेषु कुर्यात् पृथक् ।
तेषामसवर्णानां दद्यादि पृथग्भवेत् ।। ४।।
पुत्राणां च भ्रातृणां स्वापत्यानां तथैव च ।
तथैव दद्यात् तेषां पिण्डश्राद्धादिषु स्मृतम् ।। ५।।
मातामहपितामहौ च मातामहीप्रपितामहा ।।
दद्यात् भर्तृसु सम्भूता या स्त्रियस्तथा ।। ६।।
तदस्त्यन्यभिन्नश्राद्धादिति नारायणो कृतः ।
तथैव पिण्डदानादौ पत्न्याधिकृतोऽपि सुतः ।। ७।।
दम्पत्योः सुभावे च सपत्न्यौ च परस्परम् ।
तदभावे भ्रातृभिः भ्राताभावे कुमारकाः ।। ८।।
दुहितापत्योश्च सत्यौरसोऽपत्यपिण्डदाः ।
च कुमाराणां च शिष्य आचार्यबान्धवाः ।। ९।।
अभावे तेषां सम्बन्धानामितरेतराः ।
न पुत्रस्य: पिता दद्यान्नानुजस्याग्रजः ।। १०।।

बालकानां च कन्यानां दद्यात्पितरोऽकृतम् ।
अभावे पिता दद्यादन्यासां च पितरावपि ॥ ११॥
दद्यात्स्वसर्वं माता भर्तादीनिक्रियाकृतम् ।
मातामह च दौहित्रौ जामाता श्वशुरो मिथः ॥ १२॥
स्नुषाश्वश्रुननान्दा स्यात् भ्रातरौ च परस्परम् ।
गुरु शिष्यौ च तेषां कर्माणि च कल्पना ॥ १३॥
कुर्यात् तत्कुलमूलाय सर्वोपकारं भवेत् ।
सर्वपिता समानानां तानि हि परिस्तुता ॥ १४॥
तथापिंडोदकं पुत्र कुर्यात्स्वभ्रातरे ।
दद्यात् चेन्मृतो कश्चिदन्यायिकोति ॥ १५॥
स्त्रीः पुत्रेण वंश्या कृष्णपिण्डोदका क्रिया ।
मातुर्मातृष्वसापुत्री माता वै च भ्रातृजे ॥ १६॥
अत भ्रातृपुत्रेषु सत्सु तु अपि ।
अथान्ति चेन्मृतस्तुत्रौ गर्भा वा ताचिन्त वा ॥ १७॥
कृतोपवासोऽपि भोगं शुचिः सम्पूजिताः ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य गर्भेद्रव्यं प्रेतान् ॥ १८॥
गंगादिके पिण्डादाने च श्राद्धे पि प्रयत्नतः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥ १९॥
मातुः कुले पितृकुले वर्जयित्वा नराधमाः ।
अद्याप्यन्यकुलोत्पन्न नाश्नाति चान्द्रायणं शुचिः ॥ २०॥
यथाधिकारी यत्र स्यात् तस्मिन् तस्मिन् कुले स्यात् ।
न दोषः इति मन्वाद्यौ भ्राता दौहित्र पौत्र वो ॥ २१॥
नराणामिह नारीणां दद्यात्पश्चात्पिण्डक्रिया ॥ २२
यस्मिन्कति तु गंगायां निक्षिप्यन्ते तनोर्ऽस्थि ॥ २३॥
तस्मात् कालात्समारभ्य स्वर्गलोके वसन्ति ते ।
दिव्यान्यब्द सहस्राणि तद्दुष्यं कायात् पितुः ॥ २४॥
॥ इति गुरुप्रकाशिकायां सप्तदशो पिण्डदान विधिः ॥

अथ आशौचकाण्डः

आशौचं प्रवक्ष्यामि वैधकर्मायोग्यताम् ।
आहुरन्येषु स्थानि निमित्तं पातकं बुधः ॥ १ ॥

पापानि

यथा चोक्तं मद्यपादीनि विधानविरुद्धतः ।
पापकारी हि कुत्रेषु धर्मे योग्यस्त्वसौ सा ॥ २ ॥
तथा ह्यावादि निवृत्तिश्च कर्मायोग्यत्वमेव हि ।
तत्रापवादः संयोगात् तापमुत्पन्नो पि हि ॥ ३ ॥
न सर्वे धावन्ति कुत्र प्रायश्चित्तम् ।
अपवादः पापनाम प्रतिनैमित्तको पि च ॥ ४ ॥
नैव कर्मयोग्यत्वं सद्यस्तापाति गच्छति ।
पापीयस्त्वं हि सूत्रे तत्र तत्त्वापवादनार्थतः ॥ ५ ॥
स्नाना अः अनादानां विधानुमपसरो ।
ततो कर्मयोग्यतामात्रं पेत अः अनापत्तः ॥ ६ ॥
अपि पुण्यवन्ना पि पापीयस्त्वं वदन्ति हि ।
कर्मणिचिनि कर्मान्तयत्वं हि प्रतापते ॥ ७ ॥
तस्मात्सर्वं जितां त्यागजनि मतौ कथा ।

मृतकम्

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि मृतामृतादिकम् ॥ ८ ॥
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।
सर्वेषामपि कर्मणि यत्रवत्सदि विजयः पुनः ॥ ९ ॥
सपिण्डेषु कर्मसु प्रेतत्वे चौपगे गुरौ ।
यतीत्वे नृपतौ तत्रापि पण्डे च दीक्षितातुं ॥ १० ॥

कृशानु तथा वायु मारुत वारीशनु च ।
एवमादावसीमस्य चतुर्णामपि तुल्यता ॥११॥
वर्णानामिष्यते सिद्धि चतुर्णामपि कोशगात् ।

प्रसुप्तिः

प्रसुप्तिं प्रवक्ष्यामि सिद्धिः प्रकरणाद्गुनः ॥१२॥
चतुर्णामपि वर्णानामपीडनाद्धुच्यते ।
तस्मात्कलाभिर्दिनं पिशिनी स्थिता मान्ति ॥१३॥
दृष्टिकालस्य तुल्यत्वं वर्णानां तत्र तथा ।
गर्भाशयमाहात्म्यादिसुकरता शीघ्र वेदितव्यम् ॥१४॥
एतच्चतापकं पश्यौ पेठायां प्रतपादिकम् ।
एकादशि दिन तां वेलाम्राप्येव सिद्धयति ॥१५॥
राशियोगे यथा तथ्यां प्रमाति सिद्धिभिर्भवेत् ।
एतस्मात्कारणात्: सर्वो वीराख्यापकः ॥१६॥
राशिनक्षत्र संविध भेदो वीराख्यापकः ।
अशीराक्षि दैवे पि भिन्नं यदि वाध्यते ॥१७॥
कृष्णे तद्गच्छति शीघ्रं ग्रीष्मदुःपटो यथा ।
वाचार्यस्य च तत्कांत प्रतिलापत्रांगता ॥१८॥
आकाशि मा ध्यायन्ति तत्रैकतानु स्वयम् ।
पूर्वादियादशीराक्षसाकांशे तापं स्फुटम् ॥१९॥
प्रमाणमपि वेदाद्यापि धार्यति पूर्वकम् ।
प्रमाति पुनरावर्ति कुतः स्यादन्तःसाध्यम् ॥२०॥
गुरुप्रमुखपत्तनक्षत्राधे आपनाय तु ।
अन्यार्थादि सुभक्ती वेदात्मिति च स्मृतम् ॥२१॥
प्रमाणाजिताक्षिप्त तुष्यति स्वाराजयता ।
तत्रैव न्यि वर्णानां राशिनीक्षिका तु ॥२२॥

अस्मिन्वै प्रायेण प्रावर्तेनिशाकिना ।
त्रिलोका पठिताभिष्टेस्याप्येसा प्रपुष्पिता ॥ २३॥
उभय: प्राग्रीपश्या वाचूलो पूर्व दिनपु ।
वीरावनावधि: काठ: पूर्वार्द्धे विधायति ॥ २४॥
वीरानावधिकाला तरि केचित्सार्पि रि ।
विभागावृत्य रात्रौ तु वै भागौ पूर्व च तु ॥ २५॥
पूर्वार्धौ च: प्रभाति च दिनं संख्या रि पुके ।
रात्रावि पुरुपनी पूर्वापि पूर्व ॥ २६॥
पूर्वाह्न दिने प्राह्ने पायन्मीदिता रवि: ।
उदिते तु यदा पूर्वे नारायणं दृश्यते रवः ॥ २७॥
कर्णौ वापिवत्सौ पश्चात्स्तस्यजार्गरा ॥ २८॥

॥इति श्री गुरुकालिकाचार्याधिकार: ॥

अथ गर्भस्रावाशौचम्

गर्भस्रावे मासतुल्यमाशौचं मातुरेव हि ।
स्नानमेव सपिण्डानां पत्युः शौचं विधीयते ।
पाते मास त्रिदिनमाशौचं मातुरेव च ॥१॥
सपिण्डानां त्रिरात्रेण शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
गर्भाच्च्युते तत्सर्वमाशौचं स्मृतम् ॥२॥
आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥३॥

॥इति श्री रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां शुद्धिकारिकायां गर्भस्रावाशौचम् ॥

अथ त्रिपर्वणीकम्

त्रिजाति पुत्रिकायाः स्यात् वा दद्यात् पुत्रपि ।
औरसे हि तथा मे कुमारमुख्यमांसम् ॥१॥
पुत्रिकासंनिधानमध्यागात देवता: ।
तासां जननिमित्तार्थं पुत्रिकामपि कारिता ॥२॥
षष्ठे हि तत्रिरात्रं हि जन्मदानां तु कारयेत् ।
जननार्थं हि तद्वत्तु पुत्रि: प्रकीर्तिता: ॥३॥
दशमाया तथा षष्ठी निशा च विहितात: ।
रात्री जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलि: ॥४॥
पुरंध्रा: खड्गहस्ता च नृत्यगीतैश्च योषिता: ॥५॥
रात्री जागरणं कुर्यु: दशम्यां चैव सूतिका ।
आस्तीर्य न कुर्वीत सूतकं पुत्र जन्मनि ॥६॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
जाते विप्रो पितृणां वैश्यं तु विधायते ॥७॥
माता पुत्रिकाजन्म स्नानं सचैलं पितु: ।
तत्पुत्रदर्शनात्मातुरन्यत्र शुद्धिम् ॥८॥

षष्ठी प्रकरणम्

[1] रति षष्ठी अत: प्राह तिथि नाति च पूजनम् ।
जन्मादौ षष्ठ मध्ये तु षिकुलाकुलयोर्मतौ ॥९॥

---

१. पुत्रागय: - बौ०पि०सू० ३,६,१ ; ३,६,२ ;
पां०गृ० १,१,३ विशारीहारेण उद्धृतम् ;
बौ०पि०सू० ३,६,३ ; पा०गृ०सू० ३,७,१-५;
म०गृ० ५,६३-७०.

जाते विप्रे पुत्रेऽस्थ्यादुगर्भेऽथ वा मृते पितरि ।
सपिंडानां त्रि पक्ष निमित्ताशौचमिति तत् ॥ १०॥
एकादशाहं तु मरणाशौचं पक्ष एव तु ।
यतः प्रभृति संतान विच्छिन्नो जायते न हि ॥ ११॥
चतुर्थ्यमारभ्य गणिताः सप्तपूरुषाः ।
परम्परं सपिण्डास्तु सप्तमादिचतुर्दशात् ॥ १२॥
ते समानोदकाः प्रोक्तास्तत्परं गोत्रमुच्यते ।
जाताशौचं त्रिरात्रं स्यात्तद्वाभिवेदनान्मृतौ ॥ १३॥
सपिण्डानां तु मरणाशौचं पक्ष एव तु ।
मातुः कुले यथावर्णं जाता शौचं भवेदिह ॥ १४॥
मृताशौचं तु ततः स्याद्रपितामहादिष ।
मृतौ प्राक्चूडाकरणात् कुमारिका निशि[1] ॥ १५॥
न चाशुद्धिर्नाप्युदकदानादिकं भवेत् ।
स्नानात् ततः सपिंडानां शुद्धिः स्यात्तावनामिभिः ॥ १६॥
प्राक्प्रव्रज्यायाः स्थान्यान्मृते सर्वत्र स्यात्(वा शिशु) ।
दन्तोद्भवादि कृष्णा वा कार्यमस्य तत् ॥ १७॥
दातव्यो कुम्भो भोक्त्र कृतावृत् ।
पनी तथ आशौचमेकाहं दशौ भवेत् ॥ १८॥
ऊर्ध्वं निर्णिज्यमानेऽस्य दूरेणा शव्यवाहना ।
गन्धमाल्यादिभिः कृत्वा अन्त्यमनिर्णीतः ॥ १९॥
ग्रामाद्बहिर्भूमौ प्रेते च दशहीदिनेम तत् ।
जातस्त्रिपर्वीर्या निमं प्रत्र दश तीर्थेन वा ॥ २०॥

---

१. तुलनीय: - बौ०पि०सू० ३, ६, ४.
नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥
म०स्मृ० ५, ७०.

देवस्थजननाद् धीमान्त्रिजगानिप यौकृते ।
तस्य सत्कृतस्तस्य दत्तं फलं तु वा ॥२४॥
एतादृशं कृति कार्यं निराशं दत्तं भवेत् ।
कृत्वा जितप्रतिष्ठामात्मनो भवेत् ॥२५॥
(पूजा)मुखं तत्फलोचित तद् वै निमित्त तद् ।
देवस्य जनाद् वै त्रिजगानं निषिञ्चेत् ।
कुलकूटस्य मध्ये पुष्पाणि स्थापनादिकम् ॥२६॥
अभिषेकमवोचमिति तोत्रस्य निर्णयः ॥२७॥

॥इति ---- त्रिजगानीयम् ॥

अथ कन्यादीनामाशौचम्

अनिष्पन्नं यावज्जन्मदाद्वर्षं मृती यदि ॥१॥

मृते चेति मृते (मृते) वाप्ति तस्यापुण्यं भवेत् ।

वृद्धानां दाहोदकाद्य त्रिरात्राशौचमिष्यते ॥२॥

मरणे कुमारस्य मातापित्रोस्तथाकृत: ।

दशाह शौचकरी यं पितरन्यसपिण्डिभि: ॥३॥

आदिश्यचौलकं कुर्याद्धृतस्य यथाविधि ।

तथापि कुर्वं कुर्यात्त्रिरात्रमनुशिष्यते ॥४॥

मातापितृशौचमाति मामैव त्रिरात्रि ।

य: प्रवृत्ताशौचं स्यात्सर्वत्र पर्यंतरम् ॥५॥

आशौचानि स्त्रि: स्नात्वा सपिण्डानामपूर्वकम् ।

प्रागंगानां भीष्मेत्यपि वापि च कर्त्तव्यत: ॥६॥

अजातदंतेषु कन्यासु बालिकानां वाक्शोक्तम् ।

पुत्राणामप्रजानां स्वजनानां च योषिताम् ॥७॥

सपिण्डा हि विधिना पितृपक्षे त्रिरात्रिका ।

आशौचेऽत: कन्यानामाने तासां सम्पूर्ण भवेत् ॥८॥

एकांतं कृतदिनानामपूर्वं पूजायुक्तं भवेत् ।

अन्यायादान: स्नानाकृतौ तथाभिरसूत: ॥९॥

सती पितावरवयु वेश्मनीं मिहष्णावधि: ।

पति पत्नी पितु: पत्नी त्रिरात्रं पूर्णं भवेत् ॥१०॥

पितुर्गृहे स्नानाकुशलं स्यादवंमृतम् ।

बान्धवानामाप्त: केचित् पिताकर्णीयमी वधि: ॥११॥

कौमारिकाणी प्रीति कार्या पूर्ववद् धीरः ।
पञ्चामारादिकं तथा सुंडिकाश्रोण्मन्त्र ॥ १३ ॥
वस्तुलव्यादिकं सर्वं भीमसुंडिका तु ।
विवाहोत्सवे पुरोहितानां तथा कुमारिकापि ॥ १४ ॥
विधिवत्सर्वं कृत्वा पिंडानीदेयंतम् ।
पुत्रः तत्पूर्णमासोर्षे यथावर्ष्णं जनाम्नः ॥ १५ ॥

॥ इति श्री गृह्यकारिकायां कन्यादाननामाध्यायः ॥

अथ आशौच नियमाः

दशाहाच्छुध्यते विप्रो द्वादशेन पार्थिवः ।
वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रोमासेन शुध्यति ॥१॥
कृषकाणां शूद्राणां महापातकामपि ।
निर्गुणानां तेषां शुद्धिः पंचदशाहतः ॥२॥
चतुर्थे दशरात्रं स्यादिति पराशर स्मृतिः ।
एकाहाच्छुध्यते विप्र इत्यादि वचनादता: ॥३॥
अथ यत्पुष्टितं पैतान् कृत्वा कृत्वा दहेत्सुतः ।
आहिताग्नेर्दाहदिनादारभ्य शौचमिष्यते ॥४॥
(अनाहिताग्नेश्च शौचमुत्क्रान्ति दिनात् तु)

॥इति गृह्यकारिकायां आशौच नियमाः ॥

अथ देशान्तरमृतानामाशौचम्

पितर्यपि मृते कश्चित् पापकिनाऽपि संस्थितः[१] ।
नास्ति तावत्सुतानां लोपः सम्यगादि कर्मणाम् ॥ १ ॥
यथाक्रियाग्निविधानेन भैक्ष्यदानकात् ।
आशौच ग्रहणं नास्ति सपिण्डानामिति स्थितिः ॥२॥
अनाहिताग्नेरकृत्वापि जातकाशौचमादितः ।
तथापि दशाभवेद् आशौचं तु कर्तृकम् ॥३॥
पत्नीः पुत्रस्य संस्कारे प्रेतकार्यवद् भवेत् ।
दाहयुक्तं च सम्पूर्णं शौचस्य यथोदितम् ॥४॥
तथाग्निरग्नेः संस्कारः स्यात्येतु सुतमन्ततः ।
तच्छेषेणैव शुद्धिः स्याज्जनानां पुत्रस्यथा ॥५॥
आशौचमृतके प्राक् तदाग्न्युग्मिम तत् ।
त्रिरात्रं स्यादुत्तरं चेत्पत्न्याः पुत्रस्य सूतकम् ॥६॥
यदा पुत्रस्य संस्कारो पक्षेऽपि यथोदितम् ।
परस्मात् सपत्नीकस्य सूतकं पूर्ववद् भवेत् ॥७॥
आशौचमृतके चेत् सपिण्डानां भोजनम् ।
तेषां मृतकाशौचानां नास्त्याशौचमिति स्थितिः ॥८॥
पितरस्थे मृते यदि यदि सूतकमन्ततः ।
शुद्धिः शौचशेषेण पुत्रादीनां विधीयते ॥९॥
(लुप्त)
अन्यवर्णस्य विप्रादुत्कृष्टस्यापि सपिण्डे ।
उत्कृष्टजातीयाशौचं स्यान्न स्वकार्यं कदाचन ॥१०॥

---

१. बोधायनः – बौ०पि०सू० ३.६; ३.६.२; ३.७.

दायादानां स्वगोत्राणां स्वामिन्यर्वेणुविष्णुभिः ।
स्यान्मासाशौचं त्रिरात्रं गते स्तुता भार्या भवेत् ॥ ११ ॥
स्वाशौचान्ते भवेत्तासामधिकारः स्वकर्मसु ।
नाशौचं प्रतिलोमानामित्याहुर्मनुरेव हि ॥ १२ ॥
न स्यात्कर्मणामित्यासां कस्य निर्णयः ।
स्वाशौचं कालपूर्वं स्याद्दत्ताशौचमिष्यते ॥ १३ ॥
वर्णानां चोपनयनात् स्त्रीशूद्राणां विवाहितः ।
मातामहीमरणे स्यात् त्र्यहमपि पक्षिणी(पक्षिणी)भिस्तु ॥ १४ ॥
एवं च माति स्यात्सपिण्डमरणे श्रुते ।
ऊर्ध्वं तथैवं मासाचाण्डालादिभिरीदृशा ॥ १५ ॥
तत्राशौचत्रिभागेन स्मृताः स्युः सर्व एव ते ।
नातः तदाशौचमेषां मृते प्राक्संचयनात् ॥ १६ ॥
मातुले त्रिरात्रादि पक्षिणी चाप्युदीर्यते ।
एकाहमिति प्रमाताऽऽचारमरणे श्रुतौ ॥ १७ ॥
देशान्तरे मृते तस्मिन् स्वाशौचानन्तरं श्रुते ।
सर्वेषां च सपिण्डानां स्नानमेव विधीयते ॥ १८ ॥
न त्रिरात्रादयः शेषाः पितृस्वन्यादिवासनम् ।
देशान्तरमृते यावद्वेदविद्भिरुदीरितम् ॥ १९ ॥
तत्पत्न्याः शौचवदग्निशौचं शुष्कस्थलम् ।
दूरस्थे मृतः पितृकर्मं संवत्सरादपि ॥ २० ॥
श्रुतौ कालादिपूर्णमाशौचं पुत्रादयोः ।
उदकं पिण्डदानादि सर्वं कुर्यात्तदन्वितः ॥ २१ ॥
मातुराशौचं सपिण्डानामतिक्रान्ते पि सम्भवे ।
पितुः स्नानं भवेत्पुत्रस्य श्रुते यदि ॥ २२ ॥
संवत्सरे व्यतिक्रान्ते सवर्णा श्रुते श्रुतौ ।
पुंसः सम्पूर्णमाशौचं सपत्न्यौ च परस्परम् ॥ २३ ॥

॥ इति शूद्रकारिकायां देशान्तरमृतानामाशौचम् ॥

अथ देशान्तर निर्णयः

अपत्यानाम वर्णानां पुत्रादिषु क्रमं तथा ।
स्मृतो स्मृतिपुराणेषु देशान्तरनिर्णया ॥ १॥
आशौचकालमध्ये ऽपि न वार्ता श्रुति यदि ।
दशाहादिः प्रोक्त देशान्तरं मनीषिभिः ॥ २॥
त्रियोजनादिकं वा प्रमाणस्य निर्णयः ।
देशान्तरं हि विज्ञेय दशाहाशौचिकी भवेत् ॥ ३॥
तद्युक्त शौचिकत्व तथ्य त्रिरात्रि पक्षिणी ।
दशाशौचिनिश्च चतुर्विंशतियोजने ॥४॥
वे मे पंचरात्रः स्यात् शौचिभिर्मितेय तु ।
मासाशौचिनि त्रि पि षष्ठियोजनमित्यतो ॥५॥
षष्ठियोजनमिदं तु चत्वारिंशथापरम् ।
त्रिंशन्यच्च चत्वारिंशदथापरम् ॥ ६॥
केचिदत्र स्थितान्येव विप्रर्षिणामतो ह वे ।
देशः कालव्यापानां: पुण्ड्री पुण्ड्री पि वा ॥७॥
वाचीकलिङ्गाणां विप्रादिवर्णितः ।
भान्त्येतानि सत्वानि यच्चमन्येऽर्धवर्णितम् ॥८॥
तथा च त्रीणि चान्यानि योजनात् वर्णेन च ।
षट् चतुर्योजनानि क्षेत्राभिवर्णितः ॥९॥
गिरावपदिष्टेषु विनयाणि क्रोशा वे ।
भाषाभिर्विशेषेण गिरिश व्यवधानतः ॥ १०॥
महानदी तीरस्थानि देशांतराणि वे ।
दशाष्टचतुर्योजनानि तानि तानि क्रमात्पि ॥ ११॥

स्मृतान्यथनिरोनादि विनाड्यष्ट पूर्वकैः ।
चतुर्थिषु पूर्वेषु सन्ति देशान्तरेषु वै ॥ १२॥
भागाङ्कादिसंख्याणि तानि च क्रमेण तु ।
द्वादशाष्ट चतुर्विंशानि न्यूनानि सन्ति वै ॥ १३॥
भागानामपि न्यायात्कृष्णपक्षानाद् प्रमाणं वै ।
स्मृतानि षट्चतुर्विंशानि च पूर्वकैः ॥ १४॥
निरोङ्कुशि विधौ कृताभिनाडिकादिभिः ।
चतुर्थिषु पूर्वेषु सन्ति देशान्तरेषु वै ॥ १५॥
भागादिक्षिमात्राणि तानि च क्रमेण तु ।
षट्चतुर्विंशान्न्यूनानि देशान्तराणि वै ॥ १६॥

॥ इति श्री वेणुकान्तिमतोत्तरविरचितायां बृहत्कालिकायां देशान्तरनिर्णयः ॥

अथ कन्यादीनामाशौचम्

मातापितृगृहे व्यूढा कन्यायाः प्रसवे मृतिः ।
माता पित्रादिकानां स्यादेकाहाशौचमेव तु ।
तत्र तस्या मृतौ तेषां त्रिरात्राशौचमिष्यते ॥१॥
गृहान्तरे मृतौ तस्याः पित्रोस्तु पक्षिणीस्थितम् ।
ग्रामान्तरे पक्षिण्या(पक्षिण्या)स्यात्तु पित्रोस्तु न संशयः ॥२॥
गृहे यस्य त्रिरात्रं च सपिण्डगृहे मृतौ ।
एकाहं च सपिण्डानां बहूनि निवसन्ति चेत् ॥३॥
कन्याभिज्ञासु चलासु परचलाचरित्स्वपि ।
पितृभ्रात्राद्याशौचमेकाहं त्रिरात्रिष्वपि ॥४॥
आचार्ये लेखके स्नानमेतरेषु च ।
संनिधावधिकाशौचं न्यूनं वा परोक्षयोः ॥५॥
सर्वे वर्णाः समेते कराशौचमपेक्षतः ।

॥ इति गृह्यकारिकायां कन्यादीनामाशौचम् ॥

अथ शौचाशौचम्

त्रिविधाशौचनिर्णयः

जाता शौचं मृता शौचं दीक्षितानां त्रिरात्रकम् ।
गुरुपातांमृताचार्ये पाठ्य स्वाध्यायसंकृषु ॥
दौषिके भौतिके पूते प्रसूते प्रसविके ॥ १ ॥
प्रौढेषु गुणिषु केन्द्रापि त्रिरात्रिकम् ।
ग्रामान्तरे पक्षिणी स्यादेतेषु गुणवत्स्वपि ॥ २ ॥
एकरात्रिक गुणिषु पक्षिण्याशौचमिष्यते ।
ग्रामान्तरे स्नानमिति तत्र व्यवस्थितिः ॥ ३ ॥
औरसेषु पुत्रेषु दत्तकक्रीतादिषु ।
प्रौढेषु त्र्याशौचं स्नानं ग्रामान्तरे भवेत् ॥ ४ ॥
स्वसृषु मृतौ पक्षी तथाऽसंस्थास्वसृषु ।
[1] पितृबन्धौ मातृबन्धौ तथा चाचार्यपत्नि मातुले ॥ ५ ॥
[2] तथोपात्तब्रह्मचारिब्रह्मणु मित्रके ।
गुरुपुत्राचार्यपुत्रानूचानभगिनीषु च ॥ ६ ॥

---

१. प्रमाणः

याज्ञ० २. १३५ ; गौतमधर्म० १४, २६, ४२ ; मनु० ५. ८० :, व्यवहारनिर्णयः पृ० १५५; परा०मा० ३, पृ० ५२८ ; धर्मपा०पृ० ३०५ ; मनु० २. ८० ; २. १७३.

२. प्रमाणः

गौतमधर्म० १४. १९-२० ; मनु० ५. ८२ ; याज्ञ० ३. २५ ; विष्णुः २२. ३५ ; शंखः १५. १५ ; आप०धर्म० १. ३. १०. १७ ; वि०धर्म० २२. ४४ ; मनु० ५. ८०-८१ ; गौ०धर्म० १४. २६

मातामहमातुलिमीपात्मातुरन्यापितः ।
मातुलानीमातृपितृष्वस्याला वै क्रमात् ॥७॥
एकत्रापि प्रविष्टायां समवेतेषु गुणवत्स्वपि ।
एकाहं निर्गुणेष्वेकत्रापि स्नानमाचरेत् ॥८॥
मित्रबन्धादिवर्धि वास देशाच्छुचिस्मृतम् ।
वेदमन्त्रपितृगुरोस्त्रिरात्रमुच्यते बुधैः ॥९॥
मेखलाजिनोपदेष्टा च गुरुरित्यपरं स्मृतम् ।
वेदमध्यापितो ये मेखलादिप्रदं स्मृतम् ॥१०॥
आचार्यः स तु विज्ञेयः स्वाध्यायी करोति यः ।
उपाध्यायः स्मृतो वेदाध्यापको वैदिकः ॥११॥
वेदान्तशास्त्रानुगामी वक्ता तर्कशास्त्री ऽपि च ।
स वक्ता विज्ञः श्रोत्रियो वेद तत्परः ॥१२॥
आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥१३॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥१४॥
मातुर्मातृष्वसुः पुत्राः मातुः पितृष्वसुः सुता ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥१५॥
स ब्रह्मचारिणि मृते त्रिरात्राशौचमिष्यते ।
एकाचार्योपासितः स ब्रह्मचारी निगद्यते ॥१६॥

॥ इति रेणुविरचितकारिकायाम् आशौचम् ॥

अथ सूतिकामृतिकाशौचम्

स्वदेशे राजमरणे दिनान्ताशौचमिष्यते ।
राज्ञ्यां रात्रिमथो वेदसंज्ञविन्मृताम् ।। १।।
ग्रामस्य तावदाशौचं ग्रामस्थे शवे स्थिते ।
दाक्षिण्याभिजनस्य नाशौचं धूमदर्शने ।। २।।
ध्रुवदिनाधिकारी स्या स्वकर्मविरतोऽप्यपि ।
स्नापयित्वार्थं' गमार्थं' वा संग्रामे विद्युता हता ।। ३।।
व्रतानां तु सपिंडानामिहाद्य शौचमिष्यते ।
ग्रामिवरि कुरु कर्तौ स्त्री पुत्रदारे च ।। ४।।
कालान्तरे स्त्री पंचमिश्रितशौचेन तत् ।
भगिन्यां संस्कृतायां च मिलि भ्रातरि संस्कृते ।। ५।।
दौहित्रे भागिनेये च जामातरि च शालके ।
सद्युते च सवर्णेषु सद्यः स्नाने शुद्ध्यति ।। ६।।
स्वल्प संबंधमात्रेण सचैलं स्नानमिष्यते ।
इत्यादि सर्व वर्णेषु वर्णसांकर्यविवर्जितः ।। ७।।
सवर्णा स्व वर्णाभ्यां भ्रष्टा भार्या मृता भवेत् ।
म्लेच्छिकस्याशौचं सज्जातस्य त्रिरात्रकम् ।। ८।।
प्रायश्चित्ते कृते स्त्रीषु प्रतिलोमगतासु च ।
मृतासु भर्तृभार्याणां नाशौचं पितुस्त्रिरात्रम् ।। ९।।
स्वैरिण्यादिरण्डः स्यात् त्रिरात्राशौचमिष्यते ।
दम्पत्योः[1] तु पितृस्तयोर्भगिनी तु त्रिरात्रकम् ।। १०।।

।। इति रेणुविरचितस्मृतिकारिकायां सूतिकामृतिकाशौचम् ।।

---

१. कुमार्याः - मनु० ५.७५ ; वंश: ९५, १९ ; या०स्मृ० ३.२०.

अथ आशौचापवादः

जाताशौचस्य मध्येऽन्यज्जनने जातकेऽपि सति ।
जाताशौचे कृते शुद्धि मृताशौचे तथा सति ॥१॥
पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यादिति सर्वे मुनिभिः स्मृतम् ।
जाताशौचस्य मध्येऽस्मिन् मृताशौचं पतेद्यदि ॥२॥
मृताशौचेन शुद्धिः स्यान्मृतशेषेण सर्वथा ।
मृताशौचस्य मध्ये तु जन्मनि जातकेऽपि वा ॥३॥
जाताशौचे मृते वापि पूर्वशेषेण शुध्यति ।
शुद्धिजन्मनिमित्तस्य जाताशौचस्य मध्यतः ॥४॥
दर्शाशौचेन शुद्धिः स्याद्दर्शाशौचं पतेद्यदि ।
मात्राशौचस्य मध्ये तु पित्राशौचं पतेद्यदि ॥५॥
पित्राशौचेन शुद्धिः स्यान्मात्राशौचेषणतः ।
पित्राशौचस्य मध्ये तु मात्राशौचं पतेद्यदि ॥६॥
पित्राशौचं समाप्येव मात्राशौचे तु पक्षिणी ।
पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यात्सपिण्डानामिति स्थितिः ॥७॥
मृताशौचे रात्रिमात्रावशिष्टे त्र्य विधायते (न्यूनांतरं) ।
व्याधीनां मृणविस्थापायां तदुपशान्तौ ॥८॥

॥इति मुहूर्तकारिकायां आशौचापवादः ॥

अथ जातमृतकार्यनिर्णयाशौचम्

पूर्वाशौचं समाप्यैव रात्रिमध्ये शुद्धिरिष्यते ।
तथा रात्रिमध्येऽपि यामिन्यामिन्दुवासरम् ॥१॥
पूर्वाशौचं समाप्यैव दिवा वा शुद्धिरिष्यते ।
जाताशौचमृताशौचमापतेद्यदि किंच ॥२॥
(पिण्डदानादिकं सर्वं कार्यं सदस्यादिकम्)
मृताशौचस्य मध्ये चेज्जाताशौचं भवेद्यदि ।
जातकर्मादिकं सर्वं कार्यमित्यविचारितम् ॥३॥
मृताशौचे यदि कार्यं जातकर्मादि कुत्र ।
निष्क्रान्ताशौचयाः संभवति कार्यं ऽपि कर्म तद् ॥४॥
जातकर्मादिकं कार्यमिदं पातके यदि ।
तत्र तात्कालिकी शुद्धिः कर्तुरस्यैव जन्मनि ॥५॥
त्यक्ताग्नौ निमित्ताशौचमृताशौचे तु तस्यैव ।
सद्भार्यायाः पुत्राणां दुहितॄणां च न चाकेव ॥६॥
नृपस्यामात्यमन्त्रिणो निर्णायकादयः ।
वैद्यशालादासराजसेवका मनुष्यकर्मिणः ॥७॥
नाशौचमेषां व्यापारे सद्यः स्नानमात्रतः ।
गर्भमासेऽपि चेत्स्युश्च नाशौचं स्वात्स्वकर्मसु ॥८॥

॥ इति श्रीरेणुकाम्नायेऽविरचितायां गृह्यकारिकायां जातमृतकार्य-
निर्णयाशौचम् ॥

अथ वृत्ते शौचाशौचानुष्ठानम्

वृतानामृषिकल्पानामग्निहोत्रिणां ब्रह्मचारिणाम् ।[1]
दक्षिणापथाधिवासानामशौचं न कीर्तितम् ॥१॥
कृच्छ्रादि प्रविष्टानां प्रायश्चित्तव्रतिनां तथा ।
आतुरातुराणां भीरूणां च नियन्त्रिताः ॥२॥
यत्किंचिन्नियमस्थानां दातृणामपि तथा ।
यावद्दिनानुबन्धः स्यात् तावन्नाशौचमेव हि ॥३॥
नाशौचं सर्वदायकानां ब्रह्मचारिणाम् ।
स्नाने सांवत्सरादीनां नाशौचं स्यात्कथंचन ॥४॥
पूर्वप्रवृत्त पूर्तोपनयनादिषु कर्मसु ।[2]
कूपप्रतिष्ठारामादि पाकयज्ञोत्सवेषु च ॥५॥
वृद्धार्थिनि शान्तिकर्मणि कोटिहोमादिभिः ।
उपनीतादिकर्म तथैवाशौचविप्लुते ॥६॥
कर्मस्वेतेषु पूर्वेषु ततः शौचं विधीयते ।
व्याधितानां मुमूर्षूणां यथाथां तदुपजान्ति ॥७॥

---

१. मूलाय:
शातातप: (स्मृति च० १, पृ० १३०; शुद्धिप्रकाश:, पृ० १७० ;
आप०श्रौ०सू० ११, १२, आप०धर्म०सू० २, ६, १५, १७-२०.

२. मूलाय:
मनुस्मृति: ५, १३-३३ ; याज्ञ० ३, २८, २९-३३ ;
विष्णु० २२, ४७-५२ ; बौ०धर्म० १, ५, ५६-५७, ६७, ६५ ;
शंख: १६, १२-१६ ; मार्कण्डेय पु० ३५, १९-२१.

तत्रांशुपिण्डभुक्तं तु सपिण्डा भुञ्जते: ।
एवमप्यसमर्थानां तावदाशौचमिष्यते ॥८॥
एकादशे प्रेतपिण्डं दद्यात्सान्नं यथान्तरम् ।
आपिण्डस्य भुक्तान्यन्नमात्रं पापकोपम् ॥९॥
सपिण्डीकरणं यावन्नाधिकं गुणं भवेत् ।
स्वार्तेन संख्यातानि प्रेतकृत्ये तु कुर्वतः ॥१०॥
चान्द्रायणं भवेद्धं जपमादशताक्षतः ।
त्रिरात्रमुपवासः स्यादन्येषां प्रेतभोजिनाम् ॥११॥
प्रेतान्नमज्ञात्वा तु द्रव्यं हरति येऽधमाः ।
तत्पर्याप्तः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति स्मृतिः ॥१२॥
प्रेतोपरि पतितायां चाण्डालादिः क्वचित् ।
उत्तरपक्षे देवं प्रेत्यैवाभिमन्त्रितम् ॥१३॥
नारायणेन कृतेन नामकर्माणि भीन वा ।
क्रियाश्चिताग्निकाः कार्याः कुले कुलेऽपि च ॥१४॥
नित्यनैमित्तिकादर्शपौर्णमासाग्निहोत्रकम् ।
पिण्डपितृयज्ञचिताग्निश्चेष्टि पुरश्चराः ॥१५॥
नैमित्तिकाः पुत्रजन्मेष्टिपुत्रेष्ट्यः ।
इष्टयः पशवो यज्ञाः सर्वाश्चान्येऽपि च ॥१६॥
कर्माणि यथाक्रमेण स्वकुले कुले तथा ।
पूर्णाहुतिश्च संस्काराः सोमयागादयोऽपि च ॥१७॥
वाली देवन्यधिकरणं न्यायेन सुतं कुले ।
आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामणी तथा ॥१८॥
चातुर्मास्यानि सोमश्च संस्कारणं क्रिया ।
अतः वाले अपि ये देवाः पुत्रादयानुष्ठिताः ॥१९॥
प्रश्नान्येष्वपि देवेषु सुकृतादि समुद्भवेत् ।
धर्मश्रान्येव वेदानि वाग्नितोऽन्यथ देवताः ॥२०॥

स्नात्वाचम्याग्नि होमादौ कुर्यात्तानात्मकाधिपः ।
तथा करोति शुद्धात्मनित्योऽस्मीति बुधः ॥ २१ ॥
वार्पितस्वसमर्पितायनानां शुद्धात्मनाम् ।
नाधिकारी भवेत्तस्य कृत्यादिषु कर्मसु ॥ २२ ॥
सूतके मृतके वा दैविकानुष्ठितकर्मणि ।
दीपावल्याग्नि ता धानां नित्यानामपि कर्मणाम् ॥ २३ ॥
निवृत्ते केचिदिच्छन्ति निवृत्त्यापरे ।
न तपैरभिवृतावकर्षितेण कारयेत् ॥ २४ ॥
निवृत्तेऽपि वापि तत्रान्य कृणी यदि ।
पुनराधानमित्याहुर्निवृत्तौ न तदर्पयेत् ॥ २५ ॥
ऐः प्राक्कृतविलम्बितशक्तुर्मी यदि ।
तत्रापि पुनराधानमुक्तिविचक्षितः ॥ २६ ॥
तन्त्रार्थं सदा स्वार्थमनुज्ञाय तेऽपि चः ।
प्राणायामे पिता कर्मांनु यज्ञ प्राणार्थं नित्य च ॥ २७ ॥
मार्जनादि भैरवं मन्त्रार्थं दि मार्जनम् ।
उत्कार्षेयाचामायजां दशावर्ती जपनाय ॥ २८ ॥
अष्टाविंशति कृत्वो व गायत्रीं मनसा जपेत् ।
दानं प्रतिग्रहः पंचमः स्वाध्याय तर्पणम् ॥ २९ ॥
नित्यनैमित्तिकं श्राद्धं दैवतपूजनं तथा ।
वर्जयेत् स्नान एव स्यात्सर्वं कार्यं वर्जयेत् ॥ ३० ॥
नित्यस्नानं शौचमात्र कुर्यात्प्रक्ष्यं तथा ।
निमग्नान् भोजनार्थीपरागादौ स्नानमित्र तु ॥ ३१ ॥
वर्जं तावयेन्नारी न्युरापि कृताकृतम् ।
मूलनीलावत्यादित्युपादि कृताकृतम् ॥ ३२ ॥
प्रासादादि याप्तौ प्रीतवाम्पीत एवं स्थिता बुधः ।
अत्यन्ते स्नानं स्नानं तत्र कुर्यादिति स्मृतिः ॥ ३३ ॥

शुल्कान्नं न भोक्तव्यमशुद्धस्य कदा ।
स्वगुरूणां न दोषः स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥४४॥
दासीश्चौरस्यपौत्रा स्वामिनुक्ते ।
उभयोरनशनादि शुद्धापि न दोषभाक् ॥४५॥
विवाहोत्सव यज्ञेषु अन्तरामृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितान्नेन दोष इति निश्चयः ॥४६॥
परान्नं प्राशव्यं क्षुत्कालेषु तु सर्वदा ।
शुल्कान्नस्याप्यन्न दासीदासानपि स्त्रियाम् ॥४७॥
क्षुत्पीडितेषु तु विप्रेषु शुल्कादि वस्तु भोज्यम् ।
अन्योन्यैकदा यान्ताः कृताशुद्धिरिति निर्णयः ॥४८॥
कालो मधु मधि च पुष्पमूलफलेषु च ।
शाक कासारगोपेषु पयोदधि घृतेष्वपि ॥४९॥
तोयकेषु स्वयं ग्रहः । पक्वेषु चैव सर्वेषु ।
विशेषशास्त्रनिर्दिष्टदोषाशौचं विवर्जिताः ।
[1]कुर्याणि स्वयंगृहीतानि स्वामिस्वान्यनुग्रहात् ॥५०॥
अन्न सत्र प्रवृत्तानां पुण्यकर्मेषु केषुचित् ।
तडागादिषु धर्मेषु नाशौचं त्रिषु तेषु च ॥५१॥
आशौचं स्यादतो न्येषु गोधूमाणि पक्वादिषु ।
नास्ति तेषां तथा शौचं शौचमिच्छन्ति पंचः ॥५२॥

॥ इति शुद्धिकारिकायां शुद्धि भोज्यान्नभोज्याप्रकरणम् ॥

---

१. कुमारस्य:- पराशरः, ७.४१; परा०मा० २.१, पृ० १९५; शु०कौ०पृ० ३९८; प्रायश्चित्तविवेकः ४३८ पृ०; वृहस्पतिः स्मृति च०पृ० ७६; बौधा० १.५.५१; अपरार्कः पृ० २४७.

अथ पाषण्ड्यादीनामाशौचाभावः

पाषण्डिनां विना वेदबाह्यानां लिङ्गिनां पतिते तथा च ।
महापातकिनां नृणां बुद्धिपूर्वात्मघातिनाम् ॥१॥
प्रायोनाशकशस्त्राग्नि विषपतनादिभिः ।
कुष्ठानां मृत्युकामानां च पीडितानाम् ॥२॥
नास्तिकानां तन्मात्रे तथा नास्तिकानामपि ।
अपमृत्यौ मृतौ तेषां नव: शौचं विधीयते ॥३॥
न कुर्यात्कर्म तेषां प्रायश्चित्तकृतौ यथा ।
त्रिवृत्तु पंचगव्यैर्हि शुद्ध्यते ॥४॥
न कुर्यात्कर्म तेषां अग्निभिः पावकोपमाम् ।
नापि तर्पादिश्राद्धं दत्तौर्ध्वदैहिकादि नामृताः ॥५॥
न कुर्यात्तन्नाशौचोदककर्माणं कृते यदि ।
नो पतिष्ठति तत्सर्वं अन्तरिक्षे विनश्यति ॥६॥
गंगायां प्रक्षिपेत्तेषां अस्थीन्यपि वा सुतः ।
प्रेतानां प्रक्षिपेद् वृक्षाग्नि च चतुष्पथे ॥७॥

---

१. द्रष्टव्यम् - प्रायाग्निविषोदकोद्बन्धप्रपतनैश्चेच्छताम् ।
अशक्तानामग्नि-रज्जु-भृगु-जल-विष-प्रमापणैश्चेच्छया ॥
अंगिरसौ (हारलता पृ० १९३).
अग्निपुराण १५७, ३२ ; वामनपुराण १४, ९९-१०० ;
गौतम: १४, ११ ; याज्ञ० ३, ६ ; मनु: ५, ८९-९०;
कूर्मपु० उत्तरार्ध २३, ६०-६३ ; शुद्धिप्रकाश: पृ० ५६-५७ ;
निर्णयसिन्धु: पृ० ५५० ; गौभिल स्मृ० ३, ४९-५१ ;
अत्रिस्मृ० २१८-१९.

पक्वपात्राणि सर्वाणि शौचिकान्यग्निना दहेत् ।
तेषां स्नानं स्मृतं भोजनाकेषणादिकम् ॥८॥
रजु शिशुमातादात् न स्नाना कुरुते यदि ।
मातापितृकं स्नानाद्य कुर्यात् समाचरेत् ॥९॥
शौचिके कर्णेस्त्रशानादुत्पातत: ।
कुमारिस्त्रीभस्त्रादिमातापिताकेवलंचरेत् ॥१०॥
बीजस्य प्रभूतानां च स्त्रीणां नास्ति निःकृतिः ।
प्रायश्चित्तकृतौ तेषां चतुरान्ते क्रिया भवेत् ॥११॥
प्रायश्चित्ते कृते सर्वं न दोष स्यादिति स्मृतिः ।
चतुरान्तो शौच गतो पंचगव्याचमन्य च ॥१२॥
कुर्वन्ति दत्तादाशौचादौ पौष्टिकाधिकं च ।
कुर्यान्नारायणबलिं पौर्यं कृत्वैव भिषजम् ॥१३॥

॥ इति स्मृतिचन्द्रिकाप्रकाशिकायां पापांकुराद्योगमाशौचकाण्ड:॥

---

१. तुलनीय:
मिता० (प्राय०) ३. ६ ; बौधायन स्मृति: क ७ ;
वैखानस स्मार्तसूत्रम् ७. ६ ; स्मृत्यर्थसार: पृ० ८५-८६ ;
शुद्धिसार: पृ०, पृ० ७५-७६ ;
बौधा०गृह्यसू० ३. २०-२१ ;
गौ०धर्मसू० १४. ८-१०.

अ नारायणबलिः

वा तस्मात्तत्सुहृदर्थं चरेच्चान्द्रायणमथ ।
तप्तकृच्छ्रं चतुष्कं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा चरेत् ॥१॥
ततः प्रायश्चित्ते चीर्णे कृत्वा चैव वा ।
देशे पात्रेषु भूतानामधिकारान्तरे तस्मात् ॥२॥
कार्यं दशाहाद्यादिकमादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणबलिं विधिवत्सर्वबान्धवाः ॥३॥
[1] नारायणबलिस्तेषां कुर्यात्कर्मविधायकः ।
कस्यांचिच्छुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमम् ॥४॥
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्राद्यैश्च सन्निधौ ।
शालितण्डुलकेषु प्रतिमादिष्वभावतः ॥५॥
[2] तिलमिश्रान् कृत्वा यामान्तान्दश पिण्डान् घृतप्लुतान् ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्राक्संस्थान्दक्षिणामुखः ॥६॥
प्राचीनावीति विधिवत् सर्वाननुक्रमाच्च सः ।
देवाग्रतो विष्णुरूपं प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥७॥
नामगोत्रं गृहीत्वैव पुष्पाणि दद्यादथार्चयेत् ।
गन्धपुष्पादिभिर्भक्त्या नैवेद्यादिविधेरपि ॥८॥
कृत्वा पिण्डप्रदानं तं नमस्कृत्वा क्षिपेत् ॥९॥
स्नात्वाचम्य गृहं गच्छेत् पैतृदैवादिकं ततः ॥१०॥
पत्न्यादिभिर्न दत्वा सपत्नीकोऽधिकारिता ।
दिनशेषं ततो नीत्वा तस्यां रात्रौ निमन्त्रयेत् ॥११॥

---

१. तुलना: - ब्रह्मपुराण व्यवस्था(स्मृतिच०,आशौचका०नारायणबलि०,पृ० ७८)
२. स्मृतिचन्द्रिका आशौच०पृ० ९०-९२.

विप्रान् शुचि शुचीन् स्नाताः पंक्त्यां वाथ वा न वा ।
विधाय तान् समुद्रान्ते पूजाजाग्न्यर्चितिस्थितान् ॥ १२॥
अग्नौ हुत्वा तं प्राच्यां यथाग्नौ वसुभिर्जितः ।
पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितॄंस्तानुमन्त्रयेत् ॥ १३॥
उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ।
नामनिर्दिश्य पिण्डानां वर्गं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १४॥
तस्य अर्थं जीवनार्थं निरात्यामनुव्रजेत् ।
आशीर्वादं योग्यतायै कन्यायै कन्यां वरेत् ॥ १५॥
पादप्रक्षालनाद्यन्न दुग्धं जलं तथार्पयेत् ।
स्त्रीविप्रविधानेन प्रेत स्यात्र देवताः ॥ १६॥
दुग्धं जलं तिलकुशाः अग्निपात्र पंचसु ।
दर्भयोः पत्नीस्त्रियोः स्त्रीपितृस्त्रियो च ॥ १७॥
पंच पिण्डान् प्रदद्यात् देवरूपमनुस्मरेत् ।
प्रथमं पिण्डदानं तु पूर्वं च स्त्रीय च ॥ १८॥
पत्नीपातापुत्रादि चतुर्थं पितृपूजया ।
पूर्वं तं तस्य पापानिहताः पश्चात् ॥ १९॥
पिण्डानामपि पूजां तेषां पंचमं पिण्डमर्पयेत् ।
गोत्राय देवताय पिण्डानि मम उत्तरम् ॥ २०॥
पत्नीपत्नीनां पिण्डं स्थूरःप्रायूर्ध्वं निर्वपेत् ।
नामनिर्दिश्य पितृभ्यः पतितेभ्यः ॥ २१॥
प्राक् प्रदत्वा निर्विशेषं कृष्णां गन्धादिनार्चयेत् ।
अर्घ्यं चोक्तवती पितृन्दक्षिणाभिः तर्पयेत् ।
तेनाग्नौ पूर्वतोऽपि पश्चात् समर्पयेत् ॥ २२॥
यावत्प्रेतं पूर्वादि प्रेतं तं प्रकाशयेत् ।
तत्त्वेषामपि पितृंस्तु सर्वेषामन्यतः ॥ २३॥

त्रिपिण्डीकृत्यं त्रि नाम्बुवां त्रिधा च ।
वशीकृत्य त्रिकोण: स तर्पणात्समाहित: ॥ २३॥
नीलाय दैवताय सती उदकं कुरु ।
निजबन्धुभि: सार्धं पश्चाद् कुर्यात बान्धवः ॥ २४॥
एवं विष्णुमते स्थित्वा प्रतिपादात् स्वजातिने ।
समुद्धरन्ति ते पितृं नारकायां विमानगात् ॥ २५॥
इत्यादि तादृशानां मित्राणां नाशमिच्छति ।
[1]बुधानामितरेषां अन्येन तथा पुन: ।
तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति दैवात्स्वर्गजिता: ॥ २६॥
एतामपि कुर्याद् नारायणबलिं तु ।
वन्दुतपि विगुवति मन्त्रादिषु श्राद्धादिषु ॥ २७॥
वैष्णवदीक्षिते कार्यमिति केचिद् ब्रुवन्ति च ।
प्रमादमरणे केचित्कर्मैतदिति सूरय: ॥ २८॥

॥ इति वृद्धकारिकायां नारायणबलि: ॥

---

१. द्रष्टव्यम् -

गुप्तकुलि: अध्याय: ३० ;

धर्मशास्त्रस्येतिहास:, पृ० १९३०;

(पा०वा० काणे)

अथ नागव्रतः

तथैव त्रिशिणी यं तस्य नागकृते भवेत् ।
आरभ्य पंचमीं शुक्लां श्रावणस्य भाद्रस्य वा ॥१॥
तत्राङ्गुलीकाणां यदा चतुर्थ्यमेक भक्तम् ।
नक्तं कुर्याच्च पंचम्यां नागं दारुमयं तथा ॥२॥
मृन्मयं वापि च कृत्वा शिलायामादि भावयेत् ।
करवीरैः कमलैर्जातिपुष्पैः शिरीषैः ॥३॥
अनंतं वासुकिं शेषं पद्मं कम्बलान्तरात् ।
कर्कोटकं चाश्वतरं धृतराष्ट्रं क्रमेण तु ॥४॥
शंखपालं कालियं च तक्षकं कपिलं तथा ।
प्रतिमासं द्वादशभिः पूजयेत्कृति नामभिः ॥५॥
एवं सम्पूज्य पञ्चम्यां पंचम्यां भोजयेत् द्विजान् ।
कटुलवणाम्ल (लवणाम्ल) रहितो भोजयेद्विशेषतः ॥६॥
वत्सरान्ते च सम्पूज्य महान्नाद्यैर्यथाविधि ।
हेमं वा ताम्रनिर्मितं नागं दद्यात्सवत्स गाम् ॥७॥
कुटुम्बिने च विदुषे पश्चात्तन्मन्त्रमीरयेत् ।
उभयोः पक्षयोर्भूमौ पंचम्यां नागमालिखेत् ॥८॥
पिष्टेन सिन्दूरकेण शिलायांवालिखेत् ।
निरोश्च तंडुलैरत्र भुक्तापो न पचति ॥९॥
आमं पिष्टं तथा क्षारं गव्यं क्षीरं विवर्जयेत् ।
उपस्थाय स्वकैर्वेदैः पुंवं पुंसावृतां स्वपि ॥१०॥
ततो मधुरं भुंक्ते एवं संवत्सरान्ततः ।
पूर्णे वर्षे विदुषे हेमं नागं दद्यात्सवत्स गाम् ॥११॥

ग्रहीत्युक्तवान् तत्र प्राप्ततां नागराङ्क्षि ।
ततो नारायणबलिं कुर्यात् दाहादिकं ततः ॥ १३ ॥
कृत्वा नारायणबलिं पश्चान्नागबलिं चरेत् ।
इति नारायणः प्राह अधरात्मा न भवति ॥ १४ ॥
सर्पाद्युन्मादमरणे कार्यं नागबलादिकम् ।
देवयात्रा कर्मादीकेः कुमन्तुरपि निश्चितम् ॥ १५ ॥

॥ इति श्री वैष्णव्यां नागबलिः ॥

अथ आशौचप्रकरणम्

अचिकित्स्यकुष्ठव्याधि पीडितानां पतिताः ।
भृगुप्रपाताद्यैर्वा कर्तुं हुत्तिविधिम् ॥ १ ॥
वध्यप्रत्यये रोगाणां त्यागतया यतः ।
विधिवत्कर्त्री कृत्वा त्रिरात्राशौचमिष्यते ॥ २ ॥
विधिनानुष्ठितो ऽपि कुष्ठितं व्याधितः ।
विधिवज्जलाशौचं नार्हं तथैवं देहिनाम् ॥ ३ ॥
इति तत्वार्थसम्पूर्णं रेणुकार्येण यज्वना ।
कालत्रयस्मृत्यौ प्रीणितिविधिः कृताः ॥ ४ ॥

॥ इति श्री रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां गृह्यकारिकायां
आशौचप्रकरणम् ॥

अथ अवकीर्णि प्रायश्चित्तम्

[1]अवकीर्णि प्रायश्चित्त - मिदानीमभिधीयते ।
ब्रह्मचारिव्रते नष्टे - त्वेतत्प्रोच्यते बुधैः ॥ १ ॥
[illegible] नैर्ऋतो च सः ।
पाकयज्ञविधानेन [illegible] ॥ २ ॥
[illegible] पशुना [illegible] ।
[illegible] पशु - [illegible] मुनिः ॥ ३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७ ॥

---

१. तुलनीय:

अवकीर्णी भवेद् गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति ॥
याज्ञवल्क्य, [illegible], पृ० ७०५

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत नैर्ऋतिं निशि ॥
मनुः तत्र पृ० ७०५

अवकीर्णिनो गर्दभेज्या, का०श्रौ०सू० १. १.

पा०गृ०सू० ३. १२. १-२.

आदित्याग्न्योरितं तत्र निर्वपेत् तैति मन्त्रकः ।
[1] अभुक्तीमो कामानात् पुरोडाशं तैः सह ॥८॥
यथाविधिष्टकृते तत्तु देवतानन्तरं बादतः ।
आधारादि विधिं कृत्वाज्य भागन्तिर्जुहोति च ॥९॥
अवकीर्णिभिः कृतैः पाकयज्ञविधानतः ।
पशुनामभिमारं परौ स्वाहा कुर्व कदि ॥१०॥
स्थापयित्वा तौ तिलं यष्ट्रौ प्रणीतास्वर्पयेत् ।
तत्पुरोडाशपात्रे तथा शुक्रविसृजेत् ॥११॥
सोमार्धकामानां स्याद् ध्यानायाप्तवित्तः ।
परिस्तृतिस्त्रिमिश्रा साधनास्त्वमीषा: ॥१२॥
स्नापयित्वोपाकरणात् पशुं कामपयेत् ।
तच्छाया पशुकर्म व्यनस्यारिकाः ॥१३॥
तदन्तो परिधिं तद्वर्ध्वा सम्मितचक्रवि: ।
[2] ऊर्ध्वं पुत्रां कुलकर्मे धरन्ता निधि वक्रायु ॥१४॥
स्वकर्म न साधीसिद्धे स्वपापं परिवारयेत् ।
निष्कर्ता वा स्व स्व कार्यो भवति शुद्धः ॥१५॥
[3] संवत्सरान्ते पुनः वसु पुनस्त्वदुत्तमावरेत् ।
नाभिकान्तरं तथा - लोपो न लोप्यते ॥१६॥

---

१. तुलनीय:

ब्रह्मचारी तु योऽगच्छेत्स्त्रियं कामप्रपीडितः ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥
निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु कर्मणि ।
मन्त्रैः शाकलहोमाद्यैर्नाभिघार्यं च ताम्येत् ॥

शातातपः संस्का०भा० पृ० ७०५,

पा०गृ०सू० ३, १२, ४-६,

२. तुलनीय: - पा०गृ०सू० ३, १२, ७-८,

३. तुलनीय: - तत्रैव, ३, १२, ९-१२,

स्थापयित्वातपस्थूलं नैविद्यं न स्पृशति ।
यदाभक्तिविधीनां स्यादांज्येऽवान्न तुष्टि ।। ७।।
कृमिणा कुक्कुटेना वा धारायां स्पृष्टे च ।
तैलाज्येनाथ शुद्धादयुक्ता प्रसिक्ताः ।। ८।।
आधारनागवक्त्राणामिन्धनानभिषिक्तेन स्थापयतः ।
तत्स्थानमुपविष्टेऽत्र धार्याणि स्थितिरिति कुर्यात् ।। ९।।
प्रजनादि ततः कुर्यात् प्रणातानां विमोक्षतः ।
एतदेव भवेत्प्रायश्चित्तं नान्यत्प्रायश्चित्तम् ।। १०।।
वाक्कार्येण न वर्तस्मिन् पदं क्वापि पातकम् ।।

।। इति श्री रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां गृह्यकारिकायामन्त्यकर्मप्रायश्चित्तम् ।।

अथ सभाप्रवेशनम्

[1] सभाप्रवेशनादी व्यवहारप्रवृत्तये ।
नृपस्य कार्यं वक्ष्ये ऽथ सभाप्रवेशनम् ॥१॥
[illegible] उपविष्टोऽपि वा ।
यथोपविष्टः [illegible] सभा ॥२॥
व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥३॥
सभामध्येऽपि मन्त्रेण [illegible] ।
[illegible] ॥४॥
[illegible] ।
बुधः स यदि पश्येत तमभिनन्दयेत् ॥५॥
यदि [illegible] मन्त्रिणा [illegible] क्रोधलोभादितः ।
[illegible] विष्णुना प्रेरितः ॥६॥
[2] सर्वं कृत्वा यदि कुर्यान्मन्त्री तमभिनन्दयेत् ।
[illegible] तत्तु ते वाचमिति युक्तम् ॥७॥
सोत्तरीयोऽथवा पि पाणिमुद्धृत्य दक्षिणम् ।
विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम् ॥८॥
यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥९॥
सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभां प्रविश्य तत्र विधिवन्नृपकार्यतः ॥१०॥

---

१. तुलनीय:
याज्ञ० २, १३, १-५.

२. तुलनीय: - वही ३, १३, ६-७.

ब्राह्मणो यदि न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥११॥
अभियुक्तानियुक्ता वा ब्राह्मणाः या सभा स्मृता ।
नियुक्ता परगदः प्रोक्ता प्राड्विवाको गुणी मतः ॥१२॥
विवादानुगतं पृष्ट्वा सभ्यस्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति यो नाम्ना प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥१३॥

॥ इति श्री वैष्णवानां गृहस्थाश्रमाणां समाप्तिमगमत् ॥

अथ पुंसवनम्

पुंसवनं[1] द्वितीयमासि पुंसवनमुच्यते ।
अन्यस्यामपि मासि तृतीये पौराणिकं वचः ॥१॥
नासिकायां दक्षिणायां तु सिक्त्वा कन्यायाः ।
प्राशयेत् पतिरेवास्यै वेद पुंसवनेषु ॥२॥
तत्र पूर्वे पि त्रिभिः सुत्वा पि तस्मिन् ।
दध्नो वसुधनं पुत्राद्यमन्त्रेषु ॥३॥
तेन युक्तं यति प्रीतो ब्रुयात् प्रसुव्यतु ।
मा पिबति ... दत्तं च अभिमन्त्रितः ॥४॥
ग्यग्रोधस्य दक्षिणां शृङ्गम् ।
वामे ... कुमारं भावयेत् ॥५॥
एतेनोपस्थितमानोऽसौ प्रजापति कुर्यात्[2] ।
नमो ... पुत्रं च दक्षिणाम् ॥६॥
तूष्णीं सर्वं नरो मध्ये प्राङ्मुखः स्थापयेच्च तत् ।
न स्यात् ... कुमारावपि ॥७॥
तं दृष्ट्वा पौर्णमास पुरुषमभिमन्त्रतः ।
गंधादिभिरर्चयित्वाभिमन्त्रयेत् ॥८॥
... पुत्रं दद्यात् ।
... ॥९॥
... ।
... ॥१०॥

---

1. तुलनीय: - पा०गृ० १, १४, १-५
2. तुलनीय: - वही, १, १४, ६-१२.

[1] ...ं तत्र [illegible]: [illegible]: [illegible]: ।
[illegible] [illegible] दृष्ट्वा [illegible] ॥ [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] अपि देवता ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible]: [illegible]: ॥ [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]॥

॥ इति श्री रेणुका[illegible] गृह्यकारिकायां [illegible] ॥

---

१. तुलनीय:

पा०गृ० ३, १३, १०-१५

अथ हस्त्यश्वादिरोहणम्

हस्त्यारोहणम्

[१]हस्त्यारोहणमुक्तं श्रविष्ठाभिजिदादिनाम् ।
तत्र हस्तिनक्षत्रादिपूर्वोक्तमभिलक्षितः ॥१॥
शीतरश्मिपक्षमासांशे फाल्गुनात् ।
तस्मिन्नभिमुखे नामभेदेऽथवापि शुभगात् ॥२॥
वस्तुयोगितवे श्रीमान् तमारोहति हस्तिनाम् ।

अश्वारोहणम्

अश्वारोहणं तथैव विधिः स्यात्तु विज्ञानाम्[२] ॥३॥

उष्ट्रारोहणम्

अश्विनीकानां पुष्याणामुष्ट्रारोहणं हरि ।
स्वात्युत्तरेषु दिवसे ह्युष्ट्रारोहणमिष्यते ॥४॥
आरोहणमपि कुर्वीत केचिदस्तानिमादिषु[३] ।

रासभारोहणम्

[४]रासभारोहणं प्राप्ते क्वचित्कार्यं ततः ॥५॥
कुर्वीत कुर्वन्ती स्वस्थारोहणमभिलषितम् ।
अथ रासभकेन निषादस्तौ भवेत् ॥६॥
॥ इति हस्त्यादि रोहणम् ॥

---

१. मुहूर्तः - पा०मु० ३, ६५, १-२.
२. मुहूर्तः - तत्रैव, ३, ६५, ३-४.
३. मुहूर्तः - तत्रैव, ३, ६५, ५.
४. मुहूर्तः - तत्रैव, ३, ६५, ६

अथ साधारणं कर्म

असाधारणं कर्म यत्तेषामभिधीयते ।
तदुष्यायुरारोग्यं तामभिसंस्थितम् ॥१॥
[1] नमो रुद्रायमन्त्रेण जपत्कोटि सुधीश्वरः ।
संयुक्तायुतं रोगमाभिवाञ्छितदायकम् ॥२॥
पिङ्गं दीपशूलिनापि स्पृष्ट्वा लक्षं च कर्म तत् ।
पूजायुतादिकं वैचविदंस्त्वाकर्म तत्तु ॥३॥
यद्यपि स्त्रीणां हि प्रथमस्ता सकृत्तुः ।
पुत्रावभिषुखानावधारोहण्यभिमंत्रितम् ॥४॥
उदकस्थौ पक्षौ पुत्रमाणाभिधाभिमंत्रितम् ।
नमो रुद्रायेति जपित्वा रोहणि च निशिथम् ॥५॥
पठेत् पेतं तत नमो रुद्राय केवितम् ।
निशिर्विनाद उभयोर्पि स्त्रीः ग्रामम् ॥६॥
गर्भे स्तनुमध्ये प्राप्तास्ताकाभिमंत्रितम् ।
नमो रुद्रायादिकन्ये तस्मिन्पथिवदिगायम् ॥७॥
स्नानं यदि पठेत् नमो रुद्राय वै जपेत् ।
यदं पितृणदिनुक्तिस्मान्भिर्जलिमियं स्मृतम् ॥८॥
स्त्रावयिजये मैत्री यतः स्या दुःस्वप्नोपिनाशम् ।
एकविमन्नपि करि चेद् बहुन्येतानि पठन्ति ॥९॥
[3] एकः प्रतिजाप्य मन्त्रः स्यात् पठेय ति ।
निमित्तेभ्यस्तु कामेषु प्रभेदितम् ॥१०॥

---

१. तुलनीय:- पा०गृ०सू० ३, १५, ७-१०.
२. तुलनीय:- तत्रैव, ३, १५, ११-१४.
३. तुलनीय:- तत्रैव, ३, १५, १५-१६.

गोष्ठं वेश्माक्षमित्र तथा अभिमन्त्रयात् ।
नमो रुद्राय शिष्टस्य वस्तु पिण्डकेषु ॥११॥
नमो रुद्राय वस्तव्यं पञ्चत्र कुर्वतो ।
रुद्रो कुसिदं सर्वं पुरं भावयमिति श्रुतिः ॥१२॥
रुद्रेणाधिष्ठितं सर्वमिति भाव श्रुतिरपि ।
हंसतायां तु पाणिभ्यां सर्वं समदभिमन्त्रयात् ॥१३॥
शिवायसंपतो यो वो शिवातामभिमन्त्रयेत् ।
शिवानि नक्षत्री चि तद् भावप्रमापयेत् ॥१४॥
तस्मिन् चान्य मार्गो येषु शिवौ नामेति मन्त्रतः ।
अर्थं पेचलुर्वा वा ध्यमानं समभिमन्त्रयेत्[1] ॥१५॥
हिरण्यवर्णाकुशलिवाभामिति मन्त्रतः ।
गर्यो कृपिन्तु अभिमन्त्रयेत् शिवः ॥१६॥
शिवानो वर्णा वस्तु शिवाभिरिति मन्त्रतः ।
पयेद् कृताम्लीकादि व्यापत्समभिमन्त्रयेत् ॥१७॥
मा स्वास्विम्नाप्सुरिति मन्त्रेण संस्पृशेत् ।
कर्मांगो वा स्वतन्त्रं वा शुभिक्मिवादिकम् ॥१८॥
विजिवस्मेसुपिपलो प्रतिगृह्णाति वर्णतः ।
(- - - - - - - - -णाति वर्णतः)
योऽस्यामददात् कृत्वा स्वैति मन्त्रेण नेति ॥१९॥
प्रतिकृति विद्वांश्च ब्राह्मणस्याधिकारतः ।
ते शौनकामायोन्मो भीरत्वाप्रतिकृति ॥२०॥
[2]नाहैम् प्रात् पं विन्तु प्रतिक्रमण एव नः ।
प्रतिकृत्वात्मनिकानि तीयाविन्यिकालतः ॥२१॥

---

१. द्रष्टव्यः - बौ०गृ०सू० ३, १५, २०-२२.
२. द्रष्टव्यः - तत्रैव, ३, १५, २३-२४.

ऋत्वन्तरेऽपि तत्पादैरर्थस्याप्यायनात् ।
क्षिपेत् यदि गां पित्रोः पौत्रस्तुवत्वा प्रतिग्रहे ॥ २२॥
नास्य दद्यात् स्वयं त्वानुं मन्त्रिणी भवेत् ।
कन्यादा वा स्वतन्त्रो वा पैतृमैत्रानुगम् ॥ २३॥
पौत्रश्चेति प्रतिगृह्णाति तस्य त्रिः प्राशनं भवेत् ।
कृतस्वामी तु पूर्वे स्यात् कृतलेख्यं परे भवेत् ॥ २४॥
यद्येतत् पुनर्मन्त्र यजं वा कृपादौ कुर्वता: ।
त्रिवारं प्राशनं तत्र समुपविधापति ॥ २५॥
दक्षिणास्थे धर्म्मेऽत्र पौत्रश्चेत्कृत्वा प्रतिग्रहः ।
तस्य त्रिःप्राशनं तत्र समुपविधापति ॥ २६॥
यो मन्त्री विधिज्ञायी प्रशस्यानि पुनःप्रयात् ।
आचम्याचम्य मनसा नासीनः समुपविशेत् ॥ २७॥
आस्यांकार स्वार्थं जपेयुक्तः स्वकल्पनात् ।
प्रणवान्ते विरामी स्यात् प्रसादार्थं स्वयं तः ॥ २८॥
अथो स्वाध्यायाचरतः यः शिष्येषु गुरुम् ।
प्रवासे मे निकर्षणं विद्या मे गुरुराय: ॥ २९॥
यायान्याचापि दधाग्नं तस्मिन् यन्त्रमातृत: ।
स्वकरणकर्णेति तस्य स्यात् प्राशी विधिः ॥ ३०॥
त्रिगादयप्यादौ शेषं इति सूत्रकृतां मतम् ।
इति सत्यार्थं संपूर्णं रेणुकार्येण यज्वना ॥ ३१॥
कृतायां सूत्रकृतौ समाप्ता गृह्यकारिका ॥ ३२॥

॥ इति श्री गृह्यकारिकायां रेणुकाग्निहोत्रिविरचितायां कातीयसूत्रोक्तायां
सर्वाधानकर्म समाप्तम् ॥

इति पूर्वार्द्धः समाप्तः

---

१. पुन्याय: - पा०गृ० ३, १५, २५

ग्रन्थ-प्रशस्तिः

[1]
[illegible] द्विजवरः [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] कृती
[illegible] ॥१॥

[illegible] श्रीमान् [illegible],
[illegible] भवत् ।
तत्सूनुः कविः [illegible],
[illegible] ॥२॥

[illegible] (१९८८) [illegible] ।
ग्रन्थः कृतो [illegible] ॥३॥

[illegible] ।
[illegible] ॥४॥

॥ इति श्री कृष्णकारिका समाप्ता ॥

---

१. पुस्तकस्य [illegible] प्रशस्तिः [illegible], यद्यपि [illegible], तथापि यथा प्राच्यपुस्तकेषु दृष्टः तथा एव प्रस्तुतः ।

शुक्लाक्षेपा:

उत्तरभाग:

अथ उपिकादिनिरूपणम्

ॐ नमः श्री गणेशाय ।।

मंगलाचरणम्

विभातादिं प्रगे पक्वतिमुखातो दंडकालिनालो-
मिलिकुनधारावितिका पजुकिंखारिं प्रियाम्नः ।
स्मानु स्मातुरो यं प्रभुं निरारावितो कम्बुण्ड-
संवत्सामिकतावी नताभुतितवेदकः प्रीतो नः ।। १।।

नित्यं वैदिकजन्मोनमभलाचेणरावारात्-
मन्दरोद्भुतपुष्पावलिविचितमदां श्रीकुम्भाभिकाया: ।
दैवेन्द्रां श्रीकौमितुमणिलसत्कुंभीमालिकाली-
देसीयवातकूलान्नाभिसिता वाकुनिलं भिनेन ।। २।।

कं कायाकायं गणपतिचरणौ श्रीजुन्ये च वाण्या: ।
पादौ श्रीजं प्रणम्य विवारम्भिकां ध्रुवीणुआदाद् ।
गृह्णीत स्मार्य कर्मण्यभितत्सतां दोषदंशानां-
कातापि गृह्णन्त्रि विरचयति कुर्वां काशिकां वेणुकायः।। ३।।

प्राक्कथनम्

स्वाभिप्रायेण नि मया न किंचिदिह लिख्यते ।
किन्तु वाचनिकं पर्वं मशीग्राह्ये च निर्णयः ।।४।।
तत्र प्रथमतो न्याय धावपिकारा निरूप्यते ।
अन्यत्र तु यथा योग्यं तत्तत्कार्य्ये स्फुटम् ।।५।।

अधिकारिण:

[1]ब्राह्मणाः क्षत्रियविशाः शूद्रं विश्वानुलोमजाः ।
अधिकारिणो गौतमनु वक्ष्यन्तेऽस्मिंस्तथा ॥६॥

शूद्र स्त्री च अधिकारः

नारीणां [2]स्त्रीशूद्रायाश्च शूद्रादीनामपि द्विजैः ।
स्त्रीशूद्रयोः श्राद्धदानादृते स्वयम् ॥७॥
नाधिकारोऽस्ति सर्वेषां शूद्र स्त्री ऽपि च ।
[3]तेषां पतितानां च तथा दोषयुतानामपि ॥८॥
अन्याधानाधिकारो ऽस्ति रथकारस्य चोदिते ।

रथकारपरिभाषा

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ॥९॥

---

१. कुलाय: - ब्राह्मणराजन्य वैश्यानां कुलैः, का०श्रौ० १.१.५
२. स्त्रीशूद्रा स्यात्, स्त्रीशूद्राणां स्यात्, इति पाठो ऽपि.
३. रथकारस्याधाने का०श्रौतसूत्र १ अध्याय
अन्याधाने ऽधिकारो ऽस्ति रथकारस्य चोदिते ।
माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ॥
वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्यो मुनिभिः स्मृतः ।
जाता वैश्येन शूद्रायां करणी समभिधीयते ॥
इति महाधर्माधे ऽपि पाठः ।

मातृष्वसा:

वेश्यायां दाक्षिणात्यानां मातृष्वस्रुपभिर्युता: ।

कन्या

जाता येनैव कुमार्यां कन्या अभिधीयते ॥१०॥

येन आपन्नसत्त्वा: प्रतिगृह्य पुंसेन च ।

अधिकुर्वीत्यावर्ते यदा ये कन्यां पिता ॥११॥

यदा[1] अपत्यमिदंविज्ञानतस्ति पि वतु ।

मातापितृभ्यामुपी भवितादिशास्त्रान्त ॥१२॥

दुहितृस्त्वन्यथा प्राह पौत्री पितामहम् ।

कन्याया वेद प्रतिबिम्बत्वं मेलकी यं महत् ॥१३॥

भार्या: सन्ति सर्वदा याग्याभि: सर्वाभिरन्वित: ।

यदा कोपाया भेदा भार्येव समन्वित: ॥

त्याज्याभार्या

अभिचारवती पीना दुर्भिक्षा दुर्भगा च या ॥१४॥

आधानि सापरित्याज्या स्वसाम्यां मातामहात् ।

दुष्टाभिचार उभयीवंशस्या निन्द्यात् ॥१५॥

अन्यस्थान्यवतारा भावितात्मा स्त्रिये कुर्वीत ।

आत्मघ्नी विवादं च प्राणि पृथक् स्थितम् ॥१६॥

न कुर्याज्ज्येष्ठ कोष्ठे सोदरे वा प्रवर्तिते ।

पौत्रादयोऽपि जाति विकलानि पि सोदरे ॥१७॥

---

१. यदा अपत्य वेतायें विज्ञानतस्ति पि वतु ।
इति गदाधरभाष्ये पाठ: ।

नाधिकारः विभागेऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि योषितो ।
पंग्वन्ध मूक बधिरपतितोन्माद दूषणी[1] ॥ १८॥
वन्ध्या वो भिन्न कर्मादौ कृत्वा पश्चादपि दूषणी ।
जले सोदरे ज्येष्ठे कुटुम्बिनः स्त्रियाम् ॥ १९॥
ज्येष्ठे भ्रा पितरि पत्राधिं तनुजया ।
पितुः सदस्यनुज्ञाति पादधार काकिनी ॥ २०॥
पाञ्चाल्यपि पादश्वादाभिस्थाग्निः सर्वे यदि ।
कोप भ्रातरि ज्येष्ठे पक्षेण विभाजयेत् ॥ २१॥
कालिकाग्नी पितरि पीन्याधानं करोति हि ।
वर्ष्याऽग्निमारोप्य तमाधायादधोत्तमः ॥ २२॥
ज्येष्ठा[2] पाग्निसंयोगे कुरुते यावेद्य स्थितिः ।
परिविता परिवेत्ता परित्यागीविधु पुरुषः ॥ २३॥
परिवित्तिः परिवेत्ता नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।
अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोन फलभागिनौ ॥ २४॥
पितृव्यः वाग्विदीयस्य भगिनाऽतुलो धवा ।
पितरि पाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ २५॥

अधिकारिणः

देशान्तरस्थ क्लीबैकवृषणेन सम्भितान् ।
वेश्याभिसक्तपतित शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ २६॥
जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठकान् ।
अतिवृद्धान् भार्याश्च कृषिसक्तान्नृपस्य तथा ॥ २७॥

---

१. तुलनीयः - अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम् । का०श्रौ०सू० १.१.
२. तुलनीयः - आवसथ्याधानं दारकाले ;
पा०गृ०सू० १.२.१-३.

कुब्जोन्मत्तोऽतिषण्ढो वा जडवान् बधिरस्तथा ।
गात्रवादिर्गिरोगात भ्रातॄकान्पारदारिकान् ॥ २८॥
वञ्चकानणां त्वैत परिविन्दन्न दुष्यति ।
दीर्घकालाभिभूतो च नष्टे प्रव्रजिते तथा ॥ २९॥

प्रायश्चित्तानन्तरमधिकारः

नास्ति चाग्न्याधेये न दोषः परिवेदने ।
पिता पितामहो यस्य कुर्याद्वाप्यनग्निमान् ॥ ३०॥
तथा यत्राग्नि होमेऽपि न दोषः परिवेदने ।
परिवित्ति वाक्ये ये श्रूयन्ते दोषसंयुताः ॥ ३१॥
तेषामप्यधिकारोऽस्ति प्रायश्चित्तादनन्तरम् ।
पिता पितामहो वापि नास्तिकोवाप्यनाश्रमी ॥ ३२॥
यस्य दोषोऽस्ति नैव तत्राधाने कदाचन ।
यवीयांश्च गुणोत्कृष्टो ज्येष्ठो चेन्निर्गुणो भवेत् ॥ ३३॥
ज्येष्ठस्य पूर्वं कर्तव्यो गृहाग्निपरिग्रहः ॥ ३४॥
ज्येष्ठे तिष्ठति निर्दोषे यवीयानग्निमान्यदि ।
प्रव्रज्यान्ते दोषात्तु संयुक्तः पापकर्मणि ॥ ३५॥

शंखस्य वचनम्

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य त्रिपदा या च कन्यका ॥ ३६॥
ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेत् आधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शंखस्य वचनं यथा ॥ ३७॥

मनुमतम्

ज्येष्ठ भ्राता ह्यनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।
अनुज्ञातोऽपि तन्निष्ठा नाप्यथानुमुतक्रमात् ॥ ३८॥

प्रायश्चित्तम्

कृच्छ्रं चान्द्रायणं वा त्रिकं कृच्छ्रं तथा ।
प्रोषिते च प्रायश्चित्तेषु वर्णत्रयमपि चरेत् ॥६९॥
वा प्रोषिते येन कृच्छ्रात् कृच्छ्रादूर्ध्वं समाचरेत् ।
आगमे तु पुनस्तस्मिन् पादकृच्छ्रं[1] चरेत् ॥७०॥

कनिष्ठस्याधानेऽधिकारः

देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो अपिताग्निवासिनि ।
कनीयानधिकारी[2] वेदाधानादिविधायतम् ॥७१॥
द्वादश तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।
न्यायतः प्रतीक्षितुं प्राप्तः श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥७२॥
प्रोषितस्तु यदा ज्येष्ठो अपितानाहिताग्निकः ।
अकृतदारः प्रतीक्ष्याथ आदधीतानुजस्तदा ॥७३॥

भ्रातृकर्मम्

यदा पापं भवेत् ज्येष्ठात्पूर्णं भार्यां परिहरेत् ।
वन्ध्याधाने च तस्मिन्नपि स्मृत्यन्ये भ्रातरौ कुर्यात् ॥७४॥
पितरि प्रेतभार्ये[3] वा देशान्तरगतेऽपि वा ।
अधिकारं विधातो[4]ऽपि न पुत्रस्योपजायते ॥७५॥
सोदराणां च सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दारैस्तु परिवित्तन्ते नाधानेन च नेज्यया ॥७६॥

---

१. पादकृच्छ्रं समाचरेत् इति गदाधरपाठः [illegible] (का० १) पाठ स.
२. कनिष्ठो नाधिकारी च इत्यपि पाठः ।
३. प्रेतभार्ये वा इत्यपि पाठः ।
४. विधातोऽपि इत्यपि पाठः ।

वृत्त्यर्थं[1] बहुलक्ष्म्युपेतो न्यायेनागतीद्

अर्थिनामपि द्रव्यं यः क्रिया वृत्त्यर्थमिच्छति ।
यावात्मा नरकं गच्छेत् यथा यः तस्य तत्फलम् ॥७७॥

वेदविक्रयः

प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः ।
याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ॥७८॥

धनस्य विचारः

वेदविक्रयनिर्दिष्टं[2] स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम् ।
अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीबादुपार्जितम् ॥७९॥
धर्मेच्छुर्ब्राह्मणः शूद्रात् क्रियार्थं याचते धनम् ।
याचते प्रेत्य चाण्डालः शूद्रादपि नष्टचेतनः ॥८०॥
यज्ञार्थं[3] भिक्षितं द्रव्यं यः सर्वं नोपयच्छति ।
भासकाकोऽपि जायेत तद् भुक्त्वा तु दुर्मतिः ॥८१॥

शूद्रस्य धनग्रहणनिषेधः

उपादाय धनं शूद्राद् योऽग्निहोत्रमुपासते ।
शूद्राग्निहोत्री स भवेद् ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥८२॥

---

१. बहुलक्ष्म्युपेतो न्यायेनागतीद् । पुस्तकान्तरेष्वनुपलब्धमिदमर्धं ... । इत्येति मिताक्षरायां (१, ७९) पाठः (ख) पुस्तकपाठश्च ।

२. निर्दिष्टं देयमिति (ख) पाठः

३. यज्ञार्थं भिक्षितं द्रव्यमन्यत्र विनियोजयेत् ।
भासतां काकतां वाऽपि भास्करेऽपि स गच्छति ॥
इति मिताक्षरायां (१, ७७) पाठः ।

परमाणवो नित्यं द्रव्याणि: पुद्गलास्ता: ।
आत्मानं कृत्वा कृत्वा परमाणवो नित्य च: ॥५३॥
ये द्रव्यपर्यायाश्चैकस्मिन्नेवेक्षमाणा ते ।
७ अनित्यतो नि द्रव्याणां द्रव्यादिषु नरिता: ॥५४॥
तेषां ततत्वानां पुद्गलानुपीडितानाम् ।
पदार्थस्वभावाद्वस्य दाता पुगांधि मन्दितु ॥५५॥
ये द्रव्यमिति द्रव्यं नान्यथा निश्चितं ।
प्रकर्मणी नित्यमर्थं न निश्चितं ॥५६॥
आत्मद्रिष्टिमतापि पुष्पेषित वासिता ।
कामचितोपपन्नानां द्रव्याणां[1] न प्रकृतानाम् ॥५७॥
अचिन्त्य: निवेशार्थां ते चिवादं प्रतिज्ञम् ।
अप्रमचितविपिवयादि तद्गुणां वस्त्वेन च ॥५८॥
पव्वा नेपुनाचार्येण कृते गुद्धानन्दिता ।
इति कालोपगृहानिशापाधिकानिनियमाम् ॥५९॥

---

१. न द्रव्याणां परिप्राप्तम् (च) पाठ:

अथ अरणिलक्षणम्

अरणीलक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
विज्ञेयं मानं तत्कर्माणि च विचक्षणैः ॥१॥

अरणिः

अश्वत्थो[1] यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची[2] चोर्ध्वगापि वा ॥२॥

---

१. अश्वत्थाच्छमीगर्भात् प्रजनयति (का०श्रौ० ४.७.२२) शमीमध्य उत्पन्नो ऽश्वत्थः शमीगर्भ उच्यते यस्या गर्भः शमीगर्भः अश्वत्थजातो शमीगर्भ अश्वत्थः शमीगर्भः तस्मिन्निति द्वे अरणी भवतः । तल्लक्षणं यथा, शमीगर्भ-स्याश्वत्थस्य प्राङ्मुखी उदङ्मुखी वा ऊर्ध्वगा वा शाखा: तैः कृत्वा तन्मुखीकरणा वधौ ते चतुर्विंशत्यङ्गुलकाः षडङ्गुलविस्तार-चतुरङ्गुलोच्छ्राये भवतः मानं मध्यमाङ्गुल्यङ्गुलेन कर्तव्यम् ।

एवं विधेन अरणिः निर्मथ्यो ऽरणिनिति ते द्वे अरणी अग्निमन्थनार्थं परिगृह्णीत ते च यदा धार्ये अग्नेः प्रतिविधानात् "अरण्योर्नाशे पुनराधेयमिति" (का०श्रौ० २५.७.३०) अत एव कात्यायनीयम् -
अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः ।
न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ॥कर्मप्रदीप ३.१.१८;
इति मानकमपदाशादि निर्मिताश्वत्थयोः परिलक्षितयोश्च,
अरण्योर्दग्धयोर्वापि नष्टयोः वा पतितयोस्तथा ।
आहृत्यान्ये समारोप्य पुनरप्याप्नुयान्निर्मथ्येति ॥

तथा च कात्यायनः -
अरण्योः दाहनाशान्ये दारिद्र्यान्ने समाहितः ।
पात्रैर्युतानि निर्मथ्य पुनराधानमिष्यते ॥
कर्मप्रदीपः ३.१.६

यदि एवं च निर्मथनाभावे परिगृहीतयोररण्योरारोपितया तावन्न परित्यागो यावत्स्वयमग्निर्नाशः ।

अपि नमेत (का०श्रौ०सू० ४.७.२३) शमीगर्भस्याश्वत्थस्याभावे शमीगर्भस्य अश्वत्थस्य ।

२. उदीची चोर्ध्वगापि वा उदीचीचोर्ध्वगा पि वा (इति मन्वादिपाठे पाठः)

यवो यवात्सेतिः पृच्छ्यो गर्तोत्थम् ।

[1]वेणाभ्यन्तरा वार्धो [2]तन्मात्रा वीतरागिणि ॥३॥

मुंशाङ्गुली च: रम्या: स स्मात्मे उच्यते ।

[3]कापि च [4]व्यागर्भाद् वैदिवाद्विजन्मितः ॥४॥

शैलाङ्गुलो गोविन्दः मात्रिको गोलिकाङ्गुलः ।

मात्राङ्गुलस्तु देयः स्यात् कृष्णाङ्गुलो भवेत् ॥५॥

कुश्वर्गी भीश्चैव यति वैश्च द्वाभ्यां रे ।

द्वात्रिंशी द्वात्रिंशी युवः मात्रिको मात्रिको भवेत् ॥६॥

वेदे वेदे भीष्मकी एकाजानकाविति ।

उक्ता वीतरागे तु पूर्वाणां दधतारणि: ॥७॥

[5]चतुर्विंशति: चतुष्टयैर्व्यां जानुपिपासिनम् ।

[6]चत्वार उच्छ्रीमानमर्थ्याः परिकीर्तिताः ॥८॥

[7]अष्टाङ्गुलः प्रस्थः स्यात् पात्रं स्यात् अष्टाङ्गुलः ।

मुक्तोऽष्टाङ्गुलत्वा स्तु मध्यमम्बरम् ॥९॥

---

१. वर्णिनस्त्यक्तकार्या वर्णिनस्त्यक्ता क्षेत्र(इति गदाधरभाष्ये) वर्णिनस्त्यक्ता ग्रीष्मा (इति कात्यायनस्मृतौ).

२. तन्मात्रेवी तारणि: इति (ख) पाठः ।

३. कापि व्यागर्भादवैदिवजन्मितः (ख) पाठः ।

४. कापि व्यागर्भादुवैदिवाविजन्मितः (इति मत्स्यपुराणे) कापि व्यागर्भादुवैदविजन्मितः (इति कात्यायनस्मृतौ पाठः)

५. चतुर्विंशाङ्गुलादार्पा वितस्तिर्जङ्घा (ख) पाठः

६. चतुरङ्गुलमुखेधा अर्णिपार्श्वे: स्मृता (ख) पाठः

७. अष्ट(?)रा देवयोनि: स्यातुं तन्मात्री पुराकः ।
मुक्तदष्टाङ्गुलस्वच्छा क्राच्य तपसाङ्गुलम् ॥(ख) पाठः

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं वा यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र पुरुषस्यैव तेन तन्मितम् उक्तं तथा ॥ ७॥
गोधान्यैः अष्टभिः मितैः त्रिभिस्तु यवाङ्गुलम् ।
अङ्गुष्ठमानमेवं स्यात् प्रमाणकालेन याचकः ॥ ८॥
कुर्यादिदं कर्म बहूनि स्थिरा चापि यज्वना ।
अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि अङ्गुष्ठं यदा उच्यते ॥ ९॥
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं [1]ह्यङ्गुष्ठपुरुषमात्रकम् ।
एकाङ्गुष्ठा चतुर्दश दीपयेत्तौ च गुह्यकम् ॥ १०॥
ऊर्ध्वं च पादौ च चतुर्विंशाङ्गुलम् ।
अष्टचत्वारिंशति याभिः परिकीर्तिताः ॥ ११॥
अङ्गुष्ठमिति च प्रोक्तं देवयोनिः तु दीपिते ।
तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणमुच्यते ॥ १२॥
अन्यत्रास्तु मलानि च रीन प्रमाणमुक्तात् ।
प्रमि मन्थनीयेन निर्मथितेषु च ॥ १३॥
उत्तरारण्यामिश्रान्मः प्रमन्थः सर्वदा भवेत् ।
योन्यां कुर्यात् स योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ १४॥
अरणिना यदि युक्ता तस्मिन्नाचरेत् ।
यादृशस्तत्र जायेत तादृशो स्निग्धयोनितः ॥ १५॥
उत्तरायाः आगतायाः ग्राह्यो मन्थोऽधरारणेः ।
यथा आरोपितोऽग्निस्तस्मिन् तादृशो भवेत् ॥ १६॥
मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।
अन्तरं देवयोनिः स्यात् तत्र मन्थो विधीयते ॥ १७॥
मूलादङ्गुष्ठमुत्सृज्य अग्रात् द्वादशाङ्गुलम् ।
योनिर्मध्ये प्रमाणैः कृत्वा मन्थयेत् तत्र ॥ १८॥

---

१. ह्यङ्गुष्ठपुरं तथा ।

बाहुं चतुर्विंशं चैव प्रणीताकृतिं तथा ।
गुल्फुकां प्राणतीं नागरूपीं कचिदिह ॥२२॥
आघृता भाकवाड्गा पुष्करपरिमाणिता ।
दीर्घाङ्गुष्ठमात्राय कुटिलोपसमाङ्किता ॥२३॥
ग्रन्थिपूर्वीभेदलक्षणपर्णी पात्रप्राणिका ।
तास्त्वहुरावे पात्र धीयिता च प्रमायति ॥२४॥
विलुम्भी पात्रप कार्यं तीक्ष्णाभ्रिम् ।
पुरोडाशाकीर्णाद् शाख्यार्थं चैव तीक्ष्णम् ॥२५॥

यज्ञपात्राणि

[1] खादिरौ आहुतिकौ मात्रः प्रकल्पते ।
बाही ग्राह्यः खड्गं वाण्याः वाञ्छितः ॥२६॥
एतन्मात्रं चतुरश्रं मुखपञ्चाङ्गुलन्वितम् ।
त्रिणवाङ्गुष्ठकांस्याको मुखपञ्जी विलेखतः ॥२७॥
प्रथमाग्नेदक्षाणं प्रणीताचमसीयेतु[2] ।
वेदिकं पाणिमात्रं प्रोक्षणीपात्रमुच्यते[3] ॥२८॥
वैं वक्षोभि च स्फुलिके चतुरश्रम् ।
दण्डेऽलस्य प्रणीता च पञ्चाङ्गुष्ठमात्रता: ॥२९॥

---

१. १. खादिरः स्रुवः स्फ्यश्च (का०श्रौ०सू० १.३.३३-३४;
शतपथब्राह्मणम् १.६.२.१२ ; का०श्रौ०सू० १.३.३८ ;
आश्वौ० २.६.८६
२. का०श्रौ०सू० २.३.५ ; त्रिकाण्डमण्डनः २.४०;
का०श्रौ०सू० ८.२.२२.
३. प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलायतं कांस्यमयं वार्यं काष्ठमयमपि
भवतीति हरिहरादयः ।

आज्यस्थाली प्रकर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।
माहेयी वापि कर्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥३०॥
आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तथा काम तु कारयेत् ।
मृन्मयी औदुम्बरी[1] वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥३१॥
तिर्यगूर्ध्वं समित्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी ।
कुलालचक्रघटितमासुरं मृन्मयं स्मृतम् ॥३२॥
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि यत्तु दैविकम् ।
पञ्चाङ्गुष्ठोपमं मेधे बटौ तथा ॥३३॥
दर्वीमानमिता चित्रा तारणीषु च ।
अङ्गुष्ठपर्वखाताग्री रत्निमात्रः स्फ्यो[2] भवेत् ॥३४॥
खड्गाकारं भवेत् पार्श्वे पिण्डिकाग्रं[3] नृपकथा ।
पायसा कुम्भीवस्तु कुम्भकुम्भी न जायते ॥३५॥
(तं) नागराधान: कुर्यात् पूर्णपात्रमितिस्थिति ।
पवित्रप्राशनभि: पूर्णं पूरे' सम्पूर्णपात्रकम् ॥३६॥

---

१. द्रष्टव्यम्, अत्र औदुम्बरं ताम्रम् । उदुम्बरस्तु देहल्यां कुष्ठभेदे च पादपे ।
कुष्ठभेदे पि च पुंसि स्यात् तु ताम्रेऽप्यौदुम्बरम् (इति मेदिनी)
औदुम्बरं स्थितानि फलादी पञ्चानि: आपस्तम्ब:(२.६.७०)
व्याख्यानुसारम्.

२. का०श्रौ०सू० १.३.३८ । कर्मप्रदीप:, १.८.१२.
का०श्रौ०सू० १.३.३२ ; सत्या०श्रौ० २.६.२.८.

३. का०श्रौ०सू० १.३.३७ ; आप०श्रौ० १.६.७०-८१ ;
तैत्तिरीय सं० ३ पृ० ५ ७०० ; हिरण्यकेशिश्रौ० ३.६.६;
काठके देवयाज्ञिकाख्यम् १.३.३६ ;
त्रिकाण्डमण्डन: २.७०-७८.

४. द्रष्टव्यम्, का०स्मृ० १५.१-२ ; गो०स्मृ० २.६६ ;
कर्मप्रदीप० २.५.१-२ ; का०श्रौ०सू० ६.७.३७.

[१]वारोऽभिजितो दृढं वारणो बहुजी ।
षडङ्गुष्टिकीर्तिसिरिष्टो तु पुष्करम् ॥३७॥
पुष्कराणि च पत्राणि पूर्णपात्री यथा भवेत् ।
(स्रु)[२]वोऽरत्निमात्रं स्यादेषिक दण्डस्तु वा ॥३८॥
शम्या त्वरत्निमात्रा स्याद्बुकरा च दण्डस्तथा ।
षिखारी दृषदः प्रोक्ता अवदानस्रुक्[३]यथा ॥३९॥
पात्राङ्गं जानुमात्रं स्यात् पुष्करस्तुषकम् ।
वर्णाणं वृक्षवं वा वीरा त्वाकण्ठिकम् ॥४०॥
खादिरं मुसलं प्रोक्तमरत्निमात्रमिष्यते ।
प्रादेशमात्रं तु विधिं [४]मेक्षणं तु विधीयते ॥४१॥
पुरोडाशकपालानि प्रियादम्यम् ।
इदं चैव भविष्यति विधि पात्रसं श्रुते ॥४२॥
वारिप्यरत्निमात्रो स्यात्पूर्णा शाधिपुष्करा ।
रत्नाकारा चमसाश्चुष्कै सर्पिःकणाकृतिः ॥४३॥
[५]ओवली फलकं रत्निमात्रं स्यात्तुल्यकृतिः ।
श्रो तथ्यं फलकाकारं खादिरं वा विकंकतो ॥४४॥

---

१. दृष्टव्यम्, यहाँ इति शुद्धपाठः स्यादिति आधान पृ० ७२ ;
का०श्रौ०सू० ६. ७. १८ ; पा०गृ०सू० १. ८. १५-१७.

२. शत०ब्रा० १. १. ४. १६ ; का०श्रौ०सू० २. ३. ८ ; पा०गृ०सू० ३. १४. १९;
का०श्रौ०सू० १. ३. ३६ भाष्ये देवयाज्ञिकाः

३. का०श्रौ०सू० १. ३. ३१ ; शत०ब्रा० २. २. ४. ७ ;
का०श्रौ०सू० १. ३. ३६ ; त्रि०कं० २. ८८.

४. गुल्मापः - कं०क्रा० २. ५. १४-१५ ; गोभिलो पि (२-७);
त्रि०कं० २. ८३-८४.

५. पा०गृ०सू० २. ७. ७ भाष्ये जयराम हरिहरगदाधराः ।

कंकतानि निहितानि पात्राणि प्राञ्चि च ।
यान्यरत्निमात्राणि आहुः[1] तानि दक्षिणतः ॥४५॥
अग्निहोत्रहवण्यां[2] पात्राणामभिधीयते ।
श्री कार्ष्मर्यमयी[3] श्रुवाजुह्वा न दुष्कृता ॥४६॥
श्री पर्णी एकमात्रि च श्री पर्णी[4] जुहू च ।
तच्छुष्कं पत्रं कश्यापि पश्चिमस्य तानि तेषु ॥४७॥
औदुम्बरमयाः या याः स्त्रुवा च यथायोगः ।
पात्राणि वारणानि याज्ञि प्रीक्ष्याय रीषितु ॥४८॥
वैकङ्कतानि सर्वाणि प्रणीतप्रागनादपि ।
आदि गुल्फदानस्य पश्चिमस्य तरीरिव ॥४९॥
पलिकेषिकाज्ञ पात्रं वेदिभिआक्तम्याति: ।
अक्षकादरणा शाखो पान्धनमादित्य वृणत: ॥५०॥
एवं सर्वेषु वा कीर्णु दृष्टं पुनरितरेष्वपि ।
यानि विधिवच्यादि तरुणा वल्मीकः च ॥५१॥
यज्ञपात्राण्युक्तानि इति गुह्यकारिका ॥
इति कात्यायनस्मृतौ पात्रलक्षणम् ॥५२॥

---

१. अश्वत्थरत्निमात्रस्तम्भमूलः इति देवयाज्ञिकः ।
२. तुलनीयः - का० श्रौ० सू० १, ३, ३६ ; का० श्रौ० सू० ५, ३, ३० देवयाज्ञिक
३. का० श्रौ० सू० २, ८, १
४. भाप्यो जुहूश्च इति श्लौतिये पात्र ७० पृ० ७० ;
का० श्रौ० सू० ६, ५, ७ देवयाज्ञिकः

आधानकालः

आधानं च वक्ष्यामि तत्कालं च विशेषतः ।
ज्योतिःशास्त्रे निरुक्ताय कुमारस्य यथो तथा ॥१॥
आधानं दारकाले[1] वा कुमारीदायकालतः[2] ।
कुमाराणां दारकाले दायादि प्रातरेव तथा ॥२॥
चतुर्थी कर्मणोऽन्ते दारकालः प्रकीर्तितः ।
भ्रातृणां कर्मणि तु विभक्तदायकालतः ॥३॥
अवस्थित विकल्पो यं भाष्यकारेण दर्शितः ।
कालमग्निमाधाय पाकयज्ञान् समाचरेत् ॥४॥
अन्यथा कुर्वते यस्तु स याति नरके ध्रुवम् ।
अग्निहोत्रकर्मेति न गृहीतः प्रमादिना ॥५॥

विकल्पः

निवृत्तपत्नीके तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः[3] ।
कुमारो वा विभजेत् दायमप्यग्निना विना ॥६॥
विभक्तेषु ज्येष्ठो भ्राता तथा च पतितो भवेत् ।
पितुर्भार्यापत्या स्यात् भ्रातृभार्याप्याचितः ॥७॥
धाना अथवा नित्यो विनिधायैताग्निना विना ।
यो निरूपयिता दारा कामा मृतावपि ॥८॥
पत्नीरो च विधिः स्वस्त्रो स्वामिगणादपि ।
यथा सन्ध्या यथा स्नानं वेदस्याध्ययनं यथा ॥९॥

---

१. आवसथ्याधानं दारकाले, पा०गृ०सू० १.२.
२. दायाद्यकाल एकेषाम्, पा०गृ०सू० १.२.

तथैवोपासनं दृष्टं न स्थितिस्तत्र योगतः ।
यो ऽग्निं त्यजति प्रमादेन कीनाशमवाप्नुयात् ।। १०।।
मोहात्त्यजेद् विप्रो न स बुधैन पूज्यते ।
यो दद्यात् कनकं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।।
तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा ।। ११।।

प्रायश्चित्तनिमित्तम्

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः ।। १२।।
वृथा पाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ।। १३।।
प्रायश्चित्ते प्रवृत्तास्तत्रासाध्यास्ता विद्युते ।
दुःखमलापयोरेव च न भोज्य विधुर्ये ।। १४।।
प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयमुच्यते ।
तपो निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।। १५।।

कालः

काठकेन विधिना आधानं तु कृतं पुरा ।
अनुष्ठाप्यत्र कृच्छ्रमग्निमभ्याहरेत्ततः ।। १६।।
स्वगृह्योक्ते प्रेत कृत्यैकादशिकानि ।
प्रत्येकादशभागाद् वृद्धिमाद्य विवर्जितम् ।। १७।।
स्वे जीवतः समादध्यात् स्नानोपान्त्य विवर्जयेत् ।
एकादशे ऽह्नि कुर्वीत द्वादशे वा विचक्षणः ।। १८।।
यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्द्विजन्मनः ।
तावन्ति कृच्छ्राणि चरेत् होमं दद्याद्यथा विधिः ।। १९।।

कुमारी भुक्ते भैक्षो भाव प्रायुपासनम् ।
चान्द्रायणं चरेत् वर्णं प्रतिमासमथापि वा ॥ २०॥
प्राशनात् धमागात् प्रायश्चित्तं भवेदिति ।
स्यालुनात् विवाहाच्च प्रागेतत् चेद्धः ॥ २१॥

पुंसवः:

आधानाष्टमाज्ज्ञात वीजनाशार्थमित्यतः ।
कुर्यात् वर्णसंस्काराच्च कृत्वा सकलमुच्यते ॥ २२॥
स्मृत्युक्ते न परिस्थिता सीमन्तं ददाम्यथ ।
सीमन्तकरणावात्सा वीणस्य विश्रुते ॥ २३॥
एवावताविधं सीम कृत्वं सम्यगदे स्वयम् ।
सीमन्तो सीमन्तं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २४॥

कालशुद्धिः:

मासादि पंचमासेषु श्रावणे चाश्विने तथा ।
कुर्यान्मृगी माघे वा आधानं मुख्यतः ॥ २५॥
एतासु विशाखासु कृत्तिकादिषु तथा ।
पुष्यां तत्वद् रेवत्यानुराधासु च ॥ २६॥
सीमान्तिकं कर्ति यदि भाद्रपदे यदि तथा ।
पन्ते पुष्ठे पुर्वाह्णे निवृत्तानिष्ट निवर्त्तते ॥ २७॥
रिक्तासु योगि प्रथमासु
व्यापातशिरवक्राकु ।
गंडान्तिके च पक्षि भानुः
जन्मनुज्जपिनु विवर्जिता: ॥ २८॥
संधुतिस्वव्यतीपातवामा वर्ज्यानिष्टः परिघस्य चार्धम् ।
नांकारि वापरिति विशो पुष्ठे तमोपिते ॥ २९॥

केतौ स्थिति कुर्या त्रिपुरुषनिकामी ।।३०।।
पश्चिमायां दिशि वातः सावकाशतः ।
पूर्वे च दिनान्येषां त्रिदिनं पर्यन्तः ।।३१।।
त्रिमुखो वायनिवाशुभम्ना पुष्टान्ते ।
अन्ये पंचकालानि पश्चाः उपचापरैः ।।३२।।
उपराग त्रिपुरं च पावस्यादुदिनान्तकम् ।
स्वाच्छीर्दुष्टिपति च पूर्णस्थिते च मे ।।३३।।
अन्यापि विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ।
राजोपिकिरणेषु चौ दृष्टे वातांशेवा यथवा ज्ञाकौ ।
आधानकादि त्रिपुरुषाणां वातो पि निर्वाणमुपैति वन्हिः ।।३४।।
त्रिकोणकेन्द्रोपचयेषु पूर्वे पूर्वस्यां वाकारे कुले वा ।
देवगृहेषु पर्व्वाश्रितेषु कुम्भकौ यादनमापयन्ति ।।३५।।
चन्द्रेप्रायुग्मपूर्णेषु निषेकमाणः ध्मातु च ।
भानोः पूर्णो देवपूज्ये स्वौ वा तीर्थे चतुर्थमपि सतोत्रिसन्दुः ।।३६।।
नौ कुर्याद्युक्तम् परिग्रहमित्यायुष्मानिन्दुभि-
चतुर्थविधीतिनिर्भिन्नतारसंकेतांशिकः ।
चापश्चानुपूर्वे निर्मितं तथा वश्ये कुले-
जातांशे निजवाणे दिनकरे वा वा जातादितः ।।३७।।
पापग्रहेषु धनेषु धनिकान्ः शुभग्रहेषु धनागुरु नरः स्यात् ।
उदयस्थिते च शुक्रेऽपि विधायुतादितौ निर्विघ्नतया जैनि ।।३८।।

विधिः

निरोध्य पुष्पं च पात्रादान्युपकल्प्य च ।
स्नातः कृताचनः शुद्धः पत्नी स्नाताद्युक्ता ।।३९।।

वस्त्रधारणम्

परिधाय वाससी वास: प्रावृतो च यथाविधि ।
शिखाविबन्धकस्तु पश्चात् देवतां तुला ॥७०॥
इन्द्रादीन् गणेशं तद्वदन्यांश्चापि स्मरन् ।
वक्ष्ये ते विज्ञानात् सर्वेषु पावनम् ॥७१॥

आभ्युदयिककरणम्

विवाहादौ गुरुं स्मृत्वा देवतां कुर्यात् तथा ।
कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं यन्याधिकं निमित्तकम् ॥७२॥
मातृकाणां यजेत् मातृपूर्वं समन्वितम् ।
तदभ्युदयकामी नैवातिक्रमते ॥७३॥
दधि अक्षतास्तु मूलफलं च तदुपरा ।
सर्वत्रापि निर्दिष्टः दीपदानं तु तथा ॥७४॥

संकल्पः

वरं निश्चय च स्मृत्वा कालदेशादिकं स्मरन् ।
वह्निं समाधाय इति संकल्पमुच्चरेत् ॥७५॥
स्थण्डिलं स्थानकस्थापनं मथिताग्नितः ।

पात्रासादनम्

ब्रह्मणोऽग्नौ पश्चात् पात्रासादनमुच्यते ॥७६॥
द्वे पवित्रे प्रणीताया प्रोक्षणीं तु अथापरम् ।
पत्राणि: समिधः प्राज्यं वा धारावाज्यभागकौ ॥७७॥
औषधीः पूर्णपात्रं च भिक्षादक्षिणा ततः ।
उक्तं तु यथोक्तेन पात्राणि च यथाक्रमम् ॥७८॥

स्थाने प्रियसाधना अग्निहोत्रे च मे यं स्वादयेदीक्षितम् ।
निर्दिष्टं वै परमात्मदृष्ट्या गंधादनादिभिरुपयन्त्रा ॥४९॥

अग्नि-ग्रहणम्

स्वगृहस्थाग्रह्मे कार्यं दाराहुताग्नौ च यः ।
अस्मिन्प्रकारे ग्राह्यः प्रथमस्तु तथाग्निः ॥५०॥
पूर्वं यदि गृहस्थः पुनर्दारक्रियो यदि ।
पत्नीनाशेऽपि वा पुनः चतुर्थाश्रमेऽपि वा ॥५१॥
तावद्ग्रामाण्याद्युपाग्नीशंकुमन्तरा ।
आवसथ्यं गृहस्थाग्निं प्रतिष्ठाप्य यथाक्रमम् ॥५२॥
नष्टे स्वल्पमार्गे वा पुनःसंधानं बुधः ।

पुंस्कारः

तस्मिन् स्थाने पुंस्कारात् धूमः कृत्वाग्निमन्थनम् ॥५३॥
प्रदक्षिणं समुद्धृत्य त्रिःपरिषिच्य पचितम् ।
गोमयादिभिर्लिप्य यथास्थितः प्राणाग्निं तिष्ठेत् ॥५४॥
ऐन्द्राः स्वेन च तथाग्निमुपेत्य तु ।
समुत्पन्नं निधि स्यात् संस्कारः कथितस्तुषिः ॥५५॥
यत्राग्निः स्थापनं कार्यं तत्र चिकित्सा वसे ।
स्वस्थानस्थित स्याग्नौ न क्रियन्ते कार्यता ॥५६॥
केचिद्वदन्ति पंचानां स्थानपात्रां गमनता ।
तेषां समुत्थापयेण आदेशानिराकृतम् ॥५७॥
एवं स्व यथेष्टं स्थापितं उत्तरेऽपि तु ।
अग्निरिति समाधाय गृहस्थात्मोद्धृताग्नितः ॥५८॥
अग्निमविच्छिन्नतमा प्रदत्ता यो न गोमयम् ।
प्राणायामस्थापितार्थे मार्गेष्वनुमार्गिणाम् ॥५९॥

अरणिमन्थनम्

शङ्कराद्यर्चिता: तावत् मन्थनं कथितं पुरा ।
क्रिया कुशकुशीकाभ्यां वक्ष्यमाणयाम ॥६१॥
यावत् मेखलां गाढं कुशाग्निवदन: ।
प्राग्याम्यरणिं कृत्वा तत्प्राग्रचिन्तयेत् ॥६२॥
अरणिस्थाग्रस्तां प्राग्याग्रां प्रतिष्ठित: ।
विष्टभ्याधरमनर्घं नि:कम्पं प्रसृत: पतिः ॥६३॥
निवेश्याथ बैला पात्रे पत्नी कल्पते ।
मन्थेत् प्रदक्षिणावृत्या प्राग्भवे: स्यात् श्रुति: ॥६४॥
एवमाकुमार्या युक्तिश्चा वाचयिता ।
नमाधिकारिणा सा देवीति च कर्मणि ॥६५॥

भार्या निर्णय:

नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजै: ।
अकृतं तद्विजानीयात् सर्वान्यारभन्निहाद् ॥६६॥
वर्णं ज्येष्ठे न बहु वाभि: सवर्णाभिस्तु जन्मत: ।
कार्यमग्नि च्युताभि: तादाभिर्मनो पृथक् ॥६७॥
नाम कुर्यां नियुञ्जीत न ह्रीदीक्षणकारिणाम् ।
नान्यथाकार्यां नाशेन पुंसा च वर्जितम् ॥६८॥
तत्र अक्षतरावा यादावामन्यतोऽथवा ।
उचितानामभ्वतमायेदग्नि निकामत: ॥६९॥
मधिता पत्नि: काष्ठै: प्रथमा स्याग्नि प्रियादाम्यु ।
कृत्वाद आज्यकुण्ड पदान्यकमीचयेत ॥७०॥

विकल्पः

विकल्पो यत्र वेदस्य तत्र: पक्षौ गुरावुं[1] ।
तत्यागेऽन्तुतो लुप्तमाणेऽत्र कृपालाम् ॥७०॥
न च वेदौ निष्पन्नसिद्धावाह्याद्यितोपि वा ।
तथापि जैमिनिं वस्तुमाणेऽत्र कृतिकलिता ॥७१॥
यथा प्रथमतां तु स्मितमुख्यादि द्वैधेयथा ।
ऋषिच्छन्दो दैवतं च विनियोगस्तु क्रमात् ॥७२॥
ब्रह्मयज्ञादिके विप्रो यज्ञादुष्ठानतोऽपि ।
वेदान्नापोहतापि नश्यत्यपाहतम् ॥७३॥

मन्त्राणां विनियोगः

त्वाग्नी अग्नेर्योपयोर्मैवोकुमिन्द्रायुतः ।
त्रिष्टुप्छन्दस्त्वग्नीषावरुणौ च देवते ॥७४॥
वर्षं प्रा ऋषिः प्रोक्तः कुत्सिको विश्वरूपी: ।
गायत्री त्रिष्टुभौ प्रोक्ते छन्दसावरुणौ परः ॥७५॥
विनियोगस्तु तत्रं स्वाद्धिमसौ वारुणी कृतौ ।
पैरि तस्या स्वाग्नेः वामदेव ऋषिर्भवेत् ॥७६॥
त्रिष्टुप्छन्दश्च वरुणः सवितादिष्णुरेव च ।
विज्ञे च मरुतः स्वर्काः प्रोक्ता वाश्विदेवाश्च ॥७७॥
निष्ठापस्य भोगस्मिताज्यस्य वरुणोऽथवा ।
विनियोगे ऋषिः सर्वं प्राधान्यविधुतौ भवेत् ॥७८॥
उदुत्तमं शुनः शेप ऋषिस्त्रिष्टुप् स्मृतः ।
वरुणो देवता चास्य पाशोन्मोके नियुक्ति ॥७९॥

---

१. कुत्राय: – वेदस्य अनुपवीर्गुरुदग्निमाहृत्य, पा०गृ०सू० १.२.१.

क्रतौ न समाख्याता हविषारव प्रजापतिः ।
पंक्तिश्छन्दः स्मृतं यास्मिन् प्राक्तो विनियुज्यते ॥८०॥
निरुक्तव्याख्यायाम्या देवत समुदाहृतं ।
अथ यन्निरुक्तावी गौतमीय महामुनिः ॥८१॥
गायत्रीछन्द आख्यातं देवानामुपकीर्तिताः ।
आध्वर्यवे नियोगः स्यादाम्नाय मुनिभिः स्मृतः ॥८२॥
त्रिसृणां व्याहृतीनां तु ऋषिराख्या प्रजापतिः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्छन्दांस्येतानि च क्रमात् ॥८३॥
अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च क्रमादेता अथ देवताः ।
जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथवा मुनिः ॥८४॥
ऋषिदैवत आख्याता विनियोगप्रकाशितौ ।
सूक्तवाक्यादिके यो वै देवता आम्नायतेषु ॥८५॥
द्रव्यं प्रदायका आदिद् देवतां च विधायका ।
द्रव्यदैवतयस्या कर्मणा तत्प्रयुज्यते ॥८६॥

कर्मणः विकल्पम् ।

देवतानामभिध्यानं न करोति विमूढधीः ।
वृथा तस्य भवेत्कर्म पूर्वाचार्यैः कथ्यते हि ॥८७॥
उद्दिश्य देवतामिष्टं ऋत्विग्भिर्वै कात्यायनादिभिः ।

पाठक्रमम्

च कथितं आर्षेषु पाठकाचार्यो क्रमात् स्फुटम् ॥८८॥
प्रजापतिर्बार्हस्पत्य च अग्निषोमौ ततः परम् ।
विष्णोर्वरुणौ आदित्यऋणां च मित्र तु ॥८९॥
सवितारं ततो विष्णु विश्वेदेवाः क्रमात् ।
स्वधानिन्ने च वरुणमदितिं यात देवतौ ॥९०॥

पश्चि वरुणं वायव्यदिता आग्नेय देवता: ।
ततो ग्निं यं च मानं च स्विष्टग्निं च पावकम् ॥६१॥
अग्निं पुण्यकादितिं च क्रमश्चवर्णदेवता: ।
हिरण्यावर्णपूर्वा: स्विष्टकृदन्तं तु ॥६२॥
अग्निं स्विष्टकृतं येषाद् देवान् गाड्धिदी ध्रुवान् ।
अग्निं वायुं ततः सूर्यं प्रजेशः स्वस्य वा स्मरेत् ॥६३॥
त्रिगुणं व्याहृतीनां च प्रणीतो व्यवस्थितः ।
उक्ता व्याहृतयो यस्माद् व्यापाद्रणायुता ॥६४॥
हिरण्यावर्णावग्निं वरुणं च ततः स्मरेत् ।
सवितारं ततो विष्णुं विश्वांश्च मरुतः क्रमात् ॥६५॥
स्वर्गं च वरुणं वाग्निमारुण्यं चादितिं ततः ।
प्रजापतिं धृतेता अतं यष्टेत देवता: ॥६६॥
अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मा कृत्वा ब्रह्मासनम् ।
ब्रह्माणं वरयेदग्निं उत्तरेणाग्निपात्रम् ॥६७॥
अग्निं समाधायो ब्रह्माणं तत्र मे भव ।
ब्रह्मस्थानि यष्ट्वा गौदग्नेषु पूर्वतः ॥६८॥
अग्नि च सं पैमादानामधिगणं ततः ।
स्वदेवस्मृत याचि निरस्याग्निमुपरिपैत्र ॥६९॥
अभावादिदिव्य भानिता देव ध्येत् ।
कृताकृताविज्ञानार्थं समन्तमग्निमुरिपैतु ॥७०॥
प्राणार्थं च मांशान करयो स्वच्छ वारिणा ।
पुरुषे निधाय चाग्निमुत्तरेण समापतः ॥७१॥
अभावादिति देवस्य धर्मा: प्राणास्तान पि ।
वर्ग प्रणवनादस्य श्रीतत्पुरुषान्यम: ॥७२॥
प्रदक्षिणं कृत्वा अग्निमारण्येनाग्नेयतः ।
प्राणे: विभूतिर्लक्ष्मीं संध्यके: पुरे: ॥७३॥

अग्नेः पश्चिमतः सान्नं वर्हिर्भ्यास्तरणं भवेत् ।
पात्रन्यसेषु ये दर्भाः पात्रसंज्ञा भवन्ति ते ॥७४॥
निरधीतानि निक्षिप्य पुरा भवन्ति ये ।
पश्चादुत्तरतो वा स्यात् पात्रासादनमग्नितः ॥७५॥
उभे पवित्रदर्भास्थे प्राक्स्थे दक्षिणे भवेत् ।
पवित्रछेदना दर्भाः पवित्रे प्रोक्षण्यामु च ॥७६॥
आज्यस्थाली चरुस्थाली सम्मार्गोपयमाः कुशाः ।
समिधः स्रुव आज्यं च तंडु(दु)लाः पूर्णपात्रकम् ॥७७॥
वरीयोक्तेतानि आसादीन्यासनानि च ।
प्राग्ग्राणि कृत्वा पश्चात् सादयेद्वामिकानि च ॥७८॥
कृत्वा तान्युत्तराग्राणि केचित्सूत्रविचक्षणाः ।
कुर्वन्ति प्रोक्षणीं पात्रासादने धर्मतात् ॥७९॥
दूषितं वासुदेवेन गृह्यं कर्मणि धार्यता ।
अतोऽत्र पूर्वाचार्यैस्तं नाश्रापरि यतः ॥८०॥
एवं पात्रासादनं कृत्वा पवित्रछेदनैः कुशैः ।
अंगुष्ठांगुलिपर्वाभ्यां छित्वा प्रादेशसंमितम् ॥८१॥
गर्भितं पवित्रं तत्स्यात् स्याद्दभ्रमन्तरे यः ।
प्रणीताः शुचि कृत्वाथकलशमाशुक्लय च रे ॥८२॥
कृत्वा तत्रो कुर्वं पाणाविगुंदिगमसि तां अतः ।
दक्षिणेन तु तां प्रोक्ष्य प्रणीते नीहरेत् ह ॥८३॥
पात्राणि क्रमशः प्रोक्ष्य निरस्यार्ता अतोरि ।
अग्रतः प्रणीतानां अग्नेश्च प्रकीर्तितः ॥८४॥
स्वाध्यायाले निर्विशेषं आज्यस्थाल्यां यथाविधः ।
प्राणायामं कृत्वा चरौ तिरवाग्निवाजान् निरपेद् ॥८५॥
तंडुलान्सुमानि चरुः पूर्णं यथाविधः ।
देवेभिः स्वाग्निज्जिशास्तंदुलानिक्षिपेत् ॥८६॥

पात्रासादनकाले च तेषां प्रयाजेन भवेत् ।
इध्मव्याऽऽज्याय कुम्भ पत्न्या ब्रह्मण एव च ॥११७॥
पूर्वं पूर्वं भवेदन्यासंविरुतमनुस्मृतम् ।
पात्रासादन उत्तरे भवेत् उत्तरे गतौ ॥११८॥
आज्याधिश्रयणं यद्गोचरीकृत्य उत्तरतः ।
आपर्यग्नि करणं कुर्यात् उत्तरग्निना ॥११९॥
श्रपणं च चरोरेव यथार्थं प्रकल्पनम् ।
ततः पूर्वं प्रोक्षणाज्यमन्त्रः सम्मार्गैः कुशैः ॥१२०॥
मुक्तः पुष्करं यावत् कुशमुष्टेन वा स्रुवः ।
अन्यमुच च पुनः प्रतप्य निदधाति तम् ॥१२१॥
परीत्याय प्रोक्षेण प्रणुत्तवेदुदक् ।
अथवा पश्चादग्नाय चरुं तथोत्तरं न्यसेत् ॥१२२॥
पवित्राभ्यां तदुत्पूय धृतं तथैवाज्यं पुनः ।
उत्कृष्टो बावजाताभ्यां गृहीतोपयमनात् कुशान् ॥१२३॥
सर्वोन्मुखा च तावत् नियमाधानपूर्वितः ।
पादमात्रा समिधोऽन्यास्तु इति कात्यायनोक्तः[1] ॥१२४॥
समिधं तु तेषामन्ते वाग्यत एव समिधजात् ।
आसीन ऊर्ध्वजानुर्वा नियमो यत्र ते पुनः ॥१२५॥
तदापरेण ... न प्रा   कारितव्यता ।
समप्रिये च हुते च प्रोक्षणीपात्रमाश्रिता ॥१२६॥
अन्वारभ्य कुशौ दीप्तौ ब्रह्मणा दक्षिणे करे ।
बहुकाष्ठैः समिधापादाल्लोच्य ते प्रियापायम् ॥१२७॥
प्रणीताग्नि गृहत्याग्नेः प्रयुत्क्षेपितः ।
बहुसमिदिदानभिमाज्यधारामुद्धरेत् ॥१२८॥

---

१. कुशायः - पा०गृ० १, १, ०-४.

मया तन्त्रीस्थाने पुत्रो वा प्रजापतिः ।
नैऋतां दिक्समाश्रित्य पैतामहं पुरोऽर्हति ॥१३०॥
कौन्तेय पदं स्थानं पुत्रं वा पाणिं भवेत् ।
स्वस्तिवाचनदेवता वायाराधिति भाषितौ ॥१३१॥
प्राची पाशुपदिता पुरुषेण संज्ञा वा ।
पुरुषादष्टि स्थानं सौम्येति कामदा ॥१३२॥
पृथिव्यामग्नेये दिशायामैशकोणगा ।
पुरश्चिन्तायष्टौ वह्निदेवी वराहुता ॥१३३॥
स्थानः स्वस्तिके स्वस्थायाभिषिक्त पंचमा ।
कवा श्रीपुत्रं वा भगवान् स्वाष्टमा ॥१३४॥
एता आज्याहुतावष्टौ पुरुषात्तत्र तत्र ।
वभिध्यावचनं तस्मात् पुरुषादपराहुताः ॥१३५॥
वन्हि पवमानाय स्वाहेति प्रथमाहुताः ।
वन्हये पावका पैतिमरीचिराहुतिस्ततः ॥१३६॥
वन्हये शुचिदिस्ये पुराज्येनाहुताः ।
स्थान स्वादिका अष्टौ देवाभिवष्ट पुरो ततः ॥१३७॥
वरीचि वीरांतु पुरुषाद्दुताहुतिम् ।
आज्याहुता स्थाने भूयः स्थातः परात् ॥१३८॥
स्थानः स्वस्मभ्या स्वाम्नि ये ते काद्रुत्म् ।
प्रजापतय उदीता स्याहुतः क्रमात् ॥१३९॥
पुरस्तादुक्त स्वस्तिविधं पाशान्यौ विधिम् ।
आदौ पुरुष परिस्थानः पश्चाद्योनिविधापदि ॥१४०॥
प्रोक्तदभिप्राय नामेति यथार्थतः ।
अस्त्युक्तिदन्यं मनसा वाक्यापि च ॥१४१॥
ततश्च प्रतिपिण्ड्या विधानः स्नातः ।
वस्तुत्वाहुत्या वस्तु पौर्णाभ्यत मानवः ॥१४२॥

देवाश्च न गृह्णन्ति कव्यान्पितरस्तथा ।
यत्किंच कुर्याद्धर्मो तत्सर्वं स्यादपूर्णकम् ॥ ७३॥
अन्यथा कुर्याज्ज्यकृतं च तु नश्यति ।
धृतादि यच्च निषिद्धमपि यद्भवेत् ॥ ७४॥
यथात्मनो भोजितु दीप्यात्मनः कुले पि ।
दीयन्ते यदि दीयमान संख्यातो ततः ॥ ७५॥
मार्जनं स्नानविधाभ्यां वस्त्रे ते प्रतिपादिताः ।
ब्राह्मी दक्षिणाद्यानां प्रवीणं भोजिते ॥ ७६॥
आधानां गोपदे ब्रह्मणो प्रतिष्ठानाम् ।
अन्ते पूर्णपात्रं पूर्णपात्रं भोजये ॥ ७७॥
प्रणीतानां विमोकः स्यात्ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
कुशकण्डिका पश्चिम गृह्णीत च तद्भवेत् ॥ ७८॥
मार्जना प्रतिभाग्यत्तु प्रणीतामोचनं ततः ।
अतिरिक्तान्करोत्याः कर्तापतिपत्नीकम् ॥ ७९॥
वस्त्रे तन्त्रासने तत्र दक्षिणां याचते भवेत् ।
ततो भोजयेद्विप्रान् ब्राह्मणानां च भोजनम् ॥ ८०॥
पुनराशीर्वचनार्थ नियमो भवति येन ।
इत्यादिना वाक्यं स्यादन्यथा साध्यो तु ॥ ८१॥
मन्त्रान्तेः कर्म कर्तव्यं सर्व कर्णांश्चः ।
होमे ये विहितमन्त्राः स्वाहान्ताः परिकीर्तिताः ॥ ८२॥
नाममन्त्राः चतुर्थ्यन्ताः स्वाहान्ता होमकर्मणि ।
अन्यथाभिधानमपि तु विशिष्टे विधिनाप्यते ॥ ८३॥
प्रायश्चित्तं च विधि आधानादु निरूप्यते ।
तत्राग्निसंधानादूर्ध्वं विशिष्टेनाधानादितः ॥ ८४॥
आवर्तेत यदि कर्म पूर्वं येन्नादिकं विना ।
गृह्यकर्मसु ये मन्त्रा वेदाः स्वाध्यायपरम् ॥ ८५॥

चितिरिन्धनमप्युक्तानि हुता न विरोधिता: ।
नाग्निसादय तत्कर्माग्नौ नाधानुमितारि ॥९५६॥
न चेत्प्रायश्चित्तं च धारि गर्हं ध्रुवम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणस्तु विशेषत: ॥९५७॥
आधायाग्निं विधानेन पतितसमिन्धनम् ।
नाहं तेनास्मि वोऽमानं निवृत्त कुरुते ॥९५८॥
स्वाध्यायं स्वाहाकारं च स्वधाकारं क्रमात् ।
सर्वं संस्कारभूते वृत्तिं ब्राह्मणो वृत्ति: ॥९५९॥
वाऽन्नादि यथोक्तं स्यादग्न्यधुनाणां तत: ।
दोषो यथोक्त एव स्यात् यदि दोषोऽपि तत्त्वत: ॥९६०॥
गोपदेशात्स्तवदेन पञ्चता रेणुकेन च ।
मासाय गृह्यसूत्रेऽस्मिन् ग्रन्थेन विवृत्ति: कृता: ॥९६१॥

॥ इति गृह्यकारिकापञ्चमाध्याय ब्राह्मणम् ॥

अथ मणिकाविधानम्

चतुर्थ्यादि: पञ्चमसप्तमानां पुत्रान्तरादि: समान्तर स्यात् ।
तथान्तरादानमपि व्यावस्य निष्कर्षेणाक्रमे प्रमाणात् ॥१॥
स्थापितेस्मद्वत्सकादौ विहाय तत्पदु क्वापि शास्त्रम् ।
भ्रातादेवात्रे च गवार्नतान्नौ येन तद्वृत्तशास्त्रविधि: ॥२॥
पुण्याहविश्वसूक्तं वर्जयित्वा विधि: ।
तथापि: पावंताग्नौ स्यादिति स्मृति वाचक: ॥३॥

संकल्प:

मणिकाधान[1] निमित्तं मातृपूजापूर्वकम् ।
भाद्रं करिष्ये संकल्प्य तद्वाक्याद्यादि कीर्तयेत् ॥४॥

विनियोग:

प्रजापति ऋषिर्विश्व स्थेयाग्निश्च देवता ।
विनियोग क्रियादाने गायत्री छन्द इत्यपि ॥५॥
ऋषि: पूर्वोक्त एवात्र छन्दोऽनुष्टुबिदं पठु: ।
रसो देवता प्रोक्ता नियोगो वक्ष्यते ॥६॥
वसुर्वा वारि वायव्यं पवुराणां प्रजापते: ।
वाताग्नौ नियोग: स्यात् स्यात् वा कलश: स्मृत: ॥७॥
वामदेव्योऽनुष्टुप् छन्द आपश्च देवताम् ।
परमेष्ठी ऋषि: प्रोक्तस्तस्मिन् नियुज्यते ॥८॥

---

१. प्रमाण:
पा॰गृ॰सू॰ ३.५.१.

आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।
गायत्री छन्द आपो वै देवता तिसृणामपि ॥९॥
निवीतः सव्यपाणौ अङ्गुलीभिर्दक्षिणस्य तु ।
यवोदकमुपादाय देवयज्ञेति पूर्ववत् ॥१०॥
[1] प्राङ्मुखाणां तु सर्वेषां यथार्हमासनं सदा ।
प्रदक्षिणं परिषिञ्चेदिदमित्यर्घ्यकं स्मृतम् ॥११॥
यथार्हमुद्धृता वास्या तु प्रोक्तः प्रोक्षं मधुमेव तु ।
प्राग्ग्रानुदग्रान्वा कुशानास्तीर्य तत्र च ॥१२॥
वरिष्ठकान्पवामूर्वादि यथाक्रमं प्रतिपादिताः ।
भौमानां पुरुषाद् चावीन पत्नी न विकल्पितः ॥१३॥
प्रावे निमिलितं पात्रस्थं च वासतो घटे ।
बहुतिलापितंबेकसंप्रागुदकुल्या ॥१४॥
[2] उदैव प्राङ्मुखं वापसुरिव चोक्तः ।
तस्मिन्नुदकानि पितायोरिवसुवाकुः ॥१५॥
आपो हिष्ठेति तिसृभिस्तत्रो प्रागमन भोजनात् ।
अत ऊर्ध्वं तु सर्वेषां पत्राणां मणिकीदकम् ॥१६॥
भोजनान्ते प्रियायास्यादिकां चाचमनात् ।
स्नुहस्पृहातः स्यात् सदा धेनापि धमितु ॥१७॥
कृताद्यन्नादिकोपिष्टु भोजनान्ते यथोदितः ।
अवशिष्टमिन्यान्यन्तिकस्य सर्वमात् ॥१८॥
प्रोक्षितं तन्दुकादितिर्यन्याविक्षो भुवन् ।
न क्रीणाति तीर्थं मणिरिव प्रतिपिताः ॥१९॥

---

१. तुलनीय:
पा०गृ० ३.५.२.

२. तुलनीय:- पा०गृ० ३.५.३-५.

तेनाकृतिमतारम्भं कर्वांथं न कविस्मृतिः ।
मन्त्रास्तकृतिकोभिःशिवाख्या च वर्ति ।।२०।।
अः पत्यपि वा पुत्रः शिष्यो वा प्रीतिरिति वरित ।
मताव्धनोपदी भीजमकरन्द कुधाल्गिना ।
पूजार्थं कृता तेन कृतं गुरुमालिका ।।२१।।

।। इति मणिजातवधानम् ।।

अथ पंचलोकपाला:

[1] ॐ पंचलोकपाला भेदु: भद्रकोशम् ।
भावार्थं पंचं तीर्थं [illegible] च ॥१॥
प्रकीर्त्य विना भाद्रं पंचाशन्निधिकम् ।
पृथिव्यान्तं पुत्रश्च स्मृता सत्यवादुणौ ॥२॥
वन्ने पुष्पुतं पार्थि मेधुकानि ये धातु ।
उत्पादयामिन्भिज्ञायावधर्मस्ता परिकृता ॥३॥
जातान्ना प्राङ्मुखीदर्शनाणि: पश्चात्पुत्रा ।
निरापोतो वर्तिता संवत्सरं विधि: ॥४॥
वेदप्रातमिपश्चौ मनायोरितान्देत् ।
अभिध्यायिता देवान् प्राणं च प्राणपतिम् ॥५॥
[2] ततो गुप्ता: सर्वं च स्मृतिमुपरि ता: ।
पर्जन्या: पृथिव्यां मण्डितास्थिता: ॥६॥
[3] धातारं च विधातारं च पुत्रौ सृष्टवान् ।
प्राच्यादीं दक्षिणां च प्रतीचीं दिशमेव च ॥७॥
उदीचीं दिशं प्राणं सं तपिसं च पूर्वकम् ।
पितृपदिवंशतो पितृप्रभूतान्यवीणवम् ॥८॥
[4] भूतानां च पते: धात्रिस्थौ च वशिभिवता: ।
अग्निमन्मतो भायिन्निरुक्तस्य देवता: ॥९॥

---

१. द्रष्टव्य: - पा०पु० २.६.१-२.
२. द्रष्टव्य: तत्रैव, २.६.३.
३. द्रष्टव्य: तत्रैव, २.६.४-७.
४. द्रष्टव्य: तत्रैव, २.६.८-११.

निरुप्याद्यं निरग्नेः स्यात् साग्नेः पितृबलिर्ति स्मृतः ।
वा स्वधानामधेयेन निधनः प्रतिभाति चि ॥१०॥
भाद्रेष्वास्तिकृतः स्यात् पितृबलिक्रियथापि वा ।
सांग्निकः पितृयज्ञान्ते बलिकर्म समाचरेत् ॥११॥
अग्निमुखे देवतां तु बलिदानविधि स्मृतः ।
मनुष्यान् तं बलिं निवपन्निर्दिशमाः ॥१२॥
समावेश तु पितृभ्यः स्वधा च निवापिता ।
एवं तथानभिधाय सर्वेभिः पुनर्बलिः ॥१३॥
पुष्पाद् प्रागे स्यात् प्राप्तव्य एवापि ।
गृह्याश्च: वसुधायानुमति पाणि देवताः ॥१४॥
गणिते बलिकर्माणि पौन्याय नमस्तः ।
अद्भ्यो नमः पृथिव्यै च तस्यैरवती मेतु ॥१५॥
ईशानमथायामानिनान्तः प्रदिशति ।
एवं गन्धादिकं दत्त्वा बलिः स्यात् भीवराण्यतात् ॥१६॥
धन्विनमोषधीभ्यश्च तदाप्यनुक्तः ।
पूर्वादिदिक्षु दातव्यं यथोक्तम एवापि ॥१७॥
प्राच्ये दिशे नमः प्राच्यै दक्षिणाये च दक्षिणे ।
प्रतीच्या बलि यो उदीच्यायुतां बलि यौवने ॥१८॥
ब्रह्मस्या तु पूर्वानां मध्ये च ब्रह्मणे नमः ।
अन्तरिक्षायां पृथ्व्यं च ततः परम् ॥१९॥
जानामुपदशी दिदृक्षा एवापि ।
दिशो स्याथ्यभूतिश्य स्तम्भ्याय बलिं दद्यात् ॥२०॥

---

१. पुनाय:

पा०गृ०सू० २, ९, १२-१७.

तथैकवत्सरेका पूजनीया यथापि ।
पुत्राणां पति पूर्वं प्रथमानां च दक्षिणे ॥२२॥
पिण्डपूजा चाहरेयं पितृणां स्वकपात्रिषु ।
स्वधानमत्वं तस्मात् क्षमेण दापयेत् ॥२३॥
अन्नापोशनमिदं वेदीयं दशाख्या विधिः ।
पात्रं च पाणौ निःक्षिप्य निक्षिपेत् सापरे ॥२४॥
पश्चात्तिलुप्तनिगा तत्रैव तु वदु मेत् ।
निर्मालाभिलं ते च क्षमं समाचरेत् ॥२५॥
ततो मनुष्ययतः स्यात् ते तिलान्विच्छमः ।
भाष्यकारमतादेव तथा वा वायनाकृतिः ॥२६॥
यत्र कुर्यात् पुराणोक्तं तन्नीजार्तं तु शान्तिनाम् ।
कृताक्षत्रिचक्षुतल्य वामेः भागं च पितृ ॥२७॥
नित्यं पिण्डेन वर्जिता निर्गतेन्दु पितृ ।
वर्जितभावान्निक्षुभिः विष्टावताकादिः स्मृतः ॥२८॥
क्षात्रपर्वदिना तु स्मृतिः सम्बुद्धात्मा ।
उत्तराद्धर्मांशं स्यात् तस्मात् भावस्य वेत् ॥२९॥
पैतृकं मातृकं तु च मातामहकुलेष्वपि ।
त्रिपितामहवंशस्य पुत्रिकापुत्र वाचयेत् ॥३०॥
वसुः पितादिपक्षेषं पुत्र वा भाषयेत् ।
कतावस्थितिमात्रिणः प्राङ्मुखस्तूदङ्मुखः ॥३१॥
वामाङ्गेन गुरुं चैव कृत्वा दक्षिणे च तथाकरम् ।
दक्षिणेजानुजोपानां सज्जाति तद्भूणीतात् ॥३२॥
प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनु च ।
गायत्रीं चानुपूर्व्येण त्रिविधं प्रणवं पुनः ॥३३॥
तु स्वस्ति प्रथमं ते प्रीयतामिभाषिपितुदद् ।
वेदादिकमुखमध्यावद् वेद समापयत् ॥३४॥

अध्यात्मिकाथवापि वा वपुः सामर्थ्यं एव वा ।
गाथां कुर्यात्था कुर्यात्सामिष्ठावधं एव वा ॥ ३५॥
आवश्यकस्यापि च स्मृत्युक्त कर्मणाद् भवेत् ।
दक्षांशं भोजनादि पिष्टादिकमुपक्रमम् ॥ ३६॥
एवं तेन्यथापि प्रोक्ता पठेत् यं मानुषीम्मतः ।
गीतजयादं दद्यादन्यामापि विजानते ॥ ३७॥
तस्मादिप्यभवदं दक्षारीदकमुखम् ।
तत्कालानुगमध्यायम् स्मृत्यास्तेषाः स्मृताः ॥ ३८॥
तत्कालाप्यनुरागाध्यायम् इति जीवत्कर्माणिकम् ।
तेषां च ब्राह्मणं पूर्वं च दक्षिणान्तम् ॥ ३९॥
उभयार्थिनो प्रमोदेत यं यत्नादविधिः स्मृतः ।
कुर्यात्कर्माणि तानि स्वकाले यथाविधि ॥ ४०॥
यथावं भिन्नानि भिन्नां प्रवीतस्मृतिमाननैः ।
[1] अतिथिं पूजयेच्चापि स्मृति उत्पादयितम् ॥ ४१॥
वाक्पालिता पूजनमेध्यापुरुषकाः ।
धूपांश्च भोजनेत्यस्मात अजापाता च दम्पतः ॥ ४२॥
वयवृद्धिना यावतः प्रागन्तः स्वथा पतिः ।
आचार्येष्टो देवतः स्याद् भक्तिम केनचित् ॥ ४३॥
उदात्ता स्यात्स्वयंनश्री पूजकस्य प्रकाशितः ।
दैवी सौम्या अभिमानीपिञ्चमः पैत्रिको पतिः ॥ ४४॥
रमा आपी ब्राह्मणः स्यान्मनसो पितृभीरुणम् ।
एवं स्ववृत्तः कुर्वीत् विधायं पैतामहिम् ॥ ४५॥

---

[1] कुलायः

पा०सं० २, ८, ९५-९६

स्मृत्युक्तैव त्रिरात्रं स्यात्तु कन्या पुत्रस्य द्विजः ।
उपनये दत्तायां कन्या तन्मात्रादिमातरि ।।४५।।
बालोऽप्यामिषतस्य विभागे च भवेत् स्मृतः ।
मृते चैकाहि तु शिशुकि गृहागते ।।४६।।
उद्भूतमेकाहं शिशुकं तु विनिर्दिशेत् ।
चैकाहिकृते पापं ततो भिक्षुकमपि तु ।
यदि शिशुको दीर्घे चैकाहिकी भवतीति ।।४७।।
कुलस्त्रीणां गुणवतां भावात्कन्यका ।
तस्यां पतिताख्ये तु कन्यात्र विनिर्दिशेत् ।।४८।।
दत्तायां पश्चात् तद्गृहे क्वापि वा ।
आविवाहमन्नं स्यात्तदभावे फलादिकम् ।।४९।।
यदन्नं पुत्रेणैव स्यात्तदन्नाशस्य दिवसाः ।
अंगारावर्त्तिभोज्य निर्देश्यो दर्शितः ।।५०।।
पुत्राद् चैकाहं तु यदि दारादिभिस्तु ।
दंडिभिक्षादानमात्रात्तु स्मृताः ।।५१।।
ज्ञातयो गोत्र निष्कालाः स्त्रियाः दासीकाः ।
आर्द्रीभावमात्रं तु कर्तव्यं विशेषतः ।।५२।।
पितृणां तो तेनैव यतिः स्यात्स्मृतिसम्मतः ।
आगच्छेदेकं तु दधिरन्नादिपर्यन्तं ।।५३।।
पूर्वाह्णिकदुःखस्य चैकाहिकत्वं भवेत् ।
प्रीणिति वा यतये स्वाभिमताधिकारिणा ।।५४।।
पुत्री भ्रातापत्नी शिष्यो वा पुत्रादिति ।
बहुत्वान्नदत्ता वा भ्रातृभिर्भुक्ति ।।५५।।
आदित्याभिमुखस्ताभि रात्रौ चैवं चैव ।
उपवासैर्निवर्त्यादितस्य प्रमादिति ।।५६।।

अन्त्ये शतसहस्रान्तु पौष्करे प्रत्यहं गुरुः ।
जातुरः पति येन पुष्करोऽसि विदुर्यति ।।५८।।
बहुत्वान्यतमं यत्र येषानामधिकारतः ।
उपवासेन शुचिः स्यात् अंगारकुमारतिः ।।५९।।
येन याज्यादिपापाकलापुण्यिभिः कर्मिणां समता ।
प्रायश्चित्तविधिःसाध्यापाविता कल्पिता निरतात् ।।६०।।

।। इति बृहत्पाराशर्यां पंचमाध्यायः ।।

अथ होमविधिः

[illegible] होमविधिं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] होम[illegible] [illegible] ॥१॥
कृत्वा [illegible],
[illegible] ।
पश्चात् [illegible],
[illegible] होमं [illegible] ॥२॥
होमस्य [illegible]-
[illegible] ।
[illegible],
[illegible] ॥
[illegible],
पश्चात् [illegible] ।
[illegible],
पश्चात् [illegible] ॥३॥
[illegible],
[illegible] ।
[illegible] विधि-
[illegible] ॥४॥

उदगिन्नमितिर्गोपुच्छे पूर्वा पार्वणाना-
स्नानेषायनसीमन्तितुर्कताः पूर्वो च पित्र्यमिति ।
उच्यातुः पुंसितात्प्रति: त्रिपितृ सौम्यं सुदृशि-
स्तुतीयं पश्चौ पञ्चकुलस्नानविशेषस्थापयु ॥६॥
यथा स्त्रीति पार्वणे निर्मिगादिष्टकापत्नौ ।
श्रवणपराकृतस्य वर्तीने नियोगतः ॥७॥
अन्यस्यापि हि पूर्वस्य नियोगः क्वचिदेव तु ।
अतोऽत्र यत्नौ पुत्री कन्याभावतो ध्रुवम् ॥८॥
प्रथमे प्रथमः पूर्वमुद्धृत्य वर्धिते ।
यतोऽधाकन्यारम्भादर्वाक् तु यदि प्रति ॥९॥
पुत्रादन्या स्वयं दैवान्यपितृभ्यो समाश्रितः ।
स्मृतो पुत्रं निषिद्ध न्याय सिद्धिभिरवधारणम् ॥१०॥
एवं आपीय विकल्प स्वतः: क्वापि हितं देवतः,
प्रातः स्नानविधिं विधाय सर्वे पित   पुनर्जितम् ।
कार्यं नैमित्तिकमेव पितृकिञ्चिदप्यस्ति यावद्भवेत्,
यत्राप्यनुष्ठितावधिपितृपितामहैः मुक्ते यदि ॥११॥
आचार्यत न सोमवत्पुरुषविधिः प्रातस्ततः स्यात्स्मृति-
स्त्यायुपरतस्तत्काले पुनिकाः सार्धतायाः ध्रुवम् ।
यत्रादिष्वपि गौण एव विहितः सर्वेषु कर्मस्वयम्,
पूर्वाभिषेकफलमेव विहितं कार्यं स्वकालात्पुरा ॥१२॥
स्त्रीभिर्नरैर्व्याधिभिर्भवतादिभिर्वा कृति विधि ।
उपविष्टस्तत्र कर्म विधौ न कुर्यात् तस्तुति न सोमः ॥१३॥
संकल्पिते त्रिकालेविधौ: पुत्रके: यथोदितापितृस्तम्भे च मत्वा ॥
सौम्ये कृते स्नानानन्तरं यदि स्यात्पुना स्वकृतविधु नियतःपुत्रिकाले ॥
सन्ध्यादिकं पुत्रे मतं न मिथ्यापि स्थिति पुत्रविधिः स पुत्रविधिः ।
सौरिपितृविस्तरणे यह सम्पद्धितपात्रपितृसंस्कारविधिः पुत्रकार्यः ॥१४॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ १६॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १७॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ १९॥
[illegible] ॥ २०॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २१॥
[illegible] ॥ २२॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २३॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २४॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २५॥
[illegible] ।
[illegible] पुराणं तु [illegible] ॥ २६॥
[illegible] पुराणे [illegible] ।
[illegible] ॥ २७॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ २८॥

पलाशपुष्पीकृष्णाद्युक्तिमुखपाणी पुरो सुवर्णां,
पर्ण्याधंकुमारीयापिविद्युन्निकषितक्षीरस्या यदीप्सः ।
प्रोक्षणं यथावदिन्दुगणकाश्मिकाद्युक्तिः सानुदृष्टा,
दक्षीणानं निर्मीयुग्मिरासुकर्मिकौ सन्तेष ॥३०॥
देवयोनीयमदं कामिन्द्रियुतार्थरिद्धिं यूपा स्यात्-
तदरत्नीः शमिधोर्निमन्त हरि वेदश्यामिनि प्रोक्षितव्याः
उक्तो सोमस्ते निम्न मासि निपवी सौत्रौ बौधायना,
मेधं भिन्न प्रयोगादिविधुग्निकादिवद्युक्तं भारद्वाजम् ॥३१॥
अग्निष्टोमाद्युक्थ्यं इन्द्र उक्तं द्वयोरपि क्रतवुक्तौ व्याप्यमीनः ।
अग्निः सुखशयाकंभूतो च निशे वायौदात्यापराशिनुवाकः॥३२॥
अथ यज्ञो नियवेदी विश्वीनौतमो अीः ।
कुर्वीत सोमयागेष्विह वाग्मिः प्रजापतिः ॥३३॥
भरद्वाजको मेधातिथिः यथा स्वराजः ।
ततो निज भरद्वाजो वसिष्ठश्च औरपि ॥३४॥
अत्र अन्यायान्त्रिका यजीतं च यथाक्रमम् ।
गायत्र्यनुष्टुभे सुवर्णाग्नौ पीतमिदवत् ॥३५॥
अग्निष्टुतेऽग्निष्टोमी निष्टोमौ च प्रयोगेऽपि ।
अर्धाचूर्णप्रज्ञाना बौधायना आपस्तम्बा ॥३६॥
तत्पुत्रो पुनराधाने तुषादिपूर्णकम् ।
स्यातां ते वरुणा स्त्र पीतिनिः देवीवरा स्मृता ॥३७॥
आधानानन्तरं चेदस्याद्दर्शपूर्णमासयोर्न ।
पृषदाज्यविकल्पमुनिदेवी प्रजापतिम् ॥३८॥
आधानागुणादूर्ध्वं न स्यात्सोमयागकम् ।
पृषदाज्यस्य दधि पुरोडाशेऽपि ।
बौधायनमतादेव भरद्वाजमतादपि ॥३९॥
कर्माचरणार्थेऽपि निवसति स्तुतौ रेणकामिनीजा ।
कुमारिलभट्टाना ते व्याख्यातायतन्त्रार्थे ॥४०॥
॥इति सोमविधिः॥

अथ पाकादिकम्

अथ पाकादिषु [illegible] पाकं [illegible] विशेषतः ।[1]
पाक[illegible] तु [illegible] कर्मणि ॥१॥
[illegible] पात्रस्य [illegible] भवेत् ।
निर्णेजना[illegible] ॥२॥
[illegible] तु [illegible] ।
पूर्वं [illegible] ॥३॥
[illegible] ततः ।
[illegible] ॥४॥
[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] प्रतापयेत् ॥५॥
[illegible] तु ।
निर्णेजनं [illegible] ॥६॥
[illegible] स्थितिः ।
[illegible] संयुतः [illegible] ॥७॥
[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] ॥८॥
[illegible] ।
[illegible] ततः ॥९॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१०॥
[illegible] ।
[illegible] प्राची [illegible] ॥११॥

---

१. तुलनीयः - पा०गृ० १.१२.१

शोणानी: पूर्णपात्रं तु तत्र आज्याहुतिं भवेत् ।
प्रजापतन्नृणि चाह्नीसनातिथीना देवता: ॥१३॥
मैत्री च स्विष्टकार्थं पुरोडाशानां पुरोहिता: ।
आदित्यैकान्याधारावाज्यभागौ च पूर्ववत् ॥१४॥
वरुणाग्नि कास्मिन्नाज्यौ तौ च पुन: भवेत् ।
एताभ्य: पौर्णमासेष्टौ स्मिं विष्णुम्ब वा ॥१५॥
उपांशु चौथी: ऐन्द्राव ब्राह्मणं च प्रजापतिम् ।
[1] विश्वान्देवांस्तावाय वा पृथिवी चतिभिता: ॥१६॥
विश्वान् देवान् क्रमशस्तानाकाशं च स्विदिमा: ।
[2] अग्निं प्रजापतिं विश्वान्देवान्यवां स्तत: भवेत् ॥१७॥
अग्निं स्विष्टकृतं चैनाद्पुरोडाशानां च पूर्ववत् ।
सर्वां स्विष्टं वासत: पूर्वं पश्चात् यथा भवेत् ॥१८॥
कुलं च कृष्णादन्नं च पापानां पतिमिव च ।
ये मे पुत्राकुलीभावितं ग्रामिकाविं उत्सारस्थि ॥१९॥
पुन: प्रियादिकान्याग्न्यं पचेत देवता: ।
स्थानापत्ति यजेऽरैर ब्राह्मणं तर्पेय च ॥२०॥
ब्रह्मणे नमस्कारस्य भागांतं पूर्ववद्भवेत् ।
षड्हायुति पयांसो ववाधादिभ्युक्तेतु ॥२१॥
प्रोक्षि प्रमि षष्ठि विश्वादेवान्यात्तु तत्र ।
तन्तुनान्यानां पञ्चदेवान्नं तादेने वाचे ॥२२॥
अभिधायं यथे रैस पुत्रा कृष्णान्ने ।
अन्नाभीमा यां स्तिोया ता यां मो पुत्राका ॥२३॥

---

१. द्रष्टव्य: - पा०गृ०सू० १, १२, ९-२.
२. द्रष्टव्य: - तत्रैव, १, १२, ३-४.

अग्नौ विष्णुरिन्द्राग्निभ्यां दीक्षुरी स्वपि ।
सम्पातस्य अपामा: सुः दधिङ्गीभिस्तुक: ॥२३॥
चतुर्थी प्रतिपत्याज प्रापका रक्षपि ।
वाष्टा निःश्रेयसी दैवेयी पाप्मापहाप्यापि सप्तमा ॥२४॥
ततो वत्सरं समाप्तु परीक्ष्य सतीन्द्रियाः ।
प्रं[1]कांश्च स्वाद्वन्तं च वारस्त्रेण नमोऽपितानु ॥२५॥
प्रथमे वैश्वदेवं तु पुनश्चेष्य स्व च तु ।
वाताताप तुलायं स्वापक्षान्याद्वीरस्तुता: ॥२६॥
वैश्वदेवान्न निःस्तुत्य पुन्यादभिघारेत् ।
अग्नौ प्रजापतये प्रजापतये स्वपि ॥२७॥
तथा निःश्रेयसी दैवेयी श्रीः स्विष्टकृती ता: ।
नैर्ऋतिः सन्ध्याः पितृविश्वेदेवान्सनीमतः ॥२८॥
स्थानं तथान्यानां न पूर्वं कल्पादितम् ।
पितृपूर्वकं भाण्डकारादि सम्मतम् ॥२९॥
पाकयज्ञे पञ्चमे प्रत्यवकाशिनः ।
आश्रमे कर्तार: प्राशना विनीता: ॥३०॥
शाखायां वायुदत्तस्याप्यग्निशीतां पूर्वम् ।
पञ्चस्थानेभिर्निरः पञ्चभिर्निर्भाकम् ॥३१,
पश्चात् पवित्रेषु देवता स्वस्त्यादिका: ।
[2]रुद्रम: प्रत्यवतस्य जीवितामिष्टं तत: ॥३२॥
वास्तुदेवाद्यं वरीय प्राहु: प्राणाचमनम् ।
अथ प्राकृतिनावर्तयातु नैर्ऋत्यां च तत: ॥३३॥

---

१. पुन्नाय: - पाॅ०पु० १.१२.५.
२. पुन्नाय: - तदेव, १.१२.५.

स्यातपाकेन पुत्रे तु जातो पुत्रः प्रभीजकम् ।
कुपिष्टेन पाकेन गृहीते च तद् भवेत् ॥३४॥
पुत्रत्वतः सर्वे औरसाद्यो भवेत् ।
ऊकारो न निंद्यं स्यात् आदनाधि चरापिर ॥३५॥
वस्ती यत्र पाकाः स्त्रीभिरन्याधिकारिणा ।
तत्र गृहीतः पाका अन्ये स्यादेवात्मकम् ॥३६॥
आधानानंतरं पुत्रवृष्णात् वा प्रतिग्रहीतृ ।
तस्यां पत्नादि कौशलार्थं पुत्रिव स्व तद् ॥३७॥
आप निखातल्ला न्यादिपत्नीमा यदि ।
तत्र पुत्रीकृत स्व स्यात् दायिहतं भाजनम् ॥३८॥
आपितारनी निधन इष्टकर्तं विधानतः ।
उत्पन्नापत्यानामपि स्यात् औरसिः प्रतीत न्दि ॥३९॥
भा यामुदिते तत्र पैतामहं औदिक ।
पितुर्भागितातादिति का स्यामनीचिताः ॥४०॥
स्वाभिमध्ये दिष्टान्ते दीनः स्याज्जुडि यदि ।
मृतानामिदं कृत्वा तस्मादं विपितुराविदुः ॥४१॥
अकस्मात् स्मादि पैतृसंबंधा सरस्वतम् ।
कर्तुं भागानिप्रुक्तं स्यादिमं पत्रादिकं परम् ॥४२॥
औरसस्यानुपितिः पूर्वं भाव्यकार्येत नित्यम् ।
पुत्रदत्तस्यातु औरसस्य प्रमाणस्तत्वयति ॥४३॥
पुत्र पूर्वापत्यारे तु जीवं जानीयत भवेत् ।

बौधायन मतम्

पितास्य पत्नी पुत्री सर्वाधिपत्ना अपि ॥४४॥
इति बौधायनः प्राह तद्भावे पुत्री कुर्यात् ।
गौष्ठी यत्र पुत्रस्यात् तदभावे तु मातुलाः ॥४५॥

कायां त्वङ्गमपि तु यातामेतेषु यापयेत् ।
यथोक्तं चातान्येवं जानुषं चौषधीयतु ।।४६।।
ये ये विशिष्टा वर्णा यत्र यत्रोपदर्शिताः ।
कुर्यान्न प्रयोगं पुष्यादिपञ्चकम् ।।४७।।
विशिष्टानि सर्वाण्येतः प्रयतो नीरुजो भवेत् ।
कर्माणि प्रतिपाद्यानि मासतश्च यथाक्रमात् ।।४८।।
आपत्काले यो धर्मं कुरुते नापदि स्थितः ।
स नाप्नोति फलं तस्य पठेदिति विचारितम् ।।४९।।
पूर्णमासात्सौरीयं पुण्यं तु फलमीरितम् ।
तदङ्गुष्ठादिमात्रा वा त्वथापि वा ।।५०।।
गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं स्यादन्तादिष्टपूर्वकम् ।
यदि गौणोऽप्यतिक्रान्तस्तत्रापि प्रायश्चित्त ।।५१।।
प्रायश्चित्तं यथोक्तं स्यात्तदुपोनादिष्टपूर्वकम् ।
स्नुतुकाले यदूर्ध्वं ते पोष्यावशादपि ।।५२।।
नवरात्र कर्मसु स्यात्तिथिक्षयादिकम् ।
अग्नौ च हुतं स्वधा मासि रात्रौ समाहिताः ।।५३।।
कार्तिकाश्विनयोश्च वर्षे प्रातरुत्थितः ।
नीतमेतां स्याद्विशिष्टुविनां निमेषिणा ।।५४।।
वातायनस्तुत्तमेत्य प्रयोगविधिः कृता ।
इति पदादिवर्णं समाप्तम् ।।५५।।

अथ भक्ष्याणाम्

पचेन्भक्ष्या रजमालिप्य घृतेऽपि भृतकर्करान्ति ।
न पुनर्नं पायाच्छिन्नी रजमापाऽस्वादयेत्तथा गुरुपिण्डकम् ॥१॥
पोच्छन्नौ पादिनि भाजयि च प्राजौ पेयकरो च ।
भिक्षनैरिष्यपुष्टियाचीति च निरारीविधयीति स्यात् ॥२॥

विकृती दुग्धानाम्

पचेकेलिमष्टवं प्राज्ञिभिः प्रदाप्यत ।
आमवतिपित्तविद्राध्मानं च वेपुरिः ॥३॥
कृताकूतं वेपुपक्वेड्स्यान्नमणि गुणाः ।
तमान ति वा प्राश्निपामाकृमणी उमे ॥४॥
का खापन भींक आमाकेच्छूर्णा न कुर्वीत ।
मरसं स्त्रीः पैचित्साचवं प्रकृति ॥५॥
धान्यपाकवलादन्यो आमाकोपघ्नः स्मृतः ।

पूरनम्

उक्तेः पाकूवादि भक्ताणिनिवत् ॥६॥

संकल्पाः

भाडे दुग्धावनिस्रुतानां ततः कंसकुम्भेषु ।
भक्ष्याणामार्द्रे वरिष्ठे च विवरकाः ॥७॥
धान्यपाकसाधनः आमाशिर्धोकाला ।
कृताग्निमाधा स पचादि पञ्चस्वेषु ॥८॥

---

१. कृतान्तः – पा०गृ० २, १, १

[१]प्रांशो न्यस्त्रिपिबतो: आपूर्णपात्रकम् ।
यजुषामृषिरिष्टापरमेष्ठी प्रजापतिः ॥९॥
देवताप्रथमस्येन्द्रः सर्वे देवास्तितापके ।
त्रिष्टुबन्तोऽग्नीषोमौ त्रिर्मिमीन: प्रजापतिः ॥१०॥
प्रजापतिर्वार्षि: त्रिष्टुबन्न च साग्निदेवता ।
त्रिष्टुबन्तोऽनुष्टुबेषु पुरोडाशां च पूर्ववत् ॥११॥
अग्निप्रथम एकस्य परमेष्ठी प्रजापतिः ।
अग्निरग्नीषोमौ देवत्याज्यप्रति न्नियुज्यते ॥१२॥
परमेष्ठ्यृषिरेतन्मन्त्रस्त्रिष्टुभौ देवताः ।
पुरस्परिस्फन्द आज्यात् त्रियोग: वग्निराक्षौ ॥१३॥
प्रजापतिर्भिन्नोत्रिष्टुब्देवता यागते तथा ।
एतद्वसमर्पं मन्त्री पञ्चादिभिर्नियुज्यते ॥१४॥
अग्निर्देवान्स्मायाग्नीयाज्यभागे च पूर्ववत् ।
आज्यमिन्द्रं ततः सर्वा देवान्प्राशित्रीन च ॥१५॥
[२]धाविन चरु प्राग्ना विश्वान्देवांस्ततः स्मीष्ठ ।
द्यावापृथिव्यां धृतं नग्नीषग्नि त्रिष्टुभं पतेः ॥१६॥
आज्येनाग्निमतो 'ध्रुवाद्यादि सर्वं' यथोदितम् ।
एता अंशुप्रयागाथी वदे पर्यैस्तु देवता: ॥१७॥
प्राशित्रिकमाज्य भागौ तं स्याद्यथोदितम् ।
त्रिशिष्ठी प्राशित्रित्वास्यां प्राग्निमस्वरः ॥१८॥
कालजि पो: प्रीयतां सन्दुतायूणपूर्ववत् ।
स्थातेनाज्यभागान्ते पुरुषादायुता वमे ॥१९॥

---

१. द्रष्टव्य: - ३.१.२.
२. द्रष्टव्य: - पा०सू० ३.१.२-३.

एकादशादूर्ध्वमपि ये चत्वारो निवापकाः ।
स्वाहा[1] पक्षिण स्त्रियः शुचिस्तुग्मा वेदकेतिका ॥२०॥
चातुर्मास्य वा मासा स्विष्टकृत्मिं च दर्पिणा ।
वैणा[illegible]स्वष्टकृत् कृत्वा स्विष्टकृत्मि च दर्पिणाः ॥२१॥
वाज्येन मधुरान्नाः प्राक्तनवापिनीक्ताः ।
पुंसप्राशीतमन्त्राभिः प्रथम स्तम्भत् ॥२२॥
पंडान्नाम्ना स्वग्र चंव अध्यीविधायते ।
स्वपुत्रानि[illegible]प्राशक्ती प्राश्नाभीजन्म ॥२३॥
नाभिच्छ्रा न्य सधैन पुत्रा वाचि[illegible]मात् स्त्रियः ।
न्यान्नामन्नाभ्यां[illegible]वादार्वनायुर्विज्ञायित ॥२४॥
नीना नर्पितीर्थिन पतुरजीन वाचनाः ।
प्राणनिवातु भिवेत्तलन्नादसुमावर्णी चेत् ॥२५॥
आमावत् वेणवा[illegible]प्राशिप्य वा नामकरणात्परा ।
न पुंसतिवियिमृष्टं कन्यायां निवपितम् ॥२६॥
दत्तैव प्राशीभक्ष्य कृत्वा वा वैजदीपिकम् ।
अन्यत्वात्[illegible]मात्रयः दिति बौधायनी श्रुतिः ॥२७॥
अनिच्छावेणवानापातु दुर्भिक्षादो तया यदि ।
आमावैणविनुसाविता तीम सं तु ॥२८॥
न वाजन निर्णीधीयं दंवयोत्कमी: वगः ।
न्यवायवधीदा स्यादिमन्नायधिकाव्यते ॥२९॥
चित्रहुं पुराणसे यावर्त चित्रदंसिक्तम् ।
सथ्यानामाधिपोष्टा पाणीमाला प्रतिष्ठिता: ॥३०॥

---

१. पुनर्नाय: - पा०गृ०सू० ३. ९. ७.

२. पुनर्नाय: - तंत्र ३. १. ५७.

तावद् [illegible] पूर्णमासीमेके [illegible] ।
यान्ये तस्मादिनात्पूर्व[illegible]ग्रहणं प्रति ॥३१॥
न देव च पुराणं स्यात्पूर्व[illegible]ग्रहणेषु च ।
चन्द्रग्रहणमात्रे [illegible] ॥३२॥
ये जाता [illegible] न्योन्यावधी मताः ॥
प्रावृट्कालजस्तं पर्व सूर्यग्रहणे न वा ॥३३॥
शरत्कालजस्तं पर्व चन्द्रग्रहणे भवेत् ।
ऊर्ध्वं चन्द्राभिषेकस्य प्रावृड्ग्रहणेन च ॥३४॥
प्रथमे [illegible] पर्व [illegible] ।
पश्चिमग्रहणं [illegible] संस्मृतम् ॥३५॥
धान्यं तु [illegible] पुरातनम् ।
सर्वं [illegible] ग्रहणं [illegible] ॥३६॥
शरत्कालं [illegible] पुरातनम् ।
स्नानं ग्रहणं कृत्वा संक्रान्तिं [illegible] ॥३७॥
[illegible] ग्रहणस्य तु ।
काले तु [illegible] पि च भौमग्रहणं पुनः ॥३८॥
स्नानं भौमग्रहणे [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] न भिद्यते ॥३९॥
[illegible] तु [illegible] ।
पुराणा वा [illegible] ग्रन्थे पुनरुदाहृता ॥४०॥
[illegible] पुनरपि वा ।
[illegible] च ॥४१॥
[illegible] पुनः ।
[illegible] ॥४२॥
[illegible] प्रायश्चित्तेषु पुनः ।
[illegible] ॥४३॥

आदिष्टं यद्यदेवागमः स्मार्तं च वैदिकम् ।
गीर्वाणभाषया तेन पञ्चविंशतिकाः स्मृताः ॥७३॥
कात्यायनस्मृतिर्वा प्रोक्ता निवृत्तिः कृता ।
॥ इति [illegible] समाप्तम् ॥७४॥

अथ श्रवणाकर्म

कालः

१ अथातः श्रवणाकर्म शास्त्रं दृष्ट्वा यथोदितम् ।
श्रावण्यां तत्कार्यं आहुर् गौतमादयः ॥१॥
पञ्चम्यां केचित् शुक्लस्याष्टम्यां मतान्तरात् ।
वर्षा शुक्लपक्षस्य उत्तरस्य क्रिया भवेत् ॥२॥
स्वस्मिन् तैष्यां स्वातावपि स्वीकृतात् ।
श्रवणानिमित्तमपि पाकयज्ञेषु केचन ॥३॥
आवृत्तिं केचिदिच्छन्ति तदावृत्तिः सतां मता ।
कल्पयित्वा वार्षिकाणां वर्षाणाञ्च कुले ॥४॥
प्राप्यावृत्तिप्रतिपूर्णकालिकभस्मीकृता भवेत् ।

कृतिः

उपोष्य ततः कृत्वा प्रोक्तं गोभिलस्मृतिः ॥५॥
आत्मपूर्वकृत्वा सती श्रवणं भवेत् ।
चापत्यावं पाकयज्ञोचितं वर्णिनां वा ॥६॥
नान्दीमुखं श्राद्धं स्वगृह्योक्तविधानकम् ।
प्राणानायम्य तिथ्यादि कार्यं स्मृत्वोक्तमिदम् ॥७॥
तस्मिन् श्रवणाकर्म तत्र वैदिकस्तम्भैः ।
उभयोर्नयो पक्षायुते पात्रासादनम् ॥८॥

पात्रासादनम्

द्वे पात्रे सुवस्थाल्यौ तिलाः शुक्लाक्षताः ।
धानाः सक्तवः पिष्टं यवानां पूर्णपात्रकम् ॥९॥

---

१. तुलनीयः - पा०गृ०सू० २. १४. १-२.

आघारौ विविदौ प्राशौ कौणपौ राज्यभागकौ ।
एवं प्रोक्तश्च मन्त्राणां भाष्यादिकमुदीरितम् ॥ ७॥

मन्त्राणां विनियोगः

अग्निरिदं तत्र प्रजापतिर्ऋषिरीरितः ।
त्रिष्टुप्चेदं देवताच्छन्दो ह्यपरीषि यजुःष्वितु ॥ ११॥
विश्वामित्र ऋषिश्चाग्नि देवताग्न्यर्पणीरिताः ।
इन्द्रोऽस्य देवता छन्दो गायत्र्यादीरिता ॥ १२॥
भूतदानान्तु मन्त्राणां परमेष्ठी प्रजापतिः ।
ऋषिस्त्रिष्टुब्देवता छन्दस्तथा जगति स्मृता ॥ १३॥
सोमादिषु नियुज्यन्ते इति केचिद्विदो विदुः ।
गता स्तुतिस्तुतां वा वा प्रभो वा प्रजापतिः ॥ १४॥
देवाः सर्वाश्च सर्वास्त्वनुष्टुप् छन्द एव च ।
पुरुषोऽभिध्यायानां विनियोग उदाहृतः ॥ १५॥
आपो हि ष्ठेति सूक्तानां सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।
आपो देवता छन्दो गायत्रं त्रिष्टुभामपि ॥ १६॥
विनियोगः पर्वाद चाप पञ्चादि निवेद्यते ।
देवतानामभिधानं स्मृता प्रतिपादके ॥ १७॥
प्रजापतिर्महर्षिस्त्वादग्निं दीप्ये नीरितः ।
कश्चित पर्वं वेदे विद्वान्‌ष धृति तु ॥ १८॥
अभिधायीतीति विष्णुं श्रवणं च तत्सः स्मृतम् ।
श्रावणं पौर्णमासं च दर्शाश्च पशुना तथा ॥ १९॥
इन्द्र धानाभिराश्वि पाकशालादन्तु यजुर्भिः स्मृतम् ।
पूषं सौम्यं पुरोडाशानिषेकस्रवाँ प्रजादिति ॥ २०॥
अग्निं स्विष्टकृतं देवता भूतदा स्थापि कृतम् ।
पुनरन्यैः पाकशालाद्याभिर्भिर्यजुर्भिः ॥ २१॥

एता वै प्रजानाथां कं पवीत्र देवता: ।

प्रावरणम्

भवन्त कर्मणा यत्नो प्रारब्धं सह ये भव ।। २२।।
देवकी निधि प्राक्त्वा वृक्षैः प्राक्प्रपूरितम् ।
भवानि प्रणीते स्यादुर्पताविपूर्णकम् ।। २३।।
अग्नेरं पश्चाद्वा भूमौ च कपालम् ।।
कुम्भा स्वयं पूर्व तथा कपालं पाणि ग्रहितम् ।। २४।।
आसादनं पात्राणां च कुशानन्तरं मतौ ।
प्रोक्षणीं वा पात्राणां वा निष्कमाणाप्येषा: ।। २५।।
अभिकल्पनापानि उपकां दृष्टादाव ।
वृक्षं कौदपात्रं पश्चाद्धं प्रतिष्ठापयम् ।। २६।।
दर्वी च कंतानि सुः रुचं पादुकानम् ।
प्रचक्राच्छुलकाधुलकाधारस्व च ।। २७।।
मार्जनापीठं धाना: प्राकाशा च लौकिका: ।
न देव निमन्त्रणं न कर्मनिमन्त्रणं ।। २८।।
पवित्रकरणादि स्यात् प्रोक्षणानां निधानत: ।
अग्नेरं पश्चाद्वा भूमौ प्रोक्षणं भवेत् ।। २९।।
पात्राणां च निष्टय वेदीं पूर्वादेव तु ।
प्रोक्षणानां निधानान्ते भूमाभिमृत्तिकेत् ।। ३०।।
अधस्ताच्चापनं निधं धारांगारिष्वधिकेत् ।
अङ्गारकरणं वन्हि स च्यावृत्ते रहुवत् ।। ३१।।
स्वयम्भ कपालस्य अंगारे धि निधिमेत् ।
पर्यग्निकरणं कृत्वा प्राणारोदिकेन तु ।। ३२।।
निष्टसेव पुरोडाशं कृत्वा सर्वाण्यधिकेत् ।
वाजिन: कर्माणि पुरोडाशं[1] भवेदयम् ।। ३३।।

---

१. तुलनीय: - पा०गृ०सू० २, १४, १-४.

पविहोमीषि लाभे पात्राणां प्रणीत इ ।
वाच्यं चरुं तथोधानां पुरोडाशं तथा तु ॥३४॥
इन्द्राग्नी पूर्वपक्षस्यापि पूषणायोगनकः ।
द्वादशाहा तथैकापा धानानां च कृताहिषि ॥३५॥
पाणिमार्जनं तेषां तथोद्वासनं भवेत् ।
भीमस्य चाऽग्नीदुताशी चरुपक्वमथेत् ॥३६॥
प्रतिपत्करुणान्ते तृतीयानां स्थापनं भवेत् ।
धानानां भूमौ पिष्ट्वा स्थालीपाके कृत तु ॥३७॥
संकुंचं पौरवीतिका धानाः वदि प्रणीत इ ।
आप्तुका भ पूर्वापा स्थायापापाणस्यी पुरि ॥३८॥
अतिपमना इ स्थादाज्यभागान्तमाचरेत् ।
अविवेकदपाथ स्था स्याज्येनाकृतिमथ ॥३९॥
पृथिवीं तु पूषुयात् चतसृत्यपांसतः ।
पूषणे[1] विष्णुर्वरुणा अप्पाय ततः परम् ॥४०॥
श्रावण्यां पौर्णमास्यां च धर्माय मधुरायकाम् ।
धानापर्वं तु धानानां आकृतिं पुरुमावय ॥४१॥
प्रतिमन्त्रं त्रिभिर्मन्त्रैस्तान् तन्तुं चतुरावय ।
स्वोराग्निपाकार्थैः पुरोडाशं पुरो स्वय ॥४२॥
तथैन्द्राय सोमाय स्वाहेत्येवं हुत्वा तु ।
पुरोडाशस्य धानाना भोक्ता चरुपद् भवेत् ॥४३॥
पूर्वं कृत्वा तस्कृतां प श्रीभि पृषित यतः ।
वरीधानाय: तत्पुण्यः कलशात् निष्पन्नद् भवेत् ॥४४॥
आज्येन मधुराया: प्राशनाय विनीयत: ।
पूर्वेषां पात्रा आज्यार्थं स्वष्टिकृत्स्वीपविन्नाम् ॥४५॥

---

१. पूषणाय: - पा०गृ०सू० २, १७, ५-६.

तत्कृताभिहितं तु पूर्वं सुप्यादि पाककम् ।
पूर्वं दर्विकृतान्नं च गन्धमाल्यानि च ॥४६॥
सुरा वा कुम्भपक्वा लभिता यानि वा सह ।
निक्षिप्य क्षिप्रमाणायायुक्तापरं निर्वपेदपि ॥४७॥
मान्यतामौषधिमुक्ता चान्यतस्या पैत्रीषु ।
मन्त्रेराभिषापूर्वाणि प्राकृत्यपयाज्ञतः ॥४८॥
मान्यारतमानी खनि च पक्वान्नौ नीचितेति ।
प्रेताय दत्तानन्तरं प्रेतो देवयातः स्वाहेति तु ॥४९॥
[१]कन्दायातकयाथव्यनुपूर्वा तत्कृतं चैषु ।
सीतायै च पाण्डुरापितलिकाभिषु ॥५०॥
प्रतिमन्त्रे प्रोक्तव्या मन्त्राः पूर्वाणि तु ।
कर्षिणामन्त्रैः स्यात् पूर्वमन्त्राविधिनाम् ॥५१॥
यान्मिपाण्डुभिर्मन्त्रैः प्रतिविधाप्तितमन्त्रम् ।
[२]केदारिकाभिविवेक्तैः प्राच्युदं पि वा ॥५२॥
अन्नं प्रमाणितेषु सीतायैच पाण्डुभिः ।
प्रतिमंत्रं दत्तं सर्वं यैति यैतिमन्त्रे चिकित्सनाम् ॥५३॥
स्वं गन्धं च पुष्पाणि चिह्निततमं तुषे ।
अनुर्तिपायस गन्धाश्च मन्त्रेणी नैवेद्यम् ॥५४॥
पुष्पत्वी पितृत्वश्च देविदं प्रयतते ।
अनामयो यथाश्व विपत्थः स्युः कितोमिताः ॥५५॥
नवुर्णोपती मन्त्रा यात्रिकानां मतान्तरम् ।
मांमनादो मीतामी पुनरावश्यानतः ॥५६॥

---

१. तुलनाय: - पा०गृ० २. १७. ७.
२. तुलनाय: - तत्रैव, २. १७. ११.
३. तुलनाय: - तत्रैव, २. १७. १२.

स्थण्डिले चतुष्कोणस्य कृती निर्वपणं चरेत् ।
अपामार्गस्य तेन कुर्यात्स्मरणं ततः ॥७७॥
अग्निसमिद्विधिभिः सर्वांस्तु कृत्स्नान्सम्यक् प्रविशति ।
वीजानां कामिनीं च वर्षा गमनाय पवे ॥७८॥
तावत्संस्कारानाचरेत् सम्यग्विधानम् ।
पश्चिमे त्वपरेण विद्या समाचरेत् ॥७९॥
पूर्वोक्ता धारिणी तां परापातां ततश्च तु ।
चक्षुषा यन्त्री प्रविशन्ति पुरुषाः पृथक् पुनः ॥८०॥
देवतानां स्थितानां पूर्वे च सर्वाः प्रवेशाः ।
स्थानानामपृथक्त्वात् कर्षितव्ये ॥८१॥
पूर्वांशमध्ये चतुर्थे च सर्वैः पूजनं तव ।
उत्तरायामपि तु यो धारिणी ते ततश्च तु ॥८२॥
आपो हिष्ठादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्समाप्ततः ।
मार्गे तु पूर्वादारभ्य पूर्वोक्तधारिणी भवेत् ॥८३॥
कर्षणीयं क्षेत्रं तस्यापरिदिशि केवलम् ।
ते च या संस्थापनाः प्राक्सायुर्मन्त्रतः ॥८४॥
अग्नीनां च विधिं कृत्वा प्राग्मागीजम् ।
स्थापनं चतुष्कोणस्य सम्पुटे कृते भवेत् ॥८५॥
सार्धं शीर्षाद्ध्वं तस्मात् चतुष्कोणाद्धं क्षिप्त्वा ।
पश्चिमाग्नये उत्तराया धारणादिकम् ॥८६॥

---

१. तुलनीय: - पा०गृ०सू० २.१७.१३.
२. तुलनीय: - तत्रैव, २.१७.१७.
३. तुलनीय: - तत्रैव, २.१७.१५.
४. तुलनीय: - तत्रैव, २.१७.१८-१९; २.१७.२०.
५. तुलनीय: - तत्रैव, २.१७.२१; २.१७.१७.

नान्यारामगृहिणश्चो ऽस्तरवरोहिमेत् ।
प्रत्यगेषां पूर्णवल्यां श्रेयो कुर्यात्समुत्थाय ।।६७।।
तस्मिन्नपि दिने नावं लोमं च स्थापयेत् क्वचित् ।
ते सर्पो न नश्येतुरेशिन यावता ।।६८।।
श्रावणादिक्रिया व्याप्तौ न नश्येद्युथापि ।।
एवं मार्गशिरो यावद् बलिकर्म समाचरेत् ।।६९।।
श्रवणाकर्म कुर्यात् पैठ्यर्चितसुखाधिका ।
आग्रहायणिकं यावत् प्रत्यवरोहणतः ।।७०।।
अनुव्याप्यतो यत् तं पञ्चानामधिकारतः ।
उपाकृति कुर्वीत पायसान्नं तथा तिलं च ।।७१।।
पाकं तस्यैव कुर्यात्तु श्रवणाकर्म वाचितः ।
प्राशनं चैव कुर्यात् पश्चात्तु प्राशयेत् ।।७२।।
स्वयं होमा य यावन्तो न कृता स्तैत्तु प्रमादतः ।
तावतो पि कृता कर्म होतव्ये च तु ।।७३।।
एषां परिचित्स्थापन्यकेशोदपात्रकम् ।
प्रत्याश्नी तस्मि तु कुर्यात् दक्षो भोदितः ।।७४।।
गीयसेना स्थापेन रेणुकिताग्नि दीप्तिना ।
कात्यायनसूत्रानुसृत्य प्रोक्ता विधिः कृता ।।७५।।

।। इति कात्यायनगृह्यकारिकायां श्रवणाकर्मसमाप्तम् ।।

अथ इन्द्रयज्ञः

कालः

ऐन्द्रयज्ञं प्रवक्ष्यामि प्रौष्ठपद्यां[1] प्रसिद्धयम् ।
कुर्यात्प्रोष्ठपदं लिप्त्वा यजमानः विधिवत् ॥१॥

संकल्पः

श्राद्धं कृत्वा पश्चादिन्द्रयज्ञमाचरेत् ।

पात्रासादनम्

विकल्पेन पदार्थानामधारणमुच्यते ॥२॥
कुशकण्डिकां पश्चात् पात्रासादनमुच्यते ।
द्वे पवित्रे प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली तथा ॥३॥
पात्रं च: समिधः कुशाधारौ विदिशौ तथा ।
श्रौणवौ दक्षिणतो च सदर्भाः पूर्णसंस्तरः ॥४॥
पृषातकानां तु चैवाणां चरुपात्राणामथोच्यते ।

मन्त्राणां विनियोगादिक्रमः

ऋषिः प्रजापतिः कुम्भीतिर्जातवेदास्तथा ॥५॥
सा आत्मदेवता: प्रोक्तामन्त्रस्य उच्यते ।
आद्या चतुर्थी त्रिष्टुप्छन्दस्तु गायत्री च द्वितीयकौ: ॥६॥
पंचम्यां जगतीचान्ता गायत्र्युष्णिगथापि वा ।
विनियोगोऽनन्तरं विनियोगवाक्येषु तु ॥७॥

---

१. इन्द्रयज्ञः - पा०गृ० २, १५, १.

गायत्रीछन्दसा प्राते विंशिणी च मैत्रयम् ।
चतुर्दशारिशिणी च काश्यपच उच्यते ॥८॥
त्रिंशिकोणी पञ्च प्रोक्ता देवता यान्तुक्रमेत ।
प्रजापतिमभिश्चानीतिरिन्द्रमग्निं ततः न्यसेत् ॥९॥
सोममिन्द्रमिन्द्राणामपि च ततः ।
अष्टिसुर्ज प्रोक्ष्ट पञ्च एता वास्तोष्पति देवताः ॥१०॥

विधिः

पाषाणे[1] न्यसेदिन्द्रं हेमाग्नियच्छते न्यसेत् ।
भुवनाम्पुटिताधिपतिभिः संन्यसेत ॥११॥
कुं पिष्टं मिलावं प्रक्षेपे ज्योतिषां पञ्च ।
ज्योतिष्मन्तो ततः कुं आपस्तम्बन्ततः ॥१२॥
वर्णाग्रे मेदिनीकान्यादृश्येन च ।
स्थूले प्रति स्थूलेभ्यो पेन तु वन्मिताम् ॥१३॥
ततः समरुं आधिपूर्तं तत्योग्रं ततः ॥
धरण्यां काधजीरे विधजीरे विधारस्याम् ॥१४॥
आधिपूर्ते पितो व स्थापितो विकल्पितः ।
वरिष्ठो तती दूरे वन्हि च गणः न्यसेत् ॥१५॥
वेदूपार्श्व च न्यसेदितापूर्ता स तदन्यासम् ।
चतुरम्प्रतिपूर्तार स्थानिम्रकाशोन्मितोन्यथा ॥१६॥
समस्तोधमहत्तत्वायतं प्रणाविधाम् ।
ततः पातिनं गुणेभ्यो कार्जितं न्यसेत् ॥१७॥
वाजिनाथावृष्टिजन्यं विप्रुतां ततः न्यसेत् ।
उग्रस विपुता वरी वावेदर्णां प्रतिष्ठितः ॥१८॥

---

१. पुरुषाय: - पा०गृ०सू० २, १५, २.

एवं मार्गे तती यातं भुवि वाहवानतत्रभिः ।
पुष्पं विधिवत् समर्पिता कौतुकेषता: ॥१९॥
इन्द्रयशि पश्येत् प्राप्तं ततोऽन्यत्र ।
एवं पूजा च कर्तारः प्रयाता च परिस्तुतिः ॥२०॥
नारायणे विशिष्टेषु किं स्वस्थितद्रुमेषु ।
ततश्चिरात्परात्प्य स्वस्थ्यौकालमेषु ॥२१॥
प्रायाग्नौ नामकां पञ्चप्रजापतं तु ।
तदाऽरापौ पञ्चस्था यान्ति तुलसीपर्णं मेषु ॥२२॥
पिष्टं संगीत यवान्नं औषधीस्थ वारिणा ।
तेषां केसुकार्यं स्वान्यत्प्राणाक्ष पश्यु ॥२३॥
अपणाकृष्णाभाद्रे चरं औषधिं तथा ।
सम्यक्स्था स्वस्थार: प्रीतप्रस्थानां ततः ॥२४॥
प्राणादिकार्यं वह्निसोमैः प्रदिशाणाम् ।
औपचनादि स्वादायभागाम्नायेषु ॥२५॥
[१]स्या स्वाध्यायिनानुता: पंच पूजा क्रमादय ।
इन्द्रायिसय इन्द्राय अयविरुद्धता: ॥२६॥
अभिधुक्तायि च प्रीष्टपदाश्च इति पञ्चमा ।
पार्श्विनाथ पूजा इन्द्रायिस्वाभिमार्य च ॥२७॥
अग्नि निवेदनं तेषां सायमावृते स्थ ।
आश्वीन मधुराणी: प्रजापातिनिमित्त: ॥२८॥
[२]आग्निसुतौव मकरुणा च चतुं देवु ।
[३]वस्त्रयोग्युकर्तिषु प्राप्तेषु च सप्तसु ॥२९॥

---

१. तुलनीय: - पा० गृ० २.१५.१.
२. तुलनीय: - तत्र, २.१५.४.
३. तुलनीय: - तत्र, २.१५.५-६.

उत्तरांशेषु वा तु ज्योतिरित्यादि वाक्यभि: ।
प्रतिपन्नं मरीचे: स्यादुत्प्रेक्षाव्यक्ता: ॥३०॥
विशिष्टमातकांशयोर्व्याप्तं भवेत् ।
प्रयोग कण्ठदानान्नं भीस्यायवेतत: ॥३१॥
एवं नियत संगत्यादिन्द्रं देवा अविदथ ।
वन्दुपसर्गाङ्गौ तु ततो ग्रावंणभीतम् ॥३२॥
आदायान्तु प्रकाशस्य गौणकोऽपि जायते ।
कुम्भाल्ली पुनरावृत्ताव च तौ पि च ॥३३॥
पुनःकाष्ठमाभिश्च गौणमप्यस्तु वाधकम् ।
न पुनरुद्यतापि गौणकाऽप्रतिपादकम् ॥३४॥

॥ इति गुरुकाण्डिकायां वन्दुपदः समाप्तः ॥

अथ पृषातककर्म

पृषातकाख्यं च कर्मैतदिदानीमभिधीयते ।
तदाश्वयुजस्य पौर्णमास्यां कृतं भवति ॥१॥

वाक्क्रम:

निवर्त्यमातुर्यां कुशानां होमं भवेत् ।
ततो गृह्यविधिना स्थालीषु चरुं तथा ॥२॥
दध्ना मधुयुतं भवेत् पृषातकमितीरितम् ।
पार्श्वे पूर्वमस्त्या: प्राणान्यवीचरिदम् ॥३॥
पृषातकं च कर्मेदं कथितं ऋषिसत्तम् ।
देवस्थानां स्मरणं मन्त्रादिकमुदीरितम् ॥४॥
पुरातनमनुसृत्य विवृतमभिधीयते ।

मन्त्राणां विनियोग:

ऋषिर्गौतम उक्तश्च छन्दश्चाग्निश्च देवता ॥५॥
गायत्र्यादि वा यद्वा विनियोग: कर्मणि स्मृत: ।
आपादिकस्त्रिष्टुबादस्य देवतेन्द्र उदाहृत: ॥६॥
त्रिष्टुप्छन्दश्च मन्त्राणां षष्ठ्याहुतौ तथा ।
ऋषिस्तत्र्यैवादिति गौ: विनियोगे ॥७॥
विश्वामित्र: सप्तमे स्यात्तु वसिष्ठो ह्यष्टमे भवेत् ।
प्रजापतिस्तथान्यो कश्यपादिकीर्तितेषु च ॥८॥
सौत्रामण्यापवादेन्द्रे विनियोगस्तु कीर्तित: ।
देवताभिधानं प्रजापतिरुदीरित: ॥९॥

---

१. कुमोय: - पा०गृ०सू० २, १६, ३.

इन्द्राग्नी ततः सोमेन्द्रा आज्येन देवताः ।
पावमान्योऽदितिर्भूमिमिन्द्राणीमग्नी ततः ॥ १०॥
स्विष्टा अनुमतिं पूर्णमासौ च सर्वे ततः ।
अग्निं स्विष्टकृतं होमाद्धुरतात्पूर्वमर्चयेत् ॥ ११॥
ततोऽग्निं पृणदाज्येन यजेद्देवता यथा ।
पृणा केनाग्नयेऽ कृतं तं ततोऽन्नेन ॥ १२॥
स्वं प्रकृतिं कृत्वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।
नाभादेः पिण्डीकृत्य पञ्चस्विष्टकृतः पश्चात् ॥ १३॥
तस्मिन्नुदधिधाराज्यं पृणदाज्यं पृथक् पृथक् ।
प्रदिक्षु दधिधाराज्यं प्रणीतोप्राशनं च तत् ॥ १४॥
अपोपयमादि स्वादाज्यभागान्ममावेत् ।
पायसेनाज्ञाः प्रैष जुहुयाच्च क्रमादथ ॥ १५॥
इन्द्राय तत इन्द्राण्यै अग्नये च जुहोति ।
वा वायवे पौर्णमासे सर्वदैवत्ये पञ्चमा ॥ १६॥
अग्नये स्विष्टकृते पैत्रा त्वाकाशाय जुहोत्यथ ।
आज्येन मधुरान्नाः प्राजापत्यमिमोक्ताः ॥ १७॥
यवमानां जपन्तः पृणदाज्यं च निर्दिशेत् ।
तैरिदं जुहुयात्सर्वं ऊर्ध्वं ये प्रीतास्मिति ॥ १८॥
पश्चादग्नेः निधिनको जुहुयात्सा पृणातकम् ।
अच्छावाकस्य पृथिव्यां प्रागादिषु ॥ १९॥
भाष्यकारोदधिपृणातकाब्दो न्यधीत्वान् ।
तद्भाष्यावतारेण तु पृणदाज्यमिवस्थितम् ॥ २०॥
भाष्यकारेण च प्रोक्तं गृह्यसत्रं तथैव तु ।
वैकल्पिकमिदं ते पलाण्डुभाः कुर्वतः ॥ २१॥

---

१. द्रष्टव्यः – पा० गृ० २. १९. २.
२. द्रष्टव्यः – तत्रैव, २. १९. ३.
३. द्रष्टव्यः – तत्रैव, २. १९. ४.

[1]श्रेयानिन्द्रोऽनुक्ति वृद्धिमः करोति प्रतिभः ।
संगीयमानच्छायः गंतिगामी गूढि यदि ॥२३॥
पुष्पात्मकमिदं कौ गौणकादि पि भवति ।
कारणापुष्पकाटव्य बांधुवतिपीति स्मृतः ॥२४॥

॥ इति बृहत्कारिकायां पुष्पात्मा ॥

---

१. पुष्पोपः

पा०सू० २. ६९. ५ ;
२. ६९. ६

आग्रयणम्

[1]आग्रयणं यदा कालत्रयप्राप्तितः ।
मार्गशीर्ष्याममावास्या पौर्णमास्यां विधिष्यति ॥ १ ॥
न गौणकालातिक्रमं परिहार्यविधानतः ।
कृत्वाग्रयणकर्माणि भिन्नं मासपूर्वकम् ॥ २ ॥
श्राद्धं पूर्वाह्णके च पितृणां च पूर्वकम् ।
आग्रयणाख्यं कर्तव्यं चानुष्ठेयम् ॥ ३ ॥
ब्राह्मणान्भोजयेत् कृत्वा स्नात्वा च पूर्वकम् ।
यां जनालाभी स्वधोनुष्ठाय धान्ये गुणः ॥ ४ ॥
उभयदेवताराधनं वै निधुष्यति ।
व्रीहिर्यवो कुठपक्वं वा श्यामाको गुणः ॥ ५ ॥
[2]देवतादयः पंक्तिवता सुलताके ।
ग्राम्यादवरुद्धमपेक्षमभिसंस्कृता: ॥ ६ ॥
सीमादौ निधिनः स्थादापक्वादिभिराजिनम् ।
अथ क्षेमकृत्यानां धान्यानां विधाय च ॥ ७ ॥
मंत्राणां मार्जितानां पूर्वादाम्पूर्वमस्थिरम् ।
अपि देवान्याधाराणामभागो च पूर्वकम् ॥ ८ ॥
अथ वैतस्तं अर्चितं पैत्र्यं रात्रिमधीयम् ।
देवताभिध्यायिनां भिक्षानपिता ॥ ९ ॥
वसन्तं शरदं च वसन्तं ग्रीष्ममन्यथा ।
हेमन्तं च वासन्तं च पञ्चैव ऋतवः ॥ १० ॥

---

१. तुलनीय: – पा०गृ०सू० ३. २. १
२. तुलनीय:, तत्र, ३. २. २.
३

आधीन देवता अरुणा आरात: ।
तीर्थं च कृतान्तं मार्गशीर्षं च पूर्णिमायाम् ॥ ११ ॥
हेमन्ते च वा देवताग्नि निवपहूते चैत् ।
भूताग्नि पचीन्त्वे यथा यतोऽभ्युदयाद् चैत् ॥ १२ ॥
यथा वेदमानायां अर्थं यजीत देवता: ।
संकल्प्य तदुत्पाद्यृता सं जयीम्यामु ॥ १३ ॥
प्रणीतिग्न्यादाज्यभागान्तं पचन्द् चैत् ।
पात्राण्यासादूर्ध्वं पूर्णव्यापीकस्माम् ॥ १४ ॥
अन्वेकादाशव्यां यथा यत्नीनादुपि कृत्स्नु ।
तत्राधीन यथास्थापिता: प्रतिमन्त्रा: ॥ १५ ॥
अभिमर्शे पर्वं तेन च कुर्यो गुरुवादिमा: ।
सौम्याय प्रथमाप्रशिर देवद्विताऽपता ॥ १६ ॥
मार्गशीर्षी पौर्णमास्यां हेमन्ताय चतुर्थेन ।
तदीन्द्रो निवपेद् की पञ्चधाराय पूर्वत् ॥ १७ ॥
[२]आधीन स्वधुराधापृथाम्नापनीयत: ।
तत्र पूर्वेण श्रवणाकर्मानुरोधी निरायात ॥ १८ ॥
श्रवणाकर्मस्थानं अविध्नि:कृष्णादिकम् ।
मार्गशीर्षाभि: प्रत्यवरोहणोक्तनिरवस: ॥ १९ ॥
कृत्वाञ्चलक्षौमो: तदुणाकस्मद् चैत् ॥ २० ॥
अन्वारम्भणातीवि निकावित्रुभौषिणुवाग्नियेषा ।
कुर्वित तदपृमाना सम्यकातापुनार्थम् ॥ २१ ॥

॥ इत्याग्रयणाकर्म ॥

---

१. द्रष्टव्य: - पा०गृ०सू० ३, २, ३.
२. द्रष्टव्य: - तत्र, ३, २, ७-८.

स्रस्तरारोहणम्

स्रस्तरारोहणं कुर्यादाग्रहायण्यनन्तरम् ।
अथवा च कुर्यात् यदि चाष्टकायां तु ॥ १ ॥
निशिकार्यं कुर्याद् भास्वत्समुदिते रवि ।
स्नाताश्शुचयः स्वलंकृताः सन्ति ये गृहिणस्तथा ॥ २ ॥
स्रस्तरारोहणमिदं मातृपूजापूर्वकम् ।
श्राद्धं वृद्धाभिधानानां ततः कर्मसमुच्चयेत् ॥ ३ ॥
करिष्ये स्रस्तरारोहं कर्म सङ्कल्पतः ।
प्राजापत्यर्षिविहितो ऽनुष्टुभो मतः ॥ ४ ॥
आपस्त्वाग्नेयकी विनियोगो जपस्य च ।
प्रजापति ऋषिः प्रोक्त अश्विनौ च सरस्वती ॥ ५ ॥
अदितिर्विश्वेस्तथाग्निर्वरुणो देवतागणात् ।
देवाग्निवादि त्रिसृणां गायत्री छन्द एवापि ॥ ६ ॥
सोमापूष्णौ पठे ऐन्द्रे विनियोगमुदाहृतम् ।
वायुः वसिष्ठ जगतीकाविहितदेवता भवेत् ॥ ७ ॥
छन्दो गायत्र्यस्तात विनियोगश्च कर्मणि ।
आ अरुणापन ऋषिः देवाः पावमानोक्त देवता ॥ ८ ॥
पुनन्तु ऋषि प्रोक्तो विनियोगो जपादिके ।
स्योना पृथिवी मंत्रस्य दक्षपुत्राधर्षणो मुनिः ॥ ९ ॥
पृथिवी देवता ख्याति कर्मणि विनियुज्यते ।
गायत्री छंद उक्तं मंत्रस्योदाहृतेति च ॥ १० ॥
उत्थाने विनियोगः स्याद् देवोऽग्निराङ्गिरसो मुनि ।
दर्भेषु स्तरणं कुर्याद् यथार्थं कुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

---

१. द्रष्टव्यः - पा० गृ० ३, २, ८-११.

तथा स्थापयित्वं पश्चात्स्थाने स्थापितं तु ।
तथा स्थापयित्वा पात्रं तस्मिन्नेवोदगग्रकम् ॥ १२॥
अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनं स्थापयेत्ततः ।
कुर्याच्च प्रस्तरोत्थं प्रस्तरं तत्र मे मत ॥ १३॥
[1]मन्त्राभि प्रस्तुत्याथ गन्धपुष्पादिकान्स्तथा ।
उदपात्रे निधायाथ्न्युत्तरेणाथ तत्र ॥ १४॥
शमीशाखां तथा वाराणोत्पलमालां च ।
निधायाप्युदपात्रादि हुत्वाथैतानाज्यतः ॥ १५॥
भूमौ पश्चिमे नीपपिर सव्ये चैव दिने ।
आस्तीर्णस्योत्तरे तथा दर्भाग्रम् ॥ १६॥
अग्नेः पश्चिमतो धान्यानि दर्भेति प्रस्तरे धनम् ।
ब्रह्मा भाभिर्मुनिभिः देवाभिरादिभिस्ततः १७॥
देवं वार्य ततः स्वादितोऽपि क्रमात् ।
पूज्य प्रस्तरोपेत दक्षिणमनुक्रमात् ॥ १८॥
[2]कुर्यादिपदिष्टस्य प्रस्तरं पश्चिमे तु ।
प्राक्प्रस्तरे च प्रस्तुतं वीक्ष्य ॥ १९॥
स्वामी पत्नी ततो पुत्रा आरोहन्ति यथाक्रमम् ।
आस्तरं प्राक्शिरा भूत्वा दक्षिणे प्रस्तरोत्तरः ॥ २०॥
स्वामी वामे ततो पुत्रा यथावरिष्ठमुत्तर ।
आरोहणे स्वयं मंत्रः आपुः कार्यमेव च ॥ २१॥
आरोहणं वामपादेन माङ्गल्यैरपि ।
च उक्ताः पुत्रिणा वदेत् मंत्रं जपन्ति ते ॥ २२॥

---

१. तुलनीयः - पा०गृ०सू० ३.२.१२-१३.
२. तुलनीयः - तत्र, ३.२.१४-१५.

स्थानं तत्र ते वै प्राकृता जनान्ता: ।
वारोहणीवनं रेखेव स्थीना पृथिव्यामन्त: ।
उत्तापुणी सुपीरिष्ट सेतल्या सूर्ये चा स्वीत: ।। २३ ।
एवं विस्तरं प्रत मन्त्राण्याज्ञानि त्वयेरितेषु ।
ते भूमौ बहुविधानानु स्याप्युक्ता च यपि ।। २४ ।
स्थापांदिष्ट पुरोक्ता तीर्थानारोहणादिका: ।
केचिदत्रुन्नतानां कुता वाधिकारितासु ।। २५ ।
तन्त्री धर्मेज्ञा: स्युः तेषां मन्त्रार्थं विना ।
प्राकृतेषु विधयो पूजा: नैत्यं पि च ।। २६ ।
मंत्र उपासना यद्यपि कुर्वन्ति नेति ।
कल्पतरुमहिमे यज्ञादान्यापवे ।। २७ ।।
अन्ये देशान्तरं चास्या तत्वस्या कृत्वारा स्तुति: ।
यज्ञा तीर्थवर: श्रीमान् जन्मापादात्धजानद: ।। २८ ।
तस्योपरि कृतानुष्ठानादिका विधुकृपा ।।
इति कृत्वारोहणम् ।। २९ ।

---

१. कुन्ताय: - पा०सू० १. २. १६

अथ पूर्वाष्टका

ऊर्ध्वमाग्रहायण्या ये अष्टकाभिधाः स्व तु ।
अष्टम्यां[1] कृतातीतानन्तरा प्रथमा भवेत् ॥१॥
द्वितीयापीज माघस्य कृष्णाष्टम्यां भवेत्[2] ।
तृतीया फाल्गुनस्य कृष्णाष्टम्यां प्रकीर्तिता ॥२॥
यदापि पञ्चचतुर्थीका कथिताष्टकाः इति ।
बहूनामनुष्ठानं गौतमादिभिरीरितम्[3] ॥३॥
अथापि तु बहुनाद्यौ तथा गणितविधानितम् ।
स्मार्ते पञ्चकानामष्टकार्यं च कीर्तितम् ॥४॥
पारस्करमाध्यन्दिन: जातका निगमार्थी: ।
त्रिविधिविधविधानं प्राक्कृत्वा भवेत् ॥५॥
अष्टकां भणिष्ये पात्रपूर्वकम् ।
प्रातः कुर्यात् कुशैर्धृत्वा प्राणायामादि पूर्वकम् ॥६॥
संकल्प अष्टका कर्म करिष्ये पीतिवाक्यता: ।
ब्राह्मणी गमागामि वै ते प्राङ्मुखादि ॥७॥
अष्टकामन्त्रातस्य पाराशरस्य भविष्यति ।
पुष्टुपर्वस्य तथापि देवता त्रिष्टुप्का ॥८॥

---

१. द्रष्टव्य: - पाणिनि: ७. ३. ४५.
२. द्रष्टव्य: - पा०गृ०सू० ३. ३. १-४.
३. द्रष्टव्य: - गौतम, ८. १९ ; शतपथ ब्रा० ६. ४. २. १०, ६. २. २. २३ ; तैत्तिरीय० १. ३. २ ; अथर्व० ३. १०. २ ; वाजसनेयि पा० ३०. ३० ; आ०गृ०सू० २. ४. १ ; मानव गृ०सू० २. ८ शांखा०गृ० ३. १२. १ ; खादिर गृ० ३. २. ३० ; का०गृ०सू० ६१. १ ; बौधा० गृ०सू०, ३. १५. १.

होमान्ते विनियोगः स्याद् देवता आनुपूर्व्यशः ।
बौधायनोपाध्यायो च सूत्रक्रियाष्टका ॥८॥
रात्रिं रात्रिं रात्रीं रात्रीं पशुतन्त्रोपहोम वा: ।
पृथिव्यामन्तरिक्षायाद्यौः प्रदिश: वादिश: ॥९॥
अग्नी रवि अग्नी आदित्याद्या सप्तदशान्तरम् ।
धातारं च वसुं च प्राणं च विश्वाच ॥१०॥
वादिकाश्च पशुदेवान्वष्टुं गौतमानुमतिम् ।
मरुतश्च प्रजापतिं परमेष्ठाग्निमष्टकाम् ॥११॥
पञ्चपञ्चकोत्त तथा विश्वेदेवं सीदुम् ।
धुराताम्पुरा अधिदेवताविशेष देवता: ॥१२॥
अग्निष्वे अष्टकायै ब्रह्मा त्वं तत्र मे भव ।
ब्रह्मणे गन्धाद्याश्च भागानेवं पारस्कीर्वत् ॥१३॥
स्थालीपाको भक्ष्य पिष्टान्नानां कृते ।
पृथग्वन्यास्ताः स्यातामष्टका वाष्पीकर्णे ॥१४॥
सिद्धार्थाय अपः स्यादवदानेभ्यः प्रकीर्तिता: ।
नीयमानान्नाधिष्ठु तस्मादि येन केनचित् ॥१५॥
पुष्पाद्यानाभागान्ते स्यात्याक्षीनाप्रुतादेश ॥१६॥
त्रिंशत्स्वाहा इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रत: ॥१७॥
त्रिंशत्स्वाहा इत्येकां व्यतिषज्य विशेषक ।
स्वाष्टका विधृतावानुमाप्सु चतुर्थिका ॥१८॥

---

१. कृष्णाय:

पा० गृ० सू० ३. ३. ५ ;
आश्व० ३. ७. ८ , तै० सं० ७. ४. ८. १ ;
वैखा० ६. ५, ३३-३७, बा० गृ० सू० (उद्धृत : गौतमस्य ८. १९);
हिरण्य० के० गृ० सू० २. १५. ६.

पललपुष्पैरथवा पिष्टकरष्टातः परा ।
रष्टानुसिष्यपर्भी वा प्रथमाष्टका यथाष्टमी ॥ १९॥
प्रथमा तु अपूपा कार्या दक्षिणामुखा ।
अभिसाय चरुं तेन चाष्टौ जुहुयादिमाः ॥ २०॥
शांतमुखैश्च रसापीमवाचारिस्तथा परा: ।
त्रिंशौ वादित्यारव वर्त्मनाप चतुर्थिका ॥ २१॥
अनुमन्त्रितापोर्धा पिण्डयोर्नं निधापयेत् ।
अष्टाय जुहुयाद् स्थाली तैलमोग्णु ॥ २२॥
पञ्चैण जघुनस्थ देवानि यष्टकाहुतः ।
अष्टमिकाहुतिः प्राशनगुण्यपोनान्यमाप्यपि ॥ २३॥
एवं व्याप्यपि: प्रागुत्तागृहचेष्यतां विधिः ।
नाजेनाभ्युरापा प्राशनार्थ विशोषण: ॥ २४॥

॥ इति प्रथमाष्टका समाप्ता ॥

---

१. जुहुयात्:
गोभि०गृ० ३. ७. १८, बौ०गृ०सू० २. ११. ९, आ०गृ० २. ४२, बौ०गृ०सू० २. ११. २-७, हिर०गृ० २. १०. २, भा०गृ० २. १५, हिर०गृ० २. १४-१५, वैखा०गृ० ४. ८.

अथ अन्वष्टका कर्म

(अन्वष्टक्यं मघौ कुर्यात्सायाह्ने पिण्डयज्ञवत् ।
निर्वपणान्ते निर्वपेत् पिण्डान् समाहितः ॥१॥
प्राचीनावीतिना कार्यं पाकयज्ञविधिश्च च ।
कुर्यात्कर्षूणां पाणिः परिसमूहनम् ॥२॥
अमानुसारतश्चात्र कर्षूदपिण्डादिकम् ।
कर्षूनन्वष्टकायां तु संकल्पमाचरेत् ॥३॥
स्त्रीभ्यश्चैव सुराद्यानादिने पूर्णां चरी ।
तेन पायसं पश्चात्तस्यै पिण्डदानम् ॥४॥
आचामेत्: पिण्डानि पितृभ्यश्च क्रमात् ।
अधोपवीतिनश्चाद्भि प्रजापतिः द्विजः स्मृतः ॥५॥)
अग्नौ च अग्रेण देवेभ्योऽनुगामी ।
चतुरः स्वाहापदान् आहुतीः सारं पितुः ॥१॥
ये स्वधान्तिकेऽत्र देवाग्निः कव्यवाहनः ।
त्रिष्टुभ्यैर्ब्राह्मण पाणी आग्नेयाणि जुहुयात् ॥२॥
त्रीणीत्यस्यपरी... गृह्य निवपेत् पशुः ।
पक्वाद्यं ततः स्थाप्य गायत्र्योदकं स्वयं ॥३॥
ऊर्जानाम पितरो धिष्णीभः पितृतौ ।
देवतानामभिध्यायेत्तथाग्नि कव्यवाहनम् ॥४॥
सोमं च पितृमन्तं च मासिकाः स्मृताः ।
पितॄन् यथापितृणां मार्गेणानु पितृपितामहान् ॥५॥

---

१. तुलनीयः - पा०गृ० ३. ३. ७.

प्रपितामहानुक्रमशो मातामहाः ।
मातुः पितामहस्तस्यापि प्रपितामहः ॥६॥
पूर्वेषां च पुरस्तात्स्यात्पादादिप्रदूषणा ।
दक्षिणाग्रैः कुशैरन्यैस्तथा परिस्तृतिः ॥७॥
वाम्यां दिशमारभ्य दक्षिणावामवीक्षितम् ।
वन्हिष्ठतः पात्राणादौ पश्चिमेऽथवा ॥८॥
उभौ दक्षिणतस्तेषां प्राक्संस्थे पश्चिमे न्यसेत् ।
प्राग्दक्षिणाग्रे स्यात्कुम्भादुत्तरपश्चिमे ॥९॥
पश्चात् पात्रोदकं पात्र्यां मेलस्कूपोदपात्रकम् ।
तदुत्तरस्मान्निमाहीं तत(तथां तथां) मातं तु सव्यपात्रम्॥ १०॥
स्थानमार्गे प्रकृतौ पञ्चः स्थानकामतः ।
पुराः सिताः सव्याः स्युस्ते चापिठिमान् ॥११॥
पुनः सूत्राणि शीर्षाणि दशावासादये क्रमात् ।
स्वकीयेषूत्तराणां तत्र पत्रार्थं पश्चिमेषु ॥१२॥
पत्रे चेद् गुरूणां स्यान्नक्रममातादयो दिश ।
स्वोपिंडार्थे तदुत्तरस्मान्याचायदिदूषका ॥१३॥
पुनादान्यपिपीचावत् ऊर्ध्वं शीमवस्तीवम् ।
शीलादिः प्रदिवसे स्वधाः पात्रादनम् ॥१४॥
कार्पासादिनामांशं रूपाणां कदलीपुष्पिकम् ।
एतस्थाप्यां तु गृह्णीयात् प्रक्षिप्तपुरीषका ॥१५॥
स्थास्या पित्र्यवर्णां सौदकं पुत्रादधिचेत् ।
पुण्ड्रवर्णां स्थास्यां तृतीयोदकं निक्षिपेत् ॥१६॥
पथापादीनमुष्णिक स्थापरूपणी कृते ।
पथापादीनम् पूर्णापात्राङ्गले दक्षिणेन तु ॥१७॥
पूर्णपात्रवर्णां मांसं नैरृणेन पुरीषस्थ ।
तदजाश्च्याव्यमेषाभ्यां आङ्गुलाः प्रतिमन्त्रतः ॥१८॥

वन्मि इति चीमायमितणाप्राक्षी कः ।
आकुर्सिधिणीपुर्वा तिापाक्ष पुवदा ।। १९।।
ता ष्यामुवक्षी षाय प्राग्ड़ी भेताणं ध्रुवः ।
स्कृषेन्छिकां लिंक्ष्याधिणीनापीठा पा ।। २०।।
दक्षिणाग्रामकलामिण्डमाकुळे वृषिषु ।
ये स्थापिता तिनेत्रा छेत्रपाकुलुर्लां ष्पापेषु ।। २१।।
छेत्रपाकुलपत्रिण पिताग्राम वी वीरषु ।
ग्रामीता ग्मस्थितविष्णुर्मन्थिरं अपि ।। २२।।
कुचिमानामिठिजायां कृष्णापिंडान् दत्त साथ ।
ब्लीका मणीषु नामानि नक्षुव्यान् ।। २३।।
स्तीलग्मिपृष्ठीका पतांतस्थीयते ।
स्तीनामिकः पूर्वं ये वक्षानिस्थितासेषु ।। २४।।
प्राग्दाना निषिधे मांसं पिंडीणांत्यथा ।
पितृणां स्थानतः स्थाणां स्त्रीतिवाकर्णादिकम् ।। २५।।
स्तोपिंडाणियो पिंडार्थ पा आपटकम् ।
यथापूर्वं ततत्पुरातेरभिताधंगम् ।। २६।।
पुराणिकाशैरिति कीर्तमानीता लातं पशुम् ।
पुरपीठं कृत्वा स्ना ताल कुटिकी ।। २७।।
केचिद्गोकिपादिन प्रवदो नारीलुराणु ।
पिंडुतस्तुरी द्रव्यं गुरुआपादिकं मेषु ।। २८।।
ततताकुभित्तुष्पताकुलगानुष्ठिताम् ।
पापिणी केन कांव्यं पुरादि रूपीतिमम् ।। २९।।
स्कलिन्मलिटे पूर्वादिकं स्या तारुण्मिा तु ।
अज्जनं च कृष्णा दातुं दानोधौ स्थदासेषु ।। ३०।।
वाक्विन्धु वैदि फलकलसानुतिम्नम् ।
तु नतु यवोपिलूपथ ततआप्फलपासेषु ।। ३१।।

स्थापितेष्वं जगादिह आत्मवीर्या आय वमति ।
पुरादानां प्रीय आद्यश्च आनी यथार्थतः ॥३२॥
स्थाप्य स्वयु फटूदानं केशीति पिंडदं ।
पिंडानामि श्रेणा पूर्वीवच्छीनागु ॥३३॥
नानापितृशां कुर्यान्मोचः स्वजन्मजातः ।
एतः शोण स्य जीवस्य साधारीस्व्यांचनः ॥३४॥
मनुः पञ्च इति प्रोक्ताः जटू ममकारांशिताः ।
ममकारांसंस्थानुगतम्न इति केचित् ॥३५॥
एतः इति पुत्राणि प्रतिपिंडकुत्रानि ।
कर्पादितयात्मेमामिन्नोपिनाश्चापिवापि ॥३६॥
उत्तरादिपिंडकृतिषु प्राणा ध्याम्निमीलनम् ।
अनेकविशेष यत्रिणामानुमस्तु ॥३७॥
प्राग्पिंडाद्विषु वेदं स्वांगिपंडानादायतां स्वति ।
तान्यप्रायपुनम् पहूविम्नानि यान्ति ॥३८॥
प्रतिपाधीनुतं तन्मपिताकाष्ठीदिदं स्मृति ।
सर्व पूरा ताः भावस्मृत्युत्तपिपिता मीतु ॥३९॥
एतस्मात्कृता वर्ग पिंडपितृपाठस्य ।
अनेन ज्ञोपनापिंडपितृपाः प्रकाशितः ।
प्रत्यत्या सम्प्रकौ तत पुरीसंख्यापितृ ॥४०॥
स्थापिंडादिदीर्णा आत्रिमधीदानं च तथा ।
दाने पूर्व पश्चपीठ्यानुगुणकृतिः ॥४१॥
स्वपुत्रस्वौदिदं पुत्रिताणस्पुत्रपाद्यानाम् ।
सपूर्विकम्नानि प्राप्यः स्फः पुत्राप्यतं तथा ॥४२॥
सिपिण्डपतो वच्छि माधवतत्कृष्णाकृता ।
पिषिणा आत्य पुतापैंस भोक्तव्यम् ॥४३॥

मातापितृभ्यामन्नप्राशनं कृत्वा ।
पितरौ पिबमानौ च दीक्षितौ स्यातुः पुत्र ॥७३॥
[1]चौलकर्मणि तृतीये वर्षे पुत्रस्य निश्चयति ।
गोदानं निवेदयेत् यथाविधि कर्तौ पुनि ॥७४॥
केचित्तु   वदंति न स्मार्ति पञ्चमकर्णवेधया ।
प्राचो कथितेषु तत्र पावनीयमिति केचन ॥७५॥
चक्रणावस्थापनी: व्यावर्तिते नैव सम्पूर्णे ।
शिखायुक्तं तपसा शुचिं तिलकंदेव सम्मति: ॥७६॥
केचिदस्यानन्तर मनिन प्रणीतिरेव   वदंति चि ।
विधारणार्थं वैदपुष: तदंगीभावतः: ॥७७॥

॥ इत्यन्नप्राशनम् ॥

---

१ चूडाकर्म:
काठ०गृ० ४१. ३, वैखा०गृ० २. ३, शांखा०गृ० १. १२. २, पा०गृ०
२. १, खादिर गृ० २. ३. २८-३०, गोभि०गृ० २. ९. ६, खादिगृ०
३. ४. १ , आश्व०गृ० २. ४. ७-१०, गोभि०गृ० ४. १. १८-२२,
कौषि०गृ० १३८. २, बौधा०गृ०सू० २. ११. ५१. ६६, कौशिक गृ०
१५८. १-२.

अथ अन्वष्टका कर्म

ऊर्ध्वं त्रिभ्याग्रहायण्यादि भावं कृष्णपक्षेषु ।
अन्वष्टकापर्व कर्तव्यं पञ्चम्यामपराह्णे कैद्द ॥१॥
स्त्रीणां स्थालीपाकं तत्र प्राणीग्माणादिकान् ।
श्रीणापीतद्यमार्गान्ताप्नवी: प्राक् शिरसोऽपि ॥२॥
प्राचापतां पाकों कैवाकमानि भाग्नि च ।
काष्ठकापञ्चभागमृजव: प्राकृता अपि ॥३॥
प्रजापतिर्निर्विंग दिवतायनुगारपि ।
पत्रौपि स्थिति: स्वादुतैभिरथापिति ॥४॥
अग्निरादित्य उद्दिष्टौ जातवेदा: कृत्तिका: ।
देवताभिर्मायीस्व पितृभ्यतो मैद्द ॥५॥
श्राद्धदेवान्यथाधारो अकाव्यापुरि सदा ।
विश्वान्देवानाख्यमांगी क्रतूतामनुष्ठां तथा ॥६॥
यथीक्तविधपाचातिर्दर्श यथा स्मृत् ।
पितृन्दैविचस्मांस्थानन्तपर्णस्थापितजा: ॥७॥
विश्वान्देवानयानैसहभिसमैकिद्रु ।
चरुश्चापयानीर्णांरसियष्ठगो स्मैद्द ॥८॥
चरुभिनिर्क्तं गैरय पदि सर्वाण्यवपति ।
पुरापांन्पूर्वं स्थापितस्ता पचौत्र देवता: ॥९॥

---

१. द्रष्टव्य:

का०गृ०सू० ६१. १, आ०श्व०गृ० २. ४. ६, २. ५. १-५, २. ४. १२,
गो०गृ०सू० ३. ७. १

कर्षूश्चेन्धनयुक्ता कर्त्तव्यं कृत्वा सं यत्र मे मम ।

प्रस्तरं च समन्तात्परिस्तरणमाचरेत् ॥ १० ॥

पात्रासादनमत्रैव पवित्रच्छेदनानि च ।

पवित्रे प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली चरुस्थालम् ॥ ११ ॥

सम्मार्गोऽपि प्रवदर्भाः उपयमन कुशाधृतम् ।

[1]दर्वीखाजाचक्रा तन्दुलापूर्णपात्र ॥ १२ ॥

पात्राणि तन्दुलाश्च पूर्णपात्रीपरस्तथा ।

[illegible] ॥ १३ ॥

[illegible] ।

[illegible] तु ॥ १४ ॥

पवित्र [illegible] च ।

[illegible] च ॥ १५ ॥

[illegible] ।

पवित्रकरणादिः स्यात्पूर्वप्रोक्षणादिकम् ॥ १६ ॥

[illegible] तन्दुलानां च [illegible] ।

प्रोक्षणीं [illegible] प्रोक्षणं भवेत् ॥ १७ ॥

आज्यनिर्वपणादिः स्यात्प्रोक्षण्युत्पवनान्तकम् ।

[illegible] ॥ १८ ॥

प्रोक्षण्युत्पवनान्तेऽग्नौ [illegible] ।

[illegible] ॥ १९ ॥

[2][illegible] न [illegible] ।

[illegible] ॥ २० ॥

---

१. [illegible] - पा०गृ०सू० १. १. ६.

२. आप०गृ० ८. २१-२२, ८. २१. १०, २. ७. १७-२८, आप०गृ० २. ७. १६-१५, २. २१. १, २. २१. २-६, ८. २१. १-६, २. ५. ३.; [illegible] ३. ११. ७; [illegible] ३. ५, [illegible] ४. २-३, [illegible] ३. ५. ६ पा०गृ०सू० ३. ३. १०, [illegible] ४. १७, [illegible] ७४. १, ७६. १.

कृष्णां परिमितच्छायपर्णीयां वात्सजाम् ।
वेष्टयित्वा शिरो यस्य निष्टाप्योभे ततः ॥२१॥
न पुनः क्रियते तत्र यथा वेदार्थं प्रविश्य तम् ।
कृष्णां कृष्णग्रीवादाम्नु तेनाष्टुहि दिव ॥२२॥
उपाकरणमन्त्रेण यथा तन्मन्त्रदेवतापदम् ।
कोणपात्रनान्ते तु पशुं स्थापयेत् स्थितम् ॥२३॥
ज्ञातिदेवस्मृतिरुपाकरणमुच्यते ।
दिव्यान्यानि तु यत्परं तस्या सर्वमतः ॥२४॥
अन्तरा शृङ्गयोर्नानं त्वाऽऽलभाम्यभिमन्त्रणम् ।
पशुं बध्नाति तदायां पश्चतः तापनीयते ॥२५॥
निधुरन्तं कुशमुच्यते पूर्वदैवतापदम् ।
पशुमग्निमध्ये पर्यावर्तं पशुबन्धनम् ॥२६॥
प्रोक्षणाभिः पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणार्थं तेषु तंवत् ।
आचर्यापूर्व्यं ताभिर्विधानाभिरुपोपणम् ॥२७॥
उपपाद्य स्थाने कृत्वोपयमनादिकम् ।
श्रपणीं वपाश्रपणीं देवेष्वप्युपाहितम् ॥२८॥
पिनिन्याथ याभि तु कृत्वा दिग्धमीक्षात् ।
अग्निमथनात्रि कर्तव्ये तेनाहुतियुक् ॥२९॥
शामित्रं स्थापयित्वाग्निं पर्यग्निकरणं ततः ।
पर्यावर्तं प्रणाय्याग्निं पत्न्याश्चापि कुर्यात् ॥३०॥
शमितानाध्वाभिमुखी यथावत् कुर्यात् ।
न पुनरभिमन्त्र्यादिति केचिद् ब्रुवन्ति चेत् ॥३१॥

---

१. कुलायः – आ॰श्रौ॰सू॰ २.५.२-१५, २.४.१२ ;
वाज॰ १.२७ ; तां॰सू॰ ४.४.१ ;
आ॰श्रौ॰ २.६

राधे वर्णभावं स्यात्सर्वैश्चा स्याज्जन्मणि ।
पुत्र पुण्यांकुशदाजं तेन पुत्री सह ॥३३॥
स्यादर्दिप्य वस्मिश्रकृपांकनं भवेत् ।
षष्ठीयक न पूर्वं तेन देवेष्वी जुहुयात् ॥३४॥
तेनाज्येनमरापंमाजुता स्तुतो [illegible] ।
तथाग्निसमीपायात्साग्निहविज्य स्तुमपित् ॥३५॥
पाण्मिनाभिरदूमली पुनादि प्राणजीवम् ।
पितः प्रशुचिमामाभिरुपते तस्तुमती ॥३६॥
उभतिधीः स्यां पुनाद्भुमं प्राणजीवम् ।
पश्चात्सर्वोनिभिमाग्नं नाश्यौः प्राणजीवम् ॥३७॥
नारिमुखादि स्यात्प्रागिणंवनाग्निका ।
पूर्णं कर्णिरतं देविकात्रुणमपु ॥३८॥
वेर्णं षष्ठीदितं पुनात्सागिणाक्षीवम् ।
पश्चिमात्क्रमोतारं तुलाताभिमा भवेत् ॥३९॥
पुत्रात्सपृतोदन्मिनापुवता: स्थिता: ।
क्षावाग्रा अचारा पुत्रा क्षादादिगता: स्थिता: ॥४०॥
रावा पूर्णगतात्र अचिरात्भिसारवेत् ।
पुत्रात्पुत्र प्राणदन्मादिनातध्मानि च ॥४१॥
अथाज्य भागौ त्रिसंस्कार वाज्यादवापुता: ।
नाजीन वरुणाधीता पृथिवी षष्ठकाग्निका ॥४२॥
अथ पुत्र उपलाधै दिरण्याद्वे तत: ।
दिरण्यिका तत्र तेषां वाले भवेत् ॥४३॥
दिलपलायै मन्त्रेण पुरिताषाभिती ।
पुत्रपाधेनायत्र पश्चात्ये वाले भवेत् ॥४४॥
सर्वादिकान्त्पूर्णं षष्ठीवांसा च पंक्ता ।
सर्वादिकान्त्पूर्णे जेतानां पुत्रणं भवेत् ॥४५॥

प्रवृत्तार्थं प्रीतिं मण्डूमादिषु ।
दुःखादवताप्यानि प्रदीपितानि सुदिषु ॥४५॥
पंक्तिकर्मा तेषां पृथ्वं पृथ्वं पीतु ।
पंचे पिठंतापुरतं वस्माभिः पपुरतौ ॥४६॥
पिंजिणकर्ता वर्णं पञ्चलनादिकं तथा ।
भिः पृथ्वी पूर्वं पापशतापकरोसघः ॥४७॥
पुजानिक्षिप्तपुण्यानामकृतेषु ।
पूर्वं पूर्णदायिना भवेत् श्री विदापु ॥४८॥
तथा सावित्रीयादपामांभीनाथापंचभायां सेतु ।
उपायुक्ता स्थातयापु उद्धुत्सवकाणि तु ॥४९॥
केशव्यं श्री ब्राह्मणदाने तेषां पृथक् पृथक् ।
पश्चान्मातृ तताद्भुत एकत्र संस्थिताः ॥५०॥
तादपि स्वच्छता तातु चंचलानि कैता ।
ततः महोपशान्तिं विष्णुकर्मं विधिषु ॥५१॥
विविधां वाचकविज्ञानाय कारीमहतु ।
पुनः स्वर्णाक्षरं च स्तुताभिषासेषु ॥५२॥
पंचायन्यादिविषः स्थाप्यताः संयुतेन तु ।
एकस्तु संतोष मंत्रः स्यात् पवित्रविहितानातु ॥५३॥
पुनः पुष्प उपशान्तिं विष्णुसवर्णे तथा ।
सर्वाणि वस्तूनि तत्र विविधानि ॥५४॥
एकं वा द्वाणि वा त्रीणि श्रुतवत्सु कल्पात् ।
पुनः स्वर्णविधा च तत्र विश्वनारायणात् ॥५५॥
षड्गुणाभिषवारोपणानात्कुलान्यात् ।
दीक्षिणो विष्णुतत्त्वानि संज्ञाप्य च ॥५६॥
अवनिष्पुराणाः प्राजापाः विनीतः ।
पञ्चशतपदिनात्र स्यात् स्थानेन तु वस्तुतः ॥५७॥

अत्र पैत्यापीनिं पत्ताण्डित्वन्द् पत्रात् ।
पत्ताद्विवव्यक्त: कार्या: अरुण्यादि भौदिवत् ।।५८।।
स्पृष्टुत्वं च भीष्मारे पत्तु स्तूत भीजन्म् ।
तृष्णा वायुरुक्यैं तान्यकी भीदित ।।५९।।
कीन पत्तुत्तानमी प्रीतमान्यसत्तीरपि ।
पिशिर्णदिवता नाले पतीराज्यी वा ।।६०।।
वरुणा स्ताव स्वातार्थिना: पधृता भीतु ।
पतीलोकममितान्यप्ताप्तुंद् भीतु ।।६१।।
कीरवभासम्भ्रमा कै पश्यिता पंनिभाय तु ।
आपिविदवानाभितिमयतु विभिपतितु ।।६२।।
पंच सव्यानि वैत्याकौं त नै निवमीभौतु ।
विन्तु तत्सुमारिन वसुपायाव संमति ।।६३।।

।।इति द्वितीयाध्याय: समाप्त: ।।

अथ कृष्णाष्टका

[1]अष्टकायां कृष्णायां शिशिरः सौगुणी च्यते ।
तापाष्टकादिकर्तव्या सौम्याष्टकायां च कर्मसु ॥१॥
कालाष्टकं पितुं स्थाने पूजयेत् गार्धेषु ।
अधिकानामिकाष्टकं स्थाने कार्यः प्रजापतिः ॥२॥
पित्रियं चतुर्थी स्यात् माघे भाद्रपदीष्टका ।
तीर्थः कालमवेक्ष्य पितृभ्यः स्वार्थायुतः ॥३॥
प्राचीनावीतिनाकार्यं पितृणां प्रीतिकामिनाम् ।
सर्वं कृष्णीयं सृष्ट्वा पौर्णिष्ठदानकम् ॥४॥
गौ पक्षौ च कृष्णीस्तान्यापि संप्राप्ते तथा ।
प्रारभ्य पाकाच्च यदि ते प्रथमे भवेत् ॥५॥
हेमन्तः पुरुषार्थेति स्मृति गौतमादिभिः ।
अशौचकादयः सर्वे कार्याणि कृष्णीयिता ॥६॥
कृष्णीयिषयेः कर्म्य संभवादिति भावयः ।
वसिष्ठुकादिकायां अन्वष्टकाके तथा पयात् ॥७॥

---

१. कृष्णीय:

पा०गृ० ३, ३, १३;
आ०गृ० २, ५, ९;
विष्णु० ७६, १, ७८, ५२-५३ ;
मनु० ४, १५०;
वसिष्ठ० ११, ४० ; गौत० १, २६ ;
हिरण्य०गृ० २, १३, १-४ ;
भविष्यपुराण ब्राह्मपर्व १८३, ४.

अथ वृषोत्सर्गः

वक्ष्ये श्रुत्वा वृषोत्सर्गं कात्यायनि प्रभाषितः ।
कार्तिक्यामपि पुण्यां वा त्वश्विन्यामथवा ॥ १ ॥
अथवा पुण्ये वृषोत्सर्गं मैत्रे चानुराधायाम् ।
रेवत्यां पुष्ये कृत्ति चाद्रुशाखे ह्यग्निचर ॥ २ ॥
मासान्तेऽपि गोपस्य काले नित विविक्तकान्वतः ।
अष्टकायां तृतीयायां कार्ये तद्वत् ॥ ३ ॥
वृत्वा पुरोहितं आदौ वृषोत्सर्गं निमित्तकम् ।
निधायाग्निं गवां मध्ये गोष्ठे पूर्ववत् ॥ ४ ॥
गोष्ठमाविश्य मध्ये तदभावे नद्यां तटे ।
संस्थाप्य पुनरेवाग्निः पायसं सम्यक् श्रपेत् ॥ ५ ॥
वृषोत्सर्गं कर्त्तव्यो यथाविधिवत् ।

विधिः

कात्यायनी कुर्यात् यथाशास्त्रमनुत्तम् ॥ ६ ॥
गन्धादक्षतं वह्नौ स्थापयित्वोपरि ।
त्रैविक्रम्यानुष्टि पूर्णमासी वृषोत्सृष्टिः ॥ ७ ॥
प्रणीयमानास्तात्र पूर्णपात्रमासादितान् ।
हविरग्निः देवा पशुरग्नीत देवताः ॥ ८ ॥
उष्णिगनुष्टुब् उपमार्ग देवी निन्न जगती मता ।
तत्र त्रीणि निवीतः स्यात् पूर्वाणां पक्षिवताम् ॥ ९ ॥

---

१. तुलनीयः - पा०गृ०सू० ३.९.१-३,
शां०गृ०सू० ३.२, कौषीतकि गृ० ३.२ या ३.६, का०गृ०सू०५९.१,
विष्णु०धर्म० ८६.१-२०.

पुनरागाच्छ्रुतः पुत्रा देवतान्यौक्ती पुनिः ।
गायत्र्याद्य आस्याद्ध विनियोग पुत्रो भवेत् ॥ १०॥
धृतादानां परीक्षा: स्वाहुता यपि अनोच्यते ।
परमेष्ठी पुनिदिवा आपी च प्रजापतिः ॥ ११॥
तथापः जी रुचः स्वादुगाद प्रमादयः ।
गायत्री प्रथमा सर्वत्रानुष्टुभ एव च ॥ १२॥
त्रिष्टुः पंक्त एव रुक्ः पथ्यानुष्टुभ एव च ।
द्वैताग्नौ तपौः पुत्रः स्वाहा रुद्रदेवता ॥ १३॥
नमो शिव्य वाक्य एकादशानि पंचुनि च ।
देवताकमौ रुद्राः प्राग्भृपि वन्ध सप्यते ॥ १४॥
द्रापि एकादि वध्यानाभिको रुद्रस्तु देवताः ।
वायोपरिष्टाद् बृहती त्रिपादा कथा मता ॥ १५॥
पुरायानुष्टुभः कौशा सर्वत्रिष्टुभौ भी ।
द्वे तयो पुष्टुभौ प्रोक्ते दशानुष्टुभ एव च ॥ १६॥
वांशादिनि रुद्रा पुरुदेवता वक्ष्यकथा ।
ज्याख्याश्च पंचुनि पुत्रिचापि वसौ मताः ॥ १७॥
विनियोगमाद्र पृत्तु सौमे च अतक्रिया ।
पाद्यस्य त्रिष्टुप् छन्दो देवोपुत्रोऽस्तु ॥ १८॥
सर्वं पुत्रानभिरूप्य विनियोगो पृणीहूतौ ।
मनोभूपुत्रो देवऋषयो वायु देवता ॥ १९॥
विनियोग एव पुत्रौ सौमे मोदिते ।
पाको अग्निरुपे देवा ऋषयो मध्यमाभवो ॥ २०॥
इन्द्राग्न्यो अन्यपीठग्निनिशत्रोनुष्टुभ ईरिताः ।
नियो वा सौमे तन्मा पुंष्टुप्याद्रूपा ॥ २१॥

द्रुतः षेक अणि स्वास्या स्वर्णाम्भिधानि केवलम् ।
स्त्रीजामुजपी देवा स्वाहान्तानि षड्विंश च ॥२३॥
जाप्य शैषि निपीनः स्याचा स्व श्चादिकेष्वपि ।
देवतानामभिधान जकुत्तीन्ने स्त्रीदसु ॥२४॥
प्रजापति भीरुं स्यादग्नि सोमौ प्रीरिताः ।
अग्नि रुद्रं ततः सम्भौरव्युपरि क्रमात् ॥२५॥
कौमान्नगनिभविद् धूर्जं च दन्तरम् ।
मरादिष भीतानि पायसिन स्त्रीदिताः ।
पूजणं पूर्णसी ह्राभ्यां अग्नि स्विष्ट कृतं स्त्रीयु ॥२६॥
पुरापाः पूर्वतु यादि दैतापर्यावि देवताः ।
पूणीवसी ' कर्षिधि ऐ ब्रुता सं तत पि मा ॥२७॥
प्रत्यापुतं मतानानि प्रयोगिकामादिकम् ।
पुंल्लाण्यान्त कर्म स्यात् स्यादवानिश्रं दुपद्यतु ॥२८॥
तत्पुत्रानन्तरं सिता पीषस्या सादने भीदु ।
ग्रहिपिष्टम्सः कार्यो यवापिष्टमसी पि वा ॥२९॥
काभि पिन केनापि पक्षः स्यादिति पाशिकाः ।
पुरोडाशाकृतिः कार्यं तरि केचिद् ब्रुवन्ति पि ॥३०॥
प पुरोडाशमन्यान तंव्यादिः स्यादिहस्थि ।
यथार्थं स्वर्ण दविमृ अग्नौ तस्य ततः पुरा ॥३१॥
पुंल्लाणान्ते स्या स्याज्ये भाजुरांशुमांशुमद ।
प्रतिमन्त्रैरिहलिताज्यैः स्याहीरोय ॥३२॥
चत्वारि पञ्चवत्वारि पंचायकक्रमात् ।
दशादानानि मन्त्राणां जप्यानां स्युः स्पष्टमीरितम् ॥३३॥

---

१. द्रुतायः

पा०गृ०सू० ३.८.४.

आधारावाज्यभागान्तावाः पावकेन तु ।
अभिषेकान्ते स्थाने ग्रहादिसपरायुतिः ॥३४॥
स्मृतिग्रहणापि पुष्पादय ।
चतुर्थी पञ्चमी ज्यायिरि च पंचमा ॥३५॥
जन्मान्तर पाठमे स्थाने भावयिरि च सप्तमा ।
मध्यदिवापद्युभाद् ईशानादिरि च क्रमात् ॥३६॥
पुंनागादस्त्रवापीच्छ पुरी देवं निधापयेत् ।
आजेन च पुरांचा प्राजापतिमीक्षत: ।
देवनागपीठिन पोपलतापुत्त्र ॥३७॥
अग्नेवराहे ग्रहानग्नि कलश: स्थितम् ।
ग्रहाणां जपेत्तस्मै दक्षिणावृषभम तु ॥३८॥
कल्पी त्रिपणी या स च होमवत: ।
नाडी वारीचिकी वान्या नवाँ नेत्र तनप्यात: ॥३९॥
क्षत्रिया वाचवता पुरी प्रथमस्थात् ।
कृ: कर्णद्वया काण: जंघा चण्डीत्यपेक्ष: ॥४०॥
श्रोण: तप्याकेशिरि कांनाया वेत्र तद् ।
भक्तपञ्चान्य कूटादा स निवेश्यति ॥४१॥
तयोर्ज्येष्ठजातमि कर्तव्यादिनान् ।
तव पुरी भिक्षुर: कर्ण: स्थापिन्न कर्ण: ॥४२॥
दीनादाणाकाणा: स्यातु वंदं स्याद्भग्नाक्ष: ।
वक्रांपिपिष्टोपाओपान्मदी - - - - - ॥४३॥
बधिर: श्रोणकेन स्फोटेन पुतीक्ष्या ।
पूज: तप्पुरी पी वी तत्पाक उच्यते ॥४४॥

---

१. तुलनीय: - पा०गृ० ३.६.५-७.

२. तुलनीय: - पा०गृ० ३.६.८-१०.

वर्कूल वृन्तं पुष्पमालापीति वापि च ।
दक्षिणाङ्गुष्ठेन वृक्षं लिखेत् तु ॥७३॥
वधूमाधारक्रमणात्पादौ गृह्णीयां वरेण वेष्टयेत् ।
पूर्वं पुष्पमालां पा अङ्गुलेष्वपि वा ॥७४॥
नासां कर्णौ चैव पिदधू पाणी वा बधिरं कुर्यात् ।
दक्षिणेन हस्तेन दक्षिणं गृह्णीयात् दृष्ट्वाऽन्यथा: ॥७५॥
वधूकर्मं अन्यस्यैव स्व अङ्गुष्ठेषु ।
तं पुत्रानभिवृक्ता पुत्रेषु पूर्वम् ॥७६॥
पैठणं तु उत्थानमाधाय वधूकर्मकम् ।
पाणिभ्यां दक्षिणाभ्यां तु नमां पत्नी गिरतं वृणगू ॥७७॥
मणिमुक्ताफलानि वेणींवाभिमन्त्रयेत् ।
अक्षताभिः मौक्तिकानि पूर्वं वाऽन्यतो भवेत् ॥७८॥
ततो वधू दक्षिणभागे स्थिता तु भवेत् ।
वामभागे तथा चैव प्रदक्षिणेन तु ॥७९॥
विपरीतं तु पूर्वस्य निवृत्तस्तत्क्षणे: ।
प्रदक्षिणं परिक्रम्य प्राङ्मुखाभ्यां अङ्गुष्ठेषु ॥८०॥
पूर्ववत्सदा पुत्रं ततश्चानुमन्त्रयेत् ।
धर्मं नित्यं चतुष्पाद स्वतन्त्रो नित्य: कृत: ॥८१॥
एता हि पोषणार्थाय मया सृष्टास्तथा च ।
धर्मित्वं पूजयेत् कल्याण्यत्कारा: ॥८२॥
अष्टपुष्टिरधिष्ठानमत: अग्नि प्रश्च मे ।
स्वपितृभ्यो दयवी... नित्यमा: ॥८३॥

---

१. पा०गृ०सू० १.६.१-७ ; ऋग्वेद: १०.८५.४ ; वाज०सं० ८.५१ ;
तैत्ति०सं० ५.६.१.१-२ ; ४.५.१-११ , अथर्व० ७.८.१-८, १०.८०.१-१६

वृषोत्सर्गनिमित्तं तु प्रवृत्त इति नीयताम् ।
तेन विधिनापरस्तु वृषस्यो वृषमाचरेत् ॥७७॥
धातुज पुष्टो च वत्सं वृषमुत्सृजेत् ।
लोहितो यस्तु वर्णेन पुच्छे तु पाण्डुरः ॥७८॥

नीलवृषलक्षणम्

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलवृष उच्यते ।
वृषोत्सृष्टे किंचिन्नान्यत्पुण्यं भवेत् ॥७९॥
गयाश्राद्ध अभिषेकार्थं फले च तिलोदकम् ।
स्वर्गादिकामनार्थानि गृह्यादौ धीयताम् ॥८०॥
गृह्यादिनापि पुण्ये तीर्थे वैशाख्यां वै ।
विष्णुपदिते वै वा मृतारि वान्धवश्च च ॥८१॥
त्रयीपर्व उत्सर्गे पितादौ प्रेताकृति ।
पुनर्मेधेषु तीर्थेषु वृषोत्सर्गः प्रशस्यते ॥८२॥
मातृकाश्राद्धे वेदिषु वै वान्ये पितृ पदार्थाः ।
गुरुस्त्वयजन्धुर्णां वै वान्यपिण्डवर्जिता ॥८३॥
वृषोत्सर्गे वै दीप अन्यां प्रतिष्ठताम् ।
दशाहेन सर्वेषां विशाम् पुच्छपुरं पशुम् ॥८४॥
पितृभ्यस्तु पञ्चानि ग्रामेभ्यस्तु दक्षिणाम् ।
स्वधापितृभ्यो वैष्णवश्चापितृभ्यो ॥८५॥
पराशरोक्तो वृषोत्सर्गो ह्यादिदम् ।
सः कात्यायनतारादिभिः स एवां वृषमुत्सृजेत् ॥८६॥
नीयकैत्य व्यथित यज्ञानाति तु ।
कातीयगृह्यकारिका प्रयोगविधिः कृतः ॥८७॥

॥ इति कातीय गृह्यकारिकायां रेणुकाचार्यविरचितायां
वृषोत्सर्गः ॥

अथ पाचकप्रकरणम्

पाचकः प्राज्ञो वशी शुद्ध शान्तो निरोगश्च ।
प्राप्तः स्वकपाकतादिपरमाः स्मृतम् ॥ १॥
कान्तारं पुनीतात्मनि शुक्लवदौ मौक्तिकम् ।
कार्तिके मार्गशीर्षे वा शुभे दिवसत्रिके वा ॥ २॥
पञ्चम्यां पूर्णमासु वर्ष्यः पाचको वधा ।
कृत्वा शुद्धिकं पाचक प्रावृतं निःपीडकम् ॥ ३॥
बृंहं निराघ संयुतः पश्चात्तत्पुण्यदिनम् ।
वरिष्ठो पाचकत्वं यतो क्रियैव गतम् ॥४॥
वर्षांताभिरि चेत् पुण्यौ नात्र शंका निरूपति ।
क्षत्रे भोक्तृ गमयात्र मे कामेरपि नास्ति चेत् ॥५॥
पाचकभ्यश्च तस्मिन् पचनीय यथार्थतः ।
उत्तमायां तम्मदवं स्यात् प्रावेष्ट्रितवताः ॥६॥
ता स्वादिष्टकतामि स्यात् न गौधूमीन तु ।
केचिदाक्रुमानां स्यात् प्राकृताशिकानां न तस्मात् ॥७॥
प्राप्नात् नीयोभिष्णुतेन यथार्थतः ।
पाचके मातबेलमात्तीदवता सः ॥८॥
दध्यासौः पाचकाः प्रावीण मौदिदि केचा ।
द्विजानां पुक्तमागेण यथाचिदितखर्वाः ॥९॥
पाचकस्तम्बुदति मत्प्रातिबद्यक ।
संभाव् पुण्यावशेषेण भा वशीमतिः ॥ १०॥
पतिव्रताति न केशन्ति केशान्ति अभि च ।
मज्जाति च विदिशो विमाधीमतिमुखः ॥ ११॥

क्रीडन्ति अणुभिः स्पृष्टं मायाविवर्जितम् ।
मायाजालं तत कर्मस्थापितं तत्क्षणः ॥ १२ ॥
मायाजालं यथा पुरुषमाधो पा पापं पिबतः ।
पूर्णेशाष्टका वर्षे सौकर्म्यम् प्रिनाशी: ॥ १३ ॥
सन्त्रिणाष्टका कर्म वाक्यार्थविनिर्गतः ।
अणिमाद्यावयविप्रियम् पाप पंचस्व पीयूषम् ॥ १४ ॥
तथापि परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ।
यत्र सर्वेश्वरः सोमानु कर्मापादपावनः ॥ १५ ॥
सर्वोऽपि कृतानुग्रहकालेऽपि विमुक्तिप्रिया ॥ १६ ॥

॥ इति पाशुपत शास्त्रं समाप्तम् ॥

अथ प्रवासविधिः

विनयाक्रान्ता पृष्टं मया: कुरुवीधनम् ।
कन्यादिक्रमावधि निर्णयापयम् ॥१॥
प्रवासस्य विधिं कृत्वा प्रापकांश्चविधिं तथा ।
विशेष्य सम्यक् शास्त्रार्थं ब्रूतमाथाविचारिधिः ॥२॥

प्रवासशब्दार्थः

यदि ग्राममतिक्रम्य रात्रौ केन वसति ।
अहस्य प्रमाणं यत् प्रवासः प्रोच्यते बुधैः ॥३॥

नारायणमतम्

यत्तु नारायणेनोक्तं ग्रामत्वाभ्यामभ्यन्तरम् ।
गत्वा ग्रामान्तरे वासः प्रवासोऽपि सतादृशः ॥४॥
ग्रामान्तरे गमनं वा पत्न्यां वान्यत्र वा क्वचित् ।
ग्रामान्तराधिकागमो वासः प्रवासो स्मृतम् ॥५॥
निरीक्षयाग्नि स्वदारेषु परिशस्य विधिवत् ।
प्रवासितार्थयायान् विप्रो न कुर्यात् चिरं क्वचित् ॥६॥
नाग्नि कार्यश्चितायां प्रवासेन च पर्वणि ।
न चिता च निमित्त प्राजापत्यं वदन्ति बुधः ॥७॥

बौधायनविचारः

प्रवासेनाग्निविच्छेदे न दोषोऽपि कदाचन ।
वदति कृति पुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥८॥

पापापरोन्मिनां लिङ्गुक्तस्थान मात्मा ।
तथाभ्यापि चेल्लाहुं न जाजन: क्वेचन ॥९॥
क्वापि कृष्णाणि यदि तर्पणाचुयात् ।
जानितो पि पुरि न्याहुं न तदि पृथक्पृष्ठ ॥१०॥
दशान्मिनां उपलाभो नवेणांपि मान्य: ।
पुराणवचनावास्मि: प्रवासो व्यापि केवल ॥११॥
ऐपितेधे निवेधो यथाक्रिलाम्बुविन्त्रित कि ।
वापतान्यादि नुनादौ प्रवासो निव्याधिक: ॥१२॥

विविधानि व्रतानि

पत्नीव प्रवास: स्यान्न तु पत्न्या: क्वेचन ।
पत्न्या: प्रवासविजये परस्तादभिधास्यति ॥१३॥
प्रवि स्यपाठे पश्चात् उपवि श्रोतिष्ठते ।
प्रारभ्यायाति जंकिल्पलतो प्रवान्यमोन्यो ॥१४॥
आ स्यान्मिको यमारभ्य तावन्मोगा प्रतिष्ठते ।
यावज्जाति दुःखी एवमास्थान: ॥१५॥
आवादशौ यावाय तौ प्रायनुते ।
स्वकुक्षिवृत्तो वेद वति वाक्शोधिन: ॥१६॥
काष्ठाद्यादि पुरुषा धनमानं न्यान्ति वेद ।
न प्रयत्नसुपस्थानावसरं प्रत्येष्टता: ॥१७॥
कालुषादुपस्थानं त्यजेत स्व स: ।
रवेर्वासादिनन्भोजना आ स्या प्राङ्गुपविशतु ॥१८॥
आगमिष्यामि वार्येस्त्रुप्याय नित: ।
देवा अनिशत: कुर्यातु नव मैति केवल ॥१९॥
विस्मृताद्विस्फुं या यतीपूणा विधिवितु ।
वाग्यमत्य न जीयौ न भाष्यकारेण दर्शित: ॥२०॥

इंद्रेति पदो नास्त्यपादिति नारायणीक्रियाः ।
अन्यारोपित वह्नौ प्रक्षिप्या कुर्यात् वा ॥२७॥
उभयत्राप्युपस्थाने नास्ति कोणात्कः क्रमः ।
तन्मात्रविधिलोपमात्रक्रमाग्नि होमकैः ॥२८॥
प्रोक्षितस्य विधिं यत्र तत्तिदानां निरूप्यति ।
होमादानां यथाकाले यजमानं प्रदिदिति ॥२९॥
सन्ध्यादि मनः कृत्वा तत्रिदानिरोध्य च ।
आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा कुर्यात्स्नानं यथाक्रमम् ॥३०॥
लोकानिकान् श्रीमन्तान् हरि पूजन्य देववितः ।
पितृणां पदं होमे विनाप्यशान संवृतम् ॥३१॥
स्वाम्नि प्रोक्षिते नास्ति युक्तं तद्वानुसारतः ।
प्रारब्धयज्ञकर्मादयो नित्यपालितः ॥३२॥
स्थाने पाकादन्यस्य कार्या नैमित्तिका अपि ।
यजमाने विनाप्यनुष्ठित सामर्थ्यम् ॥३३॥
कुर्यात्कारः प्राङ्मुखः समक्षं तत्र ।
पत्न्यां स्वकायां वा भूतायामपि वा ॥३४॥

विधिः

पूर्व निपुणस्य कुर्यात् सम्यगीदितः ।
अनुग्रहः पितृ अस्थाने यदि ॥१॥
सोऽपि स्नानानीषच्चकाले कुर्यादि स्नानमाचरः ।
होमादिकं स्वामी प्रोक्षितो भवति तदा ॥२॥
ततो स्नानादिकर्मः प्रारभ्य प्रोप्यते ।
मात्र मात्राणि होमस्य तेजादि निरूपणम् ॥३॥
तार्थं भोजन धर्मांश्च स्वयंधर्मान्तरं च ।
यथाग्नि पञ्च नानापाद् गुर्वीसमन्वयम् ॥४॥

तकमध्यादिकृषाणीन् पिता यथा स्त्रजादिकम् ।
कृतौ कापिदुभीज्यं कल्पुलोमपीतिदिवम् ॥ ३३॥
आज्यभीमक्षां पान्नायातीन दर्शनात् ।
कान्ती जारस्य भक्त दृष्ट्वाभावतः ॥ ३४॥
स्वामक्षा पीठमानसाधान्नीभिती न्निमान् ।
प्रीणिती भैक्ष्यं कर्मी वृक्षाचम्य यथाविधिः ॥ ३५॥
शैलस्य पूर्ववत् स्वानीतान् पुर्वीसपमतान् ।
पितृणामाश्रेनामनुष्याणां निवारिता ॥ ३६॥
दक्षिणोदग्मुखो पुर्या कृष्णास्थकृत्युष्मती: ।
नाभ्याभुगापतः स्यात्स्वार्थतादिति श्रुतिः ॥ ३७॥
स्वकाठि प्रयतः स्यात् स्वे पदादिकम् ।
आचम्यपिण्ड पत्रः स्यात् प्राचीनावीतिनो नतः ॥ ३८॥
नावा वन्धनमत्रां पुर्वी स्थानान्यथाक्रमम् ।
आहुती पिण्डतस्य नीवाविकनीति च ॥ ३९॥
गृहान्पितरीपक्षा सव्यवृत्ताचमेत्पुनः ।
गच्छन्तु यथान्यायं प्रीणयेत्कर्णान्नामपीत् ॥ ४०॥
पूर्वीक्तार्थविधान कल्पान् भौन्माथितः ।
राजादाननादृत्य मान्यानन्यानपि स्थितान् ॥ ४१॥
प्राप्यापेक्ष करौ ओंकारामनादिकम् ।
कृतौ निं प्रन्धौमौन्भावैमित् पुंभित ॥ ४२॥
भरतानी कृत्वादैव कृतौ निवृत्तास्थले ।
उपधानि पुनि मौनं स्वेदितस्य कृतापनः ॥ ४३॥
उपविशान्ते पश्चात् प्रत्यक्तावृत्य वैनिषु ।
नमी न्य वति वा: निवात्प्राणमितम् ॥ ४४॥
गृहीभिव गृहन् गच्छेत् दोषाधिपि प्रवि स्पतात् ।
अध्यायी पितृसमाविदान् वापपुत्रस्य दर्शी ॥ ४५॥

केशान्तादिमं मन्त्रं विप्रियुक्तमतम् ।
प्राजापत्ये[illegible] गुणामादिशतौ ॥७६॥
स्नानं [illegible] गार्थेयमात्ये च ।
त्रिष्टुभेषेण [illegible] त्रिविधु ॥७७॥
[illegible] त्रिष्टुबादिका ।
अग्ने प्रास्य [illegible] ॥७८॥
वर्णं तथो [illegible] तमेष्वपि [illegible] ।
पुनरिष्वादिकं वर्णं [illegible] प्रतिष्ठितम् ॥७९॥
प्रागंगादिविश्वः [illegible] ।
[illegible] पूर्वान्विता [illegible] यथाक्रमम् ॥८०॥
[illegible] अपिसता: पुता [illegible] ।
[illegible] गुह्यानावियत्सु [illegible] पि [illegible] ॥८१॥
[illegible] पठितु दुर्गां [illegible] ।
[illegible] ॥८२॥
त्रिष्टुप्[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] च [illegible]: [illegible] प्रकीर्तिता: ॥८३॥
[illegible] पुरुष्यति: ।
[illegible] उपस्थानं [illegible] ॥८४॥
केशान्तादिति [illegible] मुनि: ।
[illegible] त्रिष्टुप् देवता [illegible] विनियोगो [illegible]: ॥८५॥
प्राजापत्यो[illegible] गौतमी [illegible] ।
[illegible] पुनो विनियोग[illegible] ॥८६॥
अग्ने [illegible]: [illegible]मुनि: ।
देवतो [illegible] त्रिष्टुप् विनियोगो [illegible] ॥८७॥
प्र[illegible] प्रतिक्रियादि ॥८८॥

---

१. कृष्णाय: - पा०गृ०सू० १, १८, १-७.

आगतोऽपि निश्चितवत्तापाच्छादोजातकाः । श्रुतेः ।
उपस्थाने च संकल्प प्रागात्तोऽपि नाम्नि वै ॥५९॥
उपस्थानद्वयमिति प्रकुर्वन्त्या यती पितुः ।
मातामाधीं च प्रतीदिति पश्चात् ॥६०॥
स्नुकण्ठ्येमेत यतीर्पितृस्त्वात्पुनाति ।
कर्तव्यानां यथान्येषु दृष्टितन्त्रविशेषिति ॥६१॥
अतो यजमानां प्रसीदेत कर्तुः ।
यथा पित्रस्मिन् दीक्षि तु पार्वणे वा यथागतः ॥६२॥
कर्मविशेषेषु वृतां यजमानं कर्तुः ।
वृता च यजमानं वेदागच्छतत्त्वे पि ॥६३॥
कृते यजमानं चेत्पुनर्दिवि वेदः ।
प्रभृतिविधिस्थिते दीक्षि निवेष्टौ यजमान ॥६४॥
प्रोक्षितौ न्यानोपनयेषु यथा चैव गच्छति ।
विशेषिति वेदागच्छतात्कर्तुमच्छा वः ॥६५॥
अविशिष्टं यजमानं पश्चात्कर्तुमिच्छति ।
पत्न्याः प्राप्तविष्यति पुरातविपत्तौ ॥६६॥
यावत्प्रणिभिः प्रोक्षितमात्रस्य वेद्यते ।
बहुमात्रस्य येष्का वेदशौ तु यतापि ॥६७॥
वेष्कविरस्मिन् संपुष्टानच्छन्दन्यायधानपि ।
यजमानि वर्जिता यजमाना च वेदम् ॥६८॥
प्रोक्षितः स्यादथः जायायाजुयाया चर्षा ।
यत्तु पौधायनश्चैव वेष्कविरास्मिन्निधौ ॥६९॥
स्तरास्तं यथाक्त प्राप्तमनुमन्यते ।
न स्तुतं च भावोऽपि प्रेतशोचिपयास्तिम् ॥७०॥
न कुर्यादनुपस्थानं प्रत्यक्षोऽपि पोषितः ।
स्थानात्म प्रोक्षिताः कुर्वन्ति लेकपाणिम् ॥७१॥

वाग्मतो ऽपि स्थितोऽपि वाणां नेत्राग्निमुख: ।
च्युतस्य प्राणं वपु [illegible] तस्मिन्नस्थितात् ॥७२॥
स्थितेऽपि प्रवृत्तस्य वशवर्ति ।
कन्यारोपितेऽग्निं तथाग्न्यपि च च ॥७३॥
स्वर्गित्वपितेऽग्निं [illegible] तादपि ।
[illegible] स्यप्रकृति तत् गच्छति ॥७४॥
इति रामायणे प्रोक्तं रामं प्रस्तुतो ऽपि: ।
पत्न्यां स्वकायां या पुत्रे पुत्रे ऽपि च ॥७५॥
न प्रवासो पुत्र प्रीत: पुरतोऽन्यदर्शनात् ।
बहूनामपि [illegible] ॥७६॥
[illegible] किं गन्तुमन्यानिमित: ।
[illegible] तथा ॥७७॥
[illegible] स्पृष्टा: सुरम्य: ।
प्रवदन्ति बहुनिश्चयाण्यारोपितेषु च ॥७८॥
अन्यारोपितसाधने वी [illegible]: पुत्रे ऽपि ।
तत्र नान्यारोपितेऽग्नि: पुरतोऽपि [illegible] ॥७९॥
न त्वा प्यारोप्यं चिन्तितेनास्यानिवर्तनात् ।
[illegible] प्रयुक्तमपि ॥८०॥
अन्यारोपे [illegible] पुरतोऽपि तन्मतात् ।
[illegible] बहुभावेऽप्यतात: ॥८१॥
न [illegible] प्रवादान्निभि: सप ।
राष्ट्रे [illegible] पुत्रो यन्मापुत्रम् ॥८२॥
अन्यथापि प्रवर्तते [illegible] लौकिका इति ।
राष्ट्रांगादिमान्यायो [illegible] ॥८३॥
पुत्रा [illegible] ।
तार्थं प्राप्तुते पुत्रिकेयात् पुत्रिकासु ॥८४॥

विकलेन चारामाभ्यां मेलकाकारात् ।
कुम्भान्तराले तु चारवेन गोचरेत् ॥८५॥
किन्तु वैनाशिके च तंत्रीनाशमेव तु ।
अष्टौ धनुः सहस्राणि गन्तव्यं न विद्यते ॥८६॥
पराङ्कवाभिशायिनं न तस्यैकमपि युग्मः ।
एतेन नाडिकेन अथोत्तराभिभ्यत् ॥८७॥
उदयं तं परावर्ते यात्राभिलषति क्रतुः ।
पत्तयाधिपमात्मार्थे पुत्रात्पुत्रार्थिका ॥८८॥
यत्रा विजयिनीयमान्याश्चिनामन्दिपितुम् ।
एक होमि कृते पश्चात् स्थानकर्मका ॥८९॥
पंच पञ्चयाने च होमके न्यो विधीयते ।
प्रत्याद्युष्मिताः श्रावणाङ्गेषु सर्वदा ॥९०॥
तथान्यापि चापरेषु पदा होमो विधीयते ।
पदहोमान्वोदत्वा गत्वाकल्माणिभास्वरः ॥९१॥
होमं पुनः प्रकुर्वीत न यात्रां दोषमाप्नुयात् ।
आपत्कालेऽपि चैव पदहोमो विधीयते ॥९२॥
एकमपि कुम्भः कृतो नारो न तु सत्यम् ।
पदहोमेषु शस्ते यज्ञानि ॥९३॥
उत्तराङ्गविधयो प्रयाणमन्त्रेण च ।
प्रयाणविधिरुक्तोऽयं सर्वाङ्गिरसादितः ॥९४॥
उभयोस्तु स्वस्थादावाक्यानि होत्रयोः ।
अथाभिलषितमर्थादि तत्पात्रकेण च ॥९५॥
यज्ञानां प्रयोगेण पूर्वे गुरुकाशिका ॥९६॥

॥इति कालप्रकाशिकायां ज्योतिर्विदविरचितायां प्रयाणविधिः॥
समाप्तः ॥

इति उत्तरार्द्धं समाप्तः ॥

संवत् १९५१ वर्षे कार्तिकमासे कृष्णपक्षे ४ चतुर्थ्यां पुष्यतिथौ सोमवासरे।

शुभं भवतु ॥

परिशिष्टानि

प्रथमं परिशिष्टम्

(गृह्यकारिका)

अथ साधारणः सर्वाधानादिषु कर्मसु ।
विधिरग्नीनां गृह्यादिः सम्यक् संस्कृतो मया ॥१॥
आधानादि क्रियाक्रमः कृत्वा स्नात्वा यथाविधिः ।
प्रदाय [illegible] पादं च [illegible] ॥२॥
[illegible] पाठि [illegible] ।
प्राग् [illegible] वा [illegible] ॥३॥
तत्र प्राङ्मुखमासीनः [illegible] च ।
[illegible] ततः ॥४॥
[illegible] ।
[illegible] ॥५॥
कर्तव्यं दक्षिणार्थं [illegible] च ।
[illegible] ॥६॥
[illegible] च कर्तव्यं ततः [illegible] ।
[illegible] ॥७॥
[illegible] ।
[illegible] पाणिभ्यां धृत्वा [illegible] ॥८॥
[illegible] ।
[illegible] प्रमाणतः ॥९॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१०॥

कुंड तो प्रोक्तो येन तथोल्लेखन क्रियाम् ।
वसुधानामृतानां संविधानां तु निरूप्यते ॥ ११॥
अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु ग्राह्यः पांशुकेषु ।
उल्लेखनं कुशमूलाभ्यां तत्र निर्दिशेत् ॥ १२॥
वामस्यानामिकया कर्मनिष्पत्तिकारिणा ।
आपोशनेन दक्षेण तावदनुपर्णं चरेत् ॥ १३॥
उल्लेखनं कुशमूलेन तर्जन्यांश्च कीर्तितः ।
उत्तरेण तु दक्षेण प्रोक्षणं पश्चात्कृतम् ॥ १४॥
शिरस्याचमनं प्रोक्तं मृद्भिरामृतवर्णं स्मृतम् ।
एकैकं कर्णौ येषां दक्षिणं कर्णं पुनः ॥ १५॥
अन्यथाभावादनादिष्टं प्रायश्चित्तं न तु स्मृतम् ।
एवं दैवे विधिः प्रोक्तः पित्र्ये कर्मणि ते पुनः ॥ १६॥
तद्वत्सर्वं कर्तव्यं दक्षिणां यदि कृता ।
एतेषामपि संस्कारः पितृभ्यो यदि भाषितम् ॥ १७॥
कर्मान्ते: परिस्तरादि आज्यस्थाने स्तृतम् ।
तेनाग्नि स्थापनी यत्र कार्यं तेन ते स्मृताः ॥ १८॥
स्वस्थमग्निस्थले स्थाप्यो मेष्टां ततो वदाचन ।
स्थाप्यतां पाकादिकर्माणि कृत्वा वैश्वदेविकम् ॥ १९॥
पिष्टं तद्भावकालेन दुग्धतलादिति स्तृतम् ।
ततोऽन्या यजेत् गंधं पुष्पाक्षतैर्बुधः ॥ २०॥
तत्र तैलाभ्यञ्जनं स्नानं वा भोजनं च ।
औषधं वा कथा प्राशनं भिक्षुकेषु च ॥ २१॥
तात्पर्येण कर्तव्यमन्येषामपि बुधैः ।
तदभाववितरणेन भूमावेवापि संस्मृतम् ॥ २२॥
॥ गोभिलीयक्लृप्तिः ॥

संस्थाप्य प्रति कुं पावकः पैतान्कृत ।
स्थापयित्वा ततो होमः कर्तव्यः ॥ २३॥
यस्य दृष्टस्य गृहस्य होमा वर्तन्ते भवति
तस्मिन्नेवं कपिलादयो नाम संज्ञितं कर्म-
वरेण गृह्यकाः । कपिलादिनामाग्नि
स्थापयित्वा तु गृहहोमं कुर्यादित्यर्थः ।

कात्यायन गृह्यसि

अग्निदिशा तु यो ऽग्निं होमं कुर्यात् ब्राह्मणः ।
गृहस्थस्य च दुःखाग्नि कार्येकम्पितम् ॥

गोभिलः

यदो होमाग्निमाधाय विद्वानां निग्रहाय ।
आदित्य कपिलोनाम पिङ्गः होम उच्यते ॥
धूम्रकेतुकला भोग चतराग्निर्हुत स्मृतः ॥
बृहस्पतिः सिंहानामग्निर्भवति पावकः ॥
शौ चविमलशिलारात्रौ केतौ हुताशनः ।

कात्यायन पाठ

शौ चविमलसिता रात्रौ चैव हुताशनः ।
केतौ रोहिताग्निः स्यादिति कात्यायनेरितः ॥
सर्वेषु देवेभ्यः भूमि अग्नौ भाग
कल्पनाः सर्वे सम्पादनीयम् ।
आचान्तः प्राङ्मुखोदर्भपाणिः पत्न्या सहदक्षिणे ।
उपविश्य विधायत्र प्राणायामत्रयं चरेत् ॥ २८॥

ततो यथोक्त विधिना ऐकाग्र्ये स्थितः ।
कर्त्रीपुरुषमभिन्नं संकल्पयेत् ॥ २८॥
ततो विकल्पकान्यानि यथावत्साधयेत् ।
प्रीयते वै कृता वौ वौ साधारणा यदि ॥ ३०॥
अग्नौ कृतेन तापस्यात् गर्भं प्रजाः स्मृतम् ।
पाकादिसमभावे स्यात् पक्षिणी यथा ॥ ३१॥
भक्त्या तु यजमानेन त्राणि वै या यजमानम् ।
आध्यस्थाने देवता वा मखी वा समन्विता ॥ ३२॥
यदि चौदुम्बरं वापि यजस्थाने प्रकल्पिता ।
पालाशः खदिरः आपोऽप्यथापि रुधिरः तथा ॥ ३३॥
अश्वत्थादि मयावापि यथा लाभं प्रकल्पिता ।
स्थालाधार कौ प्राच्यायां वादितौ स्मृतौ ॥ ३४॥
दोषमोदाग्नमार्गस्थः अभितो वाग्निदिशि ।
दक्षिणा पूर्णपात्रं स्यादथातु यदा भवेत् ॥ ३५॥
पूर्व विलक्षणः स्यात्तु नात्र मुक्तं प्रकल्पितम् ।
एते साधारणाः प्रोक्ताः बुद्धिविलक्षणाः स्मृताः ॥ ३६॥
स्वरूपेण तु विशेषाः लक्षणाः अंकुरर्षणः ॥ ३७॥
स एव हि यज्ञीयास्तु पदार्थाः कदाचन ।
प्रधानाः प्रोक्षिणा भावयित्वा तु सान्नतः ॥ ३८॥
एता विकल्पका नात्र कर्तव्ये उपचारयेत् ।
या कर्त्रीकृता प्रोक्ता यत्र सोमादि कर्मणि ॥
तत्र सर्वेष कर्माणि तानि स्थाने समाचरेत् ।
विज्ञायास्तु प्रोक्षिणः आस्वादे देवता स्तः ॥ ३९॥
पूर्णपात्र प्रोक्षिणः दृष्ट्वा स्थाने समाचरेत् ।
यथा प्रजापतिं दृष्ट्वा अग्निष्टोमं समाचरन् ॥ ४०॥

आज्ये मेक्षणादि वर्जनी प्रदिशत्स्वकं तत: ।
एवा ह्यभ्याधानं वेदिस्तु कर्मण्युदिता: ॥७२॥
अर्थं यदी यदि यदा स्थितम् होमं समापयेत् ।
यजमानात्ययो यदी च आदि कथिता ॥७३॥
देवतानामभिधानमाख्यापयन्तु पठेत् ।
अन्वाचष्ट तवर्णं निष्कृत्य तत्र यावति ॥७४॥
यथाग्न्याधाने पैठ पाठं यामीय सूत्रम् ।
स्थापयित्वा पुंस्त्वा प्राग्यज्ञीयिकृत्यै: ॥७५॥
अभिकृत्य आदाय प्राशुद्धं कंसीत्किदु ।
कर्तृत्वं प्रणीतान् प्रत्यर्गं यजनादिभि: ॥७६॥
संपूज्यानुमानात्रे अग्निं तत्र कर्मणि ।
यजमानं भवेद् ब्राह्मणकल्पानि यायजत: ॥७७॥
ब्राह्मणं वृणुयाद् ब्रह्म स्वामानि वदेत: ।
अग्ने पूर्वेण पश्चाद्वारस्य स्थाने प्रति ॥७८॥
तस्मिन्नुपविशेद् ब्रह्मा यजमानाग्नि सम्मुखम् ।
कृताकृतविदाणार्थं संस्कृत प्राज्ञानाधि: ॥७९॥
न मंत्रानिद्रादि भोक्तुमाविश्लाणत: ।
अग्निम् वरणकाले तु यदि ब्रह्मावृतो भवेत् ॥८०॥
यथोक्त विधानस्य तस्मिन्नग्निमुखी विधिः ।
यदि वान्य प्रणीयन्या कर्म कठि नित्यशः ॥८१॥
प्यासोऽस्य मंत्रे स्मीतानि विधुमनव्ययम् ।
आज्यादि ब्राह्मणस्य यथावद्विष्णुसत्र ॥८२॥
संपाद्य स्थापनीय पाठि प्राग्नात्कृतोयम् ।
अग्निभिस्तु भवेद् ब्रह्म वक्तिभि: स्यात्तु विस्तर: ॥८३॥

पैत्रावदुम्बरीम् कृत्वा कर्षेण तु विष्टरः ।
अग्निम्मयारे धेहि कृत्वा चरणानां कुर्वं यदि ॥७३॥
कुशानानादिष्टकं वायं कुर्वं संक्रामतणात् ॥
संक्रमणप्रकाशादूर्ध्वं स्थूलं कुशकर्णं यदि ॥७४॥
करादिनिष्ठकं मात्रं तु कर्तव्यं प्रागग्रो यदि ।
कुशमध्यादारभ्य कुर्याज्जानामध्यम् ॥७५॥
एवं तावत्कौणे तु स्थितोपवेशे स्थितः ।
ततो दक्षिण हस्तेन तदङ्गुष्ठिकांगुलम् ॥७६॥
जाङ्गुष्ठमणुरोधं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ।
चतुरङ्गुलायतं च कृत्वा खादयन्तं कुशम् ॥७७॥
प्रणातासाक्षं वाचिकेले पूर्वोक्तेना च ।
उत्पादित पवित्र्य तदथैवोदकेन तु ॥७८॥
स्वाध्याय स्मृत्वा पवित्रा तु जलमध्ये विधाय च ।
ततो दक्षिण हस्तेन निधायापर वाणौ ॥७९॥
पात्रव्यतिक्रमात्तत्र मध्यमानामिकाग्रतः ।
प्रणातापात्रमादाय स्थापयेत् पूर्व वाणौ ॥८०॥
आभावादरीत्य संमार्जितादिके ।
अग्निम्यहे प्रोक्षणात्पूर्वं यदि ॥८१॥
कुशानादिष्टकं कुर्याच्छ्राधिकरणात्परा ।
ज्वालाग्निको पुराण प्रणीतां पायेत यदि ॥८२॥
तदानादिष्टमात्रं तु कर्तव्यं प्रणात्स्थापनम् ।
वह्निरपि प्रणीतायां मध्ये कर्तव्यं संस्कृतं ॥८३॥
कुशास्तानान्तरितं निधिना संपरस्य च ।
पविंशुष्टकमादाय वामि कृत्वा च पाणिभिः ॥८४॥
प्रागग्रैः त्रिभिर्मूलस्य त्रिमग्रैः पात्रकर्षः ।
ईशानकोणमारभ्य कुर्यादाग्नकोणकम् ॥८५॥

दक्षिणाग्रैः कुशैस्तत्र परिस्तृतिः ।
वह्नेः कोणमारभ्य कुर्यादग्निकोणगम् ।।६८।।
प्राच्यामग्निकोणं तु कुर्यादीशानकोणगम् ।
दक्षिणस्यां प्रकार्यां दक्षिणस्यानाग्नेः तु ।।६९।।
प्रत्याच्यामीशा कोणात् कुर्याद्वायव्यकोणकम् ।
उदीच्यां पश्चिमतः कुर्यात्पूर्णावधिकां पुनः ।।७०।।
केचिदेवं प्रकुर्वन्ति सर्वादिक्षु परिस्तृतिम् ।
अष्टांगुला-२ मध्यात् त्यादि पावकः ।।७१।।
पुष्पकति पदा नाम्नात् कुशा कार्यां तदा ।
पुष्पानादिपत्रं कुर्यात्प्रागुत्तरतः पुरा ।।७२।।
पञ्चागुल दीर्घ तु वारि यदि कोस्तृतिः ।
ज्ञानादिपात्रे तु कुर्यान्नाग्नेः परिस्तृतिः ।।७३।।
पात्रासादनमग्ने स्यादुत्तरे पश्चिमे यथा ।
उत्तरे वैशाख मन्त्रादारं भाषणे ।।७४।।
कुर्यात्पश्चिमे पत्रस्यां तांता तु पश्चिमे ।।
यथाग्नेः पूर्वं कुर्यादिक्षु: कर्मकोविदाः ।।७५।।
उत्तरे च तत्र तेषां कुशाग्राणिपूर्वतः ।
विशाम्युत्तरः कुर्यात्पात्राणि पश्चिमे ।।७६।।
प्राच्यां विशाम्युत्तरस्यामग्राणाति व्यवस्थितिः ।।७७।।
पदार्थे पि तेषां स्यमासादनं भवेत् ।।७७।।
अंठमसमानि पात्रे पात्रान्तरे भवेत् ।
वक्ष्ये देवे विधि प्रोक्तो विधिः पितृकर्मणि ।।७८।।
उत्तरे च तत्रापितृ तथाग्निदिशायां भवेत् ।
सर्वाग्राणि पूर्वस्यां दक्षिणस्यां विशानि तु ।।७९।।
पश्चिमे च तत्र तस्य तथाग्निपूर्वतो भवेत् ।
दक्षिणस्यां सत्राग्राणि प्राच्यां तेषां विशानि च ।।८०।।

ऐकैकेन पात्रस्य यथा तादन्यानि तु ।
पवित्रैः कृतदर्भैः पवित्रे प्रोक्षणी तथा ॥८१॥
आज्यस्थाली चरुस्थाली संमार्गोपयमाः कुशाः ।
समिधः स्रुवमाज्यं तंडुलाः पूर्णपात्रकम् ॥८२॥
वरोचिताग्निरुमः साधीशंपेदुराः ।
चरुस्थालीतंडुलाश्च पित्र्यादिष्वपि तानि तु ॥८३॥
आसादयेदाज्यपात्रं तैजसं कर्णिनं क्रमात् ।
स्यात्तु कलाप्रोक्ता कुशाग्र ग्र स्व पर ॥८४॥
अन्तर्गर्भाः साग्रा प्रादेशोपिञ्जलकाः ।
वारणा प्रोक्षणीपात्रं द्वादशांगुलिदीर्घकम् ॥८५॥
षडंगुल चतुरस्रं परतो चाम्बुयावृतिः ।
त्रिंशुकं दक्षिणस्थं तु आज्यस्थाली तु तैजसी ॥८६॥
कुम्भसा वा चतुर्दिष्टा चरुस्थाली तु ताम्रजा ।
मृण्मयी प्रोक्षणीया स्यात् गुरुरूपेण वर्दिता ॥८७॥
आधांगुलिभिः अर्धं मध्यरुद्रादिके सदा ।
कुशाकृतिकी ता आलोपातांगुलिस्वना ॥८८॥
तेन एते पतिता आज्या भाविपतिविधा ।
सम्मार्गाधे का: प्रोक्ता: कुशा उपयम कुशा: ॥८९॥
त्रयो वा पंच वा सप्त नवैकादशापिका ।
समिध चतुर्दिष्टा पलाशादिषु याज्ञिकैः ॥९०॥
प्रादेशमात्राभिः पलाशादय वर्जिता: ।
न प्रांगुलादधिका: शुष्का युक्ता सर्वकर्मणि ॥९१॥
पलमात्र: वादिरस्यादाश्वत्थेनकुतश्च ।
वर्णमात्राकृताधारा पुष्करस्तु स्रुची भवेत् ॥९२॥
आज्यं गव्यं तदभावे स्यात्तु माहिषमाजमेव वा ।
तैल वा वसां वापि कौसुम्भं वा क्वाथजः ॥९३॥

वाजी अनीके पिष्टं च तण्डुलाम्भयम् ।
धृतानि पीषोऽसाते: धृतादिनागमंषितु ॥६४॥
तण्डुला प्रोक्षिता प्रोक्ताः तस्मात्ति तु जाप्तिताः ।
पात्रासादनकाले येऽप्युक्तास्तान् भवेत् ॥६५॥
देवैभि: दाक्षिता येन तण्डुला पि कीर्तयेत् ॥६६॥
अष्टपुष्टौ धीरित्यंचित्यंचिरष्टौ तु पुष्कलम् ।
पुष्कलानि तु चत्वारि पूर्णपात्रमुदाहृतम् ॥६७॥
चतोभिश्चापि पूर्वं च तेन पात्रनिर्णयः ।
आसनात्पुष्कलं येन व्यादासादनं तत् ॥६८॥
यच्च पशोर पात्रस्य भेदश्च प्रकीर्तितम् ।
तस्य तस्यापि निष्कर्मो पुरस्तादिष्टं पुरा ॥६९॥
तत्र दानादयेत्यात्रं निष्कर्मे तु प्रकीर्तितम् ।
स्पृतिरयित्य तत्रैव कर्मनादिष्टमात्रकम् ॥७०॥
पवित्रच्छेदनानि हि पवित्र कुशोत्तमा ।
प्रोक्षणीपात्रार्थं यदाज्य संस्करणे तथा ॥७१॥
फलं पवित्रकरणं प्रोक्षणी संस्कृतिस्तथा ।
आज्यस्थाल्या भेदार्थं चरुस्थाल्यां तथा भवेत् ॥७२॥
सम्मार्गणां कुशानां च कुशांभागे तथैव ।
उपयमकुशानां च सीमार्थं पात्रं फलम् ॥७३॥
अग्नि प्रणयनं प्रोक्षणं समिधो प्रकीर्तितम् ।
एवं विधिना पात्राणां भेदं तत्र प्रकीर्तितम् ॥७४॥
पवित्राणि कुशाग्रेण छित्वा प्रादेशमात्रकम् ।
द्वे भागे छिन्नानां कुशानां स्थापने तथा: ॥७५॥
विभूतिं दर्भैः कृत्वा वेष्टनं च प्रदक्षिणम् ।
छित्वा विभज्य च कृत्वा दक्षिणपाणौ ॥७६॥

यदि पुत्रापशिष्याः सौकुम्भो कुर्यो तथा ।
कुम्भानामिव भार्या च विधिवद् भूतान्वितः ॥ १०७ ॥
ततो दक्षिणहस्तस्यानामत्यां कुर्यात् पवित्रम् ।
पवित्रमपरो तु प्राणानां किन्तं धरेत् ॥ १०८ ॥
अस्मिन् काले यदा तस्यास्थितिकरणं तथा ।
पुत्रानादिष्टकं कुर्यादाज्यैस्कालतः पुरा ॥ १०९ ॥
पत्न्यादिष्टमाक्रमाच्चैव पुत्रैरन्यासु ।
प्रदक्षिणापात्रमादाय प्रणालीर्दक्षिणे ॥ ११० ॥
स्थापयित्वा पश्चिमे कोणे वा प्रणालिका ।
प्रणालं प्रदक्षिणो यं कस्मिन्यपि समाहिताः ॥ १११ ॥
ततो दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तु पवित्रकैः ।
आपोवाप जलं त्वामम्भो वा प्रदक्षिणा जलम् ॥ ११२ ॥
उदीच्याशैत्र प्रोक्तं तु वचनं बुधैः ।
पवित्रधारणं कुर्यात् प्रदक्षिणायां प्रदक्षिणा ततः ॥ ११३ ॥
दक्षिणेन समाधाय कृत्वा पत्रं ततोपरि ।
ततो दक्षिणहस्तस्य मध्यमानामिकायुतः ॥ ११४ ॥
ऊर्ध्वांगुष्ठानिकाग्रे प्रदक्षिणा तिलकं बुधः ।
स्वकुदिग्मं प्रोक्तं प्रणालेन पीत तु ॥ ११५ ॥
प्रदक्षिणा –२ कुर्यात्कायपी वा स्नानपिकम् ।
प्रदक्षिणानामिकेपिकेन तेन प्रदक्षिणं बुधाः ॥ ११६ ॥
कुर्वीत कैश्चित्संस्कारः प्रदक्षिणानामसंस्कृतः ।
अस्मिन् काले यदा न स्यात् प्रदक्षिणां स्मृतिस्तथा ॥ ११७ ॥
पुत्रानादिष्टकं कुर्यात् दक्षिपुत्रणा तदा ।
पवित्रणी कृते पैतृकदैवकार्ये स्मृतिः ॥ ११८ ॥
कदानादिष्टमार्ग स्यान्मानकारी भैरवात् ।
ततो दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा प्रदक्षिणा जलम् ॥ ११९ ॥

लेपादिविलोमानां पवित्रं प्रोक्षणा विधाम् ।
कृष्णाजिनः कुशादिष्कृतानि रेवन्तम् ॥११९॥
कदाचित्प्रोक्षणं न हि तथाकार्यतः पुरा ।
पुण्याहवाचनादिष्टं कृतान्यन्यानि तु प्रोक्षयेत् ॥
स्थूलो पश्चिमादिष्ट मार्गं तो प्रोक्षणं स्मृतम् ॥१२०॥
वर्णिरप्रोक्षणानां पात्रं संस्थापितः ।
बर्हिः प्रणीतान्यधोमुखः कृताञ्जलिः ॥
देवादकर्णी स्रुवं पुण्याहवाचनमात्मकम् ॥१२२॥
पञ्चाणा पुराणान्यतिसुवर्णेषु रः ।
कादिष्ट पीठं च तु संस्थापनं विधाम् ॥१२३॥
न पुरस्थापयित्वाज्य स्थालीं तथाञ्जनम् ।
प्रागग्रादिदर्भाग्रं तु प्रसिद्धमित्यपि तु ॥१२४॥
चरुः स्थालीपात्रे तु संस्थाप्य तथा कार्यतः ।
प्रणीतं स्थण्डिलम् पवित्र प्रणीतायां तु ॥१२५॥
प्रणीतापात्रादितो स्रुवमप्यादिपरिधीयतः ।
तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा धृतात्मकपिरोधु ॥१२६॥
तथाज्यमानादितोऽप्यथो बलतरौ ः ।
पात्राणामादेयैवमन्यान्यप्यथार्मितु ॥१२७॥

॥ इति रेणुकृता गृह्यकारिकायाः परिशिष्टम् ॥

द्वितीयं परिशिष्टम्

श्री गणेशाय नमः

पारस्कराचार्य उवाच

गृहे वेद गृहस्थस्य हविर्दीपस्य संयुता ।
स्थानं देश देवानि स्थाली पवित्रयं विधिः ।।१।।
कनिष्ठिका च वंशः कृष्णा तर्जनी च तथा वंशः ।
मध्यमानामिकांगुष्ठैः ग्रहण धारितव्यः ।।२।।
गृह्य वस्तुपत्त ऊर्ध्वं च द्वितीयं पुन उच्यते ।
कर्तव्या च पञ्चस्थाली स्थालीपाक इति स्मृतः ।।३।।
पूर्वं कुशांकिता ग्रीवा यथा पूर्ण प्रशंसिता ।
अङ्गुली च कर्तव्या सप्तताला विदाम्बरैः ।।४।।

कात्यायन उवाच

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कुण्डम्

कुण्डलित त्रिकोणविन्दु मेखलादि निर्मिते ।
स्थण्डिल नान्यथा शास्त्रम् । तेन कुण्डं प्रकाशयम् ।।५।।

परिसमूहन

कुशा काष्ट कोणात् ईशान्य वदुपारुठे ।
तेषां संस्कारणार्थं परिसमूहनमुच्यते ।।६।।
तस्मिन्नेव यथाप्राणाभिः कुर्यात् परिसमूहनम् ।
देवर्षी सर्वकर्मा अन्यत्र च त्री भवेत् ।।७।।

गणनाम्नो विवाहे च वृणी ततो पुरोहितापि ।
कुर्यात्त्वनिश्चितैः परिशुद्धिरयं विधिः ॥ ८॥
गृहस्थस्य श्रेयांसः कनिष्ठानुक्रमशतः ।
दक्षिणो वामो कुर्यात् द्वे द्वे रेखा वधूत्तमाम् ॥ ९॥

परिशुद्धि वचनः

मङ्गलो देवता ज्ञाता यन्त्र पञ्चादिविरचितम् ।
रक्षणि नैऋत्य कुर्यात् परिशुद्धम् ॥ १०॥
विष्णुपादसमानताधारणी भूतमपि ।
अतः पुष्पावसम्भृता विन्द्यो मृत्तिकाम् ॥ ११॥
पुत्रकृत्य योग्य स्त्री पुत्रो मधुरः ।
तथ हि विविध्या च तदैवानुक्रमिकम् ॥ १२॥
मङ्गलम् दर्श च विधुना दृश्यता पुरा ।
मेहन्दिकायां त्रिन्या कथंचनुक्तिमम् ॥ १३॥
सर्वत्र वसुधा पुता यत्र गोपी न विद्यते ।
यत्र वैभवित्वात्मका पुत्रिण्या च कुमारि ॥ १४॥
गोपी कन्ते ज्वाराः कविता पर्वतेभ्यः ।
यत्रापि संभूता भूमि कथंचनुक्तिमध्ये ॥ १५॥
वन्ध्या कुष्ठा च कन्यानिम्न कृशसायुता स्वाः ।
एवं विश्वस्य यानायो न गोगोष्ममाचरेत् ॥ १६॥

उपरोक्त विवेचित देवं वा मानवोपरिदृष्टि

बहवा विविधाः वस्तु कन्यांटकेन च ।
रेणावुक्तवर्णाभिध उचिताः क्रियेत बुधैः ॥ १७॥
रेखा प्रोक्तास्य धार्मिकाः प्रोक्ता का आदि मध्यमा ।
स्नुता: विविध कथ्या रक्षेयं परिभाषितम् ॥ १८॥

काम्यान्युक्तानि जुहोत्यनुक्रमात् ।
नामानुकीर्त्य तेषां परिभाषितम् ॥१९॥
यान्यकाम्यानि वृत्तान्यवशिष्टे ।
तानि सर्वाणि पूर्णं हविषा कथितो बुधैः ॥२०॥
उद्दिश्य मित्रावरुणौ देवौ स्वाहा इति ।

ये भूतानि पितामाता वा कालवशं गताः ।
तेषां संतर्पणार्थाय जुहुयात् कथितो बुधैः ॥२१॥

जुहुयात् पृथिवी देवता पृथिवी स्वाहा

उद्दिश्य भुवनेश्वराय इति वा स्वधाकारेण वा ।
पूजयित्वा वने हवि पावके सर्वकामिने ॥२२॥
आपो देवगणः सर्वे जनः पितृगणास्तथा ।
तेषां भुवनं प्रीतये जपेत् ऋग्भिः ॥२३॥

वसुदायीति गन्धर्वो देवः ॥ देवस्य इति मुद्रणम्

कृताय सर्वस्या प्रजाया: सदैवता: ।
यदा संस्थापितो वह्नि अग्निमेव जुहुयात् ॥२४॥

अग्निस्थाने अग्नी देवता ॥ अग्निमूर्ति स्थापनम्

पुनरागते च वह्निरसौ उपकल्पितः कर्मणि च ।
संस्कारार्थं पंडितानां कर्मणां कृत्वा तु पूर्णम् ॥२५॥

॥ इति पंचमः संस्कारः ॥

अथ आसनप्रमाणविचारः ॥ पारस्कराचार्य उवाच

उभे द्वे पात्राणि प्रणीतादन्यकुमार् ।
पूर्णपात्र निधाय: ततो ब्रह्मा वै दक्षिणे ॥२९॥

कात्यायन उवाच

दक्षिणे ब्रह्मा: तथैव पितापोतारापाता: ।
तेषां संरक्षणार्थाय ब्रह्म निवेशित: ॥३०॥
यथा देवकी राजा दक्षिणे वसति नित्यम् ।
तस्य हि रक्षणार्थाय ब्रह्मणो देवमासनम् ॥३१॥
पूर्व च अवसरे च प्रभुर्वै यथाविधि ।
यानि यज्ञे दातारो च यदीं देवा न पश्यति ॥३२॥
यजुषि दक्षिणादिग्भागे देवं ब्रह्मासनं कुरु ।
निरन्तिमात्रे सर्वेषां ब्रह्मासनमुदाहृतम् ॥३३॥

अन्यत्राप्याह

कुण्डाद्यस्य वेदी च आचार्यं समाहितः ।
वाहुमात्रे पीठ ब्रह्म प्रमाणं द्वादशाङ्गुलि ॥३४॥
अङ्गुष्ठं च परिधि है प्रोक्षणी चतुराङ्गुलि ।
विंशाङ्गुलमाज्यस्थाली षडङ्गुलि ॥३५॥
एकाङ्गुलि तन्मात्रं च उपयमाङ्गुलि ।
त्रिंशं च नाभ्यां देवं कुशस्य चतुराङ्गुलम् ॥३६॥
पात्रासादनं तु आसादनात् कृता: ।
यत्र यथा भाव कथिता लौकानां विस्तरस्तथा ॥३७॥

अन्यायाना वसिष्ठाभिः प्रजापतिभिरेव च ।
पुत्रि हे सुन्दरी यस्मि सिद्धेर्भा कुण्डलक्षणम् ॥६५॥
ब्रह्मा स्वयम्भू लोकेशः परमात्मा च केशव ।
परमात्मा प्रियः कुण्डे तस्य वेदा च धातेषु ॥६६॥
मेखलाक्ष्यौ योनिश्च आचार्यौ विष्णुरी यदि ।
प्रजानीयविष्टस्य उपविष्टः उदाहृतः (उदाहृताः) ॥६७॥
दक्षिणायनि ब्रह्मा देवता । विष्णुर्मिति ब्रह्मतनुम् ।
यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तथा वं सम यदि विष्णु ब्रह्मा पर विष्णो जनः ॥६८॥
चतुर्षु कोणेषु दिक्पाणि कोणेषु विचार्यते ।
प्रणाता यस्मै देवं पितरस्यं तदर्पितम् ॥६९॥
ब्रह्माविष्णुमारभ्य ब्रह्माणेन परी भवेत् ।
पूर्णपति च दमान्तो वैकुण्ठेन अंशमात्रम् ॥
पाठः मनुतानस वरिष्ठ ब्रह्मणी भवेत् ॥७०॥
यानि कानि च तानि अनुष्ठितानि च ।
प्रणाता देव गुह्यो गुरुमाणि कुमानि ते ॥७१॥
बहुसंख्यकः स्यात् प्रणाता प्रीतणां अनु ।
अष्टाङ्कं प्रवृत्तं कर्मं च वदा बुधः ॥७२॥
अस्मिन्नाग्ने तमिदीय प्रतिष्ठति वक्षं विदुः ।
तस्मात्परिकुण्डेन कुण्डं ज्ञानाथा ॥७३॥
ऐशान्यादि कोणेषु वसेदं परिभाषितम् ।
पार्श्वे देव तु पूर्वादि कुण्डक्षणि विजानते ॥७४॥
उभौ तत्पूर्वतः प्रत्यक्ष्य विद्वति कुण्डाः ।
तस्माद् यत्र परिकुण्डं यहुमौ ज्ञानाथा ॥७५॥
प्राच प्राच्युक्ते उदग्रे समीपतः ।
पश्चात् तादैषु अंतस्थायिपिमुच्यते ॥७६॥

वेदिका दर्भमाला च पिनाक प्रोक्षयेत् बुधः ।
परिधानं ततः कुर्याद् दर्भैरेव विचक्षणः ।।७७।।
वेदिकादर्भमाला च पिनाकांतस्फसूत्रे ।
परिधानं ततः कुर्यात् परितस्तेन वीरकम् ।।७८।।
प्रतिमानां त्रिविधं रक्तसूत्रेण वेष्टितम् ।
त्रिवारं तु त्रितयं समादाय सर्वं परिभ्रामितम् ।।७९।।
त्रिमध्ये सर्वपात्राणि परिपूर्ण कारयेत् ।
हेमानि तथा ग्राणि त्रिमध्ये दे पश्चिमे ।।८०।।
वज्रकं वेस्त्रकं त्रिशूलं कलशं च ।
दर्भैर्पिण्ड ते ग्राणि पश्चिमे हेमानि च ।।८१।।
पुरा पूर्व वधे प्राची रत्नपूर्ण वसुंधरा ।
ते सर्वा देवता ग्राणि पश्चिमादेव निर्मिता ।।८२।।
पूर्णाङ्कं नैऋत्यदिग्भागे कुर्याद् वायव्यगोचरे ।
बांधवं तु विधिं प्रोक्षणा स्थापयेत् बुधः ।।८३।।
प्रोक्षणा पात्रं कुण्डकुण्डान्यनुष्ठितम् ।
कांस्यं तु प्रथमेन स्वर्णं वा मृण्मयं तथा ।।८४।।
प्रोक्षणि च प्रकर्तव्यो पुण्यातीर्थ संयुता ।
तथारे पश्चिमार्थाय प्रोक्षणि तु विशेषतः ।।८५।।
प्रोक्षण्या संचरे स्थानि पञ्चरोति विधीमः ।
पूर्ण पल पल्लवेषु कलशाणां च प्रकीर्ति ।।८६।।
स्नानी च कुशादिकों पत्रिकों स्थानों तथा ।
दृष्टि ते च विनाशाय पात्राणां प्रोक्षणं मतम् ।।८७।।
ततः परं आज्यस्थाली ताम्र वा कांस्याकृता ।
चरुस्थाली प्रकर्तव्या ताम्रा वा मृण्मयी पि वा ।।८८।।
आज्यस्थाली तु कर्तव्या दशाङ्गुलप्रमाणतः ।
पविष्टे ते कुलाणि वट(कु) निधाय भावयेत् ।।८९।।

वाजपेयाख्ये प्रमाणं तु यथा वायं तु कारयेत् ।
कुण्डमेकमा यत्र वाजपेयाख्ये प्रजायते ॥६०॥
चतुरस्राख्ये प्रकर्तव्या कोणिकोणे पृथक् २ ।
अरिष्टाख्यानां दीर्घं दवाग्न्याख्ये न तु ॥६१॥
चतुरस्राख्ये प्रकर्तव्या प्रथमाग्नि संयुता ।
ताम्रा वा कुम्भा वापि रक्तसूत्रेण वेष्टिता ॥६२॥
त्रिंशन्मुखी दमन्याख्या दृढाना तु बहुन्मुखी ।
कुम्भी तुंबरा वापि चतुरस्राख्ये प्रजायते ॥६३॥
कुण्डाग्रे स्थितं वायुं कुम्भान्तमात्रम् ।
त्रिकोणस्य स्थिते स्थानादि वेदिकं भवेत् ॥६४॥
कुण्डं च कर्तव्यं सम्भारमेखलान्वितम् ।
पूर्वं तु सप्ताख्या स्थात्संस्थापयेत् ततः परम् ॥६५॥
स्थूलेषु सर्वे कर्माणि कुण्डानि वा कुण्डानि च ।
तथाग्रे पश्चिमायां सम्भारकुण्डमारभेत् ॥६६॥
वह्नि प्रतिष्ठाः सर्वे भवन्ति दक्षिणक्रमात् ।
कुण्डान्ताने तं तु नैऋत्यां च क्रमेण तु ॥६७॥
सम्भारे तु पूर्वं स्थाप्या वह्नी दक्षिणतः क्रमात् ।
कुण्डान्तिकात् एवमेवं परिमार्जयेत् ॥६८॥
दण्डः त्रिकः स्रुवास्थानि वह्निस्रुवा प्रकीर्तिताः ।
दैत्येषु स्थानि वर्तिष्यन्ति एवमेवं परिमार्जयेत् ॥६९॥
अग्नि देवाः स्रुवः संस्थाः त्रिकोणाः त्रिस्र आकृतिः ।
प्राग्वर्षे वह्नीनां तथा च सम्भृतगणः ॥७०॥
अङ्गुष्ठेन चतुर्थं वर्तुलं वेदा प्रकल्पयेत् ।
वह्नी धौ तदनन्तरे स्थाप्यते सम्पूर्णस्थापना ॥७१॥
पञ्चकुण्डं परिवास्थाप्य ततः कुण्डम् ।
पञ्चकुण्डस्य मध्ये तु धौ गुरुणापि च कुण्डम् ॥७२॥

श्री मध्यस्थकृते पदस्थानानि

न धारयित्वा प्राशेत पुनः कर्म यथोचितम् ।
श्री पर्वाणि पञ्चादि कृते पदे चतुष्टयम् ॥७३॥
मध्ये पर्वाणि यथाष्टौ च वर्धितव्यानि तानुत्तम् ।
प्रथमकृते चतुष्का द्वितीये तु कार्तिकः ।
तृतीये पुरीतिवी पदे वरुणस्तथा ॥७४॥
अग्नि वायुस्तथा पूर्णं चन्द्रमा तथापिः ।
चतुरष्टभागेषु देवता वसति पुरे ॥७५॥
पंचमे पंचमा तोयेषु षष्ठे पेय कुमारको ।
सप्तमे अष्टमे च वहितारम्भरतास्तः ॥७६॥
श्री धृतो थं नाराय मध्ये कृती प्रजापतयम् ।
कृते च प्रिति भुवत्वानं ततः क्षयम् ॥७७॥

गृह्यान्तरे पि

ब्रह्मा: प्रजापतिर्विष्णुः रुद्रोवायुर्वरुणस्तथा ।
पञ्चाङ्गुलानां मध्ये तु पूर्वेणैव तु संस्थिता ॥७८॥
अग्निभागी थं नाराय अग्निरीं व्याधिपि च ।
पूर्वोत्तमयाग्नीति पन्हे च निष्कर्ष मीतु ॥७९॥
विदेवि सर्वकामाय धनि पुरुषुः प्रजापते ।
एता स्य देवता सेवा पुरे च वसेत सदा ॥८०॥
आपणादिदेवो पि देवकृतमयी तथा ।
वाकुमात्रा प्रवंवा जहुपेशांगुल्या क्षुपिः ॥८१॥
पूर्व्यां पञ्चागुली वह्नि मिहिरः प्रजापतिः जलांगुले ।
जलांगुली मध्ये विष्णुरिंद्रस्य च जलांगुलम् ॥८२॥

वायुश्च पश्चिमं तस्मात् यमात्मात् ब्रह्मणम् ।
यमभागे धृतौ दण्डौ धाधारे विवर्जिता ॥८३॥
विष्णुभागे धृतौ दण्डौ पुत्रार्थ विवर्जिता ।
वायुभागे धृतौ दण्डौ चतुर्दिक्षु स्मृता ॥८४॥
यमभागे धृतौ दण्डौ मृत्युश्च न संशयः ।
उर्ध्वं स्थापि च गृह्णाति प्रातः पश्चिमा च प्रजापतिः ॥८५॥
तण्डुला च तथा कुशा अक्षता कथिताः ।
निवारिता: दूर्वाभिः एवं परिभाषितम् ॥८६॥
ऊर्ध्वं ताम्रमयं पात्रं प्रस्थेन प्रपूरितम् ।
तत्पात्रं परिस्थाप्य च पूर्णपात्रं तदुच्यते ॥८७॥
अतो पूर्णपात्रं च सिद्धं यज्ञस्थापितम् ।
पूर्णपात्रेण संपूर्णं सर्वं सम्पूर्णतां व्रज ॥८८॥
अष्टकुम्भेषु विन्यस्य पुष्पं च चतुर्दशम् ।
पुष्पाणि च फलानि पूर्णपात्रं प्रकीर्तितम् ॥८९॥
ततो कुर्यात् तु संपूज्य नैवेद्यं च प्रदक्षिणाम् ।
पश्चिमे स्थापयेत् पश्चात् दिग्देवं परिभाषितम् ॥९०॥
कृत्वा कुण्डे पशु चरुं पात्रमोक्षितः ।
समिधाग्रं धीरं उच्छ्रित वैदिकम् ॥९१॥
आज्यं साधयेत् विभागे वह्नि पश्चात् प्रकल्पयेत् ।
धृत्वा विधाय पात्रं च पूजयित्वा क्रमेण तु ॥९२॥
वह्निस्थापनस्य प्रदीपः सर्वाग्नि विधाने पुनः ।
कर्मादुपस्थितं कार्यं सम्पूज्य यथाविधिः ॥९३॥
ताम्रपात्रं तु तत्पात्रं नैवेद्यं दिशि दापयेत् ।
प्रणाता दक्षिणे भागे पुष्पं च विशेषतः ॥९४॥
बहुधा देव सकलानां यज्ञभूमिषु स्थितानि ।
कुशेन ताडिताः सर्वे सोमिकं कृत्वा क्षिपेत् ॥९५॥

धीं धीं च धीं चक्रिणः पाण उच्चार्येदुपितः ।

आनने रीप दपि च पुष्पाना: सर्वे देवताः ॥६६॥

कोटि सीमादि धीं च जाग्निसुच्यके यथा ।

पुत्रा पर्यङ्क पर्यङ्का आसनं नैव दापयेत् ॥६७॥

आसनं ददते धीं वै शकुनी नरकं व्रजेत् ।

आसनं ददते धीं वै ब्राह्मणी आत्महुतक्रम् ॥६८॥

सीमन्त तु सर्प्योद्यो आसनं नैव दापयेत् ।

कुप्यति यापते चक्रिणः आयं दत्ता च दारुणम् ॥६९॥

त्रिशूलं कमलं चतुःकोणं त्रिनासिके ।

त्रिदलं जटिलं त्रिकूटं सप्तस्तम्भम् ॥७०॥

दक्षिणे च चतुरस्रं त्रिरसं पश्चिमके ।

वक्त्रं वृत्तं पादमात्रं च अग्निः दक्षिणके कृते ॥७१॥

वामं व्यजनं देव धूमाग्रं तु वायवे ।

त्रिमिठं त्रिपादं च सप्तजिह्वा समाकुलम् ॥७२॥

मिलत्य चतुः शृङ्गं च वाजादि स्वरूपम् ।

पक्षीपतामि संयुक्तं घटाकूट संयुतम् ॥७३॥

एवं रूपं चक्रिणः आख्या कुण्ड समारिषम् ।

सीता च प्रथमा जिह्वा द्वितीया रक्तका भवेत् ॥७४॥

तृतीया च भवेत् कृष्णा चतुर्थी पीता स्मृता: ।

पंचमी मालकाणा च षष्ठा च कपिला स्मृता ॥७५॥

सप्तमा सादृशा तेषां धारां धारा यथा भवेत् ।

जिह्वा रूपं न जानाति हुतं फलं भवेत् ॥७६॥

तन्मध्यागतो देवी सीतलपि कार्तिकः ।

आधारो नाभिको देवि आज्यभागौ च चक्षुषा ॥७७॥

कर्णौ शिर कुक्षौ च कटिश्च बाहुचित्तः ।

त्रिवेणी च पादौ च पंचवारुणार्क तथा ॥७८॥

प्रजापति विसृष्ट भूतं भौमि हे च प्रकाशितम् ।
पुराकल्पे कालेन तु पालयं च ततो बुधः ॥७१॥

॥ इति गुह्यकालिकायां समाप्ता: ॥

(संवत् १६१२ ना फाल्गुण वद १३ गुरुवे लि० दवे जगजीवन लेखकेन
लि० स्वार्थे । श्री गणेशाय प्रसन्नोऽस्तु । श्री कल्याणमस्तु लेखकपाठकयोः)

0 वसुधां सप्तद्वीपैः परिमण्डित देशम् ॥१॥
नानाविधिविधानेन नानामन्त्रविधानम् ॥२॥
मिथ्यावक्त्री देवीति उच्यते कथितो बुधः ॥३॥
अभ्युत्थानं च कथितं देवदेवेति पूजितः ॥४॥
अग्निमूर्ति प्रीणा वह्नीः स्थापयेत् ताः ॥५॥
मु संस्कारा स पंचा पंचपर्वाणि पञ्चमेण ॥६॥0

परिशिष्टम् - ३

गृह्यकारिकायामागता आचार्याः

आश्वलायन: आश्वलायनश्रौतसूत्रस्य आश्वलायनगृह्यसूत्रादि-ग्रन्थानां प्रणेता, काल: ८००-४००(ई०पू०) ।

आपस्तम्ब आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, आपस्तम्बधर्म-सूत्राणां च प्रणेता । काल: ८००-४००(ई०पू०) वा ६००-३००(ई०पू०) अनुमानत: ।

उपाध्याय: प्रसिद्धपद्धति-लेखक:, काल: ८०० ई० ।

खण्डदेव:(भट्ट:) जीवत्कर्म-पद्धति-लेखक:, ६०० ई० ।

अङ्गिरा स्मृतिलेखक:, काल: ६००-३००(ई०पू०)

कर्क: पारस्करगृह्यसूत्रस्य प्राचीनतमो भाष्यकार:, येन कात्यायनश्रौतसूत्रेऽपि भाष्यरचना कृता ।

कल्हण: राजतरङ्गिणीग्रन्थलेखक:, कश्मीरदेशीय: । काल: ११५०-११६०(ई०उ०) ।

कश्यप: प्राचीन: पद्धतिकार: ।

कात्यायन: कात्यायनश्रौतसूत्रम्, कात्यायनप्रातिशाख्यम्, कात्यायन-भावसूत्रम्, कात्यायन, स्मृतिग्रन्थानां लेखक: ।

कौषीतक: गृह्यसूत्रकार:, काल: ६००-३००(ई०पू०) ।

गार्ग्यः	गार्ग्य-स्मृतिग्रन्थस्य प्रणेता ।
गोभिलः	गोभिलगृह्यसूत्रस्य प्रणेता ।
गौतमः	गौतमधर्मसूत्रकारः , ६०-३००(ई०पू०)
जयन्तः(जयन्तभट्टः)	प्राचीन पद्धतिलेखकः, पृथिवी नामांकश्च ।
जाबालिः	धर्मशास्त्रप्रथितः स्मृतिकारः ।
त्रिविक्रमः	धर्मशास्त्रोपनिबन्धलेखकः ।
देवलः	स्मृतिलेखकः ।
देवस्वामी	आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्य भाष्यकारः ।
धारेश्वरः	पद्धतिकारः विविध-ग्रन्थलेखकश्च ।
नारायणः	प्रसिद्धः संस्कारपद्धतिलेखकः ।
पराशरः	पराशरस्मृतिग्रन्थस्य कर्ता ।
पैठीनसिः	स्मृतिकारः ।
प्रचेताः	स्मृतिलेखकः ।
बौधायन	बौधायनश्रौतसूत्रम्, बौधायनगृह्यसूत्रम्, बौधायन-स्मृति इत्यादि ग्रन्थानां लेखकः, ८००-५००(ई०पू०)
भारद्वाजः	स्मृतिकारः ।
भर्तृयज्ञः	निबन्धकारः, पद्धतिकारश्च ।

भट्टपाद:(कुमारिलभट्ट) तन्त्रवार्तिक-ग्रन्थस्य कर्ता प्रसिद्धो मीमांसक:,
काल: ६५०-७०० (ई०प०)

भवनाग: धर्मशास्त्रनिबन्धकार: ।

भृगु: स्मृतिकार:

भास्कर: सिद्धान्तशिरोमणि: ग्रन्थस्य कर्ता । काल:
१११४-११८३(ई०प०)

महेन्द्र: पद्यकार:, प्रयोगग्रन्थ-लेखकश्च ।

माण्डव्य: निबन्धकार: ।

मनु: मनुस्मृतिग्रन्थस्य कर्ता , २००-१००(ई०प०)

मेधातिथि: मनुस्मृते: टीकाकार: ८२५-९००(ई०प०)

यास्क: निरुक्तकार: , ७००-५०० (ई०पू०)

याज्ञवल्क्य: स्मृतिकार: , १००-३०० (ई०प०)

योगीश्वर: वास्तु पद्धतिकार: ।

लौल्लट: अलंकारशास्त्रस्य नाट्यशास्त्रस्य च प्रसिद्धो विद्वान् ।

वत्स: स्मृतिकार:, पद्यकारश्च ।

वसिष्ठ: सूत्रकार:, स्मृतिकारश्च ।

व्यास: व्यासस्मृतिप्रणेता ।

व्याडि: वैयाकरण:, पाणिनिव्याकरणे वृत्तिकार: ।

वराहमिहिर: पंचसिद्धान्तिका, बृहत्संहिता, बृहज्जातकादिग्रन्थानां प्रणेता, ५००-५५०(ई०उ०)

वात्स्यायन: कामसूत्रस्य लेखक: ।

विश्वरूप: याज्ञवल्क्यस्मृतिग्रन्थस्य टीकाकार:, ८००-८५०(ई०उ०)

विष्णुशर्मा पद्यकार: ।

विष्णु: विष्णुधर्मसूत्रस्य प्रणेता , ७००-३००(ई०उ०)

वृद्धवशिष्ठ: स्मृतिकार: ।

शौनक: स्मृतिकार: ।

शंभु: प्रसिद्ध: पद्यकार: ।

शंखलिखितौ स्मृतिकार: ।

शंख: स्मृतिकार: ।

शंकर: द्वैतनिर्णयग्रन्थस्य लेखक:, पद्यकारश्च ।

हरदत्त: धर्मशास्त्रापरग्रन्थलेखक: ।

सांख्यायन: सूत्रकार: ।

सुश्रुत: सुश्रुतसंहिताया: लेखक: ।

सुमन्तु: निबन्धकार: पद्यरचितश्च ।

श्रीधर: स्मृत्यर्थसारस्य लेखक:, ११५०-१२००(ई०उ०)

हारीत: स्मृतिकार: ।

टिप्पण: - आचार्याणां कालनिर्णयविषये मया पा०वा० काणेमहोदयस्य धर्मशास्त्रेतिहासस्य साहाय्यं गृहीतम् ।

परिशिष्टम् -४

प्रबन्धोपयुक्त-ग्रन्थ-संकेत-तालिका

ग्रन्थनाम		संकेत:
अथर्ववेद:	:	अ०वे०
अमर:	:	अ०
अग्निपुराणम्	:	अ०पु०
अत्रि-स्मृति:	अत्रिस्मृ०	अत्रिस्मृ०
अमरकोश:	:	अ०को०
आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्	:	आप०गृ०सू०
आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	:	आ०गृ०सू०
आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	:	आ०ध०सू०
ऋग्वेद:	:	ऋ०वे०
औशनसस्मृति:	:	औश०स्मृ०
कर्मप्रदीप:	:	क०प्र०
कात्यायनश्रौतसूत्रम्	:	का०श्रौ०सू०
कामसूत्रम्	:	का०सू०
कात्यायनस्मृति:	:	का०स्मृ०
कात्यायनश्राद्धसूत्रम्	:	का०श्रा०सू०
क्रिया-पद्धति:	:	क्रि०प०
कूर्मपुराणम्(उत्तरार्द्धम्)	:	कू०पु०उ०
काठकगृह्यसूत्रम्	:	का०गृ०सू०
कौशिकगृह्यसूत्रम्	:	कौ०गृ०सू०

खादिरगृह्यसूत्रम्	:	खा०गृ०सू०
गणपतिः	:	ग०प०
गदाधरभाष्यम्	:	ग०भा०
गौतमधर्मसूत्रम्	:	गौ०ध०सू०
गोभिलस्मृतिः	:	गो०स्मृ०
गौतमस्मृतिः	:	गौ०स्मृ०
जैमिनीयन्यायमाला	:	जै०न्या०मा०
तैत्तिरीयसंहिता	:	तै०सं०
तैत्तिरीयोपनिषद्	:	तै०उ०
द्राह्यायणगृह्यसूत्रम्	:	द्रा०गृ०सू०
देवयाज्ञिकभाष्यम्	:	दे०या०भा०
धर्मशास्त्रीयविचारः	:	धर्म०शा०वि०
निर्णयसिन्धुः	:	नि०सि०
पूर्वमीमांसा	:	पू०मी०
पराशरमाधवम्	:	प०मा०
प्रायश्चित्तविवेकः	:	प्राय०वि०
परिभाषेन्दुशेखरः	:	प०शे०
पाणिनिः	:	पा०
बौधायनगृह्यसूत्रम्	:	बौ०गृ०सू०
बौधायनपरिशिष्टसूत्रम्	:	बौ०प०सू०
पारस्करगृह्यसूत्रम्	:	पा०गृ०सू०
बौधायनपितृसूत्रम्	:	बौ०पि०सू०
मनुस्मृतिः	:	मनु०स्मृ०
मानवगृह्यसूत्रम्	:	मा०गृ०सू०
महापाणिनीयम्	:	म०पा०शि०

मार्कण्डेयपुराणम्	:	मा० पु०
मिताक्षरा	:	मिता०
मेदिनीकोशः	:	मे० को०
मानवगृह्यसूत्रम्	:	मा० गृ० सू०
भविष्यपुराणम्	:	भ० पु०
भागवतमहापुराणम्	:	भा० म० पु०
याज्ञवल्क्यस्मृतिः	:	या० स्मृ०
वीरमित्रोदयः	:	वी० मि०
व्यासस्मृतिः	:	व्या० स्मृ०
व्यवहारनिर्णयः	:	व्य० नि०
विष्णुधर्मसूत्रम्	:	वि० ध० सू०
बृहस्पतिशुद्धिप्रकाशः	:	बृ० शु० प्र०
वामनपुराणम्	:	वा० पु०
वैखानसस्मार्तसूत्रम्	:	वै० स्मा० सू०
वाजसनेयि-संहिता	:	वा० सं०
बृहत्पराशरः	:	बृ० परा०
शुक्लयजुर्वेदः	:	शु० य० वे०
शांखायनगृह्यसूत्रम्	:	शां० गृ० सू०
शातातपस्मृतिः	:	शा० स्मृ०
शंखस्मृतिः	:	शं० स्मृ०
शुद्धिप्रकाशः	:	शु० प्र०
शुद्धि-कौमुदी	:	शु० कौ०
स्कन्दपुराणम्	:	स्क० पु०
संस्कारदीपकः	:	सं० दी०
स्मृतिचन्द्रिका	:	स्मृ० च०

मुहूर्तदीपिका	:	मु०दी०
स्मृत्यर्थसार:	:	स्मृ०सा०
संस्कारगणपति:	:	सं०ग०
स्मार्तोल्लास:	:	स्मा०उ०
संस्कारभास्कर:	:	सं०भा०
हेमाद्रिकालिका	:	हे०का०
ऋग्वेदभाष्यम्	:	ऋ०वे०भा०
वारत्ता	:	वा०र०
निर्णयसिन्धुपूरपुस्तकम्	:	नि०सि०पु०पु०

--o--

परिशिष्टम् - ५

सहायक-ग्रन्थ-सूची

क. वेद.

अथर्ववेदः सायणभाष्ययुतः, सम्पादकः एस०पी० पण्डितः,
मुम्बई: १८९५-९८.
ऋग्वेदः सायणभाष्यसहितः, सम्पादकः एफ०मैक्समूलरः, १८९०-२
तथा च वैदिकसंशोधनमण्डलम्, पूना, १९३३-५१.
यजुर्वेदसंहिता; अनुवादकः आर०टी०एच० ग्रिफिथः,
वाराणसी: १८९९.
काठकसंहिता ; सम्पादकः श्रोडरः, लिपजिग: १९००-११.
तैत्तिरीयसंहिता ; सम्पादकः वेबरः ; बर्लिन: १८७१-७२.
वाजसनेयिसंहिता महीधरोव्वटभाष्यसहिता ; मोतीलालबनारसी-
दासः वाराणसी.

ख. ब्राह्मणम्.

ऐतरेयब्राह्मणम् ; सम्पादकः के०एस०आगाशे पुण्यपत्तनम्, १८९६.
गोपथब्राह्मणम् ; सम्पादकः, एच०विद्याभूषणः [?], कलकत्ता, १८७२.
तैत्तिरीयब्राह्मणम्, संपा० राजेन्द्रलालमित्रः, कलकत्ता, १८५५-७०.
पंचविंशब्राह्मणम्, सम्पा० ए०वेदान्त वागीशः [?], कलकत्ता, १८६९-७४.
शतपथब्राह्मणम् सायणभाष्यसहितम्, मुम्बई:
सामविधानब्राह्मणम्, सम्पा०ए०सी० बर्नेलः, लन्दनम्, १८७३.

ग. आरण्यकम्

ऐतरेय आरण्यकम्, सम्पा० ए० बी० कीथ, आक्सफोर्ड: १९०९
तैत्तिरीयारण्यकम्, सम्पा० हरिनारायण आप्टे,
पुण्यपत्तनः, १८९८
बृहदारण्यकम्, गीताप्रेस गोरखपुरम् ।

घ. उपनिषद्

ईशोपनिषद्, कठोपनिषद्, छान्दोग्योपनिषद्,
निर्णयसागरसंस्करणम्, मुम्बई: १९३०.
तैत्तिरीयोपनिषद्, बृहदारण्यकोपनिषद्, श्वेताश्वतर उपनिषद्
मुम्बई: १९३५.
गर्भोपनिषद्

ङ. श्रौतसूत्रम्

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, आश्वलायन श्रौतसूत्रम्,
कात्यायनश्रौतसूत्रम्, लाट्यायनश्रौतसूत्रम्,
शांखायन श्रौतसूत्रम् ।

च. गृह्यसूत्रम्

कौशिकगृह्यसूत्रम्, आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, आश्वलायनगृह्यसूत्रम्,
काठकगृह्यसूत्रम्, कौषीतकिगृह्यसूत्रम्, खादिरगृह्यसूत्रम्,
गोभिलगृह्यसूत्रम्, जैमिनिगृह्यसूत्रम्, पारस्करगृह्यसूत्रम्
पंचभाष्यम् मुम्बई:, बौधायनगृह्यसूत्रम् - आर० शामशास्त्री,
भारद्वाजगृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्, वाराहगृह्यसूत्रम्,
वैखानस स्मार्तसूत्रम्, शांखायनगृह्यसूत्रम्, हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्
विएना, १८८९.

ड. गृह्यसूत्राणि

गौतम-गृह्यसूत्रम्, हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्,
बौधायन-गृह्यसूत्रम्, कात्यायनगृह्यसूत्रम्,
पैप्पलाद गृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्,
गृह्यसूत्र-परिशिष्टम् ।

ढ. धर्मसूत्राणि

आपस्तम्ब धर्मसूत्रम्, गौतमधर्मसूत्रम्, बौधायनधर्मसूत्रम्,
मानवधर्मसूत्रम्, वसिष्ठधर्मसूत्रम् - पुण्यपत्तनम्: १९१६
विष्णुधर्मसूत्रम्, कलकत्ता, १८८१, वैखानसानां धर्मसूत्रम्,
हारीतधर्मसूत्रम्, पाराशरधर्मसूत्रम्, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम् ।

ण. आर्षकाव्यानि

वाल्मीकि रामायणम्, लाहौरः, १९३१,
महाभारतम्, मात्स्यः, गीतापुरम्.

त. अर्थशास्त्रम्

कौटिलीय अर्थशास्त्रम्, नीतिवाक्यामृतम्,
शुक्रनीतिसारः ।

थ. स्मृतयः

अत्रिस्मृतिः, आङ्गिरसस्मृतिः, आपस्तम्बस्मृतिः,
आश्वलायनस्मृतिः, ऋष्यशृंगस्मृतिः, कपिलस्मृतिः,
कात्यायनस्मृतिः, गोभिलस्मृतिः, गौतमस्मृतिः, दक्षस्मृतिः,
देवलस्मृतिः, नारदस्मृतिः, पुलस्त्यस्मृतिः, प्रजापतिस्मृतिः,

पराशरस्मृतिः, पुलस्त्यस्मृतिः, बृहत्पराशरस्मृतिः,
बृहद्यमस्मृतिः, बृहस्पतिस्मृतिः - बड़ौदा,
बौधायनस्मृतिः, भारद्वाजस्मृतिः, मनुस्मृतिः,
यमस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः - मिताक्षरा, लघुपराशरस्मृतिः,
लघुबृहस्पतिस्मृतिः, लघुव्यासस्मृतिः, लघुवसिष्ठ स्मृतिः,
लघुविष्णुस्मृतिः, लघुशंखस्मृतिः, लघुशातातपस्मृतिः,
लघुशौनकस्मृतिः, लघुहारीतस्मृतिः, लघुयमस्मृतिः,
लिखितस्मृतिः, लोहितस्मृतिः, लौगाक्षिस्मृतिः,
व्यासस्मृतिः, वृद्धशातातपस्मृतिः, वृद्धहारीतस्मृतिः,
वृद्ध-अत्रि-स्मृतिः, वसिष्ठ-स्मृतिः, विष्णु-स्मृतिः,
शंखस्मृतिः, शंखलिखितस्मृतिः, शाण्डिल्यस्मृतिः,
शातातपस्मृतिः, शौनक-स्मृतिः, हारीत-स्मृतिः,
(स्मृतिग्रन्थानां कृते द्रष्टव्यम् - जीवानन्द विद्यासागरेण सम्पादितः स्मृतिसन्दर्भः - कलकत्ता १९५२-५५ तथा च धर्मशास्त्रसंग्रहः, १८७६, कलकत्ता).

ठ. पुराणम्

गरुड-पुराणम्, सम्पा० जीवानन्द विद्यासागरः, कलकत्ता,
कूर्मपुराणम्, आनन्दाश्रम-संस्करणम्, पुण्यपत्तनम्,
विष्णुपुराणम्, जीवानन्द विद्यासागरः, कलकत्ता,
लिंगपुराणम्, जीवानन्दविद्यासागरः, कलकत्ता ।
स्कन्दपुराणम्, श्री वेंकटेश्वर प्रेसः, बम्बई,
श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, गीताप्रेसः, गोरखपुरम् ।

ड. निबन्ध-ग्रन्थाः

अष्टादशस्मृतिसारः, कर्मतत्वदीपिका; कृष्णभट्टकृता,
चतुर्वर्गचिन्तामणिः ; हेमाद्रिः, भट्टमल्लविलासः ;नाथकृतः,
वीरमित्रोदयः; मित्रमिश्रकृतः, चौखम्बासंस्कृतसीरीज, काशी,
संस्कार-कौस्तुभः; अनन्तदेवकृतः, संस्कार प्रदीपिका ;
विष्णुशर्म कृता , स्मृतिचन्द्रिका ; देवणभट्टोपाध्यायः, स्मृ-
स्मृतिरत्नाकरः ; विष्णुभट्टकृतः ।

ढ. पद्धतयः

आपस्तम्बपद्धतिः, विशेश्वरभट्टस्य,
कौशिकगृह्यसूत्रपद्धतिः ; केशवस्य,
गर्भपद्धतिः,
दशकर्मपद्धतिः ; पद्देवभट्टकृता
पारस्करगृह्यपद्धतिः ; वासुदेव कृता,
शांख्यायनगृह्यसूत्रपद्धतिः, वासुदेव कृता ,
संस्कारपद्धतिः, नारायणभट्ट प्रणीता.

ण. प्रयोग-ग्रन्थाः

पारस्करगृह्यसूत्रप्रयोगः,
प्रयोगदीपिका, रामकृष्ण भट्टः,
प्रयोगरत्नम्, महादेवः,
प्रयोगरत्नम्, भीमः,
प्रयोगरत्नम्, कवीश्वरः,

ङ. विभिन्नाकारेषु विशिष्टग्रन्थाः

जातकर्मपद्धतिः, अन्नप्राशनप्रयोगः, चूडाकर्मप्रयोगः,
कर्णवेधविधानम्, उपनयनचिन्तामणिः ; विश्वनाथस्य,
ग्रासविधिक्रमः, गोदानविधिप्रयोगः, मधुपर्कमाला,
गोत्रप्रवरनिर्णयः ; नारायणः, समावर्तनप्रयोगः ; श्यामसुन्दरः,
गोत्रप्रवरमञ्जरी; शंकरः, विवाहपद्धतिः; नारायणभट्टः,
अन्त्यकर्मदीपिका ; दिवाकरभट्टः, अन्त्येष्टिप्रयोगः ;
नारायणभट्टः, आशौचनिर्णयः ; गोविन्दकृतः,
आशौचप्रकाशः ।

च. आधुनिकग्रन्थाः

इण्डियन एफेमेरिस,
एल०डी० स्वामी कन्नूपिल्लइ,
हिस्ट्री आफ् ऐंशियण्ट इण्डिया,
आर०एस० त्रिपाठी, वाराणसी:
ए हिस्ट्री आफ् संस्कृत लिटरेचर , मुम्बई:
ए हिस्ट्री आफ् इण्डियन लिटरेचर,
ऊ० विन्टरनित्स, कलकत्ता विश्वविद्यालयः
हिन्दू सभ्यता, आर०के० मुकर्जी, दिल्ली
वैदिकसाहित्येतिहासः, बलदेव उपाध्यायः ।

-0-

